

LIST OF BOOKS FOR SALE

AT THE LIBRARY OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

No. 57, PARK STREET, CALCUTTA,

AND OBTAINABLE FROM

THE SOCIETY'S AGENTS, MESSRS. LUZAC & CO.

46, GREAT RUSSELL STREET, LONDON, W. C., AND MR. OTTO

HARRASSOWITZ, BOOKSELLER, LEIPZIG, GERMANY.

Complete copies of those works marked with an asterisk * cannot be supplied—amount of the Fasciculi being out of stock.

BIBLIOTHECA INDICA.

Sanskrit Series.

Advaita Brahma Siddhi, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	Rs.	1	8
*Agni Purāṇa, (Text) Fasc. 2-14 @ /6/ each	...	4	14
Aitarēya Āraṇyaka of the Rg Veda, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Aitarēya Brāhmaṇa, Vol. I, Fasc. 1-5 and Vol. II, Fasc. 1-5 Vol. III, Fasc. 1-5 @ /6/	...	5	10
Ānu Bhūṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Aphorisms of Sāṅdilya, (English) Fasc. 1	...	0	12
Aṣṭasāhasrikā Prajñāpāramitā, (Text) Fasc. 1-6 @ /6/ each	...	2	4
Ācārvavādyaka, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Avadāna Kalpalatā, (Saus. and Tibetan) Vol. I, Fasc. 1-5; Vol. II, Fasc. 1-5 @ 1/ each	...	10	0
*Bhāmali, (Text) Fasc. 3-8 @ /6/ each	...	2	4
Brahma Sūtra, (English) Fasc. 1	...	0	12
Bṛhaddēvatā (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Bṛhaddharma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-5 @ /6/ each	...	1	14
Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad (English) Fasc. 2-3 @ /12/ each	...	1	8
Chaitanya-Chandrodaya Nataka, (Text) Fasc. 2-3 @ /6/ each	...	0	12
*Cāṅkara Vijaya, (Text) Fasc. 2 and 3 @ /6/ each	...	0	12
*Caturvarga Chintāmaṇi (Text) Vols. II, 1-25; III, Part I, Fasc. 1-18.			
Part II, Fasc. 1-10 @ /6/ each	...	19	14
*Chāndōgya Upaniṣad, (English) Fasc. 2	...	0	12
Crauta Sūtra of Āpastamba, (Text) Fasc. 1-13 @ /6/ each	Rs.	4	14
* Ditto Lūtyāyāna, (Text) Fasc. 2-9 @ /6/ each	...	3	0
Ditto Cāṅkhayāna, (Text) Vol. I, Fasc. 1-7; Vol. II, Fasc. 1-4, Vol. III, Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	5	4
Čri Bhāṣyam, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
Kāla Mādhyama, (Text) Fasc. 1-4 @ /6/ each	...	1	8
Kūtantra, (Text) Fasc. 1-6 @ /12/ each	...	4	8
Kāthā Sarit Sāgara, (English) Fasc. 1-14 @ /12/ each	...	10	8
Kūrma Purāṇa, (Text) Fasc. 1-9 @ /6/ each	...	3	6
*Lalita-Vistara, (Text) Fasc. 4-6 @ /6/ each	...	1	2
Ditto (English) Fasc. 1-3 @ /12/ each	...	2	1
Madana Pārijāta, (Text) Fasc. 1-11 @ /6/ each	...	4	2
Maunīkī Saṅgraha, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/ each	...	1	2
*Mārkaṇḍeya Purāṇa, (Text) Fasc. 4-7 @ /6/ each	...	1	8
Mārkaṇḍeya Purāṇa, (English) Fasc. 1-4 @ /12/ each	...	3	0
*Mīmāṃsā Darśana, (Text) Fasc. 3-19 @ /6/ each	...	6	6
Nārada Smṛti, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
Nyayavārtika, (Text) Fasc. 1-3 @ /6/	...	1	2
*Nirukta, (Text); Vol. III, Fasc. 1-6; Vol. IV, Fasc. 1-8 @ /6/ each	...	5	4

THE
ŚĀNKHĀYANA ŚRAUTA SŪTRA

TOGETHER
WITH THE COMMENTARY

OF
VARADATTASUTA ĀNARTĪYA

EDITED BY
ALFRED HILLEBRANDT, PH. D.
PROFESSOR OF SANSKRIT IN THE UNIVERSITY OF BRESLAU.

VOL. III.
Adh. IX—XVI.

THE COMMENTARY OF VARADATTASUTA ĀNARTĪYA.

NEW SERIES, NOS. 827, 835, 853, 892.

PUBLISHED FOR THE BIBLIOTHECA INDICA.

CALCUTTA:

PUBLISHED BY THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL,

57, PARK STREET.

1897.

CAPTIST MISSION PRESS.

PREFACE, VOLUME III.

It is with a certain degree of hesitation that I lay this volume before the public on account of its many deficiencies owing partly to the unsatisfactory state of my manuscripts. Besides the materials described in page 241 of the first volume, I had, through the kindness of the late Dr. Rost, access to the manuscript belonging to the India Office (Eggeling Catalogue No. 261, marked in the present edition with the letter D), but it proved to be of little value and not worthy of careful collation. For it generally agrees with C, and is apparently derived from the same archetype, as will be seen from the selection of various readings, mostly intended to show the close relation of the two manuscripts. Much more trustworthy, and even better than C is the manuscript belonging to His Highness the Maharaja of Alwar, most kindly transmitted to me through His Excellency the Under Secretary of State for India (A). It consists altogether of 506 leaves and contains all eighteen Adhyāyas. Though quite modern, it is a very good copy and has, in many cases, rendered me valuable service. I only regret, that I have not been able once more to revise the various readings taken from it, after the original.

Notwithstanding all the labour this work has cost me, I feel that I have fallen short of my own intention to present the text in a most satisfactory condition. Though many difficult passages have been made the object of repeated and careful reflection, I have found it impossible without further materials to offer it in a more satisfactory form. On the other hand, I think that a Commentary like that of Anartīya, is not edited for its own sake, but for the aid which it affords to a proper understanding of the main work. In this respect, I trust my edition will meet all reasonable demands.

BRISLAV,

A. H.

MOHAN STRASSE, 14.

၁

၂

၃၀

ADDITIONS AND CORRECTIONS.

Page	9	line	12	read	१०. १२२. १	instead of	३. ६. १२
"	29	"	11	"	ई	"	" ५
"	33	"	19	"	०ऽह्	"	" ०च्छ०
"	34	"	1	"	अर्थ मिथेध इति चारि०		
"	38	"	11	"	प्राकृतम्		
"	45	"	21	"	०नर्थान्तरं		
"	49	note	1	"	, over the line ' instead of , in marg.		
"	54	line	13	"	०याज्जस्ता		
"	56	"	14	"	श्रुतत्वात्		
"	"	"	18	"	श्रुतेः		
"	"	note	1	"	०देशं		
"	57	"	"	"	वैश्वानरीयं		
"	71	"	4	"	C (orig.)		
"	74	"	1	"	C वेतर०		
"	75	"	1	insert	, the Visarga '.		
"	95	line	17	read	१३. ६		
"	127	"	7	"	उह्ने०		
"	142	"	12	"	चतुर्विंश		
"	145	note	1	"	C लचास (?)		
"	149	"	4	"	परी०		
"	150	"	2	"	०छन्नून्यमाने		
"	151	"	1	"	१२. २१ instead of २. C		
"	165	"	2	"	कुर्मोर्थ (?)		
"	172	"	4	"	०हंघा०		
"	175	line	6	"	०स्त्रिना रथ०		
"	190	note	1	insert	C ०श०		
"	192	"	6	read	०भयास्तत्र		
"	199	"	1	"	०त्ति० instead of ०सि०		

Page 204 line	6	read	पयः instead of पयः
„ 208 note	4	„	C अमरपकुण्ड०
„ 210 „	1	„	CD परिभुष्यापरिश०
„ 214 line	7	„	०सायमित्ये०
„ 220 note	5	„	संभा०
„ 223 „	2	„	०पुरोलाशा
„ 234 „	1	„	०डशंसरं
„ 236 „	2	dele	(?)
„ 248 „	2	read	युक्तं instead of यक्तं
„ 253 „	1	insert after कथं	instead of उपगतवनाः किमर्थं
„ 254 „	1	after A	the sign ; ;
„ 273 „	3	read	om. in CD
„ 274 „	1	„	सर्जि०
„ 282 line	18	„	२
„ 283 note	1	„	C गच्छासि०
„ 288 „	3	„	०द्वित्वेत्०
„ 289 „	3	„	धनुष्य०
„ 301 line	16	„	संज्ञके
„ 309 „	6	dele	२
„ 310 „	13	read	चैवपत्याः and cancel note 1
„ 325 note	1	„	पिठयानी
„ 328 line	9	„	रोक्षितो रण्णाद् प्रास०
„ „ note	3	„	०ड्वरो
„ 335 line	9	„	शश्वद्०
„ 358 line	3	„	रतहेडुन
„ 360 „	11	„	उरोष्ट

On pages 26, 131, 156, 314, 319, note 1, should be cancelled ; on page 113, notes 1 and 2 ; and on page 161, note 6. In note 1, page 88, omit the first three words, also the remark with regard to C in note 3, page 202, and note 1, in page 205.

अथ नवमोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अचरं तद्भासर्गमा मुञ्जसूनुरकल्पयत् ॥

१. यो ऽयं व्याख्यात चत्विग्वरणप्रभृत्युदवसानीयापर्यन्त एषो ऽग्निष्टोमसंज्ञः । स वा एषो ऽग्निष्टोम इत्येवमादिश्रुतेः । प्रथमसोम-
श्चायम् । यो ह वा एतेनानिष्टेत्येवमाद्यर्थवाददर्शनात् । प्रकृतिः ।
चतुःसंख्यो ऽपि । द्वादशाहस्येति द्वादशसुत्यः क्रतुर्द्वादशाहवाच्यः ।
तस्य चायं प्रकृतिः । एकसुत्या एकाहाः । विषुवदादयः । एतेषां
चायं प्रकृतिः । प्रकृतावगतायां विकृतिषु सुखमवगमो भवतीति
प्रकृतिकथनम् ।

२. तस्येत्यग्निष्टोमः परामृश्यते । तस्याग्निष्टोमस्य प्रकृतिरूपेण
व्यवस्थितस्य^१ यो विकार उक्त्यादिसंख्याविशेषस्तं व्याख्यास्याम् इति
प्रतिज्ञाचार्यस्य शिष्यहितार्था । प्रकृतिसंबन्धेनेदं तावत्सर्वप्रकृति-
विकृत्यर्थमाह ।

३. प्रकृतौ भवं प्राकृतम् । किं पुनस्तत् । पदार्थविशेषाभिधा-
यकं नाम । तद्यथा । पञ्च प्रयाजान्यजति समिधः समिधो अग्न
आज्यस्य व्यन्त्विति प्रथम इत्येवमादि तदेतत्पञ्चवाराभ्यस्तस्य विशिष्ट-

१ D om. प्रकृतिरूपेण व्यवस्थितस्य ।

याज्यासंयुक्तस्य यजेर्नामधेयम् । एतद्विहितमन्यस्मिन्द्रव्ये श्रूयमाणमन्यसङ्ख्याविशिष्टे चैष्टिककर्तृकालाभिन्नमपि पञ्चावेकादश प्रयाजान्यजतीति श्रूयमाणं निवर्तयति । न प्राकृतेन सह विकल्पते नापि समुच्चोचत इत्यभिप्रायः ।

४. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतस्य वस्तुनो विकृतौ प्रतिषेधः श्रूयमाणः प्रकृतिं निवर्तयति । अत्रापि विकल्पशङ्कानिवृत्त्यर्थमिदमुक्तम् । उदाहरणम् । उत्सर्गा जपानां न निगदमाहेत्येवमादि ।

५. प्रकृतिं निवर्तयतीति वर्तते । प्राकृतो ऽर्थो विकृतौ श्रूयमाणो विकृतौ भवादर्थान्निवर्तते । तद्यथा । चतुस्त्रिंशदिति पुरस्तादङ्गीणमित्यनेन (१६.३.२४) वङ्गीणां सङ्ख्यार्थकतत्वात् षड्त्रिंशतिरस्य वङ्ग्यस्ता अनुष्ठोच्छ्रावयतादित्येवं निवर्तते ।

६. प्रकृतिं निवर्तयतीत्यनुवर्तते । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्या । तद्यथा । वास्तोष्यते प्रतिजानीहीत्यनूच्य वास्तोष्यते ग्रमयेति यजतीत्येतावदेव भवति । शिष्टं प्रकृतं धर्मजातं निवर्तयति ।

७. उपजनः प्राकृतस्याभ्यधिकता । सा च प्रकृतिं निवर्तयतीति । वाशब्दस्यशब्दस्यार्थः । तस्योदाहरणम् । पञ्चपञ्च सूक्तानि निष्केवत्यमरुतौयथोः ग्रसन्त इति । पञ्चसूची इयं विकल्पसमुच्चयसंदेहव्युदासार्थोक्ता । इदानीं तस्य विकारं व्याख्यास्याम इत्येतस्यानन्तरं यदुक्तव्यं तदुच्यते ।

८. आग्निमारुतादूर्ध्वं शस्त्रत्रयस्यागमादुक्त्याख्यः क्रतुर्भवति ।

९. एकस्य शस्त्रस्यागमादुक्त्याख्यशस्त्रेभ्य ऊर्ध्वं षोडशी भवति ।

१०. त्रयोदशानां शस्त्राणां षोडशिनः ऊर्ध्वभागमादतिरा-
चाख्यः क्रतुर्भवति ।

११. यान्येतान्युक्थ्यशस्त्रादीन्युक्तानि एतेषामन्तरेणाग्निमास्त-
मनुयाजांश्च स्थानं भवति । ननु उक्तमेवैतदाग्निमास्तादूर्ध्वमित्येव-
मादिभिः सूत्रैः । सत्यम् । एतत्क्रमनियमो मा भूदित्येवमर्थमेत-
त्सूत्रम् । तेनात्यग्निष्टोमे आग्निमास्तादूर्ध्वं षोडशियहे स्तुते शस्त्रं
शाखान्तरात् । उक्थ्यशस्त्रेभ्योऽप्यूर्ध्वं नावश्यं षोडशिचरणम् । अ-
कलापि षोडशिनं त्रयोदशागमादतिरात्रो भवत्येव ।

२.

१. उक्थ्यशस्त्राण्युच्यन्ते । तत्र साकमश्वाख्यं स्तोत्रं मैत्रावरुणस्य ।
तस्मिन्वसति यच्छस्त्रं भवति तदाह ।

२. एङ्मू षु ब्रवाणि ते । अयं त्वचः स्तोत्रियो भवति । अन-
न्तरोऽनुरूपः ।

३. वर्षणीष्टं मघवानमुक्थ्यमिति त्वचः । अस्तश्चाद्दामसुरो
विश्ववेदा इत्ययं च त्वचः ।

४. सूक्तमेतत् ।

५. आ वां राजानावध्वरे ववृत्त्यामिति सूक्तम् ।

६. ऐन्द्रावरुणी मैत्रावरुणस्येति श्रुतत्वात् ।

३.

१. सौभरं स्तोत्रं ब्राह्मणाच्छंमिनो भवति । तस्मिन्मति ।

२. वयसु त्वामिति स्तोत्रियः । यो न इदमिदं पुरेत्यनुरूपः ।
एतौ^१ प्रगाथौ । उत्तमं ककुभः प्रत्यादत्ते सतोदहत्या (७. २५.
१५) द्वितीयमिति ।

३. प्र मंहिषाय दृहते दृहद्रय इति दृचः । यो अद्रिभि-
त्रयमजा च्छतावेति च दृचः ।

४. अस्तेव सु प्रतरं लायमसन्निति सूक्तमुद्धृत्य उत्तमां शंसेत् ।

५. उदप्रतो न वथो रचमाणा इत्येतत्सूक्तं शंस्वा ततः ।

६. या पूर्वस्य सूक्तस्योद्धृता तथा परिदध्यात् । दृहस्यतिर्न इति
परिधायेति वक्तव्ये गुरुसूत्रकरणं पर्यासानामुत्तमांस्तृचान्दोत्रकाः
शंसन्तीत्युक्ते (११. ३. २) अन्यास्तिष्ठ उत्तमाः इयं तु पृथग्भूता
परिधानीयैव इत्येतदर्थम् ।

४.

१. नार्मेधाख्यं स्तोत्रमच्छावाकशस्त्रस्य भवति ।

२. अधा हीन्द्र गिर्वण इति स्तोत्रियः । परिशिष्टोऽनुरूपः ।

३. चतुर्जनित्री तस्या अपसरौति सूक्तम् ।

४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तम् ।

५. प्र वः पान्तमन्धशो धियायत इति सूक्तम् ।

६. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीति सूक्तम् ।

७. ऐन्द्रावैष्णव्यच्छावाकस्येति (१६.११) श्रुतेः । ऐन्द्राग्रा-
न्युक्त्योक्त्यानि भवन्तीत्युक्त्यशस्त्रेषु शंसनं सामान्येनोक्तम् । विशेषः
शाखान्तरात् ।

५.

१. यजमानः षोडशियहसुपतिष्ठेतेति सूत्रच्छेदः । षोडशि-
यहाय स्तोत्रं स्तोत्र्यमाणेषु च्छन्दोगेषु ।

२. यस्माज्जात इत्येवमादिना मन्त्रेण षोडशियहसुपतिष्ठेते ।

३. इन्द्र जुषस्त्र्येवमादिकं स्तोत्रियं शस्त्रा । इन्द्र जुषस्त्र प्र
वहा याहि शूर हरिहेत्ययमनुक्तस्य ब्राह्मण आस्नातस्य स्तोत्रियस्य
दीर्घपाठः शाखान्तरौचलात् ।

४. अन्यस्मिन्नपि स्तोत्रिये सति शस्तव्या विभक्त्यन्तरनिर्देशात् ।

५. आ त्वा वहन्तु हरयः स्वादोरित्या विषूवतः । इत्येतौ
द्वचौ विहरेत् । गायत्रं पाङ्क्तं चेति वचनं यथासमास्नातपक्षे क्रमार्थम् ।

६. प्रथमेन गायत्रेण पादेन आ त्वा वहन्तु हरय इत्यनेन
प्रथमं पाङ्क्तं पादं स्वादोरित्या विषूवत इत्येतं संधाय अवस्यति ।
पादेन पादमिति वचनं वालखिल्यासु^१ तथाक्रमधर्मार्थम् ।

७. वृषणं सोमपीतये मध्वः पिबन्ति गौर्यः ।

८. तृतीयेन गायत्रेण पादेन इन्द्र त्वा सूरचक्षस इत्यनेन या
इन्द्रेण सथावरीरित्येतं संधायावस्यति ।

८. वृष्णा मदन्ति गोभसे वस्वीरनु स्वराज्यमित्येताभ्यां प्रणौति ।
एवमुत्तराखपि द्रष्टव्यम् । गायत्रीश्च पङ्क्तौश्च विहरतीति श्रुतेः ।

१०. इन्द्राय साम गायतेत्येतमौष्णिहं त्वं आ मन्त्रैरिन्द्र हरि-
भिरिति बार्हतं च विहरति । उष्णिहश्च वृहतीश्च विहरतीति श्रुतेः ।

११. प्रथमेनौष्णिहेन पादेन इन्द्राय साम गायतेत्यनेन प्रथमं
बार्हतं पादं आ मन्त्रैरिन्द्रं हरिभिरित्येतं संधायवस्यति ।

१२. द्वितीयेनौष्णिहेन विप्राय वृहते वृहदित्यनेन द्वितीयं
बार्हतं पादं याहि मयूररोमभिरित्येतं संधाय प्रणौति ।

१३. अष्टाक्षरमौष्णिहस्य पादस्य धर्मकृते विपश्चित इति ।
अष्टाक्षरं बार्हतस्य मा त्वा केचिन्नि यमन्विमिति । एताभ्यामौ-
ष्णिहबार्हताभ्यामष्टाक्षराभ्यां संदधत् ताभ्यामन्ते ऽवस्यति ।

१४. चतुरक्षरे उभयोरौष्णिहबार्हतयोर्ये अवशिष्टे । पनस्यवे
न पाणिन इत्येते । ते उभे चतुरक्षरे समस्य एकत्र पादरूपे
कृत्वा उत्तममन्त्रं बार्हतं पादं अति धन्वेव तां इहीत्येतं संधाय
प्रणौति । पनस्यवे न पाणिनो ऽति धन्वेव तां इहो इ इति ।
एवमुत्तराखपि द्रष्टव्यम् ।

६.

१. आ धूर्ध्वस्मै दधाताश्वानिति द्विपदां विंशत्यक्षरामुहं नो
लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिष्टुभं च विहरति । द्विपदां च
विंशत्यक्षरां त्रिष्टुभं च विहरतीति (कौ० १७.२) श्रुतेः ।

२. प्रथमेन द्वैपदेन पञ्चाक्षरेण आ धूर्ध्वस्मा इति सविकर्षेण प्रथमं^१ त्रैष्टुभं पादं उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येतं संधाय-
वस्यति ।

३. द्वितीयेन पञ्चाक्षरेण दधाताश्चानित्यनेन द्वितीयं त्रैष्टुभं
पादं स्वर्वज्योतिरभयं स्वस्तीत्येतं संधाय प्रणौति ।

४. तृतीयेन पञ्चाक्षरेण इन्द्रो न वज्रीत्यनेन तृतीयं त्रैष्टुभं
पादं स्वस्मा त इन्द्र स्थविरस्य बाह्व इत्येतं संधायवस्यति ।

५. चतुर्थेन पञ्चाक्षरेण हिरण्यवाऊरित्यनेन चतुर्थं त्रैष्टुभं पादं
उप स्वेयाम शरणा बृहन्नेत्येतं संधाय प्रणौति । इन्द्रो गृहणं अक्षर-
गृहणं च सर्वत्रापूर्यमाणे विकर्षार्थम् ।

६. एष ब्रह्मेत्येवमादिको द्वैपदस्तृचत्वं च प्र ते महे विदधे
शंसिषं हरौ इत्येवमादिकं च जागतं विहरति । द्विपदाश्च षोड-
शाक्षरा जगतीश्च विहरतीति (को० १७.२) श्रुतेः ।

७. प्रथमेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैष ब्रह्मेत्यनेन प्रथमं जागतं पादं
प्र ते महे विदधे शंसिषं हरौ इत्येतं संधायवस्यति ।

८. द्वितीयेन चतुरक्षरेण य ऋत्विष इत्यनेन द्वितीयं जागतं
पादं प्र ते वन्वे वनुषो हव्यंतं मदमित्येतं संधाय प्रणौति ।

९. तृतीयेन द्वैपदेन चतुरक्षरेणैन्द्रो नामेत्यनेन तृतीयं जागतं
पादं हतं न यो हरिभिश्चारु सेचत इत्येतं संधाय अवस्यति ।

१०. चतुर्थेन द्वैपदेन चतुरक्षरेण श्रुतो गृण इत्यनेन चतुर्थं
जागतं पादमा त्वा विग्रन्तु हरिवर्षसं गिर इत्येतं संधाय प्रणौति ।

एवमुत्तराखपि द्रष्टव्यं । इन्द्र त्वद्यन्त्रा यं पृणन्ति हरिभिर्न धेनव
(१०.८.६.२) इत्यवसाय तिरातय इति शुद्धेन तिकारेण प्रारम्भः ।
त्वामिच्छ सो अख वज्रो हरितो य आयस इत्यवसानम् । विक-
र्षण द्वैपदं चतुरचरं वसस्यते (८.६.२१) हरिर्निकामो हरिरा
गमस्योरिति वकारेण प्रारम्भः ।

११. इन्द्रो दधीच अस्यभिरित्येतासां तिसृणां गायत्रीणां
ग्रन्थधर्म उच्यते । द्वाभ्यामवसाय पादाभ्यां । इन्द्रो दधीचो अस्य-
भिर्द्वित्राण्यप्रतिष्कृत इत्येताभ्यां । ततो द्वाभ्यां प्रणौति । जघान नव-
तीर्नवेच्छन्नस्य यच्छिर इति । द्वाभ्यामवसाय । पर्वतेष्वपश्रितं
तदिदच्छर्यणावतीत्येताभ्याम् । ततः । द्वाभ्यां प्रणौति । अत्राह
गोरमन्वत नाम तष्टुरपीचोऽ इति ।

१२. उत्तमेन गायत्रेण पादेन इत्या चन्द्रमसो गृह इत्यनेन
प्रो व्स्यै पुरोरथमित्येतस्याः पादं संधायावस्यति ।

१३. द्वितीयद्वतीयाभ्याम् ।

१४. चतुर्थपञ्चमाभ्याम् ।

१५. प्रणौतीति वाक्यशेषः । गायत्रीः शंसति सप्तपदां शंस-
तीति श्रुतेः ।

१६. प्र प्र व इत्येवमादिकं त्वचं शंसति । अथ नित्या अनु-
ष्टुभः शंसतीति (१७.३) श्रुतेः । नित्या इति वचनात् पूर्वाश्र-
तस्यो ऽनुष्टुभः कृत्रिमा इति ज्ञायते ।

१७. एकाग्रहणं त्वचाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

१८. यो व्यतौरफाण्यदित्येतासां तिसृणामुत्तमां परिशिष्य

अर्भको न कुमारक इत्येतां । ततो ऽस्य भदे जरितरिन्द्र इति^१
निविदं दध्यात् ।

१६. स्तोत्रिये चाहावः । चग्रब्दादनुरूपे च क्रियमाणे । न तु
स्वश्रुत्या^२ । निविदे च परिधानीयायै च ।

२०. ततो ऽर्भको नेति परिशिष्टां ग्रन्था उद्यद्ग्रन्थेत्यनया
परिदध्यात्^३ । उद्यद्ग्रन्थस्य विष्टपमिति परिदधातीति (१७.३) श्रुतेः ।

२१. रोहोभ्यामित्यादिकम् ।

२२. अपाः पूर्वेषां हरिवः सुतानामिति यजति ।

२३. इन्द्र जुषस्वेत्येतस्मिन् स्तोत्रिये क्रियमाणे. शाखान्तरौये
ऽनुरूपे सत्यपि, चत्वारिंशत्संपदानुष्टुभो भवन्ति । तत्र त्वावतः पुरु-
वसो (८.४६.१) अत्राह गोरमन्वत (१.८४.१५) प्रो व्ससै
पुरोरथ (७.६.१२) मित्येतास्तिष्ठ उद्भवेदनुरूपाक्षरपरिमाण-
साम्यात् । एतत्प्रतिरूपसु द्वैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्याश्रयायनके पठित
एवानुरूपः । स्वशाखायां तु तस्मादत्रानुरूपं नाद्रियेतेत्यकरणमेवा-
नुरूपस्य युक्ततरम्^४ ।

२४. विक्रियमाणे स्तोत्रिये शाखान्तरादन्यस्मिन् क्रियमाणे
यथासमाम्नातमविद्धतं ग्रन्थं भवति । तेनेदं चेत्षोडशिसाम कुर्यु-
रविद्धतः षोडशी ग्रन्थव्य इत्याश्रयायनकम् । अत्र प्रत्यसौ पिपी-

१ C D om. the beginning of the nivid.

२ A adds एतत् प्रतिरूपसु द्वैके ऽनुरूपं कुर्वन्तीत्युपक्राम्य तस्मादत्रानुरूपं नाद्रि-
येति श्रुतेः ।

३ C D om. from. नतो up to परिदध्यात् ।

४ C in marg. श्रुती हवं मे इत्याद्यः ।

षत इति स्तोत्रिय इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः । स्वरमाग्नि दृष्ट-
त्वात् । यद्यनुरूपः क्रियते सर्वमन्यतुल्यम् ।

२५. इन्द्रश्च सचाडित्येवमादिना मन्त्रेण ग्रहं भक्षयति ।
शाखान्तरे कचिद्यजमानाय भक्षाहरणं सोमस्यांशान्यजमानश्चानेन^१
मन्त्रेण भक्षयति ।

७.

१. पान्तमा वो अन्धस इत्येवमादिकौ^२ तृचौ । प्रथमः स्तोत्रिय
उत्तरोऽनुरूपः । होतृग्रहणं होत्रकाणामपि स्तोत्रियानुरूपग्रहण-
निवृत्त्यर्थम्^३ । प्रथमेषु रात्रिपर्यायिष्विति विशेषणं रात्रिपर्यायेषु
त्रिव्येव^४ भेदप्रदर्शनार्थम् । ततश्च सर्पणादयः प्रथममध्यमोत्तमाः
पर्यायाः ।

२. उक्तमेतत् प्रथमेषु रात्रिपर्यायेषु गायत्राणां स्तोत्रियानु-
रूपाणां प्रथमान्यादानभ्यस्तनौत्येवमादि । तदपवादोऽयमुच्यते ।
प्रथमस्य रात्रिपर्यायस्य प्रथमं पादं नाग्नेडयति । नाभ्यस्तनौत्यर्थः ।

३. स्तोत्रियानुरूपावशिष्टो यः सूक्तशेषस्तदुक्त्यमुखं भवति ।
उक्त्यमुखमिति संज्ञाकरणं शास्त्रसंयवहारार्थम् ।

४. अभि त्वं मेघं पुरुहूतमृग्मिथमिति सूक्तं शंसति । जागत-
मिति संज्ञायाः शास्त्रे संयवहारः प्रयोजनम् । उक्त्यमुखानां जगतीनां
च देवे शंसेयुरिति ।

५. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येतया यजति ।

१ C in marg. यजमानाय instead of यं सोमस्यांशान्य । २ C in marg. द्वौ ।

३ A •ग्रहणा• C •ग्रहणादि• D •ग्रहणानि• । ४ A त्रिव्यपि ।

८.

१. स्तोत्रियानुरूपौ होतुरित्येतस्मात् स्तोत्रियानुरूपविति वर्तते । प्र व इन्द्राय मादनमिति स्तोत्रियः । प्र कृतान्यृजौषिण इत्यनुरूपो मैत्रावरुणस्य ।

२. सूरूपकानुसृतय इत्येतस्मूक्तसुक्थसुखाख्यं मैत्रावरुणः शंसति ।

३. त्वं सु मेघं मद्धया स्वर्विदमित्येतस्य सूक्तस्य जागताख्यस्य नवमीं चोत्तमां चोद्धृत्य शंसनत्वेन परिहाय चतुर्दशीं पूर्वां शखा चथोदशा परिधाय पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमं हन्ता वृचमित्येतया यजति । ननु चतुर्दशीं पूर्वां शखा चथोदशा परिधायेत्युक्ते सिद्ध एवोत्तमाया उद्धारः । किं वचनेन । उच्यते । अनुरूपपादनन्तराख्येन्द्राणि जागतान्यन्यानीति (१२.१०.२) वचनात्तत्रायस्य विनियुज्यमानस्य समान^१ उद्धारः कथं नाम स्यादिति वचनम् । इहैव व्युत्क्रमशंसनं । चिष्टुभिः परिदधतीति वचनात् । नवमीं चोत्तमां चेति द्विश्वशब्दात् नवम्युत्तमे मरुत्वत्यू इन्द्रप्रसादादेवास्य लाभात् । मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः^२ ।

९.

१. पूर्वः स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूपः ।

२. इन्द्र त्वा वृषभं वयमित्येतत् सूक्तसुक्थसुखाख्यं शंसति ।

१ A समानस्योत्तमाया उद्धारः । C (orig.) D •युज्यमानस्येति मत्वा ।

२ C •शब्दात् मरुत्वतीये पुनरनुद्धारो नवम्युत्तमे मरुत्वत्यू इन्द्र तत्प्रसादादेवास्य (orig. इन्द्रप्र०) लाभात् D इन्द्रप्रसादादे० M इन्द्रतत्प्रसादादेवास्य All MSS. with the exception of A have मरुत्वतीये पुनरनुद्धारः immediately after •शब्दात् ।

३. पूर्वेण सह विकल्पः । उत्तमाया उद्धारो गायत्र्याण्युक्त्यमुखाणि
शंसतीति वचनात् ।

४. न्यू पु वाचं प्र महे भरामह दत्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसति ।

५. वृषा मद इन्द्रे श्लोक उक्थेत्येतया यजति ।

१०.

१. इन्द्राय मघने सुतमिति स्तोत्रियः । इन्द्रमिद्धाथिनो
वृहदित्यनुरूपः ।

२. इन्द्रमिद्धाथिनो वृहदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनुरूपशेषस्त-
दुक्त्यमुखं भवति ।

३. मा नो अस्मिन् मघवन् प्रत्वंहसीति जागताख्यं सूक्तं
शंसेत् ।

४. इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति ।

११.

१. होतृवचनमसंदेहार्थम् । मध्यमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा-
करणं शास्त्रसंख्यवहारप्रयोजनाय । मध्यमान्मध्यमेषु । मेत्रावरुणाय
ब्राह्मणाच्छंसिने च मध्यमानामिति ।

२. उद्देदमि श्रुतामघमित्येतत्सूक्तमुक्त्यमुख्याख्यं शंसेत् । उत्त-
मासुद्धृत्य गायत्रीसंदेहात् । उत्तमासुद्धृत्यमैन्द्रार्भवीं इन्द्र इषे ददातु
न दत्येतां सूक्तादुद्धृत्य वह्निःक्षत्वा ।

३. अहं भुवं वसुनः पूर्वस्यतिरित्येतज्जागतं सूक्तं शंसेत् ।

४. अपाच्यस्थान्धसो मदाचित्येतया यजति ।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण ।

२. एन्द्र सानसिं रयिमित्येतत्सूक्तमुक्त्यमुखाख्यं शंसेत् ।

३. प्रवः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसेत् ।

४. अस्य मदे पुरु वपींसि विद्वानित्येतया यजति ।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः ।

अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः ।

२. आ त्व न इन्द्र मद्रगिति एतत्सूक्तमुक्त्यमुखाख्यं शंसेत् ।

३. तदस्मै नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेति जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।

४. यस्ते रथो मनसो जवीयानित्येतया यजति ।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्य इति स्तोत्रियः । इन्द्रेहि मस्यन्धस इत्यनुरूपो ऽष्वावाकस्य ।

२. इन्द्रेहि मस्यन्धस इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपशेषमुक्त्यमुखाख्यं शंसेत् ।

३. पूर्वैण सह विकल्पः । उत्तमाया उद्धारो गायत्र्याण्युक्त्यमुखाणि
शंसतीति वचनात् ।

४. न्यू पु वाचं प्र महे भरामह इत्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसति ।

५. वृषा मद इन्द्रे श्लोक उच्येत्येतया यजति ।

१०.

१. इन्द्राय मद्धने सुतमिति स्तोत्रियः । इन्द्रमिन्द्राथिनो
वृहदित्यनुरूपः ।

२. इन्द्रमिन्द्राथिनो वृहदित्येतस्य सूक्तस्य यो ऽनुरूपशेषस्त-
दुक्त्यमुखं भवति ।

३. मा नो अस्मिन् मधवन् प्रत्संहसीति जागताख्यं सूक्तं
शंसेत् ।

४. इदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतया यजति ।

११.

१. होत्ववचनमसंदेहार्थम् । मध्यमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा-
करणं शास्त्रसंख्यवहारप्रयोजनाय । मध्यमान्मध्यमेषु । मैत्रावरुणाय
ब्राह्मणाच्छंसिने च मध्यमानामिति ।

२. उद्देदमि श्रुतामघमित्येतत्सूक्तमुक्त्यमुखाख्यं शंसेत् । उत्त-
मामुद्धृत्य गायत्रीसंदेहात् । उत्तमामृचमैन्द्रार्भवीं इन्द्र इषे ददातु
न इत्येतां सूक्तादुद्धृत्य वह्निःकृत्वा ।

२. अहं भुवं वसुनः पूर्वस्यतिरित्येतज्जागतं सूक्तं शंसेत् ।
 ४. अपाय्यस्थान्धसो मदायेत्येतया यजति ।

१२.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ मैत्रावरुणस्य यथाक्रमेण ।
 २. एन्द्र मानसिं रथिमित्येतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत् ।
 ३. प्रवः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुतिमित्येतत्सूक्तं जागताख्यं शंसेत् ।
 ४. अस्य मदे पुरु वर्षांसि विद्वानित्येतया यजति ।

१३.

१. अभि त्वा वृषभा सुत इति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः ।
 अभि प्र गोपतिं गिरेत्यनुरूपः ।
 २. आ त् न इन्द्र मद्रगिति एतत्सूक्तमुक्थमुखाख्यं शंसेत् ।
 ३. तदसौ नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेति जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।
 ४. यस्ते रथो मनसो जवीयानित्येतया यजति ।

१४.

१. इदं वसो सुतमन्व इति स्तोत्रियः । इन्द्रेहि मत्स्यन्धसं
 इत्यनुरूपो ऽच्छावाकस्य ।
 २. इन्द्रेहि मत्स्यन्धस इत्यस्य सूक्तस्य अनुरूपशेषमुक्थमुखाख्यं
 शंसेत् ।

३. अजातशत्रुमजरा सर्वतीत्येतस्य सूक्तस्योत्तमामुद्धृत्याग्नि-
लिङ्गात् त्रिष्टुभं चेति कृत्वा उद्यत्यहः महम आजनिष्टेति परिधाय
ऐन्द्रेषु जागतेष्वजातशत्रुमिति प्रयुज्यमानमेवं भवति परिधायेति
वचनात् । इदं ते पात्रं मनवित्तमिन्द्रेत्येतया यजति ।

१५.

१. एतौ स्तोत्रियानुरूपौ होतुर्भवत उत्तमेषु रात्रिपर्यायेषु
सत्सु । उत्तमेषु रात्रिपर्यायेष्विति संज्ञा शास्त्रमव्यवहारार्था ।
त्रिष्वपि पर्यायेषु प्रायशो होतुः स्तोत्रियानुरूपौ न व्यभिचरत इति
स्तोत्रियानुरूपवचनमधिकारार्थम् ।

२. महौ इन्द्रो य ओजसेत्यस्य सूक्तस्यानुरूपप्रेषमुक्त्यमुखाख्यं
शंसेत् । उत्तमास्तिस्रो दानसंस्तवादुद्विथन्ते ।

३. विश्वजिते धनजिते खर्जित दत्येतज्जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।

४. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येतया यजति ।

१६.

१. आ त्वेता नि षीदतेति स्तोत्रियः । आ लग्नववा
महीत्यनुरूपः ।

२. यस्य संख्ये न वृणत दत्युक्त्यमुखाख्यं सप्तचं शंसेत् ।

३. अहं दां गृणते पूर्वं वस्त्विति जागताख्यं सूक्तं शंसेत् ।

४. प्र घा न्वस्य महतो महानीत्येतया यजति ।

१७.

१. योगेयोगे तवस्तरमिति स्तोत्रियो ब्राह्मणाच्छंसिनः ।
 युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमित्यनुरूपः ।
 २. युञ्जन्ति ब्रध्नमित्येतस्य सूक्तस्यानुरूपावशेषसुव्यमुखाखं
 शंसेत् ।

३. इमां ते धियं प्र भरे महो महौमिति जागताख्यस्य
 सूक्तस्योत्तमासुद्धृत्य शेषमन्यत्रापि जागतत्वविनियोगे शंसेत् । उत्तमा
 त्रिष्टुप्^१ मित्रादिभ्यो वाच^२ षड्भ्यः कृता इत्येवानैत्रीत्युद्ध्रियते ।
 ४. तदस्त्रेदं पश्यता भूरि पुष्टमिति त्रिष्टुभा परिधाद्य ।
 ५. प्रो द्रोणे हरयः कर्माग्निमित्येतया यजति ।

१८.

१. इन्द्रः सुतेषु सोमेध्वित्ययं स्तोत्रियो ऽच्छावाकस्य इन्द्रं
 वर्धन्तु नो गिर इत्यनुरूपः ।
 २. उष्णिहावेतौ स्तोत्रियानुरूपौ । तयोरुत्तमानि चतुरन्त-
 राण्यभ्यस्यन्ति । तथा ह्यानुष्टुभौ रात्रिरिति च्छन्दसो ऽन्यस्यानूहः^३
 कृतो भवति ।
 ३. उप नः सुतमा गहि सोममिन्द्र गवाग्रिमित्येवमादिक-
 सुव्यमुखाख्यं सूक्तं^४ शंसेत् ।

१ C D M उत्तमां त्रिष्टुभं । २ A वा D वा वषट्भ्यः कृताभ्यः ।

३ C D कृता अन्यस्या^० M. कृताभ्यः । ४ C D om. सूक्तं ।

४. प्र ते महे विदधे गंभिषं हरी इत्येतज्जागताख्यं सूत्रं शंसेत् ।

५. प्रोथां पौतिं वृष्ण इयमिं सत्यामित्येतया यजति ।

१६.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । विशिष्टेष्वहोनेषु एकोत्तरेषु भवा आहोनिक्त्वाः । अच्चावाकस्यातः परमुच्यते । चतुरक्षराभ्यासनिवृत्त्यर्थं पुनरच्चावाकवचनम् ।

२. प्रथमे रात्रिपर्याये ऽच्चावाकस्यैतौ स्तोत्रियानुरूपौ । प्राकृतयोर्निवृत्तिः । श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यमिन्द्रये प्रकृतिं निवर्तयतीति वचनात् (८. १. ३) । एह हरी ब्रह्मयुजेत्याकारान्नः पादः एकारादिश्च । तत्र पादाभ्यासे ।

समानाक्षरे सस्थाने दीर्घमेकमुभे स्वरम्^१ ।

इत्याकारयोरेकदीर्घं कृत्वा तत इकारोदय एकारमिति एह हरी ब्रह्मयुजेह हरी ब्रह्मयुजा ।

३. उत्तमे रात्रिपर्याये स्तोत्रियानुरूपवाहोनिक्त्वावच्चावाकस्य ।

४. आहोनिक्थनिवृत्त्यर्थमनुवादः प्राकृतक्रमार्थः ।

२०.

१. आश्विनाय स्तोत्रमाणेषु च्छन्दोगेषु^२ प्रवृताङ्गती जुहोति । संसन्नेषु च्छन्दोगेषु प्रवृताहोमौघे आङ्गती जुहोतीति श्रुतेः । प्रवृताङ्गती जुष्टो वाचो भूयासमित्येवमादिके ।

१ Rigveda Prātisākhya (ed. Max Müller) 119.

२ A adds होवेति ब्राह्मणभाष्यकारः । तद्युक्तं आश्विनमासे होतुरेवाधिकारात् । यत् प्रवरानुपूज्येति (६. ८. १६) सप्तस्थानपद्धतायुक्तं तन्नित्यं ।

२. मध्यमेन स्थानेन शंसेत् ।

३. प्रवर्धमानेन स्थानेनेत्यर्थः । एवं वा आश्विनं शंसेत् ।

४. अतिदेशो ऽयम् । ततश्चन्द्रोऽनन्तरेण वेत्यादि यदुक्तं
(६. ६. १७) तदभिव्योषाश्विने^१ ऽपि भवति ।

५. तस्माश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्य यो विकारस्तं व्याख्यास्यामः ।

६. त्रीणि पदानि समस्य पङ्क्तीनामवस्येदिति न भवति ।

७. बार्हत्तच्छन्दसां याः प्रतिपदश्चन्द्रोगैः सुतास्त्रासां प्रात-
रनुवाकातिदेशात्प्रकृतिवत्प्रयोगे प्राप्ते वचनम् । अथ यद्बार्हतीनां
प्रतिपदां प्रथमप्रथमं प्रगाथं पुनरादायं ककुप्कारं शंसति पुनरादायं
वै सामगाः सुवते तस्मैवैतद्रूपं क्रियत इति श्रुतेः । (१८. २) ।

८. अग्निर्होता गृहपतिः स राज्ञेति प्रतिपदाश्विनस्य भवति ।
भिन्नप्रयोजनत्वाद्भिन्नदैवतत्वाच्च समुच्चये प्राप्ते वचनमापोरेवती-
सुदृत्येति ।

९. प्रातरनुवाकवत् प्रतिपत्समारोहणीयानन्तरेण गायत्रात्
चन्द्रसश्चतुर्दशोद्धरति । ऋच एव ताः । तथा प्रकृतत्वात् । उद्धरतीति
पुनर्वचनं पूर्वत्र स्थानादेशसंबन्धात् ।

१०. आनुष्टुभाच्छन्दसो द्वे ऋचाबुद्धरति ।

११. उद्धरतीत्यनुवर्तते । त्रैष्टुभाच्छन्दसस्तयोदशाधिकं शत-
मृचासुद्धरति ।

१२. नासत्याभ्यामिति त्रीणि कचीवता दृष्टानि काचीवतानि

१ A बोषा । C अभिव्योषा alt. to अभिव्याख्या । M बोष्या । See Comm.
on ११.

तानि नित्यानि । अभिव्योषाश्विने^१ ऽपि नोद्धर्तव्यानि नित्यत्वात् ।
तथा युवो रजांसौति सूक्ते तं युञ्जाथामिति सूक्ते । एतानि चत्वारि-
थागस्त्यानि त्रिष्वपि षष्टिशतेषु नोद्धर्तव्यानि ।

१३. प्रथमं काचीवतं नामत्याभ्यामिति सूत्रं गत्वा ततः
का राधद्धोचाश्विना वामिति नव ग्रंसेत् ।

१४. सुपर्णमादित आरभ्य अधिकं शतं ग्रंसेत् आगस्त्येभ्यः
सूक्तेभ्य ऊर्ध्वं । दमानि वां भागधेयानि सिञ्चत इत्येताः सप्त जगत्यो
वरुणेन्द्रदेवत्याश्च । ततश्च न गस्तव्या आश्विने ।

१५. वागब्दो विकल्पार्थः । अन्यासां वाश्विनीनां सौपर्णव्यति-
रिक्तानां वा तावन्मात्रं ग्रंसेत् अधिकं शतं यावत्परिमाणं सुपर्णे ।
आश्विनीनामिति वचनात्^२ उद्धृतानामपि प्रक्षेपः । आश्विनीत्वात् ।
त्रिशतप्रक्षेपं वक्ष्यामः । यावाणेवाष्टौ (२. ३८. १-८) । नामत्या मे
पितरा वन्धुपृच्छेत्येका (३. ५४. १६) । धेनुः प्रत्नस्य काम्यं दुहा-
नेति नव (३. ५८. १-८) । क उ अवदिति चतुर्दश (४. ४२.
१-१४) । प्र वामवोचमश्विनेत्येका (४. ४५. ७) । अत्रिर्यद्वाम-
वरोद्धनृवीषमित्येका (५. ७८. ४) । स मे वपुष्कदयदश्विनोर्य
इत्येका (६. ४८. ५) । उत त्या मे हवमा जगम्यातमित्येका
(६. ५०. १०) । सुषे नरा दिवो अस्व प्रसन्नेति विंशतिः
(६. ६२. १-७. १०-२२) । अद्रोदसी प्र दिवो अस्ति भूमेति
(६. ६२. ८. ८) द्वे उद्धरेत् । प्रति वां रथं नृपती जरथा इति
दश (७. ६७. १-१०) । वृकाय चिज्जसमानाय शक्तमित्यष्टा-

विंशतिः (७. ६८. ८-७२. ५) । उभा उ नूनमित्येकादश (१०. १०६. १-११) । एतच्छ्रुत्वा ततः समारोहणीयं सूक्तं शंसेत् ।

१६. समिद्धस्त्रिभ्यस इत्येतास्त्रि उद्धरति । आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकात् ।

१७. अयं वां मधुमत्तम इति प्रथमा तृतीया पञ्चमी चेत्युक्तं । तस्यापवादः । एता अष्टौ यथाक्रमं शंसेत् ।

१८. औष्णिहाच्छन्दस एकादश ऋच उद्धरेत् । पञ्चमी-निर्देशात् ।

१९. यथा एकादशौष्णिहादुद्धर्तव्यास्तथाग्नेयात् क्रतोर्जाग-ताच्छन्दसः ।

२०. आश्विनप्रकृतेः प्रातरनुवाकस्योत्तमेन पाङ्क्तेन पादेनाश्वि-नादित्योदयं प्रतीचते ।

२१. उदित आदित्ये सौर्याणि वक्ष्यमाणानि सूक्तानि शंसेत् ।

२२. उदु त्वं जातवेदममित्याद्या नवर्चः ।

२३. चित्रं देवानामुदगादनीकमित्येतत्सूक्तम् ।

२४. नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षस इत्येतत्सूक्तम् ।

२५. इन्द्रं क्रतुं न आ भरेत्ययं प्रगाथः शस्तव्यः । प्रगाथवचनं सर्वान्निन्द्रान्प्रगाथान्प्रगाथस्यायतन इति (१८. ३) सोदनार्थम् । तेन चतुःशतमैन्द्राः प्रगाथा ऋग्वेदप्रसिद्धाः ।

२६. मही द्यौः पृथिवी च न इत्येतास्त्रिः शंसेत् ।

२७. विश्वस्य देवीमित्येवमादिका द्विपदा शस्तव्या विंशत्यक्षरा ।

प्रथमः पादो द्वादशाक्षरो ऽर्थाद्वितीयो ऽष्टाक्षरः ।

२८. वृहस्पते अति यदयो अर्हादित्येतया परिदध्यात् ।
बार्हस्पत्यया परिदधातीति श्रुतेः ।

२९. द्विरेवाश्विनावाङ्मयते प्रतिपदे चैव परिधानीयाये
चेति (१८. ४) श्रुतेः ।

३०. तथा ग्रंसेद्यथा तच्छस्त्रमाश्विनं नानाकन्दस्यमपि मंपदा
वृहतीनां सहस्रं मंपद्यते । यद्यन्यच्छन्दस्काः स्तोत्रियाश्चन्दोगानां
तथापि ककुप्कार एव कर्तव्यः सूत्रारम्भसामर्थ्यात् । अत्र कैश्चि-
दाश्विनपद्धत्यर्थाः सप्त श्लोका उपदिष्टास्ते लिख्यन्ते ।

ज्ञातं तथाश्विनं प्राज्ञैर्यथा सूत्रकृतोदितम् ।

व्यक्तमारभ्यते वक्तुं मन्दधीपतिपत्तये ॥१॥

त्वमग्ने ऽग्ने कदागन्म पुरु त्वेति जनस्य च ।

युवोरित्यन्तरैश्चक्रैराभ्यो याः प्रागनन्तराः ॥२॥

दशाधिकाश्चतुर्भिर्द्वे त्रिंशदभ्यधिका त्रिभिः ।

एकादश दशैकाग्न्यास्तिष्ठो द्वे च पृथक्पृथक् ॥३॥

आश्विनप्रकृतेरेता ययामह्यं सुमेधसा ।

ऋचः प्रातरनुवाकादुद्धर्तव्या यथाक्रमम् ॥४॥

धेनुः क्षुषे नरेत्या वामतारिषेत्यतः परा ।

ययामह्यं प्रयोक्तव्या नासत्या मे प्र वामिति ॥५॥

अत्रिर्यद्वां स मे वपुरुत त्या प्रति वां रथम् ।

हुचो वृकाय भूतांश्च आसामेका यथाक्रमम् ॥६॥

चतस्रो द्वादश ताभ्य एकादश ततः पराः ।

अग्निं समिद्धः कायं वामिति कार्यं यथोदितम् ॥७॥

३१. इमे सोमासस्तिरोऽग्न्यास इत्येवमादिका प्रैषान्तः^१
पठिता पुरोनुवाक्या कार्या ।

३२. होता यच्चदश्विना सोमानामित्येवमादिकः प्रैषो भवति ।
आप्तोऽयमेव प्रैषो ऽतिरिक्तोऽथेव्यच्चाहितः^२ ।

३३. उभा पिबतमश्विनेत्येतया प्र वामन्धांसौत्येतामधर्धां
संधायोत्तरेणार्धर्चनं वषट्करोति ।

३४. विराजैव यजेदिति ह स्माह कौषीतकिरिति श्रुतेः ।

३५. अश्विना वायुना युवं सुदचेति त्वेव स्थिताश्विनी त्रिष्टुप्
तिरोऽग्न्यवतीति (१८.५) श्रुतौ विशेषप्रशंसनादिद्यमेव युक्ततरा ।

२१.

१. चिद्वत्सङ्ख्याको बहिष्पवमानो भवति । सत्यपि च्छन्दो-
गानां स्तोत्रे^३ नानारूपे स्वमतप्रकाशनार्था षट्सूत्रौ ।

२. सन्धिषाम अश्विनं स्तोत्रं तदपि चिद्वदेव भवति ।

३. आदौ बहिष्पवमानस्तोत्राणि^४ चत्वार्याज्यानि माध्यन्दिनश्च
पवमान इत्येतानि पञ्चदशानि भवन्ति ।

४. रात्रिपर्यायस्तोत्राणि पञ्चदशान्येव । सङ्ख्यासामान्यात् क्रमेण
वचनं सन्धिषामवत् ।

१ C D प्रैषस्तः ।

२ C अत्र हितः in marg. नू instead of च. D °च हितः ।

३ C D स्तोत्रे स्तोत्रे ।

४ C आदौ बहिष्पवमानस्तोत्रम् । ततोऽनन्तराणि पञ्च स्तोत्राणि । चत्वार्या-
ज्यानि etc.

५. चत्वारि पृष्ठान्याभवेय पत्रमानः ।

६. अग्निष्टोममाम त्रीण्युक्थानि षोडशी च ।

७. एष ज्योतिष्टोमो नाम चतुःसंख्यो ऽपि भवतीत्यर्थः । ज्योतिष्टोमचोदनायामेतस्य ग्रहणं द्रष्टव्यं । सोमयागस्य प्रधानं । इतराणि दीक्षणीयादौनि तदङ्गानि । सोमयागस्य ज्योतिष्टोम-शब्दवाच्यात्वात् । एतानि ज्योतींषि त्रिवृदादयः स्तोमाः यस्यैते भवन्ति स ज्योतिष्टोमः । सोमपणनाच्चैते भवन्ति । तत्संनिधौ श्रवणात् । यद्दं गृहीत्वा चमसं चोक्षीय स्तोत्रमुपाकरोतीति ।

८. एत एव स्तोमा ये त्रिवृदादयस्ते ऽभिप्रायस्यापि पलहस्य भवन्ति । एत एवेति वचनान्नायमेव क्रमः । प्रथमोत्तमे अहनी ये एवंक्रमेण ।

२२.

१. अग्निरिष्टकाचयः सोमयागाङ्गं द्वितीयादिषु सोमयागेषु । तत्संबन्धेन धर्मविशेषा वक्तव्यास्तुदर्शस्तुशब्दः । चेदग्निं चेष्यमाणस्य यदृच्छया यजमानस्य अदीक्षितस्य प्राग्दीक्षणीयाया इत्यर्थः । इष्टिर्वक्ष्यमाण्या भवति ।

२. एतानि त्रीणि हवींषि भवन्ति ।

३. गुणाशङ्कया संदेहो मा भूदिति सूत्रम् ।

४. ब्रह्म प्रजावदा भरेति पुरोनुवाक्या । ब्रह्म च ते जात-वेदो नमश्चेति याज्या । १ किमर्थमग्नये ब्रह्मण्यत इत्युच्यते । द्विप्र-

भृतिषु चोदनानुपूर्व्येति सिद्धत्वात् । उच्यते । शाखान्तरेण प्रकृत-
गुणमिष्टिचयं समाम्नातं कचित्कचिदिष्टिदयं । तस्यार्थस्य प्रति-
पादनार्थमेवमुक्तम् ।

५. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अग्नेः चवतः पुरोनुवाक्या । अस्मा-
कमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । अग्ने द्युध्नेन जागृवे इत्यग्नेः चच-
भृतः पुरोनुवाक्या । खदख हव्या समिषो दिदौहौति याज्या ।
उत्तरयोरिति चवत्चन्नभृतोः पृथगपीष्टिर्ब्रह्मण्यत एवमिष्टिदय-
मपि शाखान्तरे ऽस्तीति ज्ञायते । खशाखायां तु चिह्विष्का
एकैवेष्टिः ।

६. इयमिष्टिः संनिवपनप्रयोजना वह्मनां चेद्यमाणां भवति ।
ते वै दौचिद्यमाणा अग्नीन्संनिवपन्त इत्येवमुपक्रम्य सर्वमाम्नातं ।
वह्मनामिति सत्त्विणो ऽभिप्रेत्योक्तम् ।

७. एकस्य चिन्वतः संनिवपनाभावात् उखामंभरणप्रयोजना
इयमेवेष्टिर्भवति । उखा विशिष्टाग्निप्रधारणार्था स्थालीविशिष्टप्रमाणा
आध्वर्यवधर्मसमुदायवती । तस्या इक्ष्यनन्तरं उपकरणानि संनिवप-
नीत्यत्र ब्रह्मणः सात्त्व्यर्थं वचनम् ।

२३.

१. अग्निचित्यायामयं चापरो धर्मविशेषः । आध्वर्यवाधीतेन
क्रमेण प्राजापत्यः पशुबन्धो भवति । अथैतेन प्राजापत्येन पशुना
यजन्त इति श्रुतेः ।

२. वायव्यो वा पशुबन्धो भवति शाखान्तरात् ।

२. पशुबन्धो भवतीत्यनुवर्तते । वाग्भ्यो विकल्पार्थः । पूर्वसूत्रा-
दनुवर्तमान एवोच्यते । कथं नाम अग्निभ्यः कामायेत्येतच्छाखान्त-
रोक्तसुपसंगृह्येत ।

४. पुरुषो वैश्वो राजन्वो वा । अजः कागः । अविर्मपः ।
गौरश्वस्य । पशुशब्दः^१ पुरुषे ऽपि द्रष्टव्यः । इति पञ्च पशवः । इति
प्रकारप्रदर्शनार्थः । एवंप्रकारा अध्वर्युगास्वासु बहवो विकल्पाः ।

५. अजो वा एक एव पशुर्भवति । त्वपरो विषाणरहितः ।

६. प्राजापत्ये पशौ केचिद्वाच्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति । यद्देवत्यः
पशुर्भवति तद्देवत्यं पशुपुरोलाशमनुनिर्दिपतीति प्राप्ते ।

७. वाच्ये पशौ एके प्राजापत्यं पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति ।

८. अग्नये वा कामायेति यो ऽयमुक्तस्तस्मिन्नेके वैश्वानरीयं
पशुपुरोलाशं कुर्वन्ति ।

९. प्राजापत्यस्येति वचनान्न सर्वत्र ।

१०. प्राजापत्यस्येति वर्तते ।

११. एकया च दशभिश्च स्त्रभृते । राये नु यं जज्ञत् रोद-
सीमे । कुविदङ्ग नमसा ये वृधासः । इत्येताः पुरोनुवाक्या वाच्यस्य
वपापुरोलाशपशूनां । पौवोश्चान् रयिवृधः सुमेधाः । प्र याभि-
र्यासि दाश्रांसमच्छ । प्र वायुमच्छा वृहती मनौषेत्येताः पूर्ववत्
याज्या वाच्यस्य । नियुत्वतो ऽप्येता एव ।

१२. आ ते वत्सो मनो यमत् तुभ्यं ता अङ्गिरस्तमाग्निः परेषु

१ O D गोशब्दो अत्र पशुशब्दो वापि द्रष्टव्य इति । पञ्च पशव इति ।

धामस्त्रित्येता आग्नेयस्य^१ वपापुरोस्तामपशूनां पुरोनुवाक्याः । वयं ते
अद्य ररिमा हि कामं अश्याम तं काममग्ने तवोती ईले च त्वा
यजमानो हविर्भिरित्येता याज्याः । अग्नेः शुद्धस्थाप्येता एवान्या-
संभवात् । आग्नेयस्येति शुद्धस्थाप्येवं निर्दिष्टात् ।

१३. बज्रवत् बज्रवचनेनेति यावत् । पशुनिगमाः मेधमित्येव-
मादयः पञ्चसु पशुषु क्रियमाणेषु पृथिवीं शरीराणीति यावत् ।
प्राप्तमेवैतदुच्यते संदेह्युदासार्थम् ।

१४. एकवचनान्तेन पशुनिगमा अत ऊर्ध्वं । चतुर्णामप्यु-
कायप्राप्तनं ततो मृदिष्टकार्थापञ्चेति (का० १६.१.१८) शरीराणां
विनियोगात्^२ । अजेन यज्ञसमाप्तिलक्षादेकवदत ऊर्ध्वम् ।

२४.

१. अयं चापरो धर्मविशेषः साग्नित्वे ।

२. एतानि चौलि हवींषि दीक्षणीयायां भवन्ति ।

३. त्याज्यं चत्रियां अव इति पुरोनुवाक्यादित्येभ्यः । धारयन्त
आदित्यासो जगत्स्या इति याज्या । इतरयोः पूर्वोपदिष्टाः ।

४. पञ्चहविषं दीक्षणीयामिष्टिमेके तन्वत इति (१८.४) श्रुतेः ।

५. क्रमार्थं वचनं चतुर्थः पञ्चम इति ।

६. एकहविः पञ्चहविर्वातिथ्या कार्या । अथैतामातिथ्यां पञ्च-
हविषमवेष्टिमेके तन्वत इति श्रुतेः ।

१ C D om. आग्नेयस्य ।

२ D नियोगात् ।

३ A पञ्चसमाप्तिः ।

७. आग्नेयेन्द्रो पुरोत्तामो वैश्वदेववार्हस्पत्यो चरु वेष्णवश्च
नवकपालः ।

८. शुचिमर्कैर्हस्पतिमिति वार्हस्पत्यस्य पुरोनुवाक्या । तं
श्रग्मासो अरुषासो अथा इति याज्या । शेषाणां पूर्वोपदिष्टाः ।

९. चितिभ्यः प्रणीयमानाभ्य इत्येवमादिना निगदेन संप्रेषितो
वक्ष्यमाणमनुवचनमाह ।

१०. पुरीष्यासो अग्नयः सो त्वे अग्नयो ऽग्निं विद्येभिरग्ने
अग्निभिः अग्ने विद्येभिरग्निभिरित्येता ऋचो ऽनुवृत्तं दृष्ट्वाः
प्रणीयमानाः पथ्यादनुमसेति । अथैता वक्ष्यीरन्वाह वक्षन् ह्यग्नीन्
प्रणयन्ति ता वै चतस्रो भवन्तीति (१८. ४) श्रुतेः ।

२५.

१. संचिते ऽग्निस्थले परिष्टुते सामभिर्वक्ष्यमाणं कर्म ।

२. प्रजापतिहृदयसामपरिष्टवादनन्तरं अग्न्युक्त्वमनुगंसं इति^१
संप्रेषितो ऽग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरिन्द्रो ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्रः सूर्या ज्योति-
र्ज्योतिः सूर्य इत्याज्येयस्त्वर्णीगंसं उक्तः । यश्च त्वर्णीजपः पिता मात-
रिश्वेत्यादिस्तेन जपेन सहोक्थं गंसंति । आहावस्तत्र य उक्तस्तं न
करोति । यत्तत्प्रहणात्स एव क्रमः परिगृह्यते ।

३. वैश्वानरायानुब्रूहीति संप्रेषितः पुरोनुवाक्यामनूच्य याज्यया^२

१ CD om the Praisha.

२ A in marg. षट्तावानं and नाभिं यज्ञानां ।

यजति । प्राप्तस्य पुनर्वचनं परिसङ्ख्यायै । परिसङ्ख्या च प्रकृतिं निवर्तयति ।

४. प्रयजानुयाजान्वा मुक्त्वा शिष्टान्यङ्गानि भवन्ति ।

२६.

१. अयं चापरः साग्निचित्ये विगेषः । अग्नीषोमीयस्य पगोः पुरोलागमनुगतानि देवसूभ्यो वक्ष्यमाणभ्यो देवताभ्यो देवसूसंज्ञिकाभ्यो हवींषि भवन्ति । काभ्यः पुनस्तूभ्य इत्यत आह ।

२. अग्नये गृहपतये इत्येवमादिभ्यो ऽष्टभ्यः सगुणेभ्यो ऽष्टौ हवींषि भवन्ति । ता वा अष्टौ भवन्तीति (१८. ५) श्रुतेः ।

३. अग्निर्होता गृहपतिः स राजेत्यग्नेर्गृहपतेः पुरोनुवाक्या । हव्यवालमिरजरः पिता न इति याज्या । त्वं च सोम नो वश इति सोमस्य वनस्यतेः पुरोनुवाक्या । ब्रह्मा देवानां पदवीः कवीनामिति याज्या । आ विश्वदेवं न प्रमिय इति सवितुः सत्यप्रसवस्य क्रमेण याज्यापुरोनुवाक्ये । यथा नो अदितिः करदिति रुद्रस्य पशुपतेः पुरोनुवाक्या । उप ते स्तोमान् पशुपा इवाकरमिति याज्या । वृहस्यते प्रथमं वाचो अग्रमिति वृहस्यतेर्वाचस्यतेः पुरोनुवाक्या । हंसैरिव सखिभिर्वावदङ्गिरिति याज्या । इन्द्रं वयं महाधन इतीन्द्रस्य ज्येष्ठस्य पुरोनुवाक्या । उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति याज्या । मित्रस्य चर्षणीष्टतो मह्यं आदित्य इति मित्रस्य सत्यस्य । अनधिगच्छंस्तस्मिन्ने देवतेन तुष्येदिति वचनात् (१. १७. ५) ।

दमं मे वरुण श्रुधीति वरुणस्य धर्मपतेः पुरोनुवाक्या । यत्किं चेदं वरुण दैव्ये जन इति याज्या ।

४. देवसूहविर्भ्यां जनन्तराणि सर्वपृष्ठानि हवींषि वक्ष्यमाणानि भवन्ति ।

२७.

१. अग्नये वासन्तिकाय गात्रचाय चिह्नते रात्रन्तराद्येत्येवमादिभ्यः सगुणभ्यो^१ दश सर्वपृष्ठानि हवींषि । तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

२. अर्चन्तस्त्वा हवामहे अश्वामन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या अस्माकमग्ने अध्वरं जुषस्वेति याज्या । इन्द्रस्य पूर्वापदिष्टे । इन्द्रं वो विश्वतो मादयस्व हरिभिरिति गुणविशिष्टलिङ्गानधिगमात् । विश्वे देवासः सौर्णे बर्हिषीति वैश्वदेवस्य पूर्वापदिष्टे । ऋतेन यावतावृधाविति मित्रावरुणयोः शारदादिगुणयुक्तयोः^२ पुरोनुवाक्या प्र बाह्वा सिष्टतं जीवसे न इति याज्या । वृहस्यते-जुषस्व न इति वृहस्यतेर्हैमन्तिकादिगुणयुक्तस्य पुरोनुवाक्या । एवापिचे विश्वदेवाय वृष्ण इति याज्या । अनागमोऽदितय इति सवितुः प्रैगिरादिगुणविशिष्टस्य^३ पुरोनुवाक्या वाममद्य सवितर्वा-मसु श्व इति याज्या । अन्वद्य नो अनुमतिरित्येवमादिकानुमतेः पुरोनुवाक्या अन्विदनुमते त्वमित्येवमादिका याज्या । वैश्वानरो न ऊतय इत्यग्नेर्वैश्वानरस्य पुरोनुवाक्या पृष्ठो दिवोति याज्या । एते

१ CD सगुणाभ्यो ।

२ CD गुणयोः ।

३ C गुणयुक्तविशिष्टस्य । D गुणयुक्तं वि० ।

पूर्वीपदिष्टे एव । हिरण्यगर्भः समवर्तताग्र इति कस्य पुरोनुवाक्या यः
प्राणत इति याज्या । एते अपि पूर्वीपदिष्टे एव । उत त्वामदिते
महीत्यदितेर्विष्णुपत्न्याः पुरोनुवाक्या महीमू षु मातरमिति
याज्या । तस्मिन्ज्ञानधिगमात् ।

३. यत्र^१ तन्त्रे पशुप्रयुक्तमङ्गजातं तस्मिन्हवींषि चोद्यमानानि
प्रधानदेवतासंबन्धेन परतन्त्रोपनिपातीनि निगमानावाहनादीन्
लभन्ते ।

४. वपान्तमनूबन्ध्यायाः कर्म परिसमाप्य त्वष्टृदेवताकेन पशु-
नोपांशु पत्नीशाले प्रचरन्ति । नाग्निः प्रणीयते । अथ सुन्वन्ति
यावदहं कामयन्ते । अथानूबन्ध्यस्य वपायां संस्थितायां त्वाष्ट्रेण पशु-
नेत्येवमाद्युपक्रम्य (१८.५) सर्वमाश्नातम् ।

५. तं त्वाष्ट्रं पशुं त्वाष्ट्रपशुकर्म पर्यग्निकरणान्तं कृत्वा उत्सृजन्ति
न संस्थापयन्ति । पर्यग्निकृतमुत्सृजन्ति न संस्थापयन्तीति श्रुतेः । न
संस्थापयन्ति वपायाः पूर्वं सकलं कुर्वन्तीत्यर्थः । तत आवाहनं
भवति । तथा च श्रुतिः । तदाहर्चयेते देवते आवाहयति त्वष्टारं
च वनस्पतिं च कास्यैते दृष्टे भवत इति प्रयाजेषु वा एते देवते
यजति तत्रैवास्यैते दृष्टे भवत इति (१८.६) ।

६. वाग्न्यब्दो विकल्पार्थः । पशुधर्मणा आज्येन । न प्रतिनिधि-
विधिविकारः शब्दानां । न च पशुद्रव्यसंबन्धिनो धर्माः कर्तव्याः ।

७. शिवस्त्वष्टरिहा गहीति पुरोनुवाक्या प्रथमभाजं यशसं
वयोधामिति याज्या । त्वाष्ट्रस्य पशोराज्यपक्षे^२ भवेत् ।

२८.

१. साग्नित्व एव प्रकरणात् । अथानूवन्ध्यस्य पशुपुरोन्वाग-
मन्वच्च देविकाभ्यो हवींषि निर्वपन्तीति (१८. ७) श्रुतेः ।

२. अनुमत्यादीनि पञ्च हवींषि भवन्ति । तानि वै पञ्च
हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

३. अनुमत्याः पूर्वोपदिष्टे । विभक्तिकृतसु विधेयः । 'राका-
सिनीवाल्मीक्यां पूर्वोपदिष्टाः ।

४. देविकाहविर्भ्योऽनन्तराणि देवीभ्यो हवींषि भवन्ति ।
चकारः पूर्वैः सह समुच्चयार्थः । अत्र हिके देवीभ्यो हवींषि निर्व-
पन्ति । तथा^१ तानि वै दश हवींषि भवन्तीति श्रुतेः ।

५. अद्भ्य इत्येवमादिभ्यो दशभ्यो दश देवीहवींष्युच्यन्ते । तेषां
वक्ष्यमाणिका याज्यानुवाक्याः ।

६. आपो हि ष्ठा मयोभुव इत्यपां पुरोनुवाक्या । यो वो
वृताभ्यो अक्षणोदु लोकमिति याज्या ।

७. धा ओषधीः पूर्वा जाता इत्योषधीनां पुरोनुवाक्या ।
अर्ति विश्वाः परि ष्ठा इति याज्या ।

८. धूयं गावो मेदयथा क्षणं चिदिति गवां पुरोनुवाक्या ।
न ता अर्वा रेणुककाटो अश्रुत इति याज्या ।

९. प्रति यथा सूनरी जनौलुपसः पुरोनुवाक्या । मत्या मत्ये-
भिर्महती महद्भिरिति याज्या ।

१०. राज्ञी व्यस्यदायतीति राज्ञेः पुरोनुवाक्या । ये ते राज्ञि नृचक्षस इत्येवमादिका याज्या ।

११. दे ते चक्रे सूर्य इति सूर्यायाः पुरोनुवाक्या । सुकिं-
शुकं शस्त्रलिं विश्वरूपमिति याज्या ।

१२. एन्द्र याहि हरिभिरिति दिवः पुरोनुवाक्या । सखे
विष्णो वितरं वि क्रमस्वेति याज्या ।

१३. स्योना प्रथिवि भवेति पृथिव्याः पुरोनुवाक्या । वसित्या
पर्वतानामिति याज्या ।

१४. देवीं वाचमजनयन्त देवा इति वाचः पुरोनुवाक्या ।
यद्वाग्वदन्धविचेतनातीति याज्या ।

१५. माता रुद्राणां दुहिता वसूनामिति गोः पुरोनुवाक्या ।
वचोविदं वाचमुदीरयन्तीमिति याज्या ।

१६. देवीभ्यो ऽनन्तरं दिशामवेष्टीर्भवन्ति । चकारः पूर्वैः
सह समुच्चयार्थः । अत्र हैके दिशामवेष्टीः कुर्वन्तीति श्रुतेः तथा
तानि वै षड्वींषि भवन्तीति च ।

१७. अग्नय इत्येवमादिभ्यो देवताभ्यः षड्भ्यः षड्वींषि ।
तेभ्यः पूर्वोपदिष्टा याज्यापुरोनुवाक्याः ।

१८. अयं चापरः साग्निचित्ये विशेषः । संस्थितायामुदवसा-
नीयायामिष्टौ अग्निहोत्रहोमान्ते मैत्रावरुणा पयस्यया यागो
भवति । तथा चानिद्वाग्निचित्यैथुनं न चरेत् । प्राजापत्यपशुधागा-
दारभ्यायं प्रतिषेधः । तथैव शतपथश्रुतेः । तत्र हि प्राजापत्यपशु-
प्रकरणोक्तं । तदाङ्गर्नतेन पशुनेष्टोपरि शयीत न मांसमग्नौयान्न

मिथुनमुपेयात्^१ पूर्वदीक्षा वा एव पशुः अनवकृतं वै तद्यदीक्षित
 उपरि शयीत यन्मांसमश्रीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति । न त्वेवेषा
 दीक्षा नैव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वा एतां कुरुते
 तस्मादु कामसेवोपरि शयीतैतदु सर्वमन्नं यदेते पशवस्तदस्यावा-
 समारब्धं भवति तद्यानि कानि चामधुनो ऽशनानि तेषामस्य सर्वेषां
 कामाशनं यदि लभेत । मिथुनं तु नोपेयात्पुरा सैत्रावरुण्ये पय-
 स्स्यादिति । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं
 चायुज्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये नवमो
 अध्यायः समाप्तः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

—o—o—o—

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्भाष्यगर्भा मुञ्जस्तुरकल्पयत् ॥

उक्तो ज्योतिष्टोमः साग्निचित्यः । इदानीं श्रुतिक्रमेण गवाम-
यनप्रकरणान्मातानि चतुर्विंशतिरहान्यनभ्यावृत्तिरूपाणि वक्तव्यानि ।
तेषां तावदुपदेशस्त्वाध्वार्थं सत्ताहीनोभयप्रकृतिरूपं द्वादशाहमाह ।

१. शुद्धपचविशिष्टायामष्टम्यां द्वादशाहाय दीचन्ते । तिथि-
नियमः शाखान्तरात् । प्रक्रमप्रसवोत्थानान्येवमेव हि शुक्ले संभा-
व्यन्ते । प्रकृतिवत् ।

२. दीचापरिमाणं शाखान्तरात् ।

३. नियमार्थं वचनम् ।

४. सुत्यान्यहानीति सावनमानपरिच्छिन्नान्यहानि द्वादश
भवन्ति ।

५. अतिरात्रसंज्ञं सुत्यानां प्रथममहर्त्तमं च भवतः ।

६. प्रथमोत्तमयोरक्तोर्मध्ये दशकोऽहर्गणो दशरात्रसंज्ञको
भवति । तस्याप्यवयवगो नामान्युच्यन्ते शास्त्रसंयवहाराय ।

७. तस्य दशरात्रस्य यः प्रथमः षडहः स पृष्ठयसंज्ञो भवति ।

८. षडहानन्तरं त्रयोऽहर्विशेषाच्छन्दोमसंज्ञा भवन्ति ।

९. छन्दोमेभ्योऽनन्तरं दशममहर्भवति । संज्ञा शास्त्रसंयव-
हारार्था ।

१०. अयं यज्ञो देवया अयमिधेध इति हा रियोजनस्य याज्या भवति ।

११. अननुवषट्कृत एव हारियोजने ऽमप्रेषितो मैत्रावरुणः परा याहि मघवन्ना च याहीत्येतां पुरोनुवाक्यामुक्त्वा जायेदक्षं मघवन् सेदु योनिरित्येतां वा । इह मद एव मघवन्निन्द्र तेभ्य इत्येवमादिकमतिप्रेषमाह द्वितीयप्रभृतिस्वहःसु ।

१२. प्रायणीयाख्यं प्रथममहरतिरात्रसंख्यं तस्मिन्पत्नीसंयाजान्ते तदहरेवाग्निष्टोमसंख्यमहः प्रारभ्यते । अतः प्रायणीयहारियोजने ऽननुवषट्कृते पुरोनुवाक्यामनूच्यातिप्रेषो विकल्पेन भवति । यदा च प्रयुज्यते तदा यथासमान्नातं भवति । यःशब्दस्य सुत्याभिप्रायात् ।

१३. आग्नीध्रो ऽतिप्रेषिते स्वस्य धिष्यस्य पश्चादुपविश्याह यः सुत्या वामित्येवमादिकं मन्त्रम् ।

१४. अयं यज्ञ इत्यादि यदनुक्रान्तं तदेतत् प्रागुत्तमादङ्गो नित्यं भवति ।

१५. प्रागुत्तमादङ्गः पत्नीसंयाजान्तान्यहानि भवन्ति ।

१६. प्रागुत्तमादङ्ग इति वर्तते । इत्तासूक्तवाक्योः प्रागुत्तमादङ्ग आशिषो न निर्वक्तव्याः ।

१७. यजमाननामधेयस्य सूक्तवाक्ये प्रागुत्तमादङ्गो ऽग्रहणम् । अदादशाहविकारेष्वप्यहर्गणेषु नित्यमेतत् प्रागुत्तमादङ्ग इत्यादि यदनुक्रान्तं तद् भवतीत्यस्यार्थस्य प्रकाशनार्थश्चकारः ।

१८. प्रायणीयोदयनीययोरतिरात्रयोः प्रउगे सारस्वतस्तृचो नित्यः । नित्यमेतदित्यधिकारात् । माधुच्छन्दसे वेति विकल्पो मा

भूदिति सूचारम्भाः । अन्येव्यहःसु वचनप्रामाण्यात् यथोक्तः सारस्वतः ।

१९. माधुच्छन्दसः प्रउग इत्येवमुच्यमाने अद्वादशाहविकारे-
व्यहःसु वा सारस्वतस्तृचो भवति ।

२०. अहःसंधातेष्विति द्विरात्रग्रहणात्सिद्धे संधातग्रहणं सन्धि-
स्तोत्रार्थं । तेनाद्यमर्या भवति । द्विरात्रप्रभृतिषु अतिरात्रगणेषु
यस्मिन् काले होता आश्विनं ग्रंसेत्तत्समकालमेव मैत्रावरुणः
प्रातरनुवाकमनुब्रूयादहर्गणेषु अग्नीषोमीयान्तं तन्त्रमङ्गजातं ऊर्ध्वं
चावभृथाद्विभावात् ।

२.

१. त्रिवृत्स्तोमं सर्वज्ञेवाहः । रथन्तरष्टुष्टं नियमतः । अग्नि-
ष्टोमसंख्यं । प्रथममिति शास्त्रसंख्यवहारार्थं नाम दशरात्रिकं तस्येद-
मिति । त्रिवृत्स्तोमं रथन्तरष्टुष्टमग्निष्टोम इति पूर्वकारिवशादध्य-
यापीति चेत् । सत्यं । तथापि खश्रुत्यनुकारेण^१ वचनम् ।

२. व्यूह इति दशरात्रस्य विशेषाख्या । समूह इति च । तत्र
व्यूहपक्षे उपप्रयन्तो अध्वरमित्येतदाज्यसूक्तं भवति । प्राकृतस्याज्य-
सूक्तस्यैव निवृत्तिर्नामधेयात् । प्र वो देवायाग्र इति समूहपक्ष
आज्यं भवति । तथैव श्रुतत्वात् ।

३. उभयोरपि व्यूहसमूहयोः सह सारस्वतेन । प्रउगवचनात् ।

४. आ बालिन्द्रो ऽवस उप न इति मरुत्वतीयमेतत्सूक्तं भवति ।
प्राकृतस्य सूक्तमात्रस्यैव निवृत्तिः । तथा श्रुत्युपचारात् ।

५. आ न इन्द्रो दूरादा न आसादित्येतत्सूक्तं निष्कैवल्यं भवति ।

६. अश्वर्या उपहवमिद्धाग्ने वर्चस्त्रिन्नित्येवमादिना मन्त्रेणाति-
ग्राह्यं साहेन्द्रमनुज्जतं^१ भजयति । यजमानो मन्त्रलिङ्गात् । भक्षणं
यजमानैरिति च कात्यायनस्य ।

७. युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति सावित्रमिति वच-
नात्प्राकृतनिवृत्तिः । इहेह वो मनसा बन्धुता न इत्यार्भवं । हयो
न विद्वां अयुजि स्वयं धुरीति वैश्वदेवं । देवानां पत्नीरिति द्वे वा
परिहाय्य । एवमेव श्रुतत्वात् । इति वैश्वदेवे विकार इति वचना-
च्छेषं प्राकृतम् ।

८. अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमित्येषा पञ्चजनीया परिधा-
नीया । सर्वत्र दादशाहविकारेष्वपि^२ कार्या ।

९. विकार इत्यनुवर्तते । प्र गर्धाय मारुताय स्वमानव इत्ये-
तन्मारुतं प्राकृतस्य निवृत्तिं करोति ।

१०. एतावतो ऽग्निष्टोमसंख्यादूर्ध्वं सप्ताहान्युक्त्यसंस्थानि भवन्ति ।

११. दाशरात्रिकं चतुर्थमहः षोडशशतं कार्यम् । अधोक्त्या-
न्युपेत्य सप्तौ षोडशिनमुपयन्तीति चतुर्थ एव श्रुतेः ।

३.

१. पञ्चदशस्तोमं स्तोत्रम् । एवमेवाहर्हत्पृष्ठविशिष्टं द्वितीय-
मित्येवमाख्यं भवति ।

२. अग्निं दूतं वृषीमह इत्येतदाज्यसूक्तं व्यूहपक्षे भवति ।

३. त्वं हि चैतवद्यग्र इत्येतदाज्यसूक्तं समूह्ये भवति । किंतु यच्चैतसूक्तं प्रयुज्यते तत्र सर्वचोत्तमां मुक्त्वा प्रयुज्यते ।

४. वक्ष्यमाणः प्रउगो गार्त्तमद इत्येवंनामा । शास्त्रसंख्यवहारार्थं नामकरणम् ।

५. अयं त्वचो वाचयः ।

६. शुक्रस्याद्य गवाग्रिर इत्येका । उभा देवेति द्वे । इत्यथ-मैन्द्रवायवस्तृचः ।

७. अयं वां मित्रावरुणेत्येवमादीनि चत्वारि त्वचानि मैत्रावरुणमाश्विनमैन्द्रं वैश्वदेवमिति ।

८. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरित्येवमादिकः सारस्वतस्तृचः । इत्येतानि सप्त प्रउगत्वचानि प्राकृतानां निवृत्तिं कुर्वन्ति नान्यस्य । प्रउगत्वचानीति वचनात् ।

९. विश्वानरस्य वस्यतिमिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपत् । इन्द्र इत्योमपा एक इत्यनुचरो मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य । तथैव श्रुतेः ।

१०. प्राकृतस्य ब्राह्मणस्यत्यस्य निवृत्तिः । तन्नामधेयस्य द्रव्यान्तरे श्रुतत्वात् ।

११. इन्द्रसोमं सोमपते पिबेमभित्येतसूक्तं मरुत्वतीयं भवति । अर्थात्प्राकृतनिवृत्तिः ।

१२. या त ऊतिरवमा या परमेत्येतसूक्तं निष्केवत्थं भवति । तथैव श्रुतेः ।

१३. इन्द्रौजस्विन्नित्येवमादिना मन्त्रेण यजमानो ऽतिग्राह्यं भक्षयति । प्रत्यगाशीर्यागात् ।

१४. विश्वो देवस्य नेतुरित्येषा वैश्वदेवस्य प्रतिपद्भवति ।

१५. विश्वो देवस्येत्येतस्या उत्तरे । अस्य हि स्वयंशस्तरमित्येते भवतः ।

१६. आ विश्वदेवं सत्यतिमित्यथं त्वचो ऽनुचरः ।

१७. तद्देवस्य सवितुर्वीर्यं महदिति सावित्रं । ते हि द्यावा-
पृथिवी विश्वशंभुवेति द्यावापृथिवीयं । यज्ञस्य वां रथ्यं विश्वपतिं
विश्रामिति वैश्वदेवम् । इति वैश्वदेवे विकारः । विकारवचना-
दन्यग्राह्यतम् ।

१८. पृचस्य वृष्णो अरुणस्य नू सह इति वैश्वानरीयं । वृष्णे
शर्धाय सुमखाय वेधस इति मारुतं । नू चित्सहोजा अमृतो नि
तुन्दत इति जातवेदसीयमित्याग्निमारुते विकारो ऽन्यत् प्राकृतम् ।

४.

१. सप्तदश स्तोमाः सर्वेषु स्तोत्रेष्वस्मिन्नहनि तदिदं सप्तदश-
स्तोममहः । वैरूपपृष्ठमिति वैरूपं नाम निष्कैवल्यस्तोत्रस्य साम ।
तृतीयमिति शास्त्रसंख्यवह्यारार्थं नाम । स्तोमातिशंसनार्थं स्तोम-
सङ्ख्यावचनम् ।

२. त्रिष्वप्यहस्तु गायत्राष्टाज्यानि व्यूहपचे । गायत्रप्रातः-
सवनो ह्येष अह इति (२२. २) श्रुतेः ।

३. त्वमग्रे वसूरिहेति समूहपचे आज्यं भवति । अन्यत्रापि
यत्रास्य प्रयोगस्तत्र^१ सर्वत्रोत्तमां परिहाय शंसेत् ।

४. श्रौणिह आत्रेय इत्येवंसंज्ञको ऽस्मिन्नहनि प्रउगो वाय-
व्यादितचसप्तको भवति ।

५. वायव्यस्य तचस्यैका भवति ।

६. वायो याहि शिवा दिव इत्येते द्वे पूर्वा चैका एवमसौ
वायव्यस्तृचः ।

७. एवमेष ऐन्द्रवायवस्तृचः ।

८. आ मित्रे वरुणे वयमिति मैत्रावरुणस्तृचः ।

९. श्रौणिह आश्विनस्तृचः समाख्यानात् ।

१०. आ याज्ञद्विभिः सुतमित्यैन्द्रस्तृचः ।

११. सजूर्विश्वेभिर्देवेभिरित्येवमादिको वैश्वदेवस्तृचः ।

१२. उत न प्रिया प्रियास्त्रिति सारस्वतस्तृचः । इति प्रउग-
तृचानीति वचनात् प्रउगतृचानामेव निवृत्तिरन्यत्राकृतम् ।

१३. तंतमिद्राधसे मह इति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

अथ इन्द्रस्य सोमा इत्यनुचर इति च ।

१४. प्रेतु ब्रह्मणस्यतिरित्यथं ब्राह्मणस्यत्यः स्वधर्मेण प्रागाथः ।

१५. अर्थमा मनुषो देवतातेति सूक्तं मरुत्वतीयं भवति ।

१६. यद् याव इन्द्रेति वैरूपस्य स्तोत्रियः प्रागाथेन धर्मेण ।

यदिन्द्र यावतस्त्वमित्यनुरूपः प्रागाथेन धर्मेणैव । वैरूपस्यैतान्वया-
युच्यमानौ प्रत्येतयौ ।

१७. इन्द्र त्रिधातु शरणमिति त्रिवान्शामप्रागाथ इति श्रुतेः ।

१८. अहं भुवं वसुनः पूर्वस्यतिरितीन्द्रसूक्तमिति श्रुतेः । यो

जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतस्मिन्लैष्टुभे निविदं दधातीति च
श्रुतत्वात् । द्विषूक्तं निष्केवन्त्यं । उपजनश्च प्रकृतिं निवर्तयति । सूक्त-
विवृधावन्ये निविप्रथमे त्वाद्वाव इत्येतद्यथोक्तं कार्यम् ।

१८. सूर्य भ्राजस्त्रिजित्येवमादिना मन्त्रेणातिपाच्छमचो यज-
मानकर्तृकः । तत्सवितुर्वृणीमह इति प्रतिपदग्निष्टोमस्य ।

२०. अभि त्वा देव सवितरित्यभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु व्य देवः सविता हिरण्येति सावित्रसृष्टः । दृत-
वती भुवनानामभिधियेति द्यावापृथिवीयसृष्टः । अनयो जातो
अनभौशुक्लस्य इत्यार्भवम् । परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति^१
वेश्मदेवे विकारः । अन्यप्राकृतम् ।

२२. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति वैश्वानरीयं । धारा-
वरा मरुतो धृष्णोजस इति मारुतम् । तमग्ने प्रथमो अङ्गिरा
अष्टपिरिति जातवेदश्चीयं । तथैव श्रुतत्वात् । इत्याग्निमारुते विकार
इति वाक्यशेषः । प्राकृतमन्यद्विकारवचनात् ।

५.

१. एकविंशस्तोममिति समाधो ऽहर्वचनः । स्तोमसङ्ख्या सर्वत्र
स्तोमातिशंसने होत्रकाणासुपयुज्यते । वैराजपृष्ठमिति वैराजग्रन्थो
ऽपि कचित्संख्यात्वेन^२ व्याक्रियते । वैराजान्तृतीयसवनमिति । चतुर्थ-
मिति संज्ञा शास्त्रसंन्यवहारार्थैव ।

२. आग्निं न स्वष्टक्तिभिरिति वैमदमाज्यमिति (११. ६) श्रुतेः ।

१ A ins. वैश्वदेवं स्रक्तमिति ।

२ A संज्ञात्वेन ।

३. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति समूहं वैराजमाज्य-
मिति (२२. ५) श्रुतेः ।

४. तथैव श्रुतेः । स उच्यते ।

५. वायव्यस्य प्रथमा ।

६. विहि होत्रा अवीता इत्येते द्वे । एवं वायव्यसृचः ।

७. इन्द्रश्च वायवित्वेवमादिको वायव्यात्परसृच ऐन्द्रवायवो भवति ।

८. यश्चिकेत स सुकतुरिति मैत्रावरुणसृचः ।

९. आ नो विश्वाभिरित्वेवमादिसध्वंस आश्विनसृचः ।

१०. आ त्वा गिरो रथौरिवेत्यैन्द्रसृचः ।

११. अप त्वं वृजिनं रिपुमित्येषा वैश्वदेवत्वस्यैका भवति ।

अप त्वं परिपन्थिनमित्येषा न भवति । यूयं हि षेति साहचर्यात् ।

१२. यूयं हि षा सुदानव इत्येते वैश्वदेवस्य द्वे पूर्वोक्ता चैका ।

एवं वैश्वदेवसृचः । एकयानुष्टुभा कृत्रिन्यायेनान्या अनुष्टुभः ।

१३. इयमद्दाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतसृचो जागतः ।

जगत्प्रातःसवनो ह्येष अह इति (२२. ७) श्रुतेः ।

१४. सामूहिके प्रउगे प्र णो देवौति सारस्वतसृचो भवति ।

१५. तं त्वा यज्ञेभिरौमह इति यज्ञवत्या मरुत्वतीयं प्रतिपद्यत

इति श्रुतेः ।

१६. पार्थिकस्य प्रथमस्य अहस्यानुचराः । इदं वसो सुतमन्थः ।

इन्द्र इत्सोमपा एकः । त्रय इन्द्रस्य सोमा इति । ये च ब्राह्मणस्यत्याः

प्र नूनं ब्राह्मणस्यतिरुत्तिष्ठ ब्राह्मणस्यते प्रेतु ब्राह्मणस्यतिरिति उत्तर-

स्यापि अहस्य यथासङ्ख्येनैव एव ।

१७. शुधी हवमिन्द्र मा रिषण्य इति मरुत्वतीयमिति
(२२. ७) श्रुतेः ।

१८. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममिति त्वचः । इमं नु मायिनं
ऊव इति च । एतौ त्वचौ पूर्वं च सूक्तम् ।

१९. सूक्तविट्ठ्वावन्त्ये निवित्रयमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

२०. वैराजस्य पृष्ठस्य पिवा सोममिन्द्र मन्दतु त्वेत्येतौ स्रोत्रि-
यानुरूपौ मन्व्यूह्यनौ भवतः । न्यूह्य इत्योकारो ऽभ्यस्य उच्यते । तद्धर्म-
युक्तं स्रोत्रियानुरूपयोः शंसनम् ।

२१. त्रिपादा एता विराजः । तत्र मध्यमस्य पादस्य
द्वितीये ऽचरे घः स्वरस्तस्य द्विरोकारः सप्तमे ऽचरे यस्तस्यापि
स्थाने द्विरोकारइत्येवंरूप आनुष्टुभाख्यो न्यूह्यः । तस्योदाह-
रणम् ।

२२. न्यूह्यन्नीयस्येत्याद इत्यादि (१३. १. ७) तत्रैव वक्ष्यामः ।

२३. वैराजाख्यं न्यूह्यस्वरूपमुच्यते । इह तावन्माध्यमाख्यस्यैव
पादस्य द्वितीये ऽचरे दादग्रकल ओकारो ऽभ्यस्यः । तत्र श्रुतत्वात् ।
चिक्कल ओ उच्चार्य तत एकं दीर्घं स्वधर्मेण पुनरप्येवं द्विः इति
वैराजो न्यूह्यः । अस्योदाहरणम् ।

२४. यं तो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३
सुषाव हर्यश्वाद्रिः ।

२५. ओथा मोदैवेति प्रतिगरस्य^१ षष्ठ्यक्षरस्य द्वितीयचतुर्थयो-

रचरथोर्द्विधूर्व दिरुत्तरमित्यानुष्ठुभः प्रतिगरः । अस्योदाहरणम् ।
ओथो३ ओ३ मोदो३ ओ३ एवेति^१ ।

२६. ओथा मोदेवेत्यस्य वैराजन्यसूत्रपक्ष द्वितीये ऽचरे वैराजः^२
प्रतिन्यूङ्गः प्रतिगरो^३ भवति^४ । आनुष्ठुभप्रतिगरोदाहरणम्^५ ।

२७. वैराजप्रतिगरोदाहरणम्^६ ।

२८. ओथो ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३
मोदेव इति ।

२९. इन्द्रभिदेवतातय इत्यष्टेन्द्रः सान्नः प्रगाथः इति श्रुतेः ।

३०. तुभ्येदिमा सवना शूरविश्वेतोतासां तिसृणां पूर्वधोर्न्यूङ्गः
कर्तव्यः । स्तोत्रियानुरूपयोश्चैव न्यूङ्गा उक्थसुखीययोश्चेति श्रुतेः ।

३१. कुक्ष्य श्रुत इन्द्रः कस्मिन्नयेति सूक्तं । युधस्य ते वृषभस्य
स्वराज इति सूक्तं । त्वसु वः सचासाहमिति तिस्रः । इत्येतत्सूक्तद्वयं
हचं च निष्कवेत्यम् ।

३२. विश्वो देवस्य नेतुरिति । एषा प्रतिपद् द्वितीयादङ्गः
प्रतिपत्तया^७ ।

३३. हिरण्यपाणिमृतय इत्यूतिमाननुचर इति (२९. ९) श्रुतेः ।

३४. आ देवो सविता सुराज इति साविचं । प्र द्यावा यज्ञैः
पृथिवी नमोभिरिति द्यावापृथिवीयं । प्र ऋभुभ्यो दूतमिव वाचमिष्य

१ A om. from अस्योदाहरणं up to २६ °त्यस्य । D om. ओथो मोदेवेति ।

२ A वैराजन्यसूत्रपक्षे तु ओथा मोदेवेत्येतस्य । ३ C om. प्रतिगरो । ४ D om. 26. 27.

५ C अस्य instead of आनुष्ठुभप्रतिगरः । ६ CD om. Sūtra and Text.

७ D om. C in marg.

इत्यार्भवं । त्रैष्टुभान्येतानि । त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः । प्र
शुक्रैतु देवी मनौषेति वैश्वदेवे विकारौ ज्येष्ठाकृतम् ।

३५. प्र सप्ताजो असुरस्य प्रशस्तिमिति वैश्वानरीयम् । क ई
व्यक्ता नरः सनीला इति मारुतं । ऊवे वः सुद्योत्मानं सृष्टिर्मिति
जातवेदसौथं । त्रैष्टुभान्येतानि । त्रिष्टुप् तृतीयसवन इति श्रुतेः ।
इत्याग्निमारुते विकार इति शेषः ।

ई.

१. पञ्चममंजकं दाशरात्रिकं पञ्चममहः । त्रिणवस्तोमं । स्तोम-
सङ्ख्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनप्रयोजनार्था । शक्त्या महानाम्न्यः ।
तद्योनिकं पृष्ठं सामेत्याहुः ।

२. इमम् पु वो अतिथिमुषर्वुधमिति व्यूहपचे नवर्चमाज्यं
भवति । जगत्प्रातःसवनो ह्येष अह इति श्रुतेः ।

३. अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति समूहपचे आज्यं कार्यम् ।

४. तस्याग्निं तं मन्ये इत्येतस्य प्रथमाद्यै शंसनार्थं प्रकृतिवत्पदं
अवगृह्य पदमवगृह्य अवस्य दे अवगृह्य अवस्य एकेन प्रणौति ।
एवमेतां सचिर्वचनां गृह्णा ततः ।

५. अर्धर्चशो वा प्रातःसवनमित्यस्य निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

६. श्रुत्यनुकरणार्थं वचनमवहतीनां चोद्धारः पचे ।

७. आ नो यज्ञमिति हे । आ नो वायो महे तन इत्येका ।
इत्ययं वाचव्यस्तुचः ।

८. आ वां सहस्रं हरय इत्येन्द्रवायवस्तृचः । तिस्रो ऽपि गा-
यत्र्यः बार्हताख्यस्तु च्छचिन्यायेन ।

९. चधगित्या स मर्त्य इत्येते दे । प्र मित्राय प्रार्थयन् इत्येका
मेवावरुणो ऽयं तृचः ।

१०. आश्विनो ऽयं तृचः ।

११. तृचो ऽयमेन्द्रः ।

१२. देवंदेवं वो ऽवसे देवंदेवमभिष्टय इत्येवमादिको वैश्वदेव-
स्तृचः । यस्तु प्राथम्यादाशङ्कते देवंदेवं वो ऽवसे इन्द्रमिन्द्रं गृणीषणी-
त्ययं न बार्हतो नापि वैश्वदेवः । तत्र केचिदाहु रन्यो ऽप्येवमादिको
बार्हतस्तु वैश्वदेवस्य शाखान्तरे ऽस्ति । तन्निवृत्त्यर्थं विशेषणम् ।

१३. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतस्तृचः । एतान्यु-
क्तानि प्रउगहचानि । पुरोरुचस्तु नित्याः ।

१४. उत स्या नः सरस्वती घोरा हिरण्यवर्तनिरिति सामू-
ल्हिके प्रउगे सारस्वतस्तृचः ।

१५. यत्पाञ्चजन्यया विभेति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१६. इत्या हि सोम इन्द्र इति मदत्पांक्तमिति (२२.१)
श्रुतेः सूक्तं । अवितासि सुन्वतो वृक्वर्हिष इति षट्पदा इति श्रुतेः ।
मरुत्वा इन्द्र वृषभो रणायेति विज्ञातचैष्टुभमिति श्रुतेः । अयं ह
येन वा इदमिति तिस्रः । एवमेकस्तृचः त्रौणि च पूर्वाणि सूक्तानीति
मरुत्वतीयं । सूक्तविष्टुष्टावन्ये निवित्प्रथमे लाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. शक्रर्यो महानाम्य इत्यनर्थन्तरं । ता अरण्ये अनूच्याः ।
अतो न प्रतीकग्रहणम् ।

१८. नवानां महानास्त्रीनां ग्रस्यविधिरुच्यते । यथा तिस्रोऽनुष्टुभः ग्रस्यन्ते अर्धचंश एवमेकैका ग्रस्यते । त्रिभिस्त्रिभिरेकैका भवतीत्यर्थः । ततस्त्रिस्त्रिरुच्यन्ते । चण्डादौ तिस्र आवर्तन्ते । यथातथेति निर्देशात् । महानास्त्रीनां योन्मनुशंसनेऽपि त्रिनिशुज्यमानानामयं धर्मः । न निवृत्तिः वैराज्यनूज्यनिवृत्तिवत् ।

१९. अयमुत्तमाशब्दस्तृतीये त्वे वर्तते । तस्या एवंपाद्या उत्तमाया आस्त्राचपनिह्राया उत्तमा सा पङ्क्तिरिति । पङ्क्तिधर्मेण ग्रस्यत इत्यर्थः ।

२०. या सा पङ्क्तिरुत्तमा तस्या उत्तमे पादे पञ्च पदानि पुरीषाख्यानि निविच्छंशं भवेत् । न प्रत्ययान्तरा कुर्यादित्यर्थः । तानि चारण्येऽनूच्यानि ।

२१. प्रत्यक्षा इत्येवमादिका यद्योपदिष्टास्तथैव चास्माऽस्मा इति दशमी । एवा ह्यसि वीर्युरिति वा दशमी । स एषोऽनुरूपः । स इत्यतिरेकात्परोक्षशृङ्गेऽस्य स्तोत्रियत्वेन त्रिनिशुज्यमानस्य महानास्त्रीस्तोत्रियवत् प्रथमतश्चस्त्रिरुच्यते । स इति मादृशार्थं शब्दनिर्देशात् ।

२२. यदिन्द्र नाज्जघीष्येति साम्नः प्रगाथ इति (२३.२) श्रुतेः ।

२३. इन्द्रो मदाय वावृध इति मद्दत्यान्तं प्रदं ब्रह्मा वृत्रहृथ्य-
स्त्रावियेति षट्पदाः । अभूरेको रधिपते रधीणमिति विज्ञात-
चैष्टुभं भवनधरणं तमिन्द्रं वाजयामसीति तिस्रः^१ । गायत्रमध्य-

१ C (orig.) D ० नामधेयं धर्मः । १ C (orig.) D om. न ।

२ Om. in A.

३ C D om. तिस्रः ।

न्दिनो ह्येष अह इति श्रुतिवचनादिति (२३. २) निष्केवल्यं ।
सूक्तविट्प्रावन्त्ये निविद्यथसे लाहाव इति यथोक्तम् ।

२४. तत्सवितुर्वरेण्यमिति वैश्वामित्रो ऽनुचर इति श्रुतेः ।

२५. उदु य देवः सविता दमूना इति त्वं सविचं । मही
द्यावापृथिवी इह ज्येष्ठे इति द्यावापृथिवीयं चतुर्ह्वयम् । अमुर्विभा
वाज इन्द्रो नो अश्नेत्यार्भवं । को नु वां भिनावरुणावृतायक्षिति
वैश्वदेवं प्र शंतसेति वा श्रुत्यन्तरात् । इति वैश्वदेवे विकारो ऽन्य-
प्राकृतम् ।

२६. हविष्यान्तमजरं खर्विदीति वैश्वानरीयं । अग्निस्सूक्ते
एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इति खेळिकापि सती नोद्धर्तव्या ।
प्रअव्याकरणथोः साहचर्यात् । वयुर्नु तद्विहितुषे चिद्विहिति माह-
तम् । अग्निर्हीता गृहपतिः स राजेति जातवेदलीयं । अग्निस्सूक्ते
अग्ने यदद्य विप्रो अध्वरस्य होतरिति त्रयोदशाक्षरपादः^१ ।

अनुदात्तं तु पादादौ नोवर्जं विद्यते पदम्^२ ।

इति । होतरित्यनुदात्तं । इत्याग्निमाहते । विकार इति वाक्य-
शेषः ।

२७. सामुहिके पक्षे सूधानमित्येवमादीनि सूक्तानि वैश्व-
नरीयमाहृतजातवेदसूक्तानि भवन्ति । तथा च श्रुतावथ समूह
इत्यारभ्य सर्वमाज्ञातम् ।

७.

१. षष्ठमहर्ष्याख्यातयं । तस्य तावत्सामान्यमेतत् स्वरूपं ।
स्तोमसंख्या होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्था । रैवतषष्ठमिति स्वमत-
प्रकाशनं । षष्ठमिति संव्यवहारार्थम् ।

२. नित्याभिः प्राकृतौभिर्वाज्याभिः पारुच्छेपौर्वच्यमाणिकाः
संधाय यजन्ति । होत्रादयः । नित्याः पूर्वा याज्याः कृत्वा पारु-
च्छेपौभिर्भजन्तीति श्रुतेः । पारुच्छेपौभिरिति समानेषु प्रतीकेषु
नियमार्थम् ।

३. आ ता जुवो रारहाणा अभि प्रयः आ वां धियो वष्ट्यु-
रध्वराँ उपेत्यैन्द्रवायवस्य पुरोनुवाक्ये भवतः । श्रुत्यन्तरात् नित्याभ्यां
सह संधाय । नेदच्युतं यज्ञस्य प्रियं देवानामन्तरयामेति सार्थ-
वादस्य तुल्यत्वात् ।

४. स्त्रीर्णं बहिरूप नो याहि वीतये आ वां रथो नियुत्वा-
न्वचदवस इति याज्ये नित्ययोरुत्तरे । तद्यदाभिस्तदहर्णं वषट्कुर्व-
न्तीति (२३. ४) श्रुतेः ।

५. सुषुमा यातमद्रिभिरिति नित्याया उपरि मैत्रावरुण-
ग्रहस्य पुरोनुवाक्या कार्या । उत्तरा याज्या । इम आ यातमिन्द्रव-
इत्येषा नित्याया उपरि उत्तरा याज्या ।

६. युवां स्तोमेभिर्द्वयन्तो अश्विनेत्येषा अश्विनस्य ग्रहस्य
पुरोनुवाक्या नित्याया उपरि । उत्तरा याज्या अचेति दक्षेत्येव-
मादिका ।

७. वृषन्निन्द्र वृषपाणास इन्द्रव इति होतुः प्राकृताया उपरि ।

तां वां धेनुं न वासरौमिति मैत्रावरुणस्य नित्यानन्तरा । विश्वेषु हि त्वा सवनेषु तुञ्जत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नित्यामुक्त्वा । मो षु वो अस्मदमितानि पौंस्वेति पोतुर्नित्या च पूर्वा । आ यन्नः पत्नी-
गमन्यच्छेति नित्याया उपरि द्विपदा । ततस्त्वा नो रासन्नातिषाचो वस्तूनीति नेष्टुः । यथासङ्ख्याभावान्नेष्टुर्वचनं । द्विपदा त्रिष्टुप् चेति च^१ समुच्चयार्थः । अग्निं होतारं मन्ये दास्यन्तमित्याग्नीध्रस्य नित्या च पूर्वा । दध्यङ् ह मे जनुषं पूर्वा अङ्गिरा इत्यच्छावाकस्य नित्याया उपरि । प्रातःसवने प्रस्थितानामेता याज्याः ।

८. तुभ्यं हित्वानो वसिष्ठ गा अप इति षल्लचयोः सूक्तयो-
रेकैका होत्रादीनामृतग्रेषादूर्ध्वं याज्या भवति । नित्यान्पूर्वानृत-
याजान् कृत्वा गार्त्तमदैर्यजन्तीति (२३. ४) श्रुतेः ।

९. होतरेतद्यजेत्यध्वर्युराह गृहपतिश्चेत्यस्यापवादः । चत्रिय-
वैश्ययोरपि स्वयंक्रिया स्वयमिति वचनात् ।

१०. साग्निचित्ये^१ कर्मणि चित्यस्याग्नेः पश्चादुपविश्याध्वर्यु-
र्यजति । अनग्निंके उत्तरवेदेः^२ शालासुखीयस्याग्नेः पश्चादुपविश्य
गृहपतिर्यजति ।

११. पिबा सोममिन्द्र सत्रानमद्रिभिः इन्द्राय हि द्यौरसुरो
अनन्त । त्वया वयं मघवन्पूर्व्यं धने । पाहि न इन्द्र सुष्टुत स्त्रिभः ।
नू इत्या ते पूर्वथा च प्रवाच्यं । अवर्मह इन्द्र दादृहि शुधी नः ।
वनोति हि सुन्वन् चयं परीणसः । इत्येता माथ्यन्दिने सवने होत्रा-
दीनां प्रस्थितयाज्याः । यागो यथासङ्ख्येन नित्यानामुपरि ।

१ D om. च, C has it in marg. २ CD साग्निंके. ३ A ins. पश्चात् ।

१२. न पारुष्केपीसंधानं । कियांसु विकारः । उत माता
वृद्धिवा शृणोतु न इति नित्या अमेव न इति निवर्त्य^१ प्रस्थित-
याज्या भवति ।

१३. अनवानन्तो ऽर्धर्चस्वनवस्यन्तः । त्रिव्यपि सवनेषु प्रस्थितानां
द्विदेवत्यर्तुयाजानां च^२ यजन्ति ।

१४. तद्वे खल्लैकाहिकीभिरेव यजेयुरिति (२३. ५) श्रुतेः ।
अस्मिन्नपि पक्षे ऽनवानन्त एव ।

८.

१. अयं जायत मनुषो धरीमणीत्याज्यमिति श्रुतेः । पद-
विग्रहणमेकस्मिन्यादे ।

२. वक्ष्यमाणकः । श्रुत्यन्तरे विशेषवचनात् ।

३. स्तीर्णं बर्हिरूप नो चाहि वीतय इति वायव्यस्तृचः ।

४. आ वां रथो नियुत्वान्वचदवस इत्येन्द्रवायवस्तृचः ।

५. अयं मिचाय वरुणाय श्रंतम इति मैत्रावरुणस्तृचः ।

६. युवां सोमेभिर्देवयन्तो अश्विनेत्याश्विनस्तृचः ।

७. वृषन्निन्द्र वृषपाणाम इन्द्रव इत्येका ऐन्द्रस्य वृचस्य ।

८. अवरमंह इन्द्र दादृहि शुधी न इत्येते द्वे पूर्वया सहैन्द्र-
स्तृचः ।

९. ओ पू णो अमे शृणुहि त्वमीलित इति वैश्वदेवस्तृचः ।

१ A निवेद्य C नित्यां निवर्त्ये प्र० D नित्यां निवर्त्ये प्र० । २ C D तु
instead of च ।

१०. इयमददाद्रभसमृणच्युतमिति सारस्वतसूचः । इति प्र-
उगदचानि । पुरोरुचस्तु नित्याः ।

११. उत नः प्रिया प्रियास्विति समूहपचे सारस्वतसूचो
भवति ।

१२. स पूर्व्या महानामिति मरुत्वतीयस्य प्रतिपदिति श्रुतेः ।

१३. यं त्वं रथमिन्द्र मेधसातये । स यो वृषा वृष्येभिः
समोकाः । मरुत्वाँ इन्द्र मौड्वा इति तिस्र इति एतन्मरुत्वतीयं ।
सूक्तविष्टुङ्गावन्ये निविप्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१४. रेवतीर्नः सधमादे रेवाँ इद्रेवतः स्तोतेति रैवतस्थान्य-
चापि सत एतौ स्तोत्रियानुरूपौ भवतः ।

१५. मा चिदन्यद्दि शंसतेति साक्षः प्रगाथ इति श्रुतेः ।

१६. एन्द्र याह्युप नः परावतः । प्र घा न्वस्य महतो महानि ।
उप नो हरिभिः सुतमित्येतास्त्रिस्र इति निष्केवल्यं । सूक्तविष्टुङ्गा-
वन्ये निविप्रथमे त्वाहाव इति यथोक्तम् ।

१७. अभि त्वं देवं सवितारमोष्णोः । कविकृतुमित्यति-
च्छन्दसा वैश्वदेवं प्रतिपद्यत इति (१३. ८) श्रुतेः ।

१८. तस्या इत्यन्यचापि शंसने सति प्रतिपत्वे वर्तमानाया
एष एव धर्मः । षोडशाक्षरेण प्रतिपत्पदविग्रहणं । ततो ऽष्टादशा-
क्षरेण प्रणवः । पुनः पञ्चदशाक्षरेणावसानं । पञ्चदशाक्षरेण प्रणवः ।

१९. अस्य हि स्वयशस्तरमित्येवमादिके प्रतिपद उच्यते
भवतः ।

२०. अभिवाननुचर इति श्रुतेः ।

२१. उदु य देवः सविता सवायेति सावित्रमिति श्रुतेः ।

२२. कतरा पूर्वा कतरापरायोरिति द्यावापृथिवीयमिति
(२२. ८) श्रुतेः ।

२३. किमु श्रेष्ठः किं यविष्ठो न आजगन्धित्यार्भवमिति श्रुतेः ।

२४. इदमित्या रौद्रं गूर्तवचा इति वैश्वदेवं । तस्य द्वे उत्तमे
परिशिष्ये ये यजेन दक्षिण्या समक्ता इत्येतं नाराशं समवापतीति
श्रुतेः । परिशिष्टे इदमित्येत्यस्य सूक्तस्य ये मुक्ते तस्मिन्क्रमे शंस-
तीति वैश्वदेवे विकारोऽन्यत्प्राकृतम् ।

२५. अहश्च क्षणमहरर्जुनं चेति वैश्वानरीयमिति श्रुतेः ।

२६. प्रयज्यवो मरुतो भ्राजदृष्टय इति मारुतमिति श्रुतेः ।

२७. इमं स्तोममर्हते जातवेदस इति जातवेदमीयमिति
श्रुतेः । इत्याग्निमारुते । विकार इति वाक्यशेषः । विकारवचना-
दन्यत्प्राकृतम् ।

२८. मध्यमस्यहस्यतुर्थपञ्चमषष्ठान्यहानि । तत्र ये उक्ता निष्के-
वस्यमरुत्वतीययोरुत्तमास्तृचास्तानुत्सृजति समूल्हपचे । व्यूल्हपच एव
गायत्रमध्यन्दिनत्वं युज्यते । अन्यत्प्रकृतिवत् चैष्टुभं माध्यन्दिनसवन-
मिति ।

२९. व्यूल्हपचे^१ चान्युक्तानि वैश्वदेवानि मध्यमे अहे तानि
शस्त्वा तदन्ते समूल्हपचे^२ स्तस्ति नो भिमौतामिति च तिस्रः ।
चकारः समुच्चयार्थः । एतास्तिस्रः प्राक् पञ्चजनौयायास्तिल्व्यहसु
साकल्येन व्यवस्थिताः करोति । यथासङ्गं ।

३०. समूल्ह एव क्रियमाणे ऽयमपरो विशेषः । ततं मे अप-
स्तदु ताथते पुनरित्येतच्चतुर्थस्याङ्ग आर्भवं भवति । प्र च्छुभ्य इत्ये-
तन्निवर्तते ।

३१. चतुर्थ एवाहनि चशब्दात् । चतुर्थे ऽहनि यन्मास्तमुक्तं क
ई व्यक्ता इति तस्यान्ते समाप्तावित्यर्थः । प्र यन्तु वाजास्तविषौभि-
रग्नय इति तिस्रः करोति शंसतीत्यर्थः । प्र यन्तु वाजास्तविषौभि-
रग्नय इति तिस्रो ऽधिकाः समूल्हा इति^१ (१२. ८) श्रुतेः ।

३२. चतुर्थस्य समूल्ह इति वर्तते । वसुं न चित्रमहसं गृणीष
इत्येतच्चतुर्थे ऽहनि समूल्हे जातवेदसौचं भवति । ऊवे वः सुद्यो-
त्मानमिति निवर्तते ।

३३. वैयूल्हिकात्षलहात्सामूल्हिके यो विशेषः स उक्तः ।
परोक्षपृष्ठादिषु तु च्छन्दोगवशेन स्तोत्रियानुरूपान्शामप्रगाथांश्च
कुर्यात् । तत्र हि सामपरोक्षे एतेष्वेव स्तोत्रियेषु अन्यानि सामानि
क्रमात् सामपरोक्षे ऽनुरूपेष्वन्यानि तत्रानुरूपे ऽपि वैराजे क्रिय-
माणे न्यूङ्घने भवत्येव । वैराजस्येति सामाश्रयत्वात् । यदि पुनर्वि-
राट्सु सामान्तरं भवति ततो न न्यूङ्घः । न हि वैराजं तदयानं-
मन्यूङ्घनायेति श्रुतेः । शाकरं तु नान्यास्त्रुचु न शाकरीष्वन्यसामेति
समाख्यानात् । बृहद्रथन्तरमितरे । अथ कस्मादन्वहं बृहत्क्रियत
इति श्रुतेः । दशमे वाहनि स्वयोनौ रथन्तरं । उपाङ्घ्रपृष्ठ आपर्क्य-
पृष्ठे तनूपृष्ठे ब्रह्मसामानि च्छन्दोरुदस्तोमे यूल्हाः स्तोमा इति
च्छन्दोगवाक्ता ।

२४. उक्तानां षलहानां ये विशेषा उक्तास्तद्वातिरिक्तमन्यन्तुष्वं
समूहः । ततश्च समूह एषां प्रकृतिः^१ । उक्त्यमुखीययोस्तु न्युक्तो
भवत्येव होतुः । यस्माच्छन्दोगवगेन स्तोत्रियानुरूपान्नामप्रगाथा-
स्येति वचनं । श्रुत्यर्थवादश्चानुगृहीतो भवति । अथ कस्माच्चतुर्थं
ऽहनि न्युक्त्यतीत्येवमादिकः ।

२५. विश्वजिदपि परोक्षपृष्ठो बृहद्रथन्तरपृष्ठ उपाङ्गपृष्ठ आ-
पर्वपृष्ठस्तनूपृष्ठश्चन्दोरुदस्तोम इत्येतैः प्रकारैर्भवति । तस्यापि तथैव
भवति यथा षलहस्य च्छन्दोगवगेन स्तोत्रियानुरूपक्रिया साम-
प्रगाथक्रिया च । अग्निं नर इत्यग्निष्टोमसाम्नः स्तोत्रियानुरूपा-
वित्येतदसंयुज्य विधीयमानत्वात्सर्वत्र साधारणम् । बृहद्रथन्तरपृष्ठ-
योर्यदि भवति बृहत्पत्यचपृष्ठस्तत्रापि^२ त्वं हि चेतव्यश इत्येतदाज्यं
भवति । उभयसामापि बृहत्पृष्ठो भवत्येवाथ कस्मादन्वहं बृहत्क्रियत
इति लिङ्गात् । तनूपृष्ठस्य सामप्रगाथांश्चस्त्वा योनौ परोक्षपृष्ठे ।
न^३ कण्वबृहद्रथन्तरयोयोनी । स्त्रिस्त्रि नो मिमौतामिति च तिस्रो
ऽन्ते वेश्मदेवानां करोतीत्येतत्समानमन्यत्समूहेनेति वचनाद्विश्वजि-
त्यपि सर्वेषु^४ भवति । परोक्षपृष्ठे ऽपि न होतुः प्रतिग्रित्यक्रिया
होत्रकाणां तत्राधिकारात् ।

६.

१. मध्ये दशराच इति प्रकृतम् । तस्य पृष्ठयषलह उक्तः ।
चयश्च च्छन्दोमा वक्तव्याः । तत्र तावच्छान्दोमिकं प्रथममहर्दश-

१ C D प्रकृतिः ।

२ C D om. बृहद् ।

३ C बृहत्पत्यचपृष्ठः D बृहत्पत्यचपृष्ठः ।

४ C सर्वेषु पलेषु ।

रात्रस्य सप्तमं तदुच्यते । चतुर्विंशस्तोमं सर्वमहः । होत्रकाणां
स्तोमातिशंसनार्थं वचनं । बृहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्यभिप्रायः । बृहद्-
यन्तरपृष्ठे ऽपि दशरात्रे युचु बृहदयुचु रथन्तरमेवं प्राप्ते ऽथस्य
सप्तमस्याङ्गो बृहत्पृष्ठतैव वचनात् ।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्याज्यमिति (२६. ८) श्रुतेः ।

३. वक्ष्यमाणकः ।

४. प्र वीरया शुचयो दद्विरे वामिति वायव्यमिति श्रुतेः त्वचम् ।

५. ते सत्येन मनसा दीध्याना इत्येन्द्रवायवस्तृचः ।

६. उद्वां चक्षुर्वरुण सुप्रतीकमिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

७. आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम् ।

८. आ नो देव शवसा याहि शुभ्रिन्नित्येन्द्रम् ।

९. प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्निति वैश्वदेवम् ।

१०. प्र चोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतम् । इत्येतानि
प्रउगहसानि ।

११. ये पार्थिकस्य प्रथमस्य चहस्य प्रतिपदनुचराः सत्राद्वाण-
स्यात्याश्वोक्तास्ते कन्दोमेषु भवन्ति । खरसामानस्य वक्ष्यन्ते तेषु च
त एवं भवन्ति । अभिष्ववे च षलहे आबृत्त्या^१ त एवं भवन्ति ।
एवमतिदिष्टानां विशेषविनियोग उच्यते ।

१२. पार्थिकात्प्रथमादङ्गः प्रथमस्य च्छान्दोमिकस्याङ्गो भवन्ति ।

१३. द्वितीयात्पार्थिकात् द्वितीयस्य च्छान्दोमिकस्याङ्गो भ-
वन्ति ।

१४. तृतीयात्पार्थिकात् प्रतिपदनुचराः सत्राङ्गणस्यत्यासृती-
यस्य च्छान्दोमिकस्याङ्गो भवन्ति ।

१५. एवमेवेति पाठक्रमेण अहस्य पूर्वस्याभिप्रविकस्य पार्थिकाः
प्रतिपदनुचराः सत्राङ्गणस्यत्याः प्रथमश्चहोक्ता भवन्ति ।

१६. आभिप्रविकस्येति वर्तते । येन क्रमेण पूर्वस्याभिप्रविकस्य
अहस्य तेनैव क्रमेणोत्तरस्यापि । ये अहस्य प्रथमस्य प्रतिपदनुचराः
सत्राङ्गणस्यत्यास्ते कन्दोमेव्येवमादियत्तदोर्निर्देशं^१ कुर्वन्नेकाहिकानां
पक्षे प्राप्तिं दर्शयति ।

१७. इत्थं क्छान्दोमिकेनैव क्रमेण स्वरसाम्नामपि पार्थिक-
प्रथमश्चहोक्ताः प्रतिपदनुचराः सत्राङ्गणस्यत्याः । स्वरसामभ्यः श-
स्त्राणौत्यत्र प्राकृतविकल्पार्थमेवमित्यतिरेकवचनं । व्युत्क्रमाद्युपदेशः
कन्दोमानामभिप्रवस्य च वैश्वदेवसाहचर्यार्थं ।

१८. कथा प्रुभा सवयसः सनीलाः । त्वं सु मेघं महया
स्वर्विदमिति वैष्टुभजागते सूक्ते मरुत्वतीयम् एवमेव श्रुतत्वात् ।

१९. तसु ष्टुहि यो अभिभृत्योजा अभि त्वं मेघं पुरुहृत-
मृग्मियमिति वैष्टुभजागते सूक्ते उभे अभिवती । तद्वाथन्तरं रूपं
देहे सूक्ते निष्कोवल्ह्यमरुत्वतीययोः शस्तेते इति (१६.८) श्रुतत्वात् ।

२०. यद्यु कण्वरथन्तरं कुर्युर्नास् योनिमनुशंसेत् इति श्रुते ।

२१. ये प्रथमयोः प्रथमद्वितीययोरित्यर्थः । अङ्गोः पार्थिकयो-
रेवंनामत्वात् । प्रथमे ऽहनि च्छान्दोमिके प्रथमात्पार्थिकात् ।

द्वितीये द्वितीयात् । तृतीये प्रथमात् । राथन्तरं ग्रस्तमिति श्रुति-
लिङ्गात् । एवमाभिन्नविके प्रथमे प्रथमात्पार्थिकात् द्वितीये द्विती-
यात् तृतीये प्रथमादित्यादि ज्ञेयम् ।

२२. तत्सवितुर्वरेण्यमिति साविचं त्वचं सूक्तं । प्रेतां यज्ञस्य
ग्रंभुवेति द्यावापृथिवीयं त्वचं सूक्तं । अयं देवाय जन्मन इत्याभवं
त्वचं सूक्तं । त्वचग्रहणात् । ऋजुनीती नो वरुण इति पञ्चर्चं वैश्व-
देवं । आ याहि वनसा सहेति दृचं सूक्तं । सूक्तसङ्ख्यावचनादास्ता-
नाच्च । छन्दोविचितौ च पितुभ्यतो न तन्तुमिदित्युदाहृतत्वात्
चतुष्पदा । ओमासश्चर्षणीधृत इति तिस्रः । इत्येष वैश्वदेवे
विकारः ।

२३. वैश्वानरो न ऊतय इति कल्पजा पुनराधेयपठिता ।
वैश्वानरो न आ गमदित्येवमादिके गायत्र्याविह पठिते । एतत्तृचं
वैश्वानरीयं^१ सूक्तं । प्र यदस्त्रिष्टुभमिति पञ्चदश नव वेति मारुतं ।
अर्चन्तस्त्रा हवामह इति जातवेदसौयं । इत्याग्निमारुते विकारः ।

१०.

१. दशरात्रस्याष्टममहस्यतुष्ट्यत्वारिंशस्तोमं । स्तोमसङ्ख्या होच-
काणामेकया द्वाभ्यां वा स्तोममतिशंसतीत्येवंप्रयोजना । राथन्तर-
वृष्टमिति स्वयुतिप्रकाशकम् ।

२. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्याज्यमिति श्रुतेः ।

१ C (orig.) D एते द्वे वैश्वानरीयं सूक्तं ; C (by alt.) एतद्वैश्वानरं सूक्तं ।

३. वक्ष्यमाणकः ।

४. कुविदङ्ग नमसा ये वृधाम इत्येते प्रथमादतीये द्वे वाच-
व्यस्य त्वचस्य ।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इत्येका । पूर्वाभ्यां मह
ममुच्चयार्थश्चकारः ।

६. यावन्तरस्तन्वो यावदोज इत्येन्द्रवाचवः ।

७. प्रति वां सूर उदिते सूक्तैरिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

८. अप खसुरुषसो नग्निहीत इत्याग्निमिति श्रुतेः ।

९. अयं सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्व इत्येन्द्रमिति श्रुतेः ।

१०. प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नचन्तेति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. उत स्या नः सरस्वती जुषाणेति सारस्वतमिति श्रुतेः
(२६. ११) । इत्येतानि प्रउगत्वचानि ।

१२. महौ इन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं
मरुत्वतीयानामित्येवमारभ्य सर्वमान्नातं श्रुतौ । क स्य वीरः को
अपश्यदिन्द्रमित्यत्र सूक्ते भद्रमिदं रुग्मा अग्ने अकन्निति चतस्रः
सर्वचोद्धर्तव्याः । श्रुत्यन्तरात् । नरस्तुतेर्देवतासंदिहाच्च ।

१३. त्वं महौ इन्द्र तुभ्यं ह चा इति त्रैष्टुभानां प्रथमं निष्के-
वल्यानामित्येवमनुक्रम्य श्रुतौ सर्वमान्नातम् ।

१४. चतुर्ध्वचमेतत्त्वाविचम् ।

१५. मही द्यौः पृथिवी च न इति त्वचं सूक्तं यावापृथिवी-
यम् । युवाना पितरा पुनरित्यार्भवम् ।

१६. देवानामिदवो महदिति नवर्चं वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

१७. इमा नु कं भुवना सीषधामेति द्विपदा इति श्रुतेः ।

१८. विश्वे देवा ऋतावृध इत्येतास्त्रिसः । सूक्तविष्टद्वावन्त्ये
निविदस्मिन्प्रथमे त्वाहावो देवानामिद्वो महदित्यस्मिन् । इति
वैश्वदेवे विकारः ।

१९. द्वे इह पठिते कल्पजे तृतीया चाप्युपदिष्टाभ्युद्गृह्याथा-
मिति वैश्वानरीयम् ।

२०. मारुतमेतच्छ्रुतेः ।

२१. दूतं वो विश्ववेदसमिति जातवेदसीयम् । इत्याग्निमा-
रुते विकारः ।

११.

१. दशरात्रस्य नवममहर्षवक्ष्यमाणं तदष्टाचत्वारिंशस्तोमं ।
होत्रकाणां स्तोमातिशंसनार्थां स्तोमसङ्ख्या । बृहत्पृष्ठमिति स्वश्रुत्य-
भिप्रायः ।

२. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यम इत्येते
उभे तदाज्यमिति श्रुतेः ।

३. अगन्म महा नमसा यविष्ठं सोमस्य मा तवसं वक्ष्यम इत्ये-
तयोर्दत्पूर्वं तदेव केवलमाज्यं भवति । तथा च श्रुतेः ।

४. वक्ष्यमाणकः ।

५. आ वायो भूष शुचिपा उप न इति पञ्चकस्य सूक्तस्य
प्रथमातृतीये द्वे ऋचौ उत्तमा चैवं वायव्यस्तृचः ।

६. आ वायो भूषेत्यस्येव सूक्तस्य द्वितीयाचतुर्थ्यादृचौ । अर्धन्तो न श्रवसो भिचमाणा इति च तृतीयेत्येवमेन्द्रवाचवन्तुचः ।

७. दिवि चयन्ता रजसः पृथिव्यामिति मैत्रावरुणमिति श्रुतेः ।

८. आ विश्ववाराश्विना गतं न इत्याश्विनमिति श्रुतेः ।

९. इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्त इत्येन्द्रमिति श्रुतेः (२६. १. ५) ।

१०. ऊर्ध्वा अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेदिति वैश्वदेवमिति श्रुतेः ।

११. प्र चोदसा धायसा सस्र एषेति सारस्वतमिति श्रुतेः । इत्येतानि प्रउगद्वचानि ।

१२. अयंमा मनुषो देवतातेत्येवमनुक्रम्य पञ्च सूक्तानि मरु-
त्वतीये ग्रस्यन्त उत्तमे कन्दोम इति श्रुतेः ।

१३. आ सत्यो चातु मघवाँ ऋजौषीति चैष्टुभानां प्रथमं
निष्क्रेवल्यानामित्येवमाद्यनुक्रम्य^१ षलन्ततो निष्क्रेवल्ह्य इति (२६.
१६) वचनात् षट्सूक्तं निष्क्रेवल्ह्यम् ।

१४. अभि त्वा देव सवितरिति साविचं त्वचं सूक्तं । प्र वां
महि द्यवौ अभीति द्यावापृथिवीयं त्वचं सूक्तम् ।

१५. इन्द्र इषे ददातु न इत्येका । ते नो रत्नानि धत्तनेति
द्वे इत्यार्भवमिति श्रुतेः ।

१६. अग्निरुक्थे पुरोहित इत्येवमादीनि पञ्च सूक्तानि । सह
त्वतीयेन सूक्तेन तेषां त्वतीयं वा कश्यप इति सविकल्पेन ।

१७. ये त्रिंशति त्रयस्वर इत्येतत्सूक्तमुपोत्तमामुद्धृत्य ।

१८. सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकाग्रहणम् ।

१९. आ शर्म पर्वतानामित्येताश्चतस्रः ।

२०. बभ्रुरेको विषुणः सूनरो युवेति चैतत्सूक्तं भवति । वागशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मनुप्रवर्हवचनादुभयपक्षेऽपि भारद्वाजसूत्रो भवति । उभयोः पक्षयोस्तुल्यत्वात् । ये त्रिंशतीत्युपोत्तमामुद्धृत्य न हि वो अख्यर्भक इत्येका शर्मैति चतस्रो बभ्रुरेक इति वा मनुप्रवर्हः । मनोः प्रवर्ह इति वृह उद्यमन इत्यस्य प्रपूर्वस्याजन्तस्य^१ रूपं । प्रकर्षोद्यतसार इत्यर्थः । यस्माच्चायं सारस्तस्मान्न किञ्चिदुद्धर्तव्यम् । तेन चिद्वद्वारात्रपक्षे एकैकामितरेषां सूक्तानामित्युद्धारवचनान्मनुप्रवर्हपक्षो न भवति ।

२१. विश्वे देवास आ गतेत्येतद्भारद्वाजं त्वचं ग्रस्तान्यं भवति । इति वैश्वदेवे विकारः । अभि त्वा देवेत्यत आरभ्य भारद्वाज-
त्वचावधिकः ।

२२. दिवि पृष्ठ इत्येवमादिके द्वे कल्पजे । तृतीया च सार्व-
कामिक्यां । इत्येतत्तृचं वैश्वानरीयम् ।

२३. मरुतो यस्य हि त्रय इति मारुतमिति श्रुतेः ।

२४. अग्निर्होता पुरोहित इति जातवेदसौयमिति श्रुतेः ।

२५. विकार इति वाक्यशेषः । व्यूहपक्षे कन्दोमानां यद्वक्तव्यं तदुक्तं । समूहपक्ष इदानीमाह ।

२६. व्यूहपक्षे यानि अहस्य प्रथमस्य प्रातःसवनतृतीयसवना-
नुक्तानि तानि समूहपक्षे कन्दोमानामिति^१ दिश्यन्ते । किंचान्यत् ।

२७. यानि च निष्केवल्यमरुततृतीययोः कन्दोमगतयोर्जाग-
तानि व्यूहे ऽभिहितानि तानि समूहपक्ष उक्तुजति । चशब्दात् ।

२८. स यो वृषा वृण्येभिः समोका इत्येताः पञ्चदश कथा-
शुभीयादूर्ध्वं भवन्ति ।

२९. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं तमुष्टुहीया-
दूर्ध्वं भवति ।

३०. ^२वृहद्रथन्तरपृष्ठो दशरात्रः पाचिको ऽस्ति । तस्मिन्क्रिय-
माणे सर्वे कन्दोममध्यन्दिना होतुर्दिषूक्ता भवन्ति । सर्वे इति
वचनात् संचातप्रयुक्ताः नैकैकत्वेन प्रयुज्यमानाः^३ ।

१२.

१. दशममहरिदानौ वक्तव्यं । तदेवंसंज्ञकं न विवक्तव्यमित्य-
विवाक्यं । केचित्तु मन्यन्ते न नामधेयमित्येतत् संयवहाराभावात् ।
अविवाक्यमिति गुणविधानमेतत् । नात्र विचारयितव्यमिदं साधु
व्रतमिदमसाध्विति । चतुर्विंशस्तोमं । स्तोमसंख्या होत्रकाणां स्तोमा-
तिशंसनार्था । अत्यग्निष्टोमो ऽविवाक्यं दशममहरिति कात्यायनस्य ।

२. त्रयस्त्रिंशमग्निष्टोमसामग्निमारुतस्तोत्रं भवति ।

३. मानसं स्तोत्रं त्रिकं भवति ।

१ C D om. व्यूहपक्षे । C has व्यूह in marg. २ अतिदिश्यन्ते ।

३ A ins. साध्यन्दिनसवनानि सूक्तद्वययुक्तानि भवन्ति । ३ C (orig.) D °मानात् ।

४. वामदेवस्य सास्त्रो वा योनिस्तस्यां रथन्तरं पृष्ठं । रथ-
न्तरपृष्ठे गौतिर्भवतीत्यर्थः । एवं च सति यः शस्त्रकृतो विगेषः स
उपरिष्ठाद्वक्ष्यते ।

५. यदि चेत्कस्यचिच्छंसतः^१ प्रतिभाह्वानिः स्यात्ततो ऽन्यो
ऽविनियुक्तस्तदुपदेशार्थं स्वाध्यायवदनुब्रूयात् । नन्दति ह वै यज्ञो
विदुषागच्छता^२ यतो ऽसमृद्धं भविष्यत्ययं मे तत्त्वमर्थसिध्यतीति ।
यदि कश्चिन्नमस्त उपहन्याद्यस्तदधीयात् स तं देवं पार्श्वतः स्वाध्या-
यमधीयीतेति (२७. १) श्रुतेः ।

६. उद्धृत्यानुष्ठुभं कन्दो यत्प्राकृतमितरेषामनुष्ठुप्स्विर्वर्जितानां
कन्दसामनुष्ठुप्संपदं संपाद्य पञ्चदशं सहस्रं कार्यमेकस्मिन्त्ववनीये^३ ।
यथा सहस्रं च पञ्चदशं चानुष्ठुभः स्तुल्यथैतदहः संपादयेदिति
वचनात् । तत्र तावद्यदेतस्मिन्नहनि शस्त्रमनुप्रयोक्तव्यम् तच्चाव-
दुच्यते । आपो रेवतीः त्रयथा हि वस्त्र इति त्रिरुक्तायां तिस्रः ।
उपप्रयन्तो अध्वरमिति नव । स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः ।
अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति तिस्रः । समस्य यद्वियुता
सस्मिन्नूधन्निति पञ्च । अगस्त्य महेति तिस्रः । एना वो अग्निं
नमसेति प्रगाथाः^४ । अयमग्निः सुवीर्यस्येति प्रगाथाः^५ । त्वामग्ने
मनीषिण इति त्वचौ मध्यमं विना । ईलिष्या हि प्रतौव्यमिति
त्वचा दश । पुरु त्वा दात्यान्वोच इति च तिस्रः । वेदिषदे प्रिय-

१ A C (orig.) D कन्दसः । २ A om. the passage from मच्छता to श्रुतेः ।

३ C (sec. h.) adds सति । ४ C (in marg.) त्रयः ।

५ C (in marg.) त्रयः ।

धामाय सुयुत इति सप्त । जनस्य गोपा अजनिष्ट जाग्रद्विरिति षट् । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति दश । कस्त उपः कधप्रिय इति तिस्रः । यावयद्वेषमं त्वेति चतस्रः । प्रति त्वा सूनरी जनीति तिस्रः । 'उपो हृत्चे युवतिर्न योषेति षट् । प्रति स्तोमेभिरुषमं वसिष्ठा इति तिस्रः । प्रत्यु अदर्शयतीति षट् । उपो यदय भानुनेति द्वे । उषस्तच्चिचमा भरेति तिस्रः । एता उ त्वा इति चतस्रः । महे नो दश । अग्निना धन्वरीरिप इति तिस्रः । आ मे हवं नव । आ शुभ्रा यातमिति तिस्रः । आ भातीति द्वे । उप त्वा वक्त्री इति द्वे । इमा उ वां दिविष्टय इति षट् । अयं वां मधुमत्तम इति प्रगाथौ । युवोरू पू रथमिति तिस्रस्त्रिंशो अथेति तिस्रः । क खिदय कतमास्त्रिनेति चतस्रः । प्रति प्रियतममिति नव । त्रिरुत्तमया परिधाय एकादश । एष प्रात-
रनुवाकः ।

प्रशास्तुः स्तोकीयाः । जुषस्व सप्रथस्तममिति प्रथमा त्रिः । इमं नो यज्ञमित्येका । अभि प्रवन्तेति द्वे । तुभ्यं श्रौतन्यग्निगो शचीव इति त्रिर्द्वितीया ।

अच्छावाकस्य । अच्छा नः शीरगोचिषमिति तिस्रः । यजमान होतरध्वर्यो इत्यादिको निगदः । उन्नीयमानाय प्रति श्रुताय वो धृषदिति तिस्रः । अस्माअस्मा इदन्वस इति चतुर्थी । गणधर्मस्तु प्रकृतिवत् ।

आज्यमुच्यते । शो० अग्निर्ज्योतिरित्यारभ्य प्रकृतिवत् । सो

अध्वरा करति जातवेदोऽग्ने तमद्य । अयं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं । हृदिष्यृगष्ट्याम त ओहोऽग्ने अधा ह्यग्न इत्यादि । श्रो० शिवा नः सख्या सन्तु भ्रात्रेति । माधुच्छन्दसः प्रउगः । विश्वे देवासो अस्मिन् इति परिधानीया ।

मैत्रावरुणस्याज्यं । श्रो० ता नः शक्तमिति स्तोत्रियः । श्रो० आ नो मित्रावरुणेत्यनुरूपः । श्रो० आ नो गन्तं रिशादसेत्येका । प्र वो मित्रायेति पञ्च । प्र मित्रयोरित्यष्टौ शस्त्रा श्रो० ते स्वाभ देव परिधानीया ।

ब्राह्मणाच्छंसिन् आज्यम् । श्रो० युञ्जन्ति ब्रध्नमिति स्तोत्रियः । श्रो० आ याहि सुपुमा हि त इत्यनुरूपः । उक्ता मन्दन्तु स्तोमा इति त इच्छन्दागाः स्तोत्रियं लुर्वन्ति । तत्रायमेवानुरूपः । उदयनीये परे । सुरूपकलुमृत्य इति महाप्रवे^१ । तत्रा याहि सुपुमा हि त इति द्वादश । प्रक्षतं ब्रूमः । श्रोसावो आ नो याहि सुतावत इति दश । इन्द्र त्वा पृथमं वयमिति द्वे । उद् घेदमि युतामयं । श्रोसावो स न इन्द्रः शिवः सखेति परिधानीया । अच्छावाकस्याज्यं । श्रोसावो ता हि शयन्त ईक्षत इति स्तोत्रियः । श्रोसावो इन्द्राग्नी आ गतं सुतमित्यनुरूपः । श्रोसावो तोमश वृत्रहणा ऊव इति षट् । इहेन्द्राग्नी उप कृय इति पञ्च । इन्द्राग्नी अवसा गतमिति द्वे । श्रोसावो गोमद्विरण्ववदस्विति परिधानीया । समाप्तं प्रातःसवनम् ।

१ D इन्द्रोमाः । C (orig.) इन्द्रो आः स्तो० ।

२ C D महाप्रवे परे । परे seems to be strack out in C.

मृजानो वारे पवमानो अथ्य इत्येता गावस्तुतः । उत्तिष्ठन्नो-
जसा सह आतं हविरिति समानं ॥ मरुत्वतीयं । अध्वर्या शोभावो
चिकदुकेषु महिषो यवागिरं त्विग्रुम इत्येका । त्विग्रुमेति द्वे ।
शोभावो इदं वसो सुतमन्ध इत्यनुचरः । शोभावो इन्द्र नेदीय
एदिहीति प्रगाथः । शोभावो प्र नूनं ब्रह्मणस्पतिरिति प्रगाथः ।
शोभावो अग्निर्नैतेत्येका । शोभावो लं भेम क्रतुभिरित्येका ।
शोभावो पितृन्धप इत्येका । वृहदिन्द्राय गायतेति प्रगाथः । तथा
प्र व इन्द्राय वृहत इति । शोभावो जनिष्ठा उग्रः महम इत्यादि
प्रकृतिवच्छेषं ।

निष्केत्यम् । अध्वर्या शोभावो कथा नश्चिच आ भुवदिति
स्तोत्रियः । शोभावो कथा लं न ऊत्येत्यनुरूपः । शोभावो यदा-
वानेति धाव्या । शोभावो पिवा सुतस्य रमिन इति प्रगाथः ।
अभि त्वा सूर नोनुमः । अभि त्वा पूर्वपीतये । मखाय आ
शिषामहीति नव । आ धूर्ध्वस्मै दधाताश्चान् । वज्रमेको विभर्ति
हस्त आहितं । तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधं^१ । शोभावो इन्द्रस्य
तुं वीर्याणि प्र वोचमित्यादि प्रकृतिवत् ।

मैत्रावरुणस्य पृष्ठं । अध्वर्या शोभावो मा चिदन्यद्वि शंसतेति^२
स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम मा अभिमेत्यनुरूपः । कस्तमिन्द्रेति
सामप्रगाथः । अप प्राच इन्द्रेयुक्थमुखीया । आ धूर्ध्वस्मै दधाता-
श्चानिति द्विपदा । सद्यो ह जात इति सूक्तं । एवा त्वामिन्द्र

१ तिग्ममेको विभर्ति हस्त आयुधम् is struck out in C.

२ C in marg. मैत्रावरुणस्य ।

वज्रिन्निति सूक्तं । आह्वयोत्तमया परिधानीया । स्तोत्रिये लिखित
 एवाहावः । अनुरूपे शोसावो इति । तथा सामप्रगाथे तस्य चान-
 न्तरं परिधानीयायै चेति । उक्तं मैत्रावरुणस्य पृष्ठम्^१ । ब्राह्मणा-
 च्छंसिन उच्यते । अध्वर्या शोसावो तं वो दस्मामिति स्तोत्रियः^२
 प्रगाथः । शोसावो तत्त्वा यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः प्रगाथ एव ।
 शोसावो कं नव्यो अतसीनामिति दे । शोसावो ब्रह्मणा त इति
 चोक्त्यसुखीया^३ । कन्दोगवशादेवं । स्वशाखाभिप्रायस्तु । उदु त्वे
 मधुमत्तमा इति स्तोत्रियः । उदिन्वस्य रिच्यत इत्यनुरूपः । यद्वा
 त्रिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविश इति स्तोत्रियः । तव त्वं नर्थ
 नृतो ऽप इन्द्र । तमिन्द्रं जोहवीमि । विश्वाः पृतना इत्यनुरूपः ।
 ततः कद्धान् । तत उक्थसुखीया । ततो रायस्कामो वज्रहस्तमिति
 द्विपदा । तत इन्द्रः पूर्भिदातिरदिति सूक्तं । तत उदु ब्रह्माणीति
 अथोक्त आहावः शस्तशेषश्च ।

अच्छावाकस्य पृष्ठम् । अध्वर्या शोसावो तरोभिर्वा विदद्वसु-
 मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । शोसावो तरणिरिक्षिषामतीत्यनुरूपः
 प्रगाथ एव । शोसावो कद्रू न्वस्याकृतमिति कद्धान्^४ प्रगाथः ।
 शोसावो उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानित्येका^५ । अथा वाजं
 देवहितं सनेमेति^६ द्विपदा । भूय ददादधे वीर्यायेति सूक्तं ।

१ D om. the text from परिधानीया up to अन्तरं । २ C D om.
 प्रगाथः । ३ A एका instead of उक्थसुखीया । C एका over the line. ४ C D
 om. कद्धान् । ५ C D उक्थसुखीया instead of एका । C एका over the line.
 ६ The MSS. differ as to the length of the quoted Pratikas. I have
 not registered these minutiae.

अभि तद्येव दीधया मनीषामित्यस्योत्तमया आहावपूर्वया
परिदधाति ।

वैश्वदेवम् । अध्वर्या गौसावो अभि त्वं देवं सवितारभोग्ण्योः
कविक्रतुमित्येका । अस्य हि स्वयमसरमिति द्वे । इति वैश्वदेवस्य
प्रातिपदिकसृचः । गौसावो अभि त्वा देव सवितरित्यनुचरसृचः ।
गौसावो अभ्युदेवः सविता वन्द्यो नु न इति सनिवित्कं सूक्तं ।
गौसावो एकया च दशभिश्च स्वभूते । गौसावो प्र द्यावा यज्ञैः
पृथिवी च्छतावृधेति सनिवित्कं सूक्तं । गौसावो सुरूपकानुसृतये ।
गौसावो तच्चक्षुषं सुवृतं विद्वानापस इति सनिवित्कं सूक्तं । गौसावो
अयं वेनश्चोदयत्पृश्निगर्भाः । गौसावो येभ्यो माता मधुमत्पिप्लते
पयः । गौसावो एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे । गौसावो प्र शुक्रैतु
देवी मनीषेति सूक्तं । आ नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति
सूक्तं सनिवित्कं । गौसावो अदितिद्यौरदितिरन्नरिचमिति परि-
धानीया । उक्थवीर्यं धाज्या च प्रकृतिवत् । द्वितीया हृतयाज्या
भवा मित्रो न श्रेय इति ।

अग्निमारुतं । अध्वर्या गौसावो वैश्वानराय पृथुपाजसे विप
इति सनिवित्कं सूक्तं । गौसावो आ ते पितर्मरुतां सुहमेतु^१ ।
गौसावो प्रलक्षसः प्रतवस इति सनिवित्कं सूक्तं । गौसावो अग्निं
नरो दीधितिभिररण्योरिति सोचिचः । गौसावो प्र ते अग्नयो
अग्निभ्यो वरं निरित्यनुरूपः । गौसावो प्र तव्यसीं नव्यसीं धीति-

मग्नय इति सनिवित्कं सूक्तं । श्रोसावो आपो हि एषा मयोभुव
इत्यादि प्रकृतिवच्छेषम् ।

अथ समूह्ये ऽतिरिक्तोक्तम् । अध्वर्यो श्रोश्रोवो आचं गौः
पृश्निरक्रमीदिति स्तोत्रियः । श्रोसावो मही द्यौः पृथिवी च न
इत्यनुरूपः । श्रोसावो तं प्रजया पूर्वथा विश्वयेमधेति त्रयोदश ।
श्रोसावो यज्ञो बभूव स आवभूवेति परिधानीया । प्रजापते न
त्वदेतान्यन्य इति याज्या ॥ इति प्रातरनुवाके शतद्वयं पञ्चदश-
धिकमनुष्टुभां संपन्नं । तत्पूर्वलिखितमेवानुष्टुभां प्रातरनुवाकः पञ्च-
दशे शते इत्यत्र सूत्रे । अष्टौ शतान्यन्यान्यनुष्टुभां । तत्र गायत्रीणां
शतद्वयं पञ्चाशदधिकं षोडशोष्णिहः । अष्टौ विराजः । चिचत्वारिं-
शद्बृहत्याः । षोडश पङ्क्तयः । शतद्वयलेकषष्टिश्च चिष्टुभः । अशीति-
जगत्यः । द्विपदाः षड्विंशतिः । द्वे शतयौ । षलष्टय इति ।

अथ गायत्र्यस्तिस्त्रो ऽपोनक्षीये । एकचत्वारिंशत्पशुकर्मणि
वपान्ते द्वे हविष्यंक्तां । द्विदेवत्येऽष्टौ । त्रयोदशोन्नीयमानसूक्ते ।
षट् प्रस्थितयाज्याः^१ । प्रति श्रुतायेति पञ्च । प्रातर्यावभिरित्येका ।
द्वादशर्तुयाज्याः । त्रयोविंशतिः प्रउगे सयाज्ये । षड्विंशतिः षड्विंशति-
र्होत्रकाणामाज्येषु । त्रयस्त्रिंशदभिषवे । एका दधिघर्मे । पञ्च मरु-
त्वतीये । अष्टौ निष्केवल्हे । षड्वैद्यदेवे । तिस्र आग्निमारुते । द्वे
पत्नीसंयाजेष्विति गायत्र्यः ।

अथोष्णिहः । तिस्रो ऽभिषवे । चतस्रो मरुत्वतीये । नव
निष्केवल्हे इत्युष्णिहः ।

अथ विराजः । आद्यनिष्केवन्त्यथोद्यज्ये । अग्निष्टोममाख्य
स्तोत्रियानुरूपयोः घनिति ।

अथ दृहत्यः । नव बहिःकर्मणश्चावाकस्य । चतस्रो मरुत्वतीये ।
तिस्रो निष्केवन्त्ये । नवनव शस्त्रेषु होत्रकाणामिति दृहत्यः ।

अथ पङ्क्तयः । स्तोकीयासु तिस्रः । एकाश्चावाकस्य बहिः-
कर्मणि । एकेवाभियवे । द्वे मरुत्वतीये । तिस्रो निष्केवन्त्ये । एतेका
होत्रकाणां शस्त्रेषु । तिस्र आग्निमाकरो इति पङ्क्तयः ।

अथ चिष्टुभः । अपोनद्योये विंगतिः । पशुकर्मणि त्रयान्ते
त्रयोविंगतिः । मग्राभिषवे । द्वे दध्निधर्मे । चतस्रः पशुपुरोन्नागे ।
द्वे हविष्यङ्गां । चतुर्दशोन्नीयमानसूक् । मग्न प्रस्थितयाज्याः । द्वे
मरुत्वतीययज्ञे । शस्त्रे पोलश मथाज्ये । अष्टादश निष्केवन्त्ये ।
विंगतिर्मेचावरुणस्य शस्त्रे । एकविंगतिर्त्रांक्षणाच्छंभिनः । एकोन-
विंगतिरिच्छावाकस्य । द्वे आदित्ययज्ञे । मग्नदशकं मनोतासूकं ।
षट् पशुयागे । त्रयोदशोन्नीयमानसूक् । इन्द्राविष्णू पिवतं मधो
अस्येति चिष्टुप् प्रस्थितयाज्या । सावित्रयज्ञस्य च पुरोनुवाक्या ।
सूक्तस्य च सावित्रस्याद्योत्तमे । एकया च दशभिद्येति वायव्या ।
अशुर्भराय सं शिशात् सातिमित्यार्भवस्योत्तमा । अयं वेनद्योद-
यतृश्रिगर्भाः^१ । एवा पित्रे विश्वदेवाय वृष्णे^२ । ता नो रामन्वाति-
षाचो वसूनीति चतस्रः । षष्ठी चानोभद्रीयस्य । भद्रं कर्णेभि-
रिति च । विश्वे देवाः शृणुतेमं हवं मे । शतं मिमिचे हतमस्य

योनिः^१ । त्वं सोम पितृभिः संविदानः^२ भवा मित्रो न श्रेयो हता-
सतिः । ऐभिरग्ने सरथं पाक्ष्वाङ् । आ ते पितर्मरुतां सुन्वमेतु ।
अप्रसुच्छप्रसुच्छद्विरग्ने । उत नो ऽहिर्वृध्नः शृणोतु । उत ग्रा
यन्तु देवपत्नीः । पेद्मस्तिस्रः । स्वादुष्किलीयास्तिस्रः^३ । यथोरोजसा
स्कमिता रजांसि । विष्णोर्न कं वीर्याणि प्र वोचम् । एवा न इन्द्रो
मघवा विरप्णीति तिस्रः । तिष्ठा सु कं मघवन्मा परा गाः ।
अतिप्रैषस्य पुरोनुवाक्या । परा याहि मघवन्मा च याहीति पञ्च
पत्नीसंयाजेष्विति त्रिष्टुभः ।

अथ जगत्यः । एका अपोनवौथे । षोडशाभिषवे । पितृचन्यप
इत्येका । द्वे हविष्यन्तां । षट् प्रश्नितयाज्याः । सावित्रहस्य च
याज्या । चतस्रः सावित्रे सूक्ते । पञ्च द्यावापृथिवीथे । चतस्र आर्भवे ।
येभ्यो मातेत्येका । पत्नानामद्वौथे । वेदानराय पृथुपाजम इति
त्रयोदश । प्रतवस्रः प्रतवसो विरप्णिन इति षट् । प्र तव्यमीं
नव्यमीं धीतिमग्र्य इति सप्त । देवानां पत्नीरित्येका । राका-
महमिति द्वे । तन्तुं तन्वन्नित्येका । अग्ने मरुद्भिः शुभयद्भिरित्येका ।
युनज्मि ते ब्रह्मणा केगिनित्येका । पुनश्च देवानां पत्नीरिति ।

अथ द्विपदाः । द्वे निष्केवत्ये । एकेका होचकाणां शस्त्रेषु ।
एकविंशतिर्वैश्वदेव इति । अथाष्टयः । त्रिकङ्कषु महिषो यवा-
ग्निरं त्विशुभ इत्येषा त्रिः । अभि त्वं देवं सवितारमोष्णोरित्येषा
त्रिरिति ।

१ C D ins. इत्येका ।

२ C D ins. इत्येका ।

३ C (orig.) D om. स्वादुष्किलीयास्तिस्रः ।

३ C D इत्येषा त्रिः ।

अथ शक्थ्यौ । तच्छंयोरा वृणीमह इति शक्थौ द्विः प्रवृज्यते ।
एवमेतद्यथोपन्यस्तदृढीकरणाय संपन्थ्यैः श्लोकेरनूद्यते ।

शतद्वयं सपञ्चाशमप इत्येत्यतः परम् ।

गायत्रमुष्णिहश्चान्न घोलगाष्टौ विराजकाः ॥१॥

वृहत्यो ऽपि भवन्यत्र चत्वारिंशच्चिभिः सह ।

एकषष्ट्यधिकं विद्धि त्रिष्टुभां च शतद्वयम् ॥२॥

पङ्क्तयः घोलगाष्टौतिर्जगतीनां सुनिश्चिता ।

द्विपदा विंशतिः षट् च द्वे शक्थ्यौ षल्लष्टयः ॥३॥

उक्ता एवं पृथग्भूताः क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यदा ।

तदानेन प्रकारेणान्यथा वा यथेच्छया ॥४॥

शक्थ्यौ^१ वृहतोरष्टौगायत्रीणां गणे क्षिपेत् ।

अनुष्टुभस्तथैताः सुस्तिष्टुभेकातिरिच्यते ॥५॥

^२त्रैष्टुभात्पूर्वसंख्यातादेकषष्ट्याश्चतद्वयात् ।

अष्टानवतिरन्वेति चतुरश्रवर्जिता ॥६॥

चतुरश्रहीनानि शतानि त्रौष्टुभानुष्टुभान् ।

संपन्नान्यूनषष्टानि त्रिष्टुभश्चपि न संशयः (३५८) ॥७॥

उष्णिहश्च विराजश्च पङ्क्तयश्चैकधा कृताः ।

द्विचत्वारिंशदेताः सुः श्रुतेरन्या अनुष्टुभः ॥८॥

जगतीनामष्टौतिर्या तद्विंशतिशतं भवेत् ।

संपदा षोडश ज्ञेया द्विपदोत्था अनुष्टुभः ॥९॥

सप्तश्रौतानि सप्तैव (७८७) पूर्वोक्तानि ह्यनुष्टुभाम् ।

द्वादशाग्ने तमित्यष्टेः^१ संपन्नाः श्रुतिचोदिताः ॥ १० ॥

^१ गायत्र्यादिगणस्त्रिष्टुप्पादस्य द्विपदोत्थितः ।

चतुरचरमादाय पूरयेत्त्रिष्टुभं ततः ॥ ११ ॥

शेषैरनुष्टुभं कुर्यादेवमष्टौ श्रुतानि तु ।

षोडशैवातिरिक्तानि^२ अचराणीह योजयेत् ॥ १२ ॥

त्रिष्टुभस्य द्विरुक्तेयं^३ द्वादशाचरहीनिका ।

तुभ्यं श्रुतानि तिसृभिरेवं षोडश योजयेत् ॥ १३ ॥

सहस्रमेतच्छ्रुत्युक्तं^४ पूर्णं पञ्चदशाधिकम् ।

सहस्रातरनुवाकं संपदानुष्टुभमिह ॥ १४ ॥

अग्निस्वामिनोक्ता अत्रैव श्लोका लिख्यन्ते ।

अथान्यानुष्टुबुद्धारः स हि सर्वत्र चोदितः ।

न यथर्व्याप्रियाभावे नोद्धारः^५ स्यादनुष्टुभाम् ॥

प्रजाकामवशाद्यागः सिनीवाल्याः क्रियेत चेत् ।

नात्र तत्र तु कर्तव्ये स्त्रे खल्वस्या^६ अनुष्टुभौ ॥

उद्धृत्यानुष्टुभं यस्माच्छन्दसां संपदुच्यते ।

श्रुतातिरात्र उक्थ्यादेस्तस्मान्नानुष्टुभस्यजेत् ॥

उच्छ्रयस्त्रेति न त्याज्या सप्तानां चोदनारम्भात् ।

ये वृक्षास इति त्रिषा त्यक्तव्या तद्विचारितम् ॥

१ A आग्ने । २ C ० गणात् । ३ A षोडशैवा । ४ C त्रिरुक्ते । D ० भ त्रिक्ते ।

५ C एतत्प्रयुक्तं D प्रयुक्तं । ६ I am not able to make out the meaning of this and several other passages in these verses. I have given the text as it is in the MSS. ० D सखल्व स्य ।

देवो ऽग्निस्त्वभिकृतिरेषा पृथक्काद्विगन्तव्यताम् ।
 इति स्थान्नेतरः शुद्धमुत्थप्रत्यायको ह्ययम् ॥
 सर्वा दाशतथीखेता उत्तरास्तु सुभेषजः ।
 अनेन व्यपदेशेन ऋक्ष्यस्या अतुल्यता ॥
 त्रिकद्रुकेष्वभि त्वं च शंघोर्वाक्ने तथैव च ।
 द्वावतिच्छन्दसां वर्गावतिवर्गात्तराश्रयात् ॥
 अतुल्या इति चेत्तत्र प्रतिपत्संपदश्रुतेः ।
 सर्वार्था वेतरच्छन्दो^१ विराजस्तेन न त्यजेत् ॥
 विरालनुष्टुभोरैक्यादुद्वियेरन्विराजो ऽपि ।
 संपत्स्याच्छन्दसामत्र सवनीयविशेषणात् ॥
 अतिरिक्तक्रियायां हि संपन्नैवेति^२ चेद्भवेत् ।
 एकस्मिन्निति वारम्भादधिकेषु तनादरः ॥
 एकस्मिन्नित्यस्येतद्वाक्यं स्यादविवक्षितम् ।
 इति स्थान्तत्र येनोक्तमनारम्भो भवेद्यस्य ॥
 आज्यभागौ विकल्पेन शंघोर्वाकश्च यः परः ।
 ब्रह्मसामपरात् स्वा च सिनीवाली च राका च ॥
 तथा पशुपुरोक्षागः खिष्टकृतश्च यो भवेत् ।
 एकाहेन च विद्यन्ते तायमानस्य रूपाणि ॥
 पूर्वकारिवशात्कर्म स्वशास्त्रे यदि कल्पितम् ।
 क्रियेताभ्यधिकं किञ्चिदूनं वापि कदा चन ॥

१ O चेतश्छन्दो D चेतश्छन्दो । २ A संपन्नैरिति C संपन्नैवेति ; over the line
 रि D संपन्नैवेति ।

स्वशास्त्रविहितं वा स्यात् पूर्वकारी न चेत् कुर्यात् ।
 संपत् तच्चापि संपाद्या तदारम्भः^१ प्रयोजनम् ॥
 अथार्थाग्रीप्रयोगेन क्रतुयाज्या विकल्पने ।
 न चेत्तच्चापि पूर्यते संपत्तत्रावपेदिह ॥
 यथाकामी प्रकरणे ज्ञापकं परमेकेति ।
 ऊर्ध्वं चोक्थमुखीयाया आवापो ऽत्रापि चोदितः ॥
 अथवोच्चीयमानेषु सूक्तानां परिमाणतः ।
 श्रुतेः संपत्सु संपाद्या श्रुतिदृष्टा क्रिया यदि ॥
 अदृष्टं तु यदस्माकं क्रियेताभ्यधिकं रुचितम् ।
 संपत्तत्र न संपाद्या ज्ञापकं पशवो ऽधिकाः ॥
 वाजिनं च न संख्येयं तद्व्यस्माकमचोदितम् ।
 पयस्यांगमिदं ह्येति स्यादित्यं कस्य चिन्मतिः ॥
 साकमेधेषु तच्चापि प्रतिषेधान्न युज्यते ।
 गण्यते चातिरिक्तोक्थे समाख्या हितयोस्तथा ॥
 अत्यन्तं चैव भेदात्स्यात्संपदा विषमे हिते ।
 सोमातिरेकशस्त्रं च वै ताभ्यामुक्तकारणम् ॥
 शस्त्रं कलशभेदे यद्वावभेदे च यद्भवेत् ।
 संपत्तत्रापि संपाद्या तत्रैतन्नास्ति कारणम् ॥
^१सोमारम्भात्तिष्ठत्सोमेन संपाद्या भवेत्संपत् ।
 कार्यस्त्रनुष्टुबुद्धारः सूचारम्भात्पुनःपुनः ॥
 उक्तारम्भो विशेषार्थो न तेषां नास्ति चोदना ।

कुर्युरित्युपदेशाद्धि तस्मात्तेषु न संपत्त्यात् ॥
 अनुष्टुप्संपदमत उच्यमानां निबोधत ।
 द्वे प्रातरनुवाके तु ऋते पञ्चदशाधिके ॥
 जगत्येकापोनक्षीये त्रिष्टुभां विंशतिस्त्रिंशः ।
 गायत्र्यो यस्य पौल्वेति न संख्या निगदा गण्नाः ॥
 संपदानुष्टुभो ह्येषा एकविंशत्संपादिका ।
 यत्परिव्ययणीयादि सवनीयान्तमत्र तु ॥
 आज्यभागावसंख्याय संख्यायैकं षष्ठं^१ तथा ।
 आप्रियस्त्रिष्टुभः संख्यं^२ (?) सर्वेषां संपदस्तथा ॥
 प्रजाकामवदाग्नीषां नाराग्रंस्तपि वामिष्टी ।
 गायत्री वा भवेन्मत्वा संपद्व्या च्चो^३ ऽत्र तु^४ ॥
 सतोवृहत्यस्त्रिंशो ऽत्र द्वाविंशतिश्च त्रिष्टुभः ।
 तुभ्यं श्वेतन्ति वाप्येषा विराटरूपाष्टकोत्तमा ॥
 चत्वारिंशच्च तिस्रश्च गायत्र्यः स्युरनुष्टुभाम् ।
 अष्टावष्टिस्तु^५ संपन्नाः षोडशाक्षरवर्जिताः ॥
 द्विदेवत्यादि चाज्यात् प्रागृतुयाज्या च्चो^६ ऽत्र तु ।
 वृहत्यो नव गायत्र्यः चत्वारिंशच्च पञ्च च ॥
 एका सतोवृहत्यत्र संपदानुष्टुभः पञ्च ।
 चत्वारिंशच्च ताः सार्धं चतुर्भिः स्युरिद्वाक्षरैः ॥
 संपदानुष्टुभश्चाज्ये दश तिस्रश्च निश्चिताः ।

१ C D षष्ठम् ।

२ C D संख्यं ।

३ C seems to read शेषो ऽत्र तु ।

४ D °ष्टिश्च C षष्ठम् ।

५ C D षष्ठम् ।

सयाज्ये प्रउगे च स्तुः संपदा दश सप्त च ॥
 होत्राज्येषु सयाज्येषु षष्टिरध्वर्या विना ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपन्नारिंशच्च पञ्च च ॥
 शतानि पञ्च चत्वार्यचराणि च विंशतिः ।
 ग्रावस्तोत्रे तु गायत्र्यस्त्यस्त्रिंशत्तथोष्णिहः ॥
 तिस्रः सतोदृत्येका जगत्यः षोडशैव तु ।
 त्रिष्टुभः सप्त संपन्ना द्विषष्टिः स्वात्मपादिका ॥
 दधिघर्मादिग्रस्तात् प्राक् स्वाच्चेत्यग्रपुरोलाशः ।
 तत्स्विष्टकृत्पृथक्त्वे तु चिंशत्त्रैकात्र त्रिष्टुभाम् ॥
 गायत्र्येका च संपन्नाश्चत्वारिंशदनुष्टुभः ।
 अधिका तिसृभिर्ज्ञेया अचराणि च द्वादश ॥
 एका मरुत्वतीये तु सयाज्ये जगत्यस्तिस्रः ।
 अष्टयः पञ्च गायत्र्यश्चतस्रः ककुभस्तथा ॥
 दृहत्यः सतोदृत्यस्त्रिष्टुभः षोडशैव तु ।
 चत्वारिंशच्चतस्रश्च संपन्नाः पादवर्जिताः^१ ॥
 निष्कैवल्ये सयाज्ये तु गायत्र्यो ऽष्टौ विरालेका ।
 तिस्रः सतोदृत्यो ऽत्र दृहत्यस्तिस्र एव च ॥
 त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेया द्विपदे द्वे नवोष्णिहः ।
 चत्वारिंशत्सहाष्टाभिः संपन्नाः स्युरनुष्टुभाम् ॥
 मैत्रावरुणग्रस्त्रे तु सयाज्ये द्विपदैकिका ।
 एका सतोदृत्यत्र त्रिष्टुभो दश सप्त च ॥

त्रिष्टुभस्त्रिविराट्स्थानान्मुखात्स्थान्नत्रको^१ नव ।
 दृहत्यः संपदा तु स्याच्चत्वारिंशद्विनोपिहः ॥
 ब्राह्मणाच्छंमिनः शस्ते बार्हते श्रोत्रिये कृते ।
 एका सतोदृहत्यत्र मयाज्ये द्विपदा तथा ॥
 दृहत्यो नव विज्ञेयाः त्रिष्टुभस्यैकविंशतिः ।
 संपदानुष्टुभस्त्रेताश्चत्वारिंशत्सहोपिहः ॥
 अक्षावाकस्य त्रिष्टुभः शस्त्र एकात्रविंशतिः ।
 एका सतोदृहत्येका मयाज्ये द्विपदा तथा^२ ॥
 दृहत्यो ऽनुष्टुभां त्रिंशत्पाष्टा सचतुरचरा ।
 सवने ऽनुष्टुभां संपच्छतानि त्रीणि पञ्च च ॥
 ज्ञेयानि दशभिः सार्धमचराणि च षोडश ।
 स्याच्छस्त्राद्वैश्वदेवात्प्राग्यदादित्यग्रहादि तु ॥
 जगत्यो ऽत्र नव ज्ञेयाश्चत्वारिंशच्च त्रिष्टुभः ।
 अभृद्देव इति त्रिष्टुभेवमन्यस्याशुचिष्मता^३ ॥
 संपदानुष्टुभो ह्येता अष्टाषष्टिः सहार्धेन ।
 वैश्वदेवादि संख्याय परीज्या^४ साम्निमारुतम् ॥
 त्रिष्टुभो विंशतिस्तत्र जगत्यस्यैकविंशतिः ।
 षट् गायत्र्यो ऽष्टयस्तिष्ठो द्विपदास्यैकविंशतिः ॥
 संपन्नानामश्रीतिः षट्विंशत्यचरसंयुता ।
 एकचिंशज्जगत्यः स्युः मयाज्ये त्वाम्निमारुते ॥

१ A मुखात्स्था D • मुखा स्यान्मुखा स्यान्न • ।

२ C नव ।

३ A • चिंशता C • चिंशता ।

४ C D परीज्या ।

यास्ते राके सुमतय एषोपजगती स्रता ।
 त्रिष्टुभो ऽष्टादश ज्ञेयास्तिस्रश्चाक्षरपङ्क्तयः ॥
 विराजः षट् च गायत्र्यस्तिस्रः स्युः संपदा त्विह ।
 अनुष्टुभां अशीतिः स्यादधिकाष्टाभिरक्षरैः ॥
 ग्रंथोर्वाकादि ग्रन्थन्तं ग्रंथुः स्युः(?) स्यादिहोत्तरः ।
 सिनीवाल्मी च राका च क्रियेयातां न चेदिह ॥
 गायत्र्यौ द्वे जगत्येका प्रक्षर्यौ द्वे तथैव च ।
 उपचित्रिष्टुप् च विज्ञेयायं यज्ञ इतीयम्बुक् ॥
 त्रिष्टुभो ऽष्टौ तु संपन्नाः स्युः षोडशभिरक्षरैः ।
 अधिका दशभिः सार्धं सदा ज्ञेया अनुष्टुभः ॥
 सवने ऽनुष्टुभां संपञ्चतान्धर्दतीयानि ।
 द्वे चैवात्रापरे ज्ञेये चतुरक्षरवर्जिते ॥
 यास्ते राके जगती वा ज्ञेया त्रिष्टुवथापि वा ।
 एवं संपादिता संपद्युक्ता ब्राह्मणकल्पयोः ॥

७. उपप्रयन्तो नव स हि यो मानुषा युगेति चतस्रः कस्त
 उषः इति तिस्रो यावद्यद्वेषसं लेति चतस्रो ऽश्विना यज्वरीरिष
 इति तिस्र आ मे हवं नवेति ।

८. अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरिति त्वचमाग्नेये । प्रति य्या
 सूनरी जनीत्युषस्ते । आ शुभा यातमग्निना स्वयेत्याश्विने ।

९. आपो रेवतीः क्षयथा हि वस्व इति त्रिः सप्तस्य यदि-
 युता सस्मिन्नूधन्मिति पञ्चागन्म महेति तिस्र उपो रूचे षट् प्रति
 स्तोमेभिरिति त्वचं । आ भात्यग्निरुषसामनौकमिति द्वे उप त्या

वह्नी गमतो विंशं न इति द्वे इति चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो
ऽनुब्रूयात् ।

१० वेदिषद इति सप्त जनस्य गोपा इति षट् एता उ त्या
इति तिस्रः त्रिंशन्नो अथेति चतस्रः क खिदद्य कतमास्स्थिनेति
चतस्र इत्येताश्चतुर्विंशतिं जगतीरनुब्रूयात् ।

११. एना वो अग्निं नमसेति त्रयः प्रगाथाः । अयमग्निः
सुवीर्यस्येति त्रयः प्रगाथाः । प्रत्यु अदर्शयतीति त्रयः प्रगाथाः ।
उषो यदद्य भानुनेत्येकः प्रगाथः । इमा उ वां दिविष्टय इति त्रयः
प्रगाथाः । अयं वां मधुमत्तम इति द्वौ प्रगाथौ । एतान्यष्टदश
प्रगाथाननुब्रूयात् ।

१२. त्वामग्ने मनौषिण इति तिस्रः । अग्ने यजिष्ठो अध्वर
इति तिस्रः । इलिष्वा हि प्रतीव्यमिति दश त्वेः पुरु त्वा दाश्या-
न्वोच इति तिस्रः । उषस्तच्चित्रमा भरेति तिस्रः । युवोरु धू रथं
ज्व इति तिस्रः । तथा च श्लोकः ।

त्वामग्ने मनौषिण इत्युद्धार्चो मध्यमस्तृचः ।

त्वचोपदेशात् कर्तव्यास्तिस्र उषिह आश्विने ॥

१३. सर्वाण्येव भवन्ति । संख्यायै वचनं । सह त्रिर्वचनेनैक-
त्रिंशत्पङ्क्तयः ।

१४. यः पूर्वमुक्तः प्रातरनुवाको द्वात्रिंशतं गायत्र्य इत्येवमादिः
सो ऽनुष्टुभां द्वे श्रते पञ्चदशाधिके संपद्यते । तत्संपत्त्यथाः श्लोकाः ।

द्वात्रिंशदेव गायत्र्यः षड्विराजस्तथैव च ।

भवन्त्यनुष्टुभस्त्रिंशत्संपन्नास्ता यथा श्रुतिः ॥

चतुर्विंशतिं त्रिष्टुभो जगत्यश्च तथैव याः^१ ।
 अनुष्टुभो ऽपि संपन्ना ऊनसप्ततिरेव ताः ॥
 पृथक्कृत्य प्रगायेभ्यो बृहत्यो दश पञ्च च ।
 ताः सप्तदश संपन्नाश्चतुरक्षरवर्जिताः ॥
 य उक्ताः परिसंख्याय द्वाः पञ्चदशौष्णिहः ।
 त्रिंशन्नव च संपन्ना अधिकद्वादशाक्षराः ॥
 सतोबृहत्यः पञ्चदशैकत्रिंशच्च पङ्क्तयः ।
 प्रति व्या सूत्ररी तिस्रो द्वादशाक्षरभौष्णिहम् ॥
 अनुष्टुभस्तु संपन्नाः षष्टिरेताः समासतः ।
 चतुरक्षरमत्येति तत् क्षिपेत् बृहतीगणे ॥

इति समाप्ता संपत् । ननु सिद्धैवात्रेतावत्यनुष्टुपसंपत् । उच्यते ।

ज्ञापयत्याचार्यो जपानामत्र नोद्धारो न संपत् । तथा च बृहद्वसोकाः ।

या प्रातरनुवाकस्य संपत् सिद्धैव चोदिता ।
 जपास्तेन न संख्येयाः संपदुद्धारयोरिह ॥
 यज्जपेन्नोत्तरेणां वै जपमन्त्राणि चोक्तवान् ।
 आप्यायनादयस्ते न करणे जपधर्मिणः ॥
 अनुद्भवो ऽपि तद्वर्मा प्रायश्चित्तश्रुतिर्यतः ।
 वाक्यभेदादनित्यत्वाच्चतुर्थत्वादथापि च ॥
 यावभेदो ऽर्चुदः शुद्धो यद्वत्तद्वद्वेदिदम् ।
 इति स्थात् तन्न सोमार्थं विकल्पतो^१ यतः स्मृतौ ॥
 यदद्य होत्ववूर्याद्य इन्द्रमन्वारभानहे ।

१ C. over the line च instead of य ।

१ C D विकल्पेते ।

इदमाप सचस्तिस्त्रो दधिक्राव्णो अकारिषम् ॥

समुद्रं वो नि वर्तध्वं नेतास्याज्या अनुष्टुभः ।

जपत्वात्करणत्वाच्च तथानुद्रवणादपि ॥

१५. स्तोकीयानां तृतीयाचतुर्थ्यावनुष्टुभौ । ते उद्धृत्याभि
प्रवन्त समनेव योषा इत्येते द्वे प्रयोक्तव्ये ।

१६. अच्छा नः गौरगोचिषमित्येतास्तिस्त्रो उच्छा वो अग्नि-
मवस इत्येतासां तिसृणां स्थाने ।

१७. प्रति श्रुताय वो घृषदित्येतास्तिस्त्रः । प्रत्यस्मै पिपीषत
इत्येतासां तिसृणामनुष्टुभां स्थाने ।

अस्माअस्मा इदित्येषा गण्योद्धारो ह्यनुष्टुभाम् ।

तेनैतासामिति प्रायः सूक्तमेतद्विचोदितम् ॥

१३.

१. तदेतत्सृष्टं दशमायाक्ते न संपादयेन्नाद्रियेताचैव संपन्न-
मिति (२७. २) श्रुतेः ।

२. चिष्वपि वचनेषु उष्णिगुदेतीति मेनिमहे (२७. १) ।
गायत्री वेति श्रुतावुक्तं । तदिहाज्यथाज्यासंबन्धेन पूर्वाचार्योक्तं लि-
ख्यते श्लोकैः ।

अग्निं नरस्तृचे त्रीणां शुभ्रेति त्वचे तथा ।

स्तोत्रिये चानुरूपे च षट्सु चैवाग्निमास्ते ॥

एकं चाज्यस्य याज्यायां निष्केवल्यस्य चापरम् ।

राथा हिरण्येत्यस्यां पादयोरचरद्वयम् ॥

सुते अध्वर इत्यस्यां त्रिरुक्तावचरद्वयम् ।
 अभृद्देव इत्युभये अधिके द्वे तथाचरे ॥
 अचरे अधिके अन्ये स्वातामचरपङ्क्तिषु ।
 पादघोरधिके चान्ये अया वाजं रथा इव ॥
 आ नो यज्ञाय पादे ऽस्मिन्नेकं चाधिकमचरम् ।
 चतुर्थाजेषु चत्वार्यचराण्यधिकानि तु ॥
 उष्णिष्वा कलशेत्येषोदिता तद् ब्रुविकाचरा^१ ।
 चतुर्थाजेषु^२ चत्वार्या नो यज्ञाय चापरम् ॥
 एतानि नातिरिच्यन्ते शाकलानामियं ततः ।
 तेषामेतेन गायत्री उदिता अचराधिका ॥
 तां प्रातरनुवाके वै वचनात्संपदं विदुः ।
 अनुष्टुबपि न त्याज्या या पञ्चम्यत्र षट्पदा ॥
 श्रुतेर्यस्माच्च विहिता सूत्रे ऽनुष्टुप् चतुष्पदा ॥

३. सह सारस्वतेनेति कृत्स्नार्थं आरम्भः ।

४. पूर्वोक्तस्य विकल्पार्थं वचनं । आरम्भसामर्थ्यात् गायत्र्य इति वचनमस्मिन्पक्षे संपदनुष्टुभाभिनि जापनार्थं ।

संपदर्थं च कर्तव्ये गण्ठा नात्र पुरोरुचः ।

प्रकृतौ या श्रुता संख्यासंख्या सा चेह चोदिता ॥

त्याज्या सारस्वते संख्या गायत्रीणामयं भवेत् ।

पुरोरुचो ऽपि नैवात्र गण्ठाः सूत्रमिदं तथा ॥

१ A तद्वधिकाचरा C लेपो—orig. तद्यचराधि०, in marg. त् इव D उष्णिष्वा कलशे लेपोदिता तद्यचराधिका । २ C तु instead of पु ।

५. मृजानो वारे पवमानो अथ्य इत्येवं यावन्मृतः स्तोत्रे यथाकाम्यं । यथाकामलेनेत्यर्थः^१ ।

६. उत्तिष्ठताव पश्यतेत्येतस्याः स्थाने उत्तिष्ठन्नोजमा महेत्येतामभिष्टयात् ।

७. चिकद्रुकशब्दो यस्यां विद्यते सा चिकद्रुकीया । चिकद्रुकेषु महिषो यवाग्रिरं तुविशुष्म इत्येषा मरुत्वतीयस्य शस्त्रस्य प्रतिपद् भवति ।

८. चिकद्रुकीयायां चत्वारः षोडशाक्षराः पादाः^२ । तत्रैकेन पादेन षोडशाक्षरावधिना^३ विग्रहणं । द्वितीयेन प्रणवः तृतीयेनावसानं । चतुर्थेन प्रणव इति शस्यम् ।

९. तुविशुष्म तुविक्रतो इत्येते चिकद्रुकीयाया उत्तरे भवतः ।

१०. वृहदिन्द्राय गायत प्र व इन्द्राय वृहत इत्येतौ जनिष्ठा-उग्रीयात् सूक्तात् पूर्वौ प्रगाथौ पिबन्त्यपीयया संगमन्ति । ममित्येकीभावे । एकीभावश्चात्राहावेनाव्यवच्छेदः । तत एतदुक्तं भवति । पिबन्त्यपीयायामाहावं कृत्वा ततः सूक्ते करोति । इति मरुत्वतीयमिति नियमार्थम् । ततः सत्यामसत्यां वा संपदि सर्वत्रैवं भवति । चिद्वद्गृहाराचे ऽपि ।

११. निष्केवल्ये ऽयं संगंसनक्रमः । वामदेव्यस्य स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्रा कथा नश्चित्र आ भुवत्कथा त्वं न क्रतयेत्येतौ धार्या च तत

^१ A adds: इन्द्रावेन्दौ मरुत्वत इत्यन्तं अभि ता देवेत्यादिकं प्राप्तं शस्त्रा मृजान इत्येतास्त्रिषु इच्छावेवंसेदिति भावः । ^२ CD om पादाः । ^३ C (orig.) D अधिकविग्रहणं ; C alt. क to ना ।

ऊर्ध्वं धाव्याया राथन्तरं प्रगाथं पिवा सुतस्य रश्मिन् इत्येवं
स्तोत्रिद्यानुरूपौ च राथन्तरौ शंसेत्^१ ।

१२. राथन्तरादनुरूपादनन्तरम् ।

१३. आ धूर्ध्वस्मै दधातायान् वज्रमेको विभर्ति हस्त आहि-
तमित्येते द्विपदे शंसेत् । चकारः समुच्चयार्थः ।

१४. इन्द्रस्य तु वीर्याणीत्येतत् ।

१५. धाव्यानन्तरौ यः प्रगाथ उक्तस्तत्राद्यां कृत्वा हैरण्य-
स्वपीयादौ करोतीत्यर्थः ।

१६. इति यदेतदुक्तं । एवं नियमतो निष्कवेष्टं भवति ।
यदापि स्वयोनौ रथन्तरक्रिया तदापि सखाय आ शिषामहीत्येता
नव भवन्त्येव द्विपदे च । चिष्टद्गाराचे । तत्र हि संपदसंभवात्^२
अभाव आग्रङ्ग्येत । तत्संपन्नमिति श्रुतेरत्रैव स्यात् ।

१७. अभि त्वं देवमित्येवमादिकौ ।

१८. अयं चापरो विशेषः । एकपातिनीनामुपर्याहावं^३ कृत्वा
पुरस्ताच्चानोभद्रौथात्प्रशुक्रौयं शंसेत् । एतावान्नेष्टदेवे विकारः ।
विकारवचनं संसवे विह्वयनिवृत्त्यर्थम् ।

१९. उरु विष्णो वि क्रमस्वेत्येतां वृताज्यामुद्धृत्य भवा मित्रो
न श्रेष्ठो वृतासुतिरित्येतया यजति ।

२०. अग्निं नरो दौधितिभिररण्योरित्यग्निष्टोमसाम् अग्नि-
मारुते स्तोत्रिद्यानुरूपौ ।

१ C D om. शंसेत् । २ C D संपदां । ३ C धाव्यानामुपर्याहावं D om.
this passage.

यज्ञायज्ञीययोनिस्तु विकल्पेनात्र शास्यते ।

संपत्तत्रान्यथा गण्या दृष्ट्याः^१ संभवे तथा ॥

२१. अतिरिक्तोक्थमिदानीमुच्यते । आद्यं गौः पृथ्विरक्रमी-
दित्ययं स्तोत्रियः । मही द्यौः पृथिवी च न इत्यनुरूपः ।

२२. तं प्रत्नया पूर्वथा विश्वथेमथेत्येता वयोदश शास्त्रा ।

२३. ^१यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्यनथा परिधाय तेनैव स्वरेण ।

२४. प्रजापते न त्वदेतान्यन्य इत्येतथा यजति ।

२५. चतुराहावा होत्रका होता चातिरिक्तोक्थेऽप्यिति । तत
उक्थैर्वाख्यातस्तेऽस्तुन्य इत्यर्थः ।

२६. इति यदेतदुक्तमेतत्समूहे ऽतिरिक्तोक्थं भवति । अति-
रिक्तोक्थवचनान्नात्र संपदः कार्याः । उत्तरमप्यतिरिक्तोक्थमेवा-
विशेषात् ।

२७. प्राक् पत्नीसंयाजेभ्यः । संस्थिते दशमे ऽहनि पुरा
पत्नीसंयाजेभ्य इति श्रुतेः । संस्थाप्य वा पत्नीसंयाजान् । संस्थितेषु वा
पत्नीसंयाजेऽप्यिति श्रुतेः । गार्हपत्ये जुवा सो ऽनिरुक्ते गार्हपत्ये
प्राजापत्ये द्वे आहुती जुहोतीति श्रुतेः । अन्नारभ्येऽपि रतिरिति
जुहोतीति कात्यायनस्य । पूर्वथा द्वारा सदः प्रपद्य नियमतः स्वस्य
धिष्यस्य एकैकः पश्चादुपविशेत् । ब्रह्मा तु स्वदेगे एव धिष्यवचनात् ।
मानसेन स्तुत इति वचनं स्तोत्रप्रसवे मानसो व्यापार इत्यस्य

१ O (in marg.) नः instead of त्यः । २ This Sūtra is in the text edi-
tion erroneously counted as No. 22. It ought to be No. 23 and
the following Sūtras numbered accordingly.

भावार्थम् । आद्यं गौरित्येतास्तिष्ठच्छचः सार्पराजौरित्येवं संज्ञिता । पराङ् अनावृत्त्या । चिर्वचनरहिता उपांशुप्रणवन् । आहेति वाक्यशेषः ।

२८. मानसेन स्तुते शोसावो इत्यनेनैवाध्वर्योरामन्त्रणम् । आद्यावप्रकरणे^१ शस्त्रादावित्यतिरिक्तवचनात् ततश्च सार्पराजौशंसनादनन्तरमध्वर्यो इत्यामन्त्रितो ध्वर्युर्येहोत्रा वा गृहपतिना वा होद होतरिति प्रतिशृणोति । प्रत्याभाषं सर्वत्र करोति । सर्वत्र-ग्रहणाद्यथान्यार्थं होद गृहपत इति गृहपतेः ।

२९. ओ होतरित्येकस्मिन्नवसाने^२ तथा होतरित्यपरस्मिन्नेवं वक्ष्यमाणमर्थमाचक्ष्णाणे होतरि गृहपतौ वाध्वर्युरनुगृह्णाति । गृहणन्तमर्थविशेषानुद्धरणमनुकूलयतीत्यर्थः ।

१४.

१. दशहोता नाम यज्ञस्तत्र वदित्यन्नेवमामन्त्रयेत् । न केवल-मत्र कर्मणि । पृथगप्येतस्मात्कर्मणः । चरकश्रुतेः । यः प्रजाकामः स्वात्सो ऽरण्यं प्रतिपरेत्य ब्रह्माणं दक्षिणत उपवेश्य दशहोतारं निगदेत् । अथजमानस्यापि शनैःशेषाख्यानवचने यदत्यतिगरह्यदर्शनादत्र समविच्छेदा इत्यन्ते । तान् पूर्वाचार्यैरुक्ताननुब्रूमः ।

२. एतावानयमेकान्नविंशदक्षरो विच्छेदः ।

३. एकान्नविंशतिरक्षराण्ययं विच्छेदः ।

४. इतिशब्देनानन्तरं निर्दिश्यते । उक्तेति संकीर्तनविनाश आवृत्त्यर्थं । अथोपांशित्ययशब्दादनन्तरमुपांशुनुद्भवेत् ।

५. अक्षरो विच्छेदः । अध्वर्यादि वदिष्यन्तमित्युक्तादिषलक्षरं
इत्युपांशु तथातीतमन्यत्पर्यमिहोच्यते^१ ।

६. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

७. अक्षरो विच्छेदः ।

८. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

९. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१०. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

११. षलक्षरो विच्छेदः ।

१२. षलक्षरो विच्छेदः ।

१३. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१४. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१५. पञ्चाक्षरो विच्छेदः ।

१६. चतुरक्षरो विच्छेदः^१ ।

१७. नवाक्षरो विच्छेदः ।

१८. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः ।

१९. एकाक्षरो विच्छेदः ।

२०. पूर्वोक्तमुपांशु तत उच्चैरित्यर्थः ।

२१. त्रयोविंशत्यक्षराण्यं विच्छेदः ।

२२. त्रयोदशाक्षरो विच्छेदः ।

२३. चतुर्दशाक्षरो विच्छेदः ।

^१ I propose वदिष्यन्तमित्युक्तादिषलक्षरं C D अनूच्यते । ९ C D चतुरक्षरोः । विच्छेद इति
अध्वरे सर्वत्र संबध्यते, they omit from here in this chapter the word विच्छेदः ।

२४. षड्विंशत्यक्षराण्यं विच्छेदः^१ ।

२५. पूर्वोक्तमुपसंहृतम् ।

१५.

१. चतुर्होतरि वक्ष्यमाणे वदिष्यन् अध्वर्यो^२ इत्यामन्त्रयेत ।

२. सप्तदशाक्षरः । विकर्षणाष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

३. पञ्चविंशदक्षराण्यं विच्छेदः^३ ।

४. एकविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः^३ ।

५. सूत्रमेतदुक्तार्थम् ।

६. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

७. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

८. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

९. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१०. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

११. चतुरक्षरो विच्छेदः ।

१२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१४. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१५. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. यत्पूर्वमुक्तम् ।

१७. चतुर्विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१ C D परिच्छेदः । २ C D ०क्षरो विच्छेदः । ३ C D om. from here in this chapter अयं विच्छेदः (with the exception of Sūtra 22.)

१८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. सप्तविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१६.

१. अनुगारार्थमामन्व्य वक्ष्यमाणमुपन्यस्यति । पञ्चहोतरि वद्व्यञ्जिति^१ ।

२. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. प्राग्व्याख्यातम् ।
 ५. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. त्र्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. प्राग्व्याख्यातम् ।

१ Dom. the Comm. on this Sūtra. २ CD अर्थ विच्छेदः om. in this Sūtra.

१४. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१६. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१७. पञ्चविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१८. परिसमाप्तं पूर्वमुक्तम् ।

१७.

१. अर्ध्यां इत्यनुगरार्थमामन्त्र्य षड्भूतोरि व्याख्यातव्य इत्यर्थः ।
२. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
३. अष्टादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
४. पूर्ववज्ज्ञाख्यानम् ।
५. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
६. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
७. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
८. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
९. अक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१३. षोडशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१४. पञ्चदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
१५. कृतव्याख्यानमेतत् ।
१६. एकादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१७. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १८. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. सप्तविंशत्यक्षराण्यं विच्छेदः ।
 २०. एतावत्पूर्वोक्तम् ।

१८.

१. सप्तहोतरि विषयभृते वदित्यक्षार्थसामान्येन ।
 २. एकोनविंशत्यक्षराण्यं विच्छेदः^१ ।
 ३. विंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ४. कृतव्याख्यानम् ।
 ५. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ६. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ७. सप्ताक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ८. नवाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ९. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १०. षलक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 ११. पञ्चाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १२. चतुरक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १४. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १५. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।

१६. सप्तदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १७. पूर्वोक्तं उपांशु ब्रूयात् ।
 १८. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 १९. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २०. अष्टाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २१. त्रयोदशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २२. द्वादशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २३. चतुर्दशाक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २४. त्रयोविंशत्यक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २५. षट्त्रिंशदक्षरो ऽयं विच्छेदः ।
 २६. 'प्रागुक्तं चत् ।

१६०

१. वक्ष्यमाणिकास्तन्वः । अतो वदति । प्रजापतेः प्रत्यक्षं तन्वस्ता होता वदेदिति श्रुतेः । अतो वदतीत्यतः शब्द आनन्तर्यं । ततो नान्तरा यागः । अतो ऽन्ये वापि कामं यजेयुरिति श्रुतौ विकल्पो^१ न सूत्रितः । उपरिष्टादुपदेशात् ।

२. अध्वर्या इत्येको विच्छेदो द्वितीयः शेषेण । एवमुत्तरास्त्रपि द्रष्टव्यं । उत्तमा तु व्यवसाना^२ ।

१४. परिसमाप्तास्तन्वः ।

१ Omitted in D and (orig.) in C. २ A ins. ३.

२ There is no commentary on Sūtra 3-13.

२०.

१. वक्ष्यति गृहपतिसप्तदशाः सत्तमाभीरन्निति । अत्यन्तरे दीक्षाक्रमविधौ तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षित^१ इति । स गृहपतिः सत्तमभूते द्वादशाहे तनूवदनावदनन्तरं वदति । असत्तमभूते त्रिकण्का एव यजमानः । सोऽपि गृहपतिरित्युच्यते । गृहपतिवदनं वक्ष्यमाणकम् ।

२. अध्वर्यो द्वितीयो विच्छेदः । येषां वै गृहपतिर्गृहपतिं विद्वान् गृहपतिर्भवतीति द्वितीयो विच्छेदः ।

३. तृतीयो विच्छेदः ।

४. चतुर्थो विच्छेदः ।

५. गृहपतिवदनस्य पञ्चमो विच्छेदः ।

६. षष्ठो विच्छेदः ।

७. सप्तमो विच्छेदः ।

८. अष्टमो विच्छेदः ।

९. समाप्तं गृहपतिवदनम् ।

२१.

१. प्राजापते न लवेदान्यन्य इति मनसा यजति ।

२. उच्चैस्तुरामित्यस्य प्रतिषेधार्थं मनसा वषट्करोतीति वचनम् ।

३. प्रसिद्धम् ।

४. ग्रहं गृह्णाति प्राजापत्यं वायुं पृथिव्या पात्रेण ग्रहणभादन-
स्तोत्रोपाकरणहोमभक्षाहरणभक्षणानि मनसेति कात्यायनस्य^२ ।

५. तार्तीयसवनिक एव भक्षमन्तः । प्रकरणात् ।

६. श्रौदुश्वरीं यजमाना अन्वारभन्ते । सात्त्विके द्वादशाहे^१ ऋत्विज इति तस्मिन् अयेण धिष्यान्त्यरीत्यासीनाः । सामर्थ्यात् ।

७. अपरेण धिष्यान् ये नातिक्रामेयुस्ते ऽप्यासीनाः पलाश-
शाखाभिः सृष्टेयुः ।

८. तेषां सृष्टतामुत्तमौ हस्तौ होता कुर्यात् ।

९. अनेन कामेन । इति मनसा संकल्पेदित्यर्थः^२ ।

१०. अपिधाय सदसो द्वावावित्यस्मिन्नवधौ पत्न्यो ऽपि
शालायाभासते । शालायाश्चेति वचनात् । कृते वागुपाकरणे वाग्यमनं
नेत्रसंमौलनं च ।

११. नक्षत्रेषु दृश्यमानेषु सत्सु मार्जालीयदेशे स्थिताः ।
तच्चक्षुर्द्वैवर्द्धितं शुक्रमुच्चरदित्यनयर्चा नक्षत्रेषु विषयभूतेषु यजमाना-
श्चक्षुर्विस्मृजन्ते । सूर्ये चक्षुर्विस्मर्गः शतातिरात्रे नक्षत्रासंभवात् ।
सौर्यत्वाद्वा^३ मन्त्रस्य ।

१२. ते ऽपरया द्वावा हविर्धानि प्रपद्यन्ते । अयाध्वर्युत्तरस्य
हविर्धानस्य कृवरीमभिपद्याह सत्त्वस्यार्धिं गायेति गायति सत्त्वस्यार्धिं
तत्सत्त्वस्यार्धमाप्नुवन्ति सर्वे साक्षो निधनमुपयन्तीति (२६.३) श्रुतेः ।
उत्तरस्य हविर्धानस्याधोऽक्षं यजमानाः सर्पन्ति ।

१३. उत्तरेणागारं यजस्थानुलं चरन्त इति श्रुतेः ।

१४. युवं तमिन्द्रापर्वता पुरोयुधेत्येतामतिच्छन्दसं जपन्तो
ऽधोऽक्षं सर्पन्ति । उत्तरेण वा गच्छन्तो ऽचवेलायां तदुद्देश

१ C in marg. यजमाना । २ C D have only अनेन कामेन । ३ A सूर्याद्वा ।

इत्यर्थः । ततो ऽग्रेण हविर्धाने समुपविश्य । संग्रन्दादिकप्रदेश
आसीनाः कामान्ध्यायन्ते यत्कामाः सत्तिणः ।

१५. ये वज्रकामाः सत्तिणो ऽनेककामाः पृथक्कामा इत्यर्थः ।
सुर्भुवः स्वरित्येतास्ते व्याहृतीर्न तु प्रतीकग्रहणात् सुप्रजा इत्येव-
मादिकं मन्त्रम्^१ ।

१६. ते यजन्तो यजमानास्ते वा चत्विजः अमत्वे । शाखा-
न्तरोपदेशात् । ते प्राञ्च उदञ्च उत्क्रम्य वाचं विह्वयन्ते विस्मृष्ट-
सुचैराकलयन्त इत्यर्थः । कथम् । वागैतु वागुपैतु वागुप मैतु वागिति ।

१७. सुवद्वान्प्रतीकं सुवद्वान्प्रोमिति^२ चिरुपांशुक्ता वाचं
विस्मृजन्ते ये पूर्वं वाग्यताः ।

१८. केचिन्मानसमहरन्तरं^३ वदन्ति । केचिदुदयनीयान्ते ।
अपरे दशमाहरज्जं । तदभिप्रायं सूत्रमेतत् । तन्निराकरणाद्येद-
मारभ्यते ऽनन्तरं सूत्रम् ।

१९. कालवाद एषः । यो ऽयं पुरा पत्नीसंयाजेभ्यः संस्थाप्य
वेति (१०. १३. २७) । यथा दिवि देवनादीनामभिषेचनीयमध्ये
पठितानामपि नाभिषेचनीयाङ्गत्वं । कालमात्रवादो ऽस्मिन्नवधौ ।
पृष्ठौहीं दीव्यति राजन्यं जिनातीत्येवमादयो ऽभिषेचनीयमध्ये ऽपि
क्रियमाणा राजसूयाङ्गं एवं सन्नोत्थानं दशमे ऽप्यहनि क्रियमाणं
द्वादशाहाङ्गमिति । अतो वाग्रब्दः पराभिप्रायनिवृत्त्यर्थः ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये दशमो ऽध्यायः समाप्तः ।

^१ C D °दिको मन्त्रः । ^२ C D सुवद्वान्प्रोमिति । A मानसमहरन्तरं (रे ?)
C (orig) मानसमहरन्तरं; alt. by marg. add. of र to मानसमहरन्तरं D
मानसमहरन्तरं ।

अथ एकादशोऽध्यायः ।

१.

भाष्यकारगिरां यत्र विनष्टं लेखनादिना ।

अक्षरं तद्भाष्यार्थं सुज्ञसूत्रुरकल्पयत् ॥

शाङ्खायनसूत्रोक्त[स्य] एकादशाध्यायस्य भाष्यं लिख्यते^१ । व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां चेति सूचितत्वात् पूर्वकारिवशाच्च द्वादशाहः सत्तमहीनश्चेत्युभयरूपस्यापि द्वादशाहस्य श्रुत्यन्तरात् धर्मान् विधाय यथाप्राप्ते च होत्रयाजमाने^२ । अथेदानीं स्वश्रुतिक्रमेण चतुर्विंशतीन्यहानि वक्तव्यानि । तेषां च श्रुतौ होत्र-मेवोक्तं । न होत्रकाः । पुनश्च पृथक्प्रकरणे होत्रकाणां कर्मविधिः । तेनैव न्यायेन द्वादशाहः शेषं परिभाषां बोद्ध्वा प्रक्रमते ततो भगवान् सुयज्ञः सूत्रकारः ।

१. सत्ताहीनानामन्ये ऽपि द्वादशाहाः सन्त्येव तदर्थं व्याख्यात इति विशेषणं । न्यायप्राप्तं चैतत् । वज्रनो धर्मजातस्य विधानादयमेव प्रकृतिः सत्ताहीनानां युज्यते ।

२. सोत्रियानुरूपौ द्वितीये ऽहनीत्येवमादिकं वचनं । लक्षणं च सोत्रिया होत्रकाणां प्रातःसवने समसङ्ख्याकाः । एवमादिको वचनलक्षणो विधिः । सो ऽस्यैव द्वादशाहस्य विशेषः सकलीकरणत्वेन वेदितव्यः । शाखान्तरीयस्य मध्याशयेत् दृतं वेत्येवमादि ।

१ D मञ्ज० । २ A om. from शा० to लिख्यते ।

३ C (sec. h.) याज० A C D यज० ।

३. द्विरात्रप्रसृतयः अहीना इत्युच्यन्ते । एकोत्तरास्तु याजन इति प्रतिषेधार्थं पृथगभिधाख्यन्ते ।

४. न तु प्राक् दादशाह्वात्प्रायः ।

५. उभयतोऽतिरात्रं सत्तमुपरिष्टादहीनस्येति तन्त्रान्तरम् ।

६. अहीनेषु न विद्यन्ते ।

२.

१. चतुर्विंशस्तोममित्येवमादिः स्वमतपरिग्रहः । चतुर्विंश-
मित्याचक्षत इति संज्ञार्थम् ।

२. होताजनिष्ट चेतन इत्यष्टर्चमाज्यमिति (१९. ८) श्रुतेः ।

३. सह सारस्वतेन त्वचेन ।

४. आ त्वा रथं यथोतय इत्येवमाद्यनुक्रम्य श्रुतत्वात् ।

५. अनुत्तमा ते भवन्नकिर्न्वित्येषा परिधानीया कर्तव्या ।
न स्वरूपेण किं तर्हि उत्तरा या एकस्य चिन्ने विभक्त्येव इत्येव-
माद्याः षट् पूर्वाः शस्त्रा यत्रास्मिन् धीयते निवित् । अन्यत्रापि
यत्रयत्रैतस्मिन्निविद्धानं भवति तत्रतत्रायं धर्मः ।

६. तदिदाम् भुवनेषु ज्येष्ठमिति बृहद्विबो निष्कैवल्यमिति
श्रुतेः ।

७. तद्वैवस्य ते हि द्यावापृथिवी इति ।

८. द्वितीयादेव पार्थिकात् यज्ञस्य वो वृष्णे शर्धाय ।

९. किमु श्रेष्ठ इति ।

१०. वैश्वानराय धिषणामृतावृध इति ।

११. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति जातवेदसीयं भवति ।

१२. चतुर्विंशे ऽन्यत्र वा यो विशेषस्तं वक्ष्याम इति वाक्य-
शेषः । अनारभ्यवादश्चायं । तथापि च्छन्दोगानामस्मिन्नहनि प्रायेण
पाठादिद्वैवोच्यते ।

१३. यज्ञा यज्ञा वो अग्नय इत्यत्राहावं कृत्वा ततो ऽस्य
स्तोत्रियानन्तरमेष्टुं पु वयसु त्वामधा हौत्येतानुकथ्यस्तोत्रियान्
संग्रह्य तत आहावः ।

१४. उक्थ्यग्रहणमनुवर्तते यज्ञायज्ञियग्रहणं च ।

१५. अग्ने मरुद्भिरित्येवमादिका कल्पजा । आग्निमारुतोक्थ्य-
ग्रस्तदेवताजिज्ञा । एतां ग्रस्ता तन्तुं तन्वन्नित्येतस्या अनन्तरमा-
हावमेकैकस्यास्यैकपातिन्या इति (८.७.८) वचनात् । ततो यथो-
क्तया परिदधात्यन्यथा ।

१६. ग्रहान्तरकथ्यो ऽयनारभ्यवाद एव । तत्रायं विशेषः ।
अग्ने मरुद्भिर्ऋकभिरित्येतथैव यथोक्तस्थानग्रस्तया यजेत् । एता-
मेव याज्यां कुर्यादित्यर्थः । स्तोत्रियानुरूपप्रतिषेधार्थमेतथेत्यति-
रिक्तवचनम् ।

३.

१. एकत्रिको ऽयनारभ्यवाद एव । तत्रायं विशेषः । तद्वक्तृ-
ग्रस्तं वक्ष्यमाणेन विधिना ।

२. यथास्तुतमिति च्छन्दोगापेक्षा । तदपेक्षया स्तोत्रिया-

ऋत्वा । तच्चान्वा सकलां योनिमित्यर्थः । शस्वेतिवचनाद्विशेषेण
होतृर्होत्रकाणां चायमुपदेशः ।

२. यादृक्मह्याका स्तोत्रियास्तादृक्मह्याकानुरूपान् कुर्यात् ।
अहर्गणे तु तच्चानेव । तायमानरूपत्वात् ।

४. क्रमार्थं वचनम् ।

५. पर्यासा इत्यन्यानां सूक्तानामाख्यां वक्ष्यति । तेषामुत्तमां-
स्तृचान् होत्रकाः शंसन्ति ।

६. उत्तमानेव तच्चान् होता शंसति । उत्सृज्यन्त एवान्यानि
सूक्तानि वक्ष्यन्तेषु ।

७. उक्ताद्यदन्यत्तत्सर्वं प्रकृत्या भवति । तद्यथा । प्रतिपदनु-
चरेन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्यैकपातिनीधाव्यापोहिष्ठीयादेवपत्नीराकात्तर-
पङ्क्तौपैत्रीयामीखादुष्किलीया इति ।

४.

१. वक्ष्यमाणः शलहो ऽभिज्ञवाख्यः पृष्ठविकारो भवति ।
तत्तत्सृतीये ऽहनि सावित्रैश्चानरीये षष्ठे चार्भवं सिद्धं भवति ।

२. यानि पार्थिकस्य प्रथमस्य अहस्याज्यानि सामूहिके पक्षे
तानि पूर्वेषामभिज्ञविकानां त्रयाणां यथासङ्ख्येन भवन्ति ।

३. प्रथमे ऽहनि रथन्तरं द्वितीये बृहत्तृतीये रथन्तरमित्यनेन
क्रमेण विपर्यासमेते पृष्ठे भवतः ।

४. ज्योतिःसंज्ञकमग्निष्टोमसंख्यं प्रथममहर्भवत्युत्तमं च षष्ठम् ।

५. प्रथमोत्तमयोरङ्गोर्मध्ये चत्वार्युक्त्यसंस्थानि वक्ष्यमाणसंज्ञ-
कानि भवन्ति ।

६. गां द्वितीयमहरूपयन्ति । गां चतुर्थमहरूपयन्तीति श्रुतेः ।

७. आयुस्तृतीयमहरूपयन्ति । आयुः पञ्चममहरूपयन्तीति
(२०.४.२१.३) श्रुतेः ।

८. इन्द्रो रथाय प्रवतं कृणोतीति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।

९. आ याक्ष्वर्वाङुप वन्धुरेष्टा इति निष्केवत्यमिति श्रुतेः ।

१० कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवम् । अत्र
पञ्चमे चाहनि ।

११. मारुतं सूक्तमेकसुत्याहादग्निष्टोमाद्भवति ।

१२. एति प्र होता व्रतमस्य माययेति जातवेदसीयं भवति ।

१३. यदिह नोक्तं तत्पार्ष्टिकेन प्रथमेनाङ्गा समानम् ।

५.

१. इमा उ वा पुरुतमस्य कारोरित्येतन्मरुत्वतीयं द्वितीय-
स्थाभिज्ञविकस्य भवति ।

२. सुत इत्वं निमिञ्च इन्द्र सोम इति निष्केवत्यमिति श्रुतेः ।

३. अभूदेवः सविता वन्द्यो नु न इति सावित्रमुद्बदिति श्रुतेः ।

४. ततं मे अपस्तुदु तायते पुनरित्यार्भवमित्युद्बदिति
(२०. ३) श्रुतेः ।

५. ततं म इत्येतदेवार्भवं पञ्चमे चाभिज्ञविके ऽहनि । लाघ-
वार्थमिदोक्तम् ।

६. देवान्बुवे बृहच्छ्रवसः स्वस्त्य इति वैश्वदेवमुददिति (१०.
 २) श्रुतेः । विषुवति चेति नोक्तमसंमोहार्थम् ।
 ७. यज्ञेन वर्धत जातवेदमिति जातवेदमीयमिति
 (१०. ३) श्रुतेः ।
 ८. यदिह नोक्तं तद्वितीयादङ्गः पार्थिकात् ग्रहीतव्यं । तथा
 च गां द्वितीयमहरूपयन्तीत्यत आरभ्य सर्वमेवास्नातम् ।

६.

१. वक्ष्यमाणकः^१ प्रउग औष्णिहो वैश्वमनस इत्येवंसंज्ञकस्तृती-
 यस्याभिज्ञविकस्याङ्गो भवति । तथैव श्रुतत्वात् । स उच्यते ।
 २. वायो याहि शिवा दिव इति त्वचो वायव्यः ।
 ३. आ वां सहस्रं हरय इत्येन्द्रवायवः ।
 ४. ता वां विश्वस्य गोपेति मैत्रावरुणः ।
 ५. आ वां वाहिष्ठो अश्विनेत्याश्विनः ।
 ६. इत्येन्द्रस्तृचः ।
 ७. इति वैश्वदेवस्तृचः ।
 ८. उत नः प्रिया प्रियास्त्रिति सारस्वतस्तृचः ।
 ९. वायो याहि शिवेत्येवमादौनि सप्त यान्युक्तानि ।
 १०. तिष्ठा हरौ रथ आयुज्यमानेति मरुत्वतीयमिति श्रुतेः ।
 ११. इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमित्येतत् ।

१२. द्यतेन द्यावापृथिवी अभौदृते इति द्यावापृथिवीयं दृचं
लिङ्गात् श्रुतेश्च ।

१३. द्यतेन द्यावापृथिवी इत्येतदेव षष्ठे चाभिप्लविके^१
द्यावापृथिवीयं प्रसङ्गादिहोक्तम् ।

१४. एकाहात्याकृतादार्षवं तच्चन् रथं सुवृतं विश्वनापस इति ।
वैश्वदेवं चा नो भद्राः क्रतवो यन्तु विश्वत इति ।

१५. आ रुद्रास इन्द्रवन्तः सजोषस इति मारुतमिति
श्रुतेः ।

१६. त्वामग्न चृतायवः समीधिर इति जातवेदसीयमिति
श्रुतेः ।

१७. एवं विशिष्टमाग्निमारुतम् ।

७.

१. होताजनिष्ट चेतन इत्येतदाज्यं चतुर्थस्याहः आभिप्लवि-
कस्य भवति ।

२. मैधातिथ इत्येवंसंज्ञः प्रउगो भवति । नामधेयविज्ञान-
मपि फलाय ।

३. ये गार्त्समदे प्रउगे वायव्यैन्द्रवायवे ते अत्रापि भवतः ।
किथास्तु विशेषः । तत्र गार्त्समद्यः पूर्वा मैधातिथ्य उत्तराः ।
तद्यथा । वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे तीव्राः सोमास आ
गह्वीत्येका शुक्रस्याद्येत्येकोभा देवा दिविस्पृशेति द्वे (१०.३.५) ।

इह तु मैधातिथ्यः पूर्वास्त्रीत्राः सोमस आ गच्छीत्येतां शस्त्रां
ततो वायो ये ते सहस्रिण इति द्वे । एवमुभा देवा दिविस्पृशेति
द्वे शस्त्रा ततः शुक्रस्याद्येत्येकां शंसेत् ।

४. मिचं वयं हवामह इति मैत्रावरुणः ।

५. प्रातर्युजा वि बोधयेत्याश्विनम् ।

६. आ ला वहन्तु हरय इत्येन्द्रम् ।

७. ऐभिरग्ने दुवो गिर इति वैश्वदेवसूचः । इति तृचानी-
त्यसंदेहार्थम् ।

८. अतिदेशो ऽयं सारस्वतानां प्रउगदृचानां । ततः प्र णो
देवीति चतुर्थं । उत स्या नः सरस्वती घोरेति पञ्चमे । उत नः
प्रियेति षष्ठं ।

९. एकाहात् प्राकृतादग्निष्टोमादित्यर्थः । तच्च जनिष्ठा उग्रः
सहसे तुरायेति ।

१०. उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावानिति निष्कैवल्यम् ।

११. पार्थिकस्य द्वितीयस्याहो द्वितीयमिति संज्ञा । तस्मा-
त्सावित्रद्यावापृथिवीये इह भवतः । तद्देवस्य सवितुर्वार्थं महदिति
सावित्रम् । ते हि द्यावापृथिवी विश्वग्रंभुवेति द्यावापृथिवीयम् ।

१२. तृतीयसंज्ञकात् पार्थिकादार्भवं भवति । अग्नयो जातो
अनभौशुरूक्थ्य इत्येतत् ।

१३. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्घमेति वैश्वदेवं भवति ।

१४. वैश्वानराय पृथुपाजसे पृत्तस्य वृष्णो वैश्वानराय धिष-
णाम् ।

१५. प्र ये शुश्रून्ते जनयो न सप्तथ इति मारुतम् । जनस्य
गोपा अजनिष्ट जागृविरिति जातवेदसौयम् ।

८.

१. अग्न ओजिष्ठमा भरेत्येतदाज्यं पञ्चमस्याभिज्ञविकस्य भवति ।

२. यत्रयत्राग्न ओजिष्ठमा भरेति शस्यते तत्रतत्रोत्तमां
परिहाय्य शस्यते ।

३. निज्ज्ञातिनामधेयः शस्यत्यः । श्रुत्यनुकरणात् ।

४. वायव्य इति वाक्यशेषः । अयं पिवा मधूनां तव वाय-
व्यस्यते स त्वं नो देव मनसा इति ।

५. श्रुतेना नो अभिष्टिभिरित्यैन्द्रवायवस्तृचः^१ ।

६. इति नैत्रावरुणस्तृचः^२ ।

७. आ नो गोमन्तमश्विनेत्याश्विनः ।

८. अतस्त्रिदिन्द्र ए उपेत्यैन्द्रः ।

९. विश्वे देवा इत्येवमादिवैश्वदेवः । इत्येतानि यथोक्तानि
प्रउगद्वचानि नान्यानि । भिक्षाभिर्चद्गिरिति क्रमसमाहरणाग्रङ्गा
मा भूत् ।

१०. क स्य वीरः को अपश्यदिन्द्रमिति मरुत्वतीयं भवति ।

११. एतायामोष गव्यन्त इन्द्रमिति निष्क्रेवस्यं भवति ।

१२. तृतीयात्पार्थिकात् सावित्रद्यावापृथिवीये सूक्ते भवतः ।
उदु श्व देवः सविता हिरण्येति सावित्रम् । दृतवती भुवनाना-
मभिप्रियेति द्यावापृथिवीयम् ।

१३. प्र वः स्फुल्लक्रन्सुविताय दावन इति मारुतम् । चित्र
दक्षिणोत्तराण्य वचथ इति जातवेदसीयम् । वैश्वानरीयमत्र
पृचस्य वृष्णो अरुषस्य नू सह इति । इत्याग्निमारुतम् ।

६.

१. षष्ठ्याभिप्रविकस्य सखायः सं वः संयज्ञमित्याज्यम् ।
२. यत्रयत्रैतच्छेते ।
३. श्रुत्यनुकरणं प्रउगनाम ।
४. इति वायवम् ।
५. इत्यैन्द्रवायवः ।
६. अन्यतरन्मैत्रावरुणम् ।
७. पुरुप्रिया ण ऊतय इत्याश्विनम् ।
८. उप नो हरिभिः सुतमित्यैन्द्रः ।
९. विश्वे देवास आ गतेति वैश्वदेवं भारद्वाजं न तु गार्त्त-
मदम् ।

१०. एतानि त्वचानि प्रउगे ग्रंथेत् । सह सारस्वतेन यानि
अहसोत्तरस्थेयेवमाद्यतिदिष्टेन ।

११. महौ दन्द्रो नृवदा चर्षणिप्रा इति मरुत्वतीयं भवति ।

१२. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति निष्केवल्यं भवति ।

१३. द्वितीयात्पार्ष्टिकात्माविचं तद्देवस्येत्येतत् ।

१४. अबुधसु त्य इन्द्रवन्तो अग्नय इति वैश्वदेवं भवति ।

१५. वैश्वानराय धिषणाभृतावृध इति वैश्वानरीयं । यानि
अदस्य पूर्वस्य वैश्वानरीयाणीत्येवमादिवचनात् । धारावरा मरुतो
धृष्ण्वोजस इति मारुतम् । त्वमग्ने द्युभिस्त्वमाग्नेऽग्नेऽचणिरिति जात-
वेदसीयम् । इत्याग्निमारुतम् । एतावता विकारेणाग्निमारुतं षष्ठे
आभिष्वविके ।

१६. इन्द्र दृष्ट्य मधवन् त्वावदिह्युज इति वैश्वदेवं भवति षष्ठ-
स्याह आभिष्वविकस्य द्वितीये ऽभिष्ववप्रयोगे ।

१७. उषासानक्ता दृष्टती सुपेगसेति वैश्वदेवं षष्ठे आभिष्व-
विके तृतीये^१ ऽभिष्ववाभ्यासे ।

१८. अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्यमेति वैश्वदेवं षष्ठे आभि-
ष्वविके चतुर्थे ऽभिष्ववाभ्यासे ।

१९. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येतद्वा वैश्वदेवं भवति
षष्ठे आभिष्वविके चतुर्थे ऽभिष्ववाभ्यासे । ननु कायमभिष्ववाभ्यासो
यत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्ते । उच्यते । पृष्ठ्यपञ्चमांश्चतुरो ऽभि-
ष्ववानुपयन्तीति समास इति वक्ष्यति गवामयने (१३.१९.८) ।
तत्रैतानि वैश्वदेवान्यन्वायात्यन्त इति ।

२०. अग्निरिन्द्र इति चतुर्थे शं न इन्द्राग्नी इति वेत्येतयोर्वा
व्यवस्थितो विकल्पः । प्रथममग्निरिन्द्र इत्येतत्पूर्वस्मिन्पटले । प्राग्विधु-

वत इत्यर्थः । द्वितीयं शं न इन्द्राग्नी इत्येतदुत्तरे पटले । ऊर्ध्वं
विषुवत इत्यर्थः ।

२१. परावतो ये दिधिषन्त आप्यमिति वैश्वदेवमाभिज्ञविकस्य
षष्ठस्याङ्गः पञ्चमे ऽभिज्ञवप्रयोगे । पृष्ठ्यस्याभिज्ञवःस्थाने तदभिज्ञवा-
यनमित्यत्रावकाशः (१३. १६. २०) ।

१०.

१. पृष्ठ्याभिज्ञवयोरनन्तरं श्रुतिक्रमेणाभिजितमाह । अभि-
जिज्ञामैकाहः । सर्वस्तोमस्त्रित्युत्पन्नदशसप्तदशैकविंशत्रिणवचयस्त्रिंशेषु
सर्वशब्दो ऽयं । उभयसामा वृहद्रथन्तरसामेत्यर्थः । प्रत्यचं पृष्ठं वृह-
द्रथन्तरं पृष्ठं वास्य भवति संख्यया चाग्निष्टोमः । पूर्वकारिणामाय-
त्तमपि सदेतदुक्तं स्वमतप्रकाशनार्थम् ।

२. प्र वो देवायाग्रय इति सूक्तं । यद्वाहिष्ठं तदग्नय इति
वचमित्येतदाज्यं भवति ।

३. माधुच्छन्दसस्य गार्त्समदस्य द्वौ प्रउगौ संप्रवयेदिति ।

४. शंसनक्रमो ऽयं । तथैव श्रुतिः । वायव्यां पुरोरुचं शस्त्वाथो
उभे वायवे वचे इत्येवमाद्याह ।

५. माधुच्छन्दस एव प्रउगे सति गार्त्समदं वैश्वदेवमुपरिष्ठा-
न्माधुच्छन्दसस्य वैश्वदेवस्य पर्याहरेदित्युक्ताय माधुच्छन्दसं सारस्वत-
मिति शस्त्रक्रमः श्रुतेः ।

६. ऐकाहिकं च यथोक्तं वा । ऐकाहिकं प्रातःसवनं स्नादिति
सा स्थितिरिति श्रुतेः । होतुरेव प्रकरणात् ।

७. माध्यन्दिने सवने ऽयं विशेषः । ऐकाहिकं जनिष्ठाउग्रीयं
ग्रस्त्वा ततस्तस्योर्ध्वमिन्द्र पिव तुभ्यं सुतो मदायेति शंसेत् ।

८. ऐकाहिकादूर्ध्वमित्यनुवर्तते ।

९. दृहत्पृष्ठपचे ऽभिजिति । इन्द्र पिव तुभ्यमित्यस्योर्ध्वं जनि-
ष्ठाउग्रीयं । या त ऊतिरित्यस्योर्ध्वं हैरण्मसूषीयम् ।

१०. एकसूक्ते वा निष्क्रेवत्यमरुत्वतीये भवतः । तस्मिन्पचे पिवा
सोममभि यमुय तर्द इति मरुत्वतीयं शुद्धमेव । तथा तमु शुहि
द्यो अभिभूत्योजा इति निष्क्रेवत्यं । पूर्वस्य पिवा सोममभि यमुय
तर्द इत्येतस्योत्तमासुत्सृजति द्विपदेति क्त्वा अया वाजमिति ।

११. प्राकृतादग्निष्टोमात् । अथ नित्यमेवैकाहिकं तृतीयसवनं
स्यादिति सा स्थितिरिति श्रुतेः ।

११.

१. अभिजितो ऽनन्तरं श्रुतिपाठक्रमेण खरसामानो ऽवसर-
प्राप्ता उच्यन्ते । सप्तदशस्तोमा इति स्तोमातिशंसनार्थं । खरसामान
इति नामधेयं शास्त्रसंख्यवह्यार्थं । एवं खरसान्नां (१०. ९. ११)
ते कन्दोमेषु (५) खरसामस्त्रित्येवमादौ ।

२. एवमेव श्रुतत्वात् ।

३. खरसंज्ञानि पृष्ठान्येषामिति खरपृष्ठाः कौषीतकेर्भगवतो
मतेन । खराणि त्वेव पृष्ठानि स्युरिति ह स्नाह कौषीतकिरिति
(२४. ८) श्रुतेः ।

४. त्रयाणामपि^१ स्वरसान्नां यथानिर्दिष्टे वृहद्रथन्तरे पव-
मानेषु गीयेते । न पृष्ठमाने^२ । तथापि योन्यनुशंसनं यथोपदिष्टं
भवति । स्वमतोपदेशार्थं वचनम् ।

५. अग्निष्टोमा इति पैङ्गं ब्रह्मवर्चस्विनो^३ भवन्ति ये अग्नि-
ष्टोमानुपयन्तीति श्रुतेः ।

६. उक्थ्याः स्युरिति ह स्माह कौषीतकिरित्येवमादि श्रियो
विराजो ऽन्नाद्यस्योपास्या इति (२४. ८) श्रुतत्वात् ।

७. आ यज्ञैर्देव मर्त्य इति प्रथमस्य स्वरसान्न आज्यमावद्राथ-
न्तरं वृहद्वयो हि भानव इति द्वितीयस्य वृहद्वाहृतमग्न ओजिष्ठमा
भरेति तृतीयस्यावद्राथन्तरमिति (२४. ५) श्रुतेः ।

८. यथोक्तानामाज्यानामेकैकस्योत्तमां चोत्तमां चेत्युत्तमाः
परिहाय्य शंसनं सर्वत्र ।

९. माधुच्छन्दसः प्रथमस्य स्वरसान्नः प्रउगो गार्त्तमदो द्विती-
यस्यौष्णिह आत्रेयस्तृतीयस्येति (२४. ५) श्रुतेः ।

१०. क स्य वीरः को अपशदिन्द्रमिति प्रथमस्य स्वरसान्नो
मर्स्वतीयं केति कद्वत्कथा शुभा सवयमः सनीला इति द्वितीयस्य
कथेति कद्वत् गायत्र्याम नभस्यं यथा वेरिति तृतीयस्य ता कर्मा-
षतरास्मा इति कर्मति कद्वदिति श्रुतेः (२४. ५) ।

११. एकस्यैव सामप्रगाथस्यावृत्यपेक्षं बह्ववचनं । प्राकृतसाम-
प्रगाथशंसनादनन्तरं वक्ष्यमाणकान् कद्वतः प्रगाथसंज्ञकान् प्रगाथान्
शंसेत् ।

१२. कं नव्यो अतशीनामिति कद्वान्प्रगाथ इति प्रथमे श्रुतत्वात् । तथा कदू न्वखाकृतमिति कद्वान् प्रगाथ इति द्वितीये श्रुतत्वात् । तथा इमा उ ला पुरुवसो इति प्रगाथः पावकवर्णाः कवर्णा इति कद्वानिति तृतीये खरसान्नि (२४.७) श्रुतत्वात् । कद्वत्प्रगाथादनन्तरं बृहत्तस्य धोनिं शंसेत् ।

१३. यस्ते साधिष्ठो ऽवस इत्येतत्सूक्तमुत्तमामृचं परिहाय्या-
वांघयं विश्ववारं त उधेति च प्रथमे खरसान्नि शंसेत् ।

१४. गायन्ति ला गायत्रिणो ऽपादित उदु नश्चिचतम इति
आनुष्टुभचैष्टुभे^१ द्वितीये खरसान्नि ।

१५. इन्द्रं विश्वा अवौवधन् सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वी-
रित्यानुष्टुभचैष्टुभे तृतीये खरसान्नि निष्कैवत्यसूक्ते भवतः ।

१६. यो ऽयमुक्तो विधिरित्येष बृहद्रथन्तरपृष्ठानां खरसान्नां
भवति नोत्तरः ।

१७. यज्जायथा अपूर्व्येत्येष स्तोत्रियः खरपृष्ठानां । खरपृष्ठाः
कौषीतकेरिति य उक्ताः खरसामानस्तोषां त्रयणामप्यविशेषेण ।

१८. द्वे अनुष्टुभौ तृतीया बृहती ।

१९. वागब्धो विकल्पार्थः । पूर्वोक्तेन सह द्वितीयस्य खरसान्नो
मत्स्यपायि ते मह इति वा स्तोत्रियो भवति । एतामेव प्रथमां
बृहतीं तृतीयां करोति । द्वितीयतृतीये अनुष्टुभौ शस्वा ।

२०. मत्सि न इत्यादिके द्वे अनुष्टुभौ । वयं घ ला सुता-
वन्त इति बृहती^२ तृतीयानुरूपस्य कार्या ।

२१. प्रत्यस्मा इत्येवमादिके द्वे अनुष्टुभौ शस्त्वा तृतीयामुक्तृञ्च
ततो अस्मा अस्मा इदन्वस इति वृहतीं तृतीयां करोति । एष
स्तोत्रियस्तृतीयस्य खरसान्नो ऽनुरूपस्य वक्ष्यमाणो यज्जायथा इत्येव-
मादिना सह विकल्पो ऽर्थात् ।

२२. इममिन्द्र सुतं पिबेति द्वे अनुष्टुभौ । क ईं वेद सुते
सचेति वृहती तृतीयानुरूपस्य कार्या ।

१२.

१. आदिवृहतीको मध्यवृहतीको ऽन्तवृहतीको वा यतोवृह-
तीकः स्तोत्रियस्ततोवृहतीक एवानुरूपो ऽपि कर्तव्यः ।

२. धाय्यानन्तरं त्रिष्वपि खरसामसु कदतो यथोक्तान् ग्रंसेत् ।
ततो रथन्तरस्य योनिं प्रथमे वृहतो द्वितीये वृहद्रथन्तरयो-
स्तृतीये ।

३. ^१यत्रयत्रोभयोपदेशस्तत्रतत्र पूर्वां रथन्तरस्य ग्रंसेत् ततो
वृहतः ।

४. योन्यनुग्रंसनानन्तरं यमिन्द्र दधिषे त्वमिति वृचः प्रथमे
खरसान्नि । खरान्ति त्वा सुते नर इति वृचो द्वितीये खर-
सान्नि । दाना मृगो न वारण इति वृच एव तृतीये खरसान्नि ।
तथैव श्रुतत्वात् ।

५. इन्द्र तुभ्यमित्येवमादीनां नवानामृचां प्रत्यहं तिस्रस्तिस्र
क्वचः ग्रंसेत् । पूर्वाणि च सूक्तानि । तद्यथा । यस्ते साधिष्ठ इति

१ C D insert धाय्यानन्तरं त्रिष्वपि खरसाम (!) कदतः ।

प्रथमे । गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वितीये । इन्द्रं विश्वा इति तृतीये ।

६. इन्द्रं तुभ्यमित्येवमादीनि त्वचानि न वा शंसेत् । कथं कुर्यात् । त्वचानन्तरमुभयानि सूक्तानि शंसेत् । तद्यथा । यस्ते साधिष्ठ इत्युत्तमां परिहाप्यावांघ्रयमिति च प्रथमे । गायन्ति त्वापादित उदु नक्षित्रतम इति द्वितीये । इन्द्रं विश्वाः सं च ले जग्मुरिति तृतीय इति ।

७. अयमेव शंसनक्रमः स्वरयोनिषु बृहद्रथन्तरयोऽङ्गन्दोमैः प्रापितयोः ।

८. एकस्मिन्पक्षे प्रागानुष्टुभात् अपरस्मिन्पक्षे प्राक् त्वचात् यदुक्तं तद्वगाथेन संग्रंसति । नान्तराङ्गयत इत्यर्थः ।

९. प्रथमात् अहात्पाठिकाद्यथासङ्ख्यं तृतीयसवनानि बृहद्रथन्तरपृष्ठानां स्वरसाम्नां भवन्ति ।

१० स्वरपृष्ठानां^१ स्वरसाम्नां पृष्ठस्य षडहस्य समूहस्य याः पूर्वस्य अहस्य वैश्वदेवानां प्रतिपदस्ताः प्रतिपदो भवन्ति ।

११. स्वरयोनीनां च^२ स्वरसाम्नामेवं प्रतिपदः ।

१२. यान्युत्तरस्य अहस्य तृतीयसवनानि तानि तृतीयसवनानि सानुचराणीति (२४.८) श्रुतेः ।

१३. तुशब्दो मध्यमात्पृष्ठादित्यस्य विशेषणार्थः । तत्र यानि वैश्वदेवानि शस्त्रान्युक्तानि तेषामुत्तमानि सूक्तान्युद्धृत्य । स्वस्ति नो मिमीतामिति च तिस्रो ऽन्ते वैश्वदेवानां करोतीति

१ C D om. स्वरपृष्ठानां ।

२ C D om. स्वरयोनीनां च ।

(१०. ८. १७) यस्तृच उक्तं चोद्धृत्य प्र वः पान्तं रघुमन्थवो ऽन्व
इति प्रथमे स्वरसाम्नि वैश्वदेवं करोति । तं प्रथया पूर्वया विश्वथे-
मथेति द्वितीये । कदित्या नृः पात्रं देवयतामिति तृतीये ।
तद्यानि तत्र वैश्वदेवानि भवन्ति (२४. ८) इति प्रकृत्य श्रुतौ
सर्वमाश्नातम् ।

१४. वाग्बन्धो विकल्पार्थः । अग्निरिन्द्रो वरुणो मित्रो अर्थ-
मेति वा^१ वैश्वदेवं प्रथमे स्वरसाम्नि भवति ।

१५. प्रथम एव स्वरसामनि । यस्मिन्कल्पे ऽग्निरिन्द्रो वरुण
इति वैश्वदेवं तस्मिन्नेव कल्पे प्र ये शुभन्ते जनयो न मत्तय इति
भारतं भवति ।

१६. देवान्धुवे दृहच्छ्रवसः स्वस्तय इति द्वितीये स्वरसाम्नि
वैश्वदेवं भवति ।

१७. उषासानक्ता दृहती सुपेगसेति तृतीये स्वरसामनि
वैश्वदेवं भवति । तदै खलु प्रत्यक्षं वैश्वदेवान्येवावधीयेरन्नित्येव-
मादि (२४. ८) प्रकृत्य कल्पान्तरं श्रुतौ सर्वमाश्नातम् ।

१३.

१. स्वरसाम्नामनन्तरं श्रुतिपाठकमेण विषुवान् वक्तव्यः । तदर्थ-
मेकविंशस्तोममिदमहर्हत्पृष्ठं पचे^२ महादिवाकीर्त्य वा । अग्नि-
ष्टोमो विषुवानिति शास्त्रसंख्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

२. नियमार्थमेतद्वचनं । पुरादित्यस्यास्तमयादेतदहः संस्था-
पधिषेयुरिति (२५. १०) श्रुतेः ।

३. अस्मिन्नहनि उदित आदित्ये प्रातरनुवाकः कार्यः ।
सप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवति । सप्रातरनुवाकेन सपत्नी-
संयाजेनैतेनाह्ना पुरादित्यस्यास्तमयात्मनीषेयुरिति (२५. १०)
श्रुतेः ।

४. महारात्रे प्रातरनुवाको^१ भवति । तद् ह स्माह कौषी-
तकिः प्रजापतिर्वै प्रातरनुवाको न तमस एव तद्यथायथमेव तमुपा-
कुर्यादिति (२५. १०) श्रुतेः ।

५. यस्मिन्यचे उदिते प्रातरनुवाकस्तस्मिन्यचे अग्निं मन्ये ऽपि
पितरमग्निमापिमित्येका प्रतिपद्भवति ।

६. अस्मिन्नहनि प्रातरनुवाकस्य नियमत इमे सङ्ख्याविकल्पाः ।
शतं दशशतं विंशतिशतं वेति । अनुब्रूयादिति प्रत्येकमभिसंवध्यते ।
वाशब्दश्च ।

७. वसिष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं । जुषस्व न इत्येतदाग्रीसूक्तं भवति ।

८. सूर्यदेवत्यः पशुः सवनीयस्य पशोरुपालनयो न प्रधानः
उपशब्दात् ।

९. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति तिस्रो वपायाः पुरो-
लाशस्य पशोः पुरोनुवाक्या भवन्ति । तिस्र उत्तरा याज्या अने-
नैव क्रमेण । सौर्यस्येति वचनान्नेतरस्य सावनस्य ।

१०. सौर्यस्य पशोरुपांशु प्रदानं भवति । तथा च श्रुतिः ।

ते वा एते चत्वार एव पञ्चव उपांशु भवन्ति । सौर्यः सावित्रः
प्राजापत्यो वाग्देवत्य (२५. १०) इति ।

११. समुद्रादूर्मिर्मधुमां उदारदित्याज्यसूक्तं भवति ।

१२. वक्ष्यमाणकः ।

१३. प्रथमे वायव्येन्द्रवायवे उत्तमं सारस्वतमिति मध्यमा-
च्छन्दोमात् । तथा चैव श्रुतिः । कुविदङ्ग नमसा ये वृधाम इति
वायव्यमत एवोत्तरं त्वचमैन्द्रवायवसुत स्या नः सरस्वती जुषाणेति
सारस्वतमिति ।

१४. प्रथमाच्छन्दोमात्त्रीणि त्वचानि भवन्ति । मैत्रावरुण-
माश्विनमैन्द्र । तथा चैव श्रुतिः । उदां चतुर्वरुण सुप्रतीकमिति
मैत्रावरुणम् । आ गोमता नासत्या रथेनेत्याश्विनम् । आ नो देव
श्रवसा याहि शुभ्रिन्नित्येन्द्रमिति ।

१५. आश्विने त्वयं विशेषः । क्रमप्राप्तां तृतीयामुक्तृज्य वि-
चेदुच्छन्त्याश्विना उषाम इति भानुशब्दवती तृतीया कर्तव्या । तस्योर्ध्वं
भानुं सविता देवो अश्रेदिति भानुमती तृतीयेति (२५. २) श्रुतेः ।

१६. प्रव्रज्यैतु सदनादृतयेति वैश्वदेवमिति (२५. २) श्रुतेः ।

१७. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । अस्मिन्नह्न्यैकाहिकं प्रातःसवनं
भवति पूर्वाह्णं वा । तदाहर्णं त्रैष्टुभं प्रातःसवनं स्थान्मोहयति क्लृप्त-
च्छन्दसो यज्ञमुखमैकाहिकमेव स्यादिति (२५. ३) श्रुतेः ।

१८. तस्य^१ प्र वो देवायामग्रे त्वं हि चेतवद्यश्न इत्येते उभे
तदाज्यमिति (२५. ३) श्रुतेः । तच्छब्दादयमिष्टतरः पक्षः ।

१६. तस्मिन्कल्पे माधुच्छन्दसश्च प्रउगो भवति । माधुच्छन्दसे^१
वेति सारस्वतस्य विकल्पः । एवमेतत्पञ्चययुक्तं प्रातःसवनमुक्तम् ।

२०. कथा शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयम् । त्वं
सु मेघं महत्या खर्विदमिति जागतमिति श्रुतेः । जनिष्ठा उग्रः
सहसे तुरायेत्येतस्मिंस्त्रैष्टुभे निविदं दधातीति श्रुतेः । ता वा
उभय्यस्त्रिष्टुजगत्यः शस्यन्त इति (२५. २) च श्रुतत्वात् ।

२१. आयन्त इव सूर्यमित्येष स्तोत्रियो भवति । वक्ष्यति ।
एकशतं निष्क्रेव्यमिति । तत्र तावदयमस्त्रयोनौ बृहति गीयमाने
आयन्तीयः स्तोत्रियो भवति । न चेत्त्रयोनौ आयन्त इव सूर्य-
मिति सूर्यवान् स्तोत्रिय इति (२५. ६) श्रुतेः ।

२२. यद् द्याव इन्द्र ते शतमित्यनुरूप इति श्रुतेः ।

२३. अस्त्रयोनौ बृहति^२ महादिवाकीर्त्यं वा वक्ष्यमाणकं पृष्ठं
भवति^३ ।

२४. चित्रं देवानामुदगादनौकमिति स्तोत्रियो महादिवा-
कीर्त्यस्य पृष्ठस्य ।

२५. चित्रं देवानामित्यस्य त्वस्य ये उत्तरे ऋचौ^४ तत्सूर्य-
स्येत्येवमादिके ते चानुरूपार्थत्वेन शस्येते ।

२६. उत्सूर्या बृहदर्चौ^५ अदित्येषा तृतीयानुरूपस्य कर्तव्या ।

२७. वणमहौ अग्निं सूर्येति स्तोत्रियः । उदु त्यद्दर्शनं वपुरित्य-
नुरूप इत्येतौ महादिवाकीर्त्यस्य स्तोत्रिचानुरूपौ प्रगाथौ वा भवतः ।

१ C sec h. ० सी ।

२ C D बृहन्; sec h. वा बृ० ।

३ C D om. पृष्ठं भवति ।

४ C D om. ऋचौ ।

२८. विभ्राड् वृहत्पिबतु सोमं मध्विति स्तोत्रियस्तृचः ।
वि सूर्यो मध्ये असुचद्रथं दिव इत्यनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानु-
रूपौ महादिवाकीर्त्यस्य पचे भवतः ।

२९. विश्वाहा त्वा सुमनसः सुचक्षस इत्यनुरूपो वि सूर्यो
मध्य इत्यनेन सह विकल्पते ।

३०. अस्त्रयोनौ वृहति महादिवाकीर्त्यपचे बण्महाँ अग्नि
सूर्येति सामप्रगाथो भवति ।

३१. सामप्रगाथः पूर्वेण सह विकल्पते ।

३२. स्वयोनिपचे वृहतः स्तोत्रियानुरूपौ गृत्वा सामप्रगाथं
च बार्हतं ततो रथन्तरस्य योनिं शंसेत् । वृहत आतानं गृत्वा
रथन्तरस्य योनिं शंसतीति (२५. ५) श्रुतेः ।

३३. अस्त्रयोनिवृहत्पृष्ठपचे^१ सामप्रगाथादनन्तरमुभयोर्वृहद्रथ-
न्तरयोर्योनौ शंसेत्^२ । अथ वृहद्रथन्तरयोर्योनौ शंसतीति श्रुतेः ।

३४. महादिवाकीर्त्यं पृष्ठं चेत् सामप्रगाथानन्तरं वृहद्रथ-
न्तरयोर्वयोरपि साम्नोर्योनिं स्त्रीयांस्त्रीयां होता शंसेत् महादिवा-
कीर्त्यपृष्ठपचं प्रस्तुत्यापि । अथ वृहद्रथन्तरयोर्योनिं शंसतीति श्रुतेः ।
तस्य च महादिवाकीर्त्यस्य^३ त्रयः पचाः । तद्वैके त्रिष्टुप्सु कुर्वन्ति
तथा वृहतीषु स्यादिति हैक आहुः तथा जगतीषु स्यादिति त्वेव
स्थितमिति पचत्रयं (२५. ४) श्रुतेः ।

१ C D om. वृहत्पृष्ठ । २ C D om. the text from अथ to Sūtra 34
शंसतीति श्रुतेः C in marg. महादिवाकीर्त्यं च । त्रिष्टुप्स्वयोनौ वृहद्रथन्तरयोर्योनौ
.. वतः । ३ महादिवाकीर्त्यस्य om. C D.

१४.

१. यद्येने वृहद्रथन्तरे माध्यन्दिने पवमाने सामगाः कुर्युः
ततो योन्यनुगंसनम् ।

२. अयमप्युद्धृतवृहद्रथन्तरपचः । एवमेते षट् पक्षाः । अस्व-
योनिपच एकः । महादिवाकीर्त्यपक्षास्त्रयः । स्वयोनिपच एकः ।
उद्धृतवृहद्रथन्तरपच एकः । एते सूचकारेण सूचिताः । कन्दोग-
वशान्तु बहवो ऽन्ये ऽपि संभाव्यन्ते । तदप्युक्तमेव^१ स्तोत्रिये कन्दो-
गमित्यादि ।

३. इन्द्रः किल श्रुत्या अस्व वेदेत्युक्त्यमुखीया । त्रिषु कल्पेषु
स्वयोनौ अस्वयोनौ उद्धृतवृहद्रथन्तरे च ।

४. शं नो भव चक्षसा शं नो अङ्गेति महादिवाकीर्त्यपचे
दयमुक्त्यमुखीया ।

५. धौर्न य इन्द्राभि भूम्यार्थ इति त्रयोदशकं सूक्तं त्रैष्टुभं
स्वयोनौ वृहति सति ।

६. य एक इद्व्यस्वर्षणीनामित्यस्वयोनिपचे एकादशर्चं त्रैष्टुभं
सूक्तम् ।

७. य एक इद्व्य इत्येतदेव सूक्तं भवति ।

८. तसु षुहि यो अभिभृत्योजा इत्येतसूक्तं त्रैष्टुभं पञ्चदशक-
सुद्धृतवृहद्रथन्तरपचे शंसेत् ।

९. त्रैष्टुभादनन्तरमभि त्वं मेघं पुरुहूतमृग्मियमित्येतज्जागतं
सूक्तं पञ्चदशर्चं शंसेत् ।

१०. ऋतुर्जनिचो तस्या अपस्यरीत्येतस्य त्रयोदशर्चस्य नव
ग्रस्ता सर्वहरेर्वा प्र ते महे विदधे शंसिषं हरी इत्येतस्य त्रयो-
दशर्चस्यैव पूर्वेण सह विकल्पितस्य नवैव ग्रस्ता ततो निविदं शंसेत् ।

११. आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजीषीत्येकविंशतिमृचो
निविद्धानानन्तरं शंसेत् ।

१२. विश्वजिते धनजिते खर्जित इत्येतस्य षट्कस्य सूक्तस्यो-
त्तमां परिहाण्य पञ्च ग्रस्ता ततः ।

१३. विश्वजित इत्यस्य पञ्चर्चस्थानन्तरमाह्वय दूरोहणं रोहति ।
शंसनप्रकारमेवंसंज्ञकं करोति । तस्य स्वरूपमाह ।

१४. हंसः शुचिषदसुरन्तरिचसदित्येतामृचं सप्त वाराः शंसेत्
पच्छो ऽर्धर्चशस्त्रिपच्छो ऽनवानं त्रिपच्छो ऽर्धर्चशः पच्छ इति ।
अस्या दूरोहणसंज्ञा शास्त्रसंयवहारार्था ।

१५. विश्वजित इत्यस्य या उत्तमा शिष्टा^१ तां दूरोहणा-
नन्तरं शंसेत् ।

१६. एष प्र पूर्वीरव तस्य चन्निष इति जागतं षष्ठ्य-
मिति (२५. ७) श्रुतत्वात् ।

१७. पतङ्गमक्तमसुरस्य माययेति तिस्र इति श्रुतेः ।

१८. उरुं नो लोकमनु नेषि विद्वानिति त्रिःशस्तया परि-
धानीययेत्यादि (२५. ८) श्रुतेः ।

१९. इति यदेतदुक्तं पूर्वीक्तया रचनया निष्कवल्क्यमेतत्पेङ्गं
मतमिति पैङ्गी संपदिति (२५. ७) श्रुतेः । संपदुपेतं च श्रुत्युक्तम् ।

२०. अथशब्दो विशेषार्थः । सविशेषो ऽपि विधीयते ।

२१. स्तोत्रियप्रभृति सर्वेषु पक्षेषु पूर्वोक्तेन तुल्यमोक्ष-
मुखीयायाः ।

२२. य उद्धृतवृहद्रथन्तरपञ्चस्तस्मिन् ऋतुर्जनिचीयं त्रयोदशर्चं
ग्रंसेत् ।

२३. ऋतुर्जनिचीयस्यैव एकादश ग्रंसेत् । स्वयोनौ वृहद्यत्र ।

२४. ऋतुर्जनिचीयस्य नव ग्रंसेत् । अन्यत्र पूर्वोक्ताभ्याम् ।

२५. सव्येन दृष्टं साव्यं । अभि त्वं मेषमित्येतदुद्धृत्यैन्द्र ग्राहि
हरिभिरिति पञ्चदश ग्रंसेत् ।

२६. प्र ते महे विदधे ऋषिर्नाम्ना सूक्तं । ऋषिर्वहः । तस्यै-
कादशं ग्रन्था निविदं दध्यात् ।

२७. अभूरेको रयिपते रयीणामिति त्रैष्टुभं पञ्चर्चमेष प्र
पूर्वोरित्येतस्य साव्यस्य स्थाने ।

२८. त्वम् षु वाजिनं देवजूतमिति तार्क्ष्यः । पतङ्गभक्तमसुरस्य
मायघेत्येतस्मात्पूर्वः ग्रन्थः ।

२९. एकाधिकं शतं निष्क्रेवण्यं पैङ्गमतेन कौषीतकिमतेन
च श्रुतिरेव सूचीकृता ।

३०. प्रथमादङ्गः पार्थिकात्साविचं । युञ्जते मन उतेत्येतत् ।

३१. द्वितीयात्पार्थिकाद्वावाष्टयिवीयं भवति । ते हि द्यावा-
पृथिवी इत्येतत् ।

३२. षष्ठात्पार्थिकादाभवंमारुते भवतः । किमु श्रेष्ठ इत्याभवं
प्रथज्यव इति मारुतम् ।

३३. देवान् ऊवे बृहच्छ्वसः स्वस्त्य इति वैश्वदेवं भवति ।

३४. तृतीयात्पार्थिकादैश्वानरीयं ग्राह्यं । वैश्वानराय धिषणा-
मृतावृध इत्येतत् ।

३५. मूर्धानं दिवो अरतिं पृथिव्या इत्यग्निष्टोमसाम्नः
स्तोत्रियः । मूर्धां दिवो नाभिरग्निः पृथिव्या इत्यनुरूपः ।

३६. वेदिषदे प्रियधामाय सद्युत इति जातवेदसीयं भवति ।

३७. गवामयनप्रयोगे विषुवतो ऽनन्तरमावृत्ताः स्वरसामानः
कार्याः । यस्तृतीयः स प्रथमो यो द्वितीयः स मध्यमो यः प्रथमः
स तृतीय इत्येवमावृत्ताः । अथ त्रीन् स्वरसाम्न आवृत्तानुपयन्तीति
(१५. १०) श्रुतेः ।

१५.

१. विश्वजित्संज्ञक एकाहः । सर्वस्तोमस्त्रिवृदादिभिस्त्वयस्त्रिं-
शतिः स्तोमैर्युक्तः । सर्वपृष्ठो रथन्तरादिभिः पृष्ठैः रैवतातैर्युक्तः ।
बृहत्पृष्ठो वा विकल्पेन । अग्निष्टोमः । त्रयोदशं वा एतं मासमाप्नु-
वन्ति यद्विश्वजित्सुपयन्तीति प्रक्रम्य (१५. ११) श्रुतौ सर्व-
माप्नातम् ।

२. तस्याग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वैराजमाज्यमिति
श्रुतेः ।

३. त्वं हि क्षेतवद्यज्ञ इत्येतदाज्यं भवति । बृहत्पृष्ठस्य विश्व-

जितः । अग्निं नर इत्येतत्संयोगविहितं^१ परोक्षपृष्ठादिषु भवति ।
वृहद्रथन्तरपृष्ठस्य यदि वृहत्प्रत्यचं ततस्त्वं हि चैतवदित्येतदाज्यम् ।

४. सह सारस्वतेन भवति । सूचारम्भात् ।

५. चतुर्विंशदङ्गो मध्यन्दिनो भवति । मध्यन्दिनशब्देन
निष्कैवल्यमश्वतथीये उच्यते ।

६. वैराजस्य साक्षो यौ स्तोत्रियानुरूपौ सन्यूङ्गवुक्ताौ तौ
तथैव शस्त्रा सर्वपृष्ठे विश्वजिति नेतरस्मिन् तनूपृष्ठे ब्राह्मणाच्छंसिनो
ऽपि स्तोत्रियत्वविशेषात्^२ । सन्यूङ्गवैराजयोनिगतस्य वैराजस्य^३ न्यूङ्गो
भवति । स्तोत्रिय एव न्यूङ्गस्थोपदेशात् । तत्तत्स्थाने तु भवत्येव ।
न हि वैराजं तत्स्थानमन्यूङ्गनायेति (२५. ११) श्रुतेः । प्रगाथं
चाग्निष्टोमपचे ऽपि नियमतः शंसेत् । तनूपृष्ठे ऽपि तथा रथन्तरस्य
थोनिं वृहतस्य ।

७. अनुचरादारभ्य षष्ठात्पार्थिकाद्वैद्युल्लिकात्सामूल्हिकाद्वा
द्वतीयसवनं भवति ।

८. कथा देवानां कतमस्य यामनीति वैश्वदेवं भवति ।
सात्त्विकस्य विश्वजितो वृहत्पृष्ठस्य । उभयपृष्ठे ऽपि वृहति प्रत्यचे ।
द्वचसु न निवर्तते षष्ठाङ्गिकः^४ ।

९. आ नो भद्रीयं वैश्वदेवमेकाहस्य विश्वजितः ।

१०. सर्वपृष्ठे विश्वजिति यो विशेषः स उच्यते । पुरस्ता-
न्मारुतस्य सूक्तस्य होता प्र वो महे मतय इत्येवमादिकमेवयामरुतं

१ A इत्येतत्तु च० C is not quite legible; but it seems to agree by
alt. (चसं) with A. २ A त्वाविशेषात् । ३ A om. वैराजस्य । ४ C (orig)
D षष्ठाङ्गः ।

शंसति । तत्तत्पृष्ठे ऽप्ययं धर्मे^१ विश्वजिति सर्वपृष्ठस्याविशेषत्वात्^२ ।
तनूपृष्ठपरोक्षपृष्ठे अच्चावाकस्य शिष्यत्वात् । विश्वजितीत्यतिरेको न^३
ऐकाहिकसात्त्विकाहीनिकार्थत्वाद्विश्वजिद्वहणस्य^४ । मारुतस्य सूक्तस्येति
सूक्तग्रहणात् आहोवोत्तरकालमेवयामरुतं । तत्राग्निमारुते रौद्रीं
ग्रन्त्वा होतैवयामरुतं पङ्क्तिग्रंसं शंसतीति (२५. १३) श्रुतेः ।

११. जगतीग्रंसं पच्छः शस्यमित्यर्थः । अतिजागतत्वान्न स्यात् ।
अन्यूह्यमिति न्यूह्यस्य प्रतिषेधान्नित्यो ऽस्य न न्यूह्य इत्येतत्
ज्ञापयति ।

१२. पङ्क्तिग्रंसं वा शंसेत् । सह न्यूह्येन ।

१३. पङ्क्तिग्रंसमेव ।

१४. त्वमग्ने यजानां होतेति क्रमेण द्वौ त्वचावग्निष्ठोमसान्नः
स्रोत्रियानुरूपौ भवतः । द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचार-
स्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये एकादशो

ऽध्यायः समाप्तः ।

शाङ्खायनसूत्रस्य समं शिष्यहितेच्छया ।

वरदत्तसुतो भाष्यमाननीयो ऽकरोन्नवम् ॥

१ C D om. धर्मे ।

२ C D नरेकानां ।

३ C D om. त्व ।

४ D om. स्य ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

१.

१. श्रुतिक्रमेण येषामङ्गां होत्रमुक्तं तेषामेव होत्रकाणां यद्वक्तव्यं तदुच्यते । तत्र होत्रकाणामित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्व-
मनुकमित्याम आ द्वादशाध्यायपरिसमाप्तेः तत्त्वामान्यमुच्यमानं
होत्रकाणामेव भवतीति ।

२. अयमप्यधिकारः । आ माध्यन्दिनेषु विकार इत्यतः (१२.
३. १) । अतश्च स्तोमातिशंसः प्रातःसवन एव । तथा च श्रुतिः ।
स्तोमातिशंसं प्रातःसवनेषु शस्त्रेति कर्मवचनादेतावत्कर्म यदिहो-
च्यते । तेन चोक्त्यमुखानि न भवन्ति ।

३. आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयं हवामहे । मित्रं ऊवे
पूतदधं । अयं वां मित्रावरुणा । पुरुवरुणा चिद्वाप्ति । प्रति वां
सूर उदिते । प्र वो मित्राय गायत । यदद्य सूर उदिते, प्र
मित्रयोर्वरुणयोः । ता नः शक्तं पार्थिवस्येति स्तोत्रिया मैत्रावरुणस्य
भवन्ति । ननु कैते भवन्तीति । उच्यते । दशरात्रे । कुत एतत् ।
आ नो मित्रावरुणा मित्रं वयमिति प्राकृतयोरुपदेशात् । तथा हि
दशानामङ्गां दशैव स्तोत्रिया यथासङ्ख्येन भवन्ति^१ । तथा चोक्तं ।
वचनलक्षणो विकार इति । तेन प्रायणीयोदयनीययोः प्राकृतक्रिया ।

४. आ याहि सुपुमा हि ते । इन्द्रमिन्द्राथिनो वृहत् । इन्द्रेण सं हि वृचसे । इन्द्रो दधीचो अस्थमिः । उत्तिष्ठन्नोजसा सह । भिन्धि विश्वा अप दिषः । प्र सन्नाजं चर्षणीनां । तमिन्द्रं वाजयामसि । मह्यं इन्द्रो य ओजसा । युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषमिति ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रिया दशरात्रे यथासंख्येन ।

५. प्रातःसवने स्तोत्रिया अच्छावाकस्य दशानामङ्गां । तमीलिय्व यो अर्चिषा ता हि शश्वन्त ईलत इत्येतयोर्विकल्पो दशमे ऽहनि ॥

२.

१. द्विरात्रप्रभृतिषु द्वादशाहविकारेषु अद्वादशाहविकारेषु च । पृष्ठस्य पञ्चमं चतुर्थमहः इत्येवमादिषु अहःसंघातेषु सन्नाहीनादिषु अनुरूपाः शोभाविसुत्ये ऽहनि ये स्तोत्रियास्ते भवन्ति । यदि पुनः समानस्तोत्रियं श्वस्तनमहस्ततः^१ परस्मिन्नहनि ये स्तोत्रियास्ते ऽनुरूपाः कर्तव्याः । अपिशब्दात्परतरे ऽप्यहनि ।

२. परे ऽहन्यसमानस्तोत्रिये ।

३. नित्यानवश्वंभाविनो ये ऽत्येव्यपि स्तोमेषु न ह्रसन्ति^२ तानन्याञ्छस्त्राणां पर्यासा इत्येवमाचक्षते याज्ञिकाः । संज्ञाकरणं शास्त्रसंयवहारार्थं^३ । स्तोत्रियानुरूपौ च नित्यौ । क्रन्दोगानुविधानात् । ततः^४ स्तोत्रियानुरूपपर्यासानां नास्ति ह्रासः ।

१ C चःवमादिषु ततः प०; over the line यदे (?) D वयादिषु न ततः ।

२ M ते भवन्ति ।

३ M om. शास्त्र ।

४ C D M om. ततः ।

४. प्रति वां सूर उदिते मित्रं गृणीष इत्येवमादिकस्तृचः पर्याप्तो मैत्रावरुणस्य भवति ।

५. यदा प्रति वां सूर उदिते इत्ययं तृचः स्तोत्रियत्वे वा विनि-
युक्तो नुरूपत्वे वा तदा काव्येभिरदाभ्येत्ययं तृचः पर्याप्तो भवति ।

६. विद्यमाने श्वस्तनस्तोत्रिये काव्येभिरदाभ्येति वा पर्याप्तो भवति ।

७. उच्छेदमि अतामघमित्ययं तृचः पर्याप्तो भवति ब्राह्मणा-
च्छंसिनः । यद्यपि विषुवति च्छन्दोगाः स्तोत्रियमेतं कुर्वन्ति तथा-
प्ययमेव पर्याप्तो भवति ।

८. इन्द्राग्नी अवसा गतमित्येष तृचो ऽच्छावाकस्य पर्याप्तः ।

९. अन्तरेणानुरूपं पर्याप्तं च वक्ष्यमाणं आवापस्थानं भवति ।
आवाप इति वक्तव्ये स्थानग्रहणं सर्वेण शस्त्रेण स्तोममतिशंसेत् ।

१०. एकयर्चा द्वाभ्यां वा यथासंख्याविशिष्टं स्तोमं चिद्वदादि-
कमतिशंसन्ति होत्रकाः । न स स्तोमो देवान् गच्छति यो नाति-
शस्यत इति श्रुतेः । ^१ अदृष्टत्वान्नैत्रावरुणस्तोमातिरेकः वाचस्तोमे
ऽप्येवमेव^२ ।

११. भूयसा शस्त्रेण चिद्वति स्तोमातिशंसनं । ननु स्तोत्रिया-
नुरूपपर्याप्तानां नित्यत्वादर्थसिद्धमेतत् । सत्यम् । चिद्वतो ऽल्पतराः
स्तोमास्त्रिद्विकाराः । कुतो ह्यन्यं स्तोममाहरिष्यन्निति श्रुति-
वचनात् । चिद्वत्येवायं धर्मी नान्येषु चिद्वद्विकारेषु सूचारभात् ।

१ A अच द० । २ C (orig.) D अदृष्टत्वात् C (sec. h.) adds द्व
M अदृष्टत्वाद्दृष्टोमः ।

१२. वक्ष्यति विश्वजिति सर्वपृष्ठे महानाक्षीनां मैत्रावरुण इत्येवमादि । तस्मिन्विश्वजिति सर्वपृष्ठे भूयसा स्तोममतिशंसन्ति । तत्र शस्त्रस्य विहितत्वात्सूत्रारम्भो नियमार्थः ।

१३. एकया^१ स्तोमातिशंसनं होत्रकाणां दशमे ऽहनि । अन्यत्र त्रिवृद्दशरात्रादयं नियमः ।

१४. युवं दत्तं धृतव्रता । आ नो बर्ही रिशादसः । यं रक्षन्ति प्रचेतसः । कथा राधाम सखायः । ऋजुनीती नो वरुणः । मा कस्याद्भुतक्रद् मित्रो नो अत्यंहतिं । महि वो महतामवः^२ । सोमस्य मित्रावरुणा । ते नः सन्तु युजः सदा । प्र यो वां मित्रावरुणा । महि चीणामवो ऽस्तु । एता एकपातिन्यः । सूक्तादिप्रदिष्टत्वात् सूक्तनिवृत्त्यर्थमेकपातिनीयहणम् ।

१५. काव्येभिरदाभ्येत्ययं दत्तः । आ नो गन्तं रिशादसेत्ययं दत्तः । एवमेतौ दत्तौ ।

१६. यथा नो मित्रावरुणा यजा नो मित्रावरुणेत्येते वर्जयित्वा । सप्तचत्वारिंशन्मित्रावरुणदेवत्यो गायत्र्यो दाशतथीषु सर्वास्वेव बह्वृचशाखासु । दाशतथीग्रहणं काव्ययोराजानेखेवमादिनिवृत्त्यर्थं । सञ्ज्ञाग्रहणं सूत्रपाठकमार्थं । तेन स्तोमातिशंसने स्तोत्रिया-नुरूपान्यथाक्रमं प्रक्षिप्यैकपातिनीस्ततस्तृचौ । तासां मैत्रावरुण इति तासां मध्ये याम्बुन्दोरूपयुक्ता अह्नो रूपसंपन्ना मैत्रावरुणस्ता आवपेत् मैत्रावरुणः स्त्रेषु शस्त्रेषु ।

१७. दाशतथौष्विति वर्तते^१ । स्तोमातिग्रंथनाधिकार एव ।
 सर्वास्वपि दाशतथौषु निपुणमन्विष्यमाणानि चतुश्चत्वारिंशदैन्द्राणि
 गायत्राणि । तेषां यथोपयोगं यथाकृन्दो ऽनुबृष्टं स्तोमातिग्रंथ-
 नार्थमावापस्थाने ग्रंसेत् । अत्र चाग्निस्वामिना तत्प्रख्यापनाय श्लोकाः
 कृतास्त उच्यन्ते ।

सङ्ख्यामेषां प्रवक्ष्यामि वेदान्नायकमेण तु^२ ।
 इन्द्रा याहीति तिस्रः स्युः सूक्ते च द्वे सुरुपेति ॥१॥
 युञ्जन्तीति त्वचो ज्ञेयः सूक्तानि चीष्णयेन्द्रमित् ।
 सूक्तमा त्वा वहन्तु स्वादा व इन्द्रं त्रिपञ्चकम् ॥२॥
 त्वच इन्द्रो दधीचः स्वादिन्द्रो अङ्ग महन्तृचः ।
 वार्चहत्याय दशकमिन्द्र त्वा त्रीणि सूक्तानि ॥३॥
 इदं ह्यन्वोजसा तिस्रो धानावन्तश्चतस्रसु ।
 चीणि सुर्नकिरिन्देति तेभ्यः षष्ठचसुद्धरेत् ॥४॥
 वामं वाममथैतद्वेत्कनौनकेव बह्वृचम् ।
 अपोषा इति चोषखे द्वे निरुक्ते यतः प्रोक्ते ॥५॥
 य आनयत्परा त्रिंशत्^३ व इन्द्राय मादनम् ।
 इदं वसो सुतं सूक्तं द्वे अन्ये अत उद्धरेत् ॥६॥
 एका च स्वादवः सोमा मह्यं इन्द्र इति सूक्तम् ।
 त्वचं विनान्यं यदिन्द्राहं प्र सद्वाजं ततः सूक्ते ॥७॥

१ M om. दाशतथौष्विति वर्तते ।

२ I am not able to account for all the readings in these partly
 obscure verses.

३ C D य आनयत्तयम् ।

आ याहि सुषुमान्याभ्यां^१ प्र कृतान्यथ सूक्ते दे ।
 चतस्रस्त्वावतः पुरु उत्था मन्दन्तु सूक्ते दे ॥८॥
 अभि प्र गोपतिं त्वच उत्तिष्ठन्नोजसा तिस्रः ।
 अतः पञ्च नवर्चानि ।
 जज्ञानः पुरोक्षाग्रं स्थान्नक्षत्रं वला तु नः ॥९॥
 आ प्र द्रवेत्यन्तिमैषां पुरुहृतं पुरुषुतम् ।
 दात्रिंशत्सूक्तमुद्देत्या जनं लेष पञ्चकम् ॥१०॥
 ईक्ष्वयन्तीर्भवेत्सूक्तं स्यात्त्वं त्यमिटतस्तथा ।
 आ यदिन्द्रश्च ददद्दे न हि षस्तव नो मम ॥११॥
 मञ्जानास्त्रिभेदाच्च त्वचौ त्याज्यौ मतौ मम ।
 इयमु ते चतुर्ध्वं सूक्तले गण्यतामिदम् ॥१२॥
 यस्य ते स्वादु च त्वचमिति स्यात्कस्य चिन्मतिः ।
 तामघे अनु हि देदे यत्प्रगाथोत्तरे ततः ॥१३॥
 पान्तमित्युत्तरे तस्य गण्ये गायत्री चान्ये दे ।
 गायत्रीवचने कार्यं प्रतिषिद्धो यतो ऽभ्यासः ॥१४॥
 तिस्रो मरुत्वतीयास्तु मरुत्वन्तं हवामहे ।
 न गण्णा मिश्रदेवत्या न वा चेमं नु मायिनं ॥१५॥
 षड्वादहेति मारुत्य ऐन्द्रमध्यात्तदुद्धृता ।
 क्रियन्ते रात्रिपर्याया इति स्वाद्वचनं तु तत् ॥१६॥
 १ अन्तध्वनिं त्यजेत्तस्मादितो वा सातिमित्येका ।

१ C D सुषुमेताभ्यां D प्राकृतान्यायसूक्ते दे M सुषुमेताभ्यां प्राकृतान्याश्रये ।

२ D अतः ।

इन्द्र सोमं पिबाध स्या पिशङ्ग ब्राह्मणानि तु ॥ १ ७ ॥
 इन्द्र^१ विश्वानि गव्येषु विश्वामित्रो अध प्रियम् ।
 दश श्वावास्त्रिमिदं वं नहन्ती^२ याथ चैव च ॥ १ ८ ॥
 वह ऊरुभ्य उदगिति चैका चैकपातिन्यः ।
 तदधान्य^३ इति चैषा^४ मरुत्व्येकपातिनी ॥ १ ९ ॥
 तं वा मरुत्वती परीतीयमपि स्यात्पतिर्नु^५ तत् ।
 वात्याविशेषणमिदं तदानीं द्रोवन्त्योच्यते ॥ २ ० ॥
 यो यजातीति चोत्तमं तु तुविशुभं न यस्य ते ।
 स्यादियसु ते तथा चाभिष्टये सदा ॥ २ १ ॥
 देवा^६ एते च संत्याज्याः सूक्तानां चोदना यतः ।
 जागतेषु हि सूक्तेषु क्रियन्ते ऽनुष्टुभो यतः ॥ २ २ ॥
 गायत्रमध्ये यानुष्टुप्सामपि न त्यजेत् ।
 अर्थवादे यतश्चाह गायत्रीलमनुष्टुभः ॥ २ ३ ॥
 इत्यामन्त्रायुष्यार्थप्रायाद्वोचकतुल्यत्वात् ।
 पर्यायेषु प्रयत्नात्तु या गवेषु तथा भवेत् ॥ २ ४ ॥
 अर्थवादान्न तत् कुर्यात् गायत्र्या अपि संपदम् ।
 दशमे ऽहनि सुख्यार्थं तव चेत्यादिहापि सः ॥ २ ५ ॥
 मध्याद्वोद्विद्यमाणायामेकमेव भवेत्सूक्तम् ।
 ज्ञापकं त्वं सु मेघं जागतं नवमं^७ विना ॥ २ ६ ॥

१ C D इन्द्रं । २ A इन्द्र वं न ह्यति या०, C इन्द्रं वन् ह्यतीया०,
 D इन्द्र वं नहन्तीपाथ । ३ C D तदधान्य० । ४ C चैषां, C D ० त्येकपा० ।
 ५ A पतिर्नु । ६ C D देव । ७ C D इत्यामन्त्रायुष्यार्थप्रायोद्वोचक० ।
 ८ C मध्यालोद्भि०, D मध्याधीप्रिय० । ९ C (in marg.) ० मी ।

उद्धृत्यान्त्या ऋचः सर्वगायत्र्यो चैष मध्यमा^१ ।

यथान्तरेषु ग्रन्थान्तामिति चेत्तत्र युज्यते ॥२७॥

वशो हि विविधच्छन्दा^२ यत आरण्यके श्रुताः ।

वाज्येन्द्र इव इत्येषा पद्यायै यत उद्धृता ॥२८॥

आर्भवे ग्रन्थते वापि वचनं कार्यवद्भवेत् ।

सूक्तेकदेशाः कर्तव्याः संख्याने तत्प्रयोजनम् ॥२९॥

रैवतस्य तु तृचाः स्याद्यै अपेतो जन्य इत्यपि ।

इन्द्रश्च नः शुनासीरीये ताश्च दासतद्यो^३ हि ॥३०॥

वाचःसोमे प्रयोक्तव्याः सर्वग्रन्धो यतस्तत्र ।

दयोर्होत्रकयोर्यत्र प्रोक्तं दाशतयौष्विति ॥३१॥

कन्दोरूपान्विता आसां कर्तव्याः श्रुत्यनुग्रहात् ।

विसृज्यान् तृचविंशत्या प्रयोज्यानां शतानि षट् ॥३२॥

१८. इहेन्द्राग्नी तोशेत्येवमादिके षष्ठ्ये स्तोमातिशंसनाया-
च्छावाकस्यावापे भवतः ।

१९. यत्सोम आ सुते नर इत्येते दे भवतः ।

२०. उप सक्तेषु वपुत इत्येका भवति । एकेति नियमार्थं ।
ततो यद्यपि च्छन्दोगा महाव्रत आ सुते सिञ्चत अयमिति स्तोत्रिचं
कुर्वन्ति तथाप्येकैवावापे प्रयोक्तव्या ।

२१. जुषेयां यज्ञमिष्टय इति सप्तावापिक्यः ।

२२. षट्चत्वारिंशत्सर्वास्त्रपि दाशतयौष्वेन्द्राग्न्यो गायत्र्यस्तासां
यथास्तोमातिशंसं कन्दोरूपसंपन्ना आवपेदच्छावाकः । इन्द्रे अग्नेयं

वामस्य वामस्य ता ऊवे ता हि शश्वन्त इत्येताः सङ्कत्सङ्कष्टाः
सङ्ख्योपदेशात् ।

२३. १ तस्य ता नः शक्तं पार्थिवस्य युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं ता
हि शश्वन्त ईलते तमीलिव्य यो अर्चिषेति वा स्तोत्रिया इति
(२५.१५) श्रुतेः । तनूपृष्ठे परोक्षपृष्ठे चैत एव ।

२४. षष्ठ्याङ्गः पार्थिवस्य स्तोत्रियास्ताननुत्पान् कृत्वा तत
इतरेषां पञ्चानां प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमानां^१ ये स्तोत्रिया-
स्तानावापे ग्रंसेन्ति । इतरे पञ्च तदुक्तमिति (२५.१५) श्रुतेः ।

२५. आवृत्तांस्तृचेव्यावृत्तस्तोमेषु विश्वजित्येवावृत्तेषु स्तोत्रिये-
ष्वित्यर्थः । तस्मात्स चतुरावृत्त्युदयो भवतीति श्रुतेः ।

२६. एकाहभूतस्य^२ विश्वजित आवृत्तस्तोमेष्वपि ऊर्ध्वानेव
ग्रंसेत् ।

२७. चिक्रैः पर्यासैः परिदधति । एवमेव श्रुतेः ।

३.

१. माध्यन्दिन इति माध्यन्दिनानि सवनानि चतुर्विंशतेरे-
वाङ्गां वक्ष्यमाणानि तेषु विकारो ऽत उच्यते । विकारवचनादनुक्तं
प्राकृतम् ।

२. शस्त्राणां धान्यन्यानि सूक्तानि तानि पर्याससंज्ञानि भवन्ति ।
उत्तरयोरित्यप्राकृतंस्यापि तृतीयसवनस्य ग्रहणं यथा स्यादिति ।

१ A चोचकाणामित्यनुवर्तते तस्य । २ C D पञ्चानां । ३ D M om. C in marg.

३. द्वेदे सूक्ते होत्रकाणां माध्यन्दिने सवने भवत इत्यर्थः ।
प्राकृतानां निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

४. उक्त्यानि तृतीयसवनेषु होत्रकाणां ग्रन्थाणि । तानि चतुः-
सूक्तानि भवन्ति । प्राकृतानि च निवर्तन्ते सूक्तानि । चतुःसूक्तान्ये-
वेत्यारम्भसामर्थ्यात् ।

५. अप प्राच इन्द्र विश्वां अमित्रानिति सौकीर्ती मैत्रावरुण
इति (२९. ४) श्रुतेः ।

६. ग्रंसा महामिन्द्रं यस्मिन् विश्वा इति सूक्तं । यत्र इन्द्रो
जुजुषे यच्च वष्टीति सूक्तं । विश्वामित्रस्य च वामदेवस्य च मैत्रावरुणः
ग्रंसतीति श्रुतेः ।

७. युधामस्य ते वृषभस्य स्वरज इति सूक्तं । कथा महामवृधत्
कस्य होतुरिति सूक्तं । विश्वामित्रवामदेवौ पूर्ववत् ।

८. प्र वो महे महिवृधे भरध्वं यजामह इन्द्रमिति तृचौ ।
वक्ष्यति । मध्यमे अहे तचाञ्जिह्वानीत्याचक्षत इति १४ । तत्र
इमौ शिल्पितृचौ । विराजस्य वै मध्यस्य चतुर्थं ऽहन्निति श्रुतेः ।
सद्यो ह जातो वृषभः कनीन इति सूक्तम् । आ न इन्द्रो
दूरादा न आसादिति च सूक्तम् । एतच्चतुर्थं ऽहनि सूक्त-
द्वयम् ।

९. प्रो अस्मा उपसृतिम् । उभे यदिन्द्र रोदसी । इत्येतौ
शिल्पितृचौ । पङ्क्तयस्य महापङ्क्तयस्य पञ्चमे ऽहन्निति श्रुतेः ।

१०. गर्भे नु सन्नन्वेषामवेदमिति सूक्तं । का सुष्टुतिः श्रवसः
सुसुमिन्द्रमिति सूक्तम् । एते पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

११. इन्द्राय हि द्यौरसुरो अनन्ततेति शिष्यद्वचनमिति च्छन्दसः
षष्ठे ऽहन्निति (१८.५) श्रुतेः ।

१२. आ नः सुत इत्येवमादिकं सूक्तम् । आ सत्यो यातु
मघवाँ ऋजौषीति सूक्तं षष्ठे ऽहनि ।

१३. तदिति सर्वनाम्ना अनन्तरस्य नियमः । तेन आ सत्यो
यावित्यहीनसूक्तं भवति । अहीनसूक्तमिति च शास्त्रसंयवहारार्थं
संज्ञाकरणम् ।

१४. दशराचस्य मध्यमे अहे चतुर्थपंचमषष्ठेवहस्तु होचकाणां
यानि द्वाचानि तानि शिष्यानीत्याचक्षते याज्ञिकाः । आख्यातवचनं
संज्ञार्थम् । अथेतानि शिष्यानि मध्यमे अहे ग्रस्यन्ते । तथा तानि
वै द्वाचानि भवन्तीति (१८.५) श्रुतेः ।

१५. प्रदेशो ऽतिदेशः । ^१अन्यत्रोपदिष्टस्यान्यत्र वचनं । तस्मि-
न्प्रदेशे सति यदन्यत्सोत्रियानुरूपाभ्यां द्वाचैभ्यश्च तद्ववतीति विद्यात् ।
ग्रस्त्रप्रदेशो ऽनन्तरमेवोदाहरणमस्य ।

१६. प्रथमद्वितीययोरङ्गोर्यच्छस्त्रं होचकाणां तदेकीकृतं प्रथमे
कुन्दोमे भवति । यदन्यत् सोत्रियानुरूपाभ्यां द्वाचैभ्यश्चेति पञ्चपञ्च
सूक्तानि मैत्रावरुणः ग्रंसति सर्वेषु कुन्दोमेष्विति श्रुतेः ।

१७. सर्वेषामिति वर्तते । तृतीयपञ्चमयोरङ्गोः ^२सर्वेषां होत्र-
काणामात्मैयमात्मैयं ग्रस्त्रं सोत्रियानुरूपद्वचवर्जितं तन्मध्यमे
यथास्त्रं भवति ।

१८. सर्वेषां होचकाणां^१ यच्चतुर्थषष्ठयोरङ्गोः शस्त्रं तदुत्तमे
कन्दोमे यथास्त्रं भवति ।

१९. त्वं महीं इन्द्र तुभ्यं ह वा इत्येतत्सूक्तं मैत्रावरुणस्याहीन-
सूक्तस्थाने भवति । यत्र यस्मिन्नहनि होताहीनसूक्तं शंसेत् ।
तद्यथा । नवमे ऽहनि विषुवन्महाव्रतयोश्च । यद्यपि च चतुर्विंशे
ऽभिजिति विषुवति विश्वजिति महाव्रतीये ऽहन्निति श्रुतेस्तथा-
प्यविरोधः अहीनसूक्तानि शस्त्रैकाहिकानि शंसन्तीति श्रुतेः ।

२०. वेह यत्पितरश्चिन्न इन्द्रेत्येता एकविंशतिर्चर्चस्कन्दोमेषु
त्रिष्वपि पुरस्तात्पर्यासस्य मैत्रावरुणः शंसेत् ।

२१. मा चिदन्यद्वि शंसतेति स्तोत्रियः प्रगाथः । मा भेम
मा अमिमेत्यनुरूपः प्रगाथः । एतौ दशमे ऽहन्यस्य मैत्रावरुणस्य
भवतः । अस्मेति वचनात् स्वयोनौ रथन्तरक्रियायां वामदेवसेवास्य
भवति ।

२२. आ धूर्वस्मै दधाताश्वानिति चास्य मैत्रावरुणस्य द्विपदा
भवति ।

४.

१. उक्तं दशानामङ्गां मैत्रावरुणस्य माथ्यन्दिनमनन्तरं ब्राह्म-
णाच्छंसिन उच्यते । कं नव्यो अतसीनामित्ययं प्रगाथो ब्राह्मणा-
च्छंसिनो माथ्यन्दिनेष्वनुरूपादनन्तरो नान्यस्मात्तेन न द्विस्कन्दो-

१ M om. सर्वेषां होचकाणां । २ A C D om. कन्दोमे, M om. यथास्त्रं ।

मेषु । कदाचिन्निति तस्य संज्ञा । ऐकादिकस्य स्थान इत्यैकादिक-
निवृत्त्यर्थं वचनम् ।

२. ब्रह्मणा ते ब्रह्मयुजा युज्ज्मीत्युक्थमुखीया भवति । चशब्दा-
दनन्तरमेव । तत इयमपि तद्विशिष्यते । कन्दोमेषु यदार्घ्ये सूक्ते
तदार्घ्ये उक्थमुखीये इतरयोरिति (२८. ४) श्रुतेः । इतीयमेव
युक्ता वचनाच्च ।

३. उदु ब्रह्माण्णैरत अवस्येत्यहरहः पर्यास एव भवति । कन्दो-
मेषु तद्विशिष्यते । सदैवास्य पर्यासत्वे^१ विनियोगत्वात् ।

४. वयं घ त्वा सुतावन्तः क ई वेद सुते सचेति स्तोत्रियानु-
रूपौ तृतीये ऽहनि भवतः ।

५. पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ प्रथमद्वितीययोश्चकन्दोमयोः ।

६. तुशब्दो विशेषार्थः । सो ऽयं विशेषः । मध्यमे कन्दोमे
पूर्वोक्तावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

७. यदिन्द्र प्रागपागुदगिति वा स्तोत्रियः प्रगाथः । औपरिष्ठो^२
ऽनुरूपः । एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ मध्यमे कन्दोमे भवतः^३ ।
स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथाविति स्तोत्रियानुरूपग्रहणमविपर्ययार्थम्^४ ।

८. अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममित्येता एकादश ग्रंसेत् तृतीये
पार्ष्टिके ऽहनि^५ । तृतीयवचनादयं^६ विधिर्मध्यमे कन्दोमे न भवति ।
पूर्वं एव तु भवति ।

१ C (orig.) D पर्यासे, A •योगात् । २ A ऊपरि० M अपरिष्ठा० D om.

३ C om. मध्यमे कन्दोमे भवतः D om. the whole passage. ४ C विपर्ययार्थं,
M. विपर्ययार्थम् । ५ C D om. पार्ष्टिके ऽहनि । ६ C D तृतीयवचनाद्.

६. विश्वाः पृतना अभिभूतरं नरमिति चतुर्थं ऽहनि स्तोत्रियः कार्यः ।

१०. तमिन्द्रं जोहवीमि मघवानमुग्रं मत्स्यपायि ते महः अस्माअस्मा इदन्धस इति संहार्यो ऽनुरूपः ।

११. कदा वसो स्तोत्रं हर्यत आ यो वाचा विवाचो मृध्र-वाचः । एतौ शिष्यद्वचौ भवतः ।

१२. य एक इद्व्यश्चर्षणीनामित्येतत्सूक्तं चतुर्थं ऽहनि ।

१३. इन्द्रो मदाय वावृधे मदेमदे हि नो ददिरित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१४. आ याहि कृण्वाम ते । यो न इन्द्राभितो जन इत्येतौ शिष्यद्वचौ पञ्चमे ऽहनि भवतः ।

१५. यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम इत्येतत् स्तोत्रियादारभ्य पञ्चमे ऽहनि भवति ।

१६. सुरूपकनुसूतय इत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ षष्ठे ऽहनि भवतः ।

१७. त्वया वयं मघवन्पूर्व्यं धन इत्येतत् शिष्यद्वचं षष्ठे ऽहनि भवति ।

१८. अस्मा इदु प्र तवसे तुरायेति सूक्तमित्येतत् सुरूप-कनुसूतय इत्यत आरभ्य षष्ठे ऽहनि भवति ।

१९. तदेतदस्मा इदु प्र तवस इत्युक्तम् ।

२०. आयन्त इव सूर्यं शग्धू खित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथा उत्तमे कन्दोमे । यत्प्रथमयोरङ्गोः शस्त्रं तच्च समानम् ।

११. त्वं मह्यं इन्द्र यो ह शुभैरित्येतत्सूक्तमहीनसूक्तस्य^१ स्थाने
ग्रस्यते ।

१२. इन्द्रं सखा नृतमं यस्य मङ्गल्येतत् सूक्तं चिष्वपि च्छन्दो-
मेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति ।

१३. उदु त्वे मधुमत्तमाः उदिन्वस्य रिच्यत इत्येतौ स्तोत्रि-
यानुरूपौ प्रगाथौ दशमे ऽहनि क्रियेते ।

१४. चिकद्रुकेषु महिषो यवाशिरं तुविशुश्व इत्ययं वा
स्तोत्रियो दशमे ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति ।

१५. उत्तमा च चिकद्रुकीयस्य । तमिन्द्रं जोहवीमि मघ-
वानमुयं । विश्वाः प्रतना अभिभूतरं नरमित्येष संहार्यो ऽनुरूपः ।

१६. रायस्त्रामो वज्रहस्तं सुदक्षिणमित्येषा । द्विपदाग्रहणा-
द्योन्यनुशंसनयोग्यत्वे ऽपि नापरा प्रचेन्नया ।

५.

१. कद्रू न्वस्याकृतमित्ययं कदाग्रगाथो ऽच्छावाकस्यानुरूपाद-
नन्तरं भवति । अच्छावाकाधिकारो ऽन्तरेण प्राचणीयोदयनीय-
विति यावत् ।

२. उरुं नो लोकमनु नेषि विदानित्युक्त्यमुखीया भवति ।

३. अभि तष्टेव दौधया मनीषामित्यहरहः पर्यासः ।

४. त्वामिदा ह्यो नरो वयमेनमिदा ह्य इत्येतौ स्तोत्रियानु-
रूपौ प्रगाथौ भवतः ।

५. अपूर्व्यां पुरुतमान्यस्मा इति सूक्तं द्वितीये ऽह्नयेतच्छ्रमम् ।

६. तरणिरित्पिपासतीति स्तोत्रियः । तरोभिर्वो विदद्वसु-
मित्यनुरूपः ।

७. य ओजिष्ठ इन्द्र तं सु नो दा इत्येतत्सूक्तं यथोक्तेन शस्त्रेण
सह तृतीये ऽह्नि भवति ।

८. यो राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः । नकिष्टं कर्मणा
नशदित्यनुरूपः ।

९. सचायोन्द्रिश्चर्ष इति त्वचः । इन्द्र सोममिमं पिबेति
त्वचः । एतौ शिष्यत्वचौ ।

१०. सं च त्वे जग्मुर्गिर इन्द्र पूर्वोरित्येतत्सूक्तं चतुर्थे ऽह्नि
पूर्वोक्तेन स्तोत्रियादिना सह भवति ।

११. स्वादोरित्या विधूवत इति स्तोत्रियः । इत्या हि सोम
इन्द्रद इत्यनुरूपः ।

१२. यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति त्वचः । अत्र यत्त्वं शतक्रत-
विति त्वचः । एतौ शिष्यत्वचौ ।

१३. कदा भुवन्नयचयाणि ब्रह्मेति पञ्चमे ऽह्नि
भवति ।

१४. उभे यदिन्द्र रोदसी इत्येतौ आम्नायक्रमेण स्तोत्रियानु-
रूपौ भवतः । उभे यदिन्द्रेति स्तोत्रिय उत्तरो ऽनुरूप इत्येवं
नोक्तम् । कथं नाम कुन्दोगानां स्तोत्रियक्रमान्यत्वे तथैव शस्त्रा
शेषो ऽनुरूपः स्यादिति ।

१५. विदुष्टे अस्य वीर्यस्य पूरव इत्येतास्तिष्ठः शिष्यम् ।

१६. ग्रासदक्षिर्दुहितुर्नष्टं गादित्येतत्सूक्तं च शिल्पं षष्ठे ऽहनि भवति^१ ।

१७. ग्रासदक्षिरित्येतत् ।

१८. नकिष्टं कर्मणा नशदिति स्तोत्रियः । न त्वा दृहन्तो अद्रय इत्यनुरूपः । एतौ प्रथमे कन्दोमे भवतः ।

१९. उभयं शृण्वच्चन इति स्तोत्रियानुरूपौ मध्यमे कन्दोमे भवतः ।

२०. यत इन्द्र भयामह इति स्तोत्रियानुरूपौ उत्तमे कन्दोमे भवतः ।

२१. त्रिष्वपि च्छन्दोमेषु यथोक्ताः ।

२२. इच्छन्ति त्वा सोम्यासः सखाय इत्येतत्सूक्तं त्रिष्वपि च्छन्दोमेषु पुरस्तात्पर्यासस्य भवति ।

२३. अया वाजं देवहितं सनेमेत्येषा द्विपदा दशमे ऽहनि भवति ।

२४. ऐकाहिकमाग्निष्टोमिकं भूय इद्वावृध इत्येतत् पूर्वं द्वयो-
रैकाहिकयोः । चशब्दाद्विपदाया अनन्तरं प्राक् पर्यासात् ।

ई.

१. कुर्यादिति वाक्यशेषः । सर्वे चकाराः साहचर्यसमुच्चयार्थाः ।

२. अन्तरेणोक्त्यमुखीयां^२ प्रतिहोचकं सूक्ते च प्रक्षेपः पर्यास-
स्वावापस्य स्थानम् ।

३. होत्रकाधिकारो^१ ऽनुवर्तते । पृथ्याद्धोत्रकविहितात् सूक्तानि माध्यन्दिने सवने ऽभिष्ववे ऽतिदिश्यन्ते । अभिष्ववः षत्सहः पृथ्य-विकार इत्येतत्तु होतुरुक्तं । तेनेह न सिध्यति । यदन्यत् स्तोत्रि-यानुरूपाभ्यां त्वेभ्यश्च तत्रदेशे प्रतीयतेति परिभाषणमिहापि समानं । सूक्तग्रहणात् प्रातःसवने पार्थिकाणां स्तोत्रियानुरूपाणां सिद्धिश्चान्दोग्ये ऽप्येवमेव ।

४. यान्यहीनसूक्तानि संज्ञाविशिष्टानि षष्ठे ऽभिहितानि तेषां स्थाने द्वितीयादङ्गः सूक्तानि भवन्ति ।

५. शंसा महां यन्न इन्द्र इति द्वयोर्यदुत्तरं तन्मैत्रावरुणस्या-हीनसूक्तस्थाने भवति ।

६. प्रथमात्प्रहात्पार्थिकात् स्वरसामसु होत्रकाणां शस्त्रं भवति ।

७. चतुर्विंशतिषु षष्ठात्^२ शस्त्रं भवति पूर्वसूत्रयोरपादानं प्रथममधिकरणमुत्तरम् । इह तु तद्विपरीतं क्रियते कार्यार्थं तच्चै-तत्कार्थं । प्रातःसवने न षष्ठात् स्तोत्रियाः ।

८. इत उत्तरं यदुच्यते तद्विश्रजिति सर्वपृष्ठे भवति । परोक्ष-पृष्ठे ऽपि वक्ष्यमाणं भवत्येवोद्धृत्य वालखिल्या इति सिद्धवदुप-देशात् । उपाङ्गपृष्ठानि प्रयुज्यन्ते । तत्राप्येतद्भवति ।

९. शंसतीति वाक्यशेषः ।

१०. ब्राह्मणाच्छंसी वैरूपस्य स्तोत्रियानुरूपौ कइन्नं च प्रगाथं शंसति ।

१ C D होत्रधिकारी ।

२ C D यदुत्तरं instead of षष्ठात् श०, M यथाशस्त्रं ।

११. रेवतीसंज्ञिकानां यौ स्तोत्रियानुरूपौ तावच्छावाकः
कदन्तं च शंसति ।

१२. वान्निखित्या अभि प्र वः सुराधसमित्यारभ्य षट् सूक्तानि
इन्द्र नेदीय एदिहीतीन्द्रनिहवं प्रगाथं^१ परिहाया नो विश्वे
सजोषस इति च प्रगाथं परिहाय शेषा अविद्धता मैत्रावरुणः
शंसति । इह विहारप्रतिषेधादन्यत्र विद्वतानामेव शंसनम् ।

१३. वृषाकपिं वि हि स्रोतोरसृचतेत्येतदृते कुन्तापेनेत्यर्थः^२ ।
चते कुन्तापमिति च ब्रुवन् वृषाकपेः सर्वत्र कुन्तापसाहचर्यं दर्श-
यति ततो यत्र वृषाकपेरुद्धारस्तत्र कुन्तापस्यापि भवति । अन्यद्वृ-
मिति च ब्रुवन् वृषाकपेर्नित्यं न्यूङ्गं दर्शयति । एवंलक्षणं ब्राह्मणा-
च्छंसौ शंसति ।

१४. द्यौर्न य इन्द्राभि भूमार्य इति विष्णुन्यङ्गाख्यमच्छावाक
एवयामस्तः स्थाने शंसति ।

१५. अभूरेको रथिपते रथीणामिति सामसूक्ताख्यं मैत्रा-
वरुणस्य भवति ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानित्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसि-
सामसूक्ताख्यं शस्यं भवति ।

१७. प्र घा न्वस्य महतो महानीति सामसूक्ताख्यमच्छावाकस्य
शस्यं भवति ।

१ C D M om. प्रगाथं ।

२ A °त्येतत् चते कुन्ताप विना इदं जना इत्यनेनेत्यर्थः । चते°

१८. ^१सामसूक्तादनन्तरमहीनसूक्तानां शंसनं कृत्वा ततो होत्रका
एकाहिकीभिर्ऋग्भिः परिदधति । या एकाहे परिधानीथास्ताभिः
परिधानं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

१९. एकाहभृतस्य विश्वजितः सर्वपृष्ठस्येकाहिकान्पर्यासान्
सकलानेवोर्ध्वमहीनसूक्तेभ्यः शंसेयुः ।

७.

१. विश्वजिदधिकारो ऽनुवर्तते । विश्वजित्युक्तेषु क्रियमाणेषु
माध्यन्दिने सवने वालखिल्या दृषाकपिं विष्णुन्यङ्गमित्येतदुद्धृत्य
यथोक्तान्परिशेषान्माध्यन्दिने सवने होत्रकाः शंसन्ति ।

२. विश्वजिति^१ षष्ठादङ्ग उक्त्यानि भवन्ति ।

३. प्रदेशान्तरार्या अपि परिभाषेयं । तदर्थो ऽयशब्दो विशेषे-
षाधिकारार्थः । यदिशब्दो ऽपि तृतीयसवनातिदेश एवेत्येतत्
ज्ञापयितुं नाङ्गः पृष्ठवाहान्यनुपूर्वमित्यादौ (१४. ६८. २) । षष्ठा-
ङ्गिकं तृतीयसवनं असर्वपृष्ठे ऽहनि अन्यस्मिन्नहनि प्रदिष्टं । तद्यथा
वाजपेये पुरुषमेधे गर्गचिरात्रे पञ्चरात्रादिषु द्वितीयादङ्ग उक्त्यानि
भवन्ति ।

४. परोक्षपृष्ठे विश्वजिति प्रतिश्रित्यानि वक्ष्यमाणानि क्रियन्ते ।

५. शंसतीति मैत्रावरुणस्य प्रतिश्रित्यक्रियोच्यते^२ । उद्धृत्य
वालखिल्याः पिबा सुतस्य रमिन् इत्येन्द्रान् प्रगाथाञ्छंसति । यावत्

उद्विच्यन्ते प्रगाथर्चा ऽपि तावत्यः प्रतिशिष्यवचनात् । ततो माध्य-
न्दिने सवने षड्विंशतिं प्रगाथाञ्ज्वंसति । तृतीयसवने त्रयस्त्रिंश-
त्तृचान्^१ तत्परिमाणत्वात् । पिबा सुतस्य रसिन इति पञ्च । यदिन्द्र
प्रागपागुदगिति सप्त । वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणेत्येकः । उभयं शृणु-
वच्चन इति नव । तरोभिर्वः सप्त । यो राजा चर्षणीनामिति त्रयः^२ ।
विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः । बार्हताः प्रगाथाः प्रतिशिष्यत्वात् ।

६. वृषाकपिं सकुन्तापसुदृत्य वृषाकपिसंमिता एव न्यूङ्ख-
वर्जिता इन्द्रो मदायेत्येवमाद्याः पङ्क्तीरैन्द्रीः शंसति^३ । इन्द्रो मदा-
येति चतुर्दश स्वादोरित्येति तिस्रः अस्माकमिन्द्रेहि न इत्येका
अस्मा इत्काथं वच इत्येका प्रो अस्मा उपसृतिमिति षट् उज्जात-
मिन्द्र ते शव इति तिस्रः आ त्व सुशिप्र दंपते कन्या वारवाथ-
तीति द्वे नकिर्देवा मिनीमसीति च नूनं तं नव्यमिति च । उत्तमा
या पङ्क्तिरिति व्यपदेशात् ।

७. अच्चावाकस्तु प्रतिशिष्यक्रियायां विष्णुन्यङ्गमेव शंसति ।

८. इति यदुक्तमेतत्परोक्षपृष्ठे भवति ।

८.

१. अथानन्तरं विश्वजिच्छित्ये यो विधिः स उच्यते ।

२. ऐकाहिकान्प्रगाथाञ्ज्वंस्त्वा ततो ऽनन्तरं मैत्रावरुणो
वालखिल्याः शंसति । ब्राह्मणाकंशी वृषाकपिं । अच्चावाको

१ C लक्ष्यम् । २ C (orig.) D तिस्रः ।

३ C (orig.) D om. the text from वृषाकपिं to शंसति ।

विष्णुन्यज्रमिति । होता नाभानेदिष्टं । ऐकाहिकवचनमग्निष्टोमस्यैव विश्वजितो ऽधिकारार्थं । यद्यपि श्रुतौ स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्रा वालखिल्याः शंसतीत्युक्तं तथापि पूर्वकालमात्रं तद्विश्वजितप्रकारा-
दूर्ध्वं प्रगाथेभ्यः शिल्पविधानं । अहर्गणे चोर्ध्वमुक्थमुखीयायाः
परिभाषितत्वात् । तच्चात्वा वालखिल्यादीन् शंसेत् ।

३. त्वचपचे वालखिल्यानां चतुर्ध्वं भवति ।

४. प्रत्येकं सामसूक्तादीनां त्रयस्तृचास्तृचास्तृचा वीषा । हो-
चका विश्वजिति सामसूक्तादीनां^१ त्रींस्त्रींस्तृचान् शंसन्ति । होच-
काधिकारे पुनर्होचकग्रहणं होतुर्नाभानेदिष्टार्थम्^२ ।

५. य एष विश्वजिति त्रींस्त्रींस्तृचान् होचकाः शंसन्ति साम-
सूक्तानां यथायथं त्वचशंसनेन त्रयस्तृचा एवमहीनसूक्तानां पर्या-
सानामित्येष विकारो नियमतः । उत्तरस्तु विकल्पेन । विश्वजि-
च्छिल्पग्रहणं होतुरपि यथा स्यात् ।

६. येषु निविद्धीयते तान्निविद्धानीयांस्तृचान् होता शंसेत् ।
आ यद्बुवस्याद् बुवसे न कारुरिति^३ अनुत्तमा ते मघवन्
नकिर्चित्येका कयाशुभीया एवं त्वचः क्रियते । अनुत्तमा त इति
परिधानीयोत्तराः पूर्वाः शस्त्रा यत्रास्मिन् धीयते निविदित्य-
विशेषेणोक्तत्वात् ।

७. युवोर्धदि सख्यायास्मे इति नाभानेदिष्टस्य यस्तृचश्चोदितः
सो ऽयमेव कर्तव्यो निविद्धानीय इति ।

८. ये यज्ञेन दक्षिण्या समक्ता इत्येतत्सूक्तं नियमतो न त्वचः ।
युवोर्धदौत्येकां^१ शस्त्रा तत एतत्सूक्तं ततः परिशिष्टे शंसति ।

९. स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इत्येतत्तृचं^२ सामूहिहिके
वैयूहिहिके वा तृतीयसवने निविद्धानीयं कर्तव्यम् । त्वचवचनं विकल्प-
वाधनार्थं क्रियते ।

१०. प्र वो मह इत्येवयामस्तसूचं शंसेत् । चकारो मारुता-
न्तरेण सह^३ समुच्चयार्थः ।

११. प्रातःसवने यदुक्तं विश्वजित इतरेषां पञ्चानां स्तोत्रिया-
ञ्जसन्ति तस्यापवादः । यथास्तोमं कन्दोगवग्नेन होतुर्होत्रकाणां च
प्रातःसवः भवति । पश्चात्प्रातःसवनस्य वचनं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् ।

६.

१. होत्रकाधिकारोऽनुवर्तते । तत आग्न्याधेयिकं त्वचकृत्प्रमिह
न भवति । चिद्वद्ग्नरात्रस्य विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः । त्वच-
कृत्प्रं शस्त्रं भवति वक्ष्यमाणेन विधिना ।

२. निविद्धानवचनसामर्थ्यादौ परिशिष्टसूत्रे^४ होता होत्रकांश्च
आज्यानामाद्यास्तृचान् शंसेयुः ।

३. निविद्धानानां सूक्तानामुत्तमास्तृचान् होता शंसेत् ।

४. यानीतराणि निविद्धानव्यतिरेकेण सूक्तानि तेषामेकैकां
शंसेयुः श्रित्यत्त्वचानां च ।

१ M युवोर्धदौति त्वचस्यैकां ; om. तत एतत्सूक्तं । २ M inserts नियमतः ।

३ C D om. सह । ४ A C D परिष्टम् ।

५. षष्ठ्याङ्गः समानं विश्वजिच्छित्त्वेन ग्रन्थं श्रित्यानाम् ।
षष्ठ्यहणादन्यत्रापि षष्ठे ऽह्न्यग्निष्टोमसंख्ये श्रित्यानामेव भावार्थ^१
आरम्भः । सर्पसत्त्वे दशरात्रे चाहीने अदशरात्रे ऽपि षष्ठ्ये तुग्र-
ब्दात्पृष्ठश्रित्याविधोगो न्यायः^२ ।

६. समानमेव विश्वजिच्छित्त्वेन होत्रत्वादारम्भः^३ ।

७. समानं विश्वजिच्छित्त्वेन ।

८. यदि पूर्वकारिणो गवामयने ब्राह्मणाच्छंसिने तदीयाय
ग्रन्थाय प्राग्विषुवत ऐन्द्रेषु प्रगाथेषु अभीवर्ताख्यमन्वायातयेयुस्ततो
ब्राह्मणाच्छंसिनो यो विशेषः स उच्यते । यस्मिन् सुवते कुन्दोगाः
स एव स्तोत्रियः कार्यः श्वःस्तोत्रियो ऽनुरूपः कार्यः^४ । न पृष्ठे^५
ऽन्वायातनं तत्र स्तोत्रियानुरूपाणां प्रत्यक्षश्रित्यत्वात् । एकान्नविंश-
तेरेवाङ्गामन्वायातनम् तत्र चतुरक्षरं शतं प्रगाथानामैन्द्रा^६ बार्हताः
प्रगाथा दाशतयीष्विति च्छन्दोगानां ।

त्वमङ्गैकस्ततः^७ सप्त सुखामिद्धि हवामहे ।

त्रयोदश च मो घु ला द्वितीयां त्वत उद्धरेत् ॥

उदु त्यद्ग्रन्तं लेको द्वौ तु मा चिदिति स्मृतौ ।

पिवा सुतस्येति दश यदिन्द्र प्रागपाक्सप्त ॥

वास्तोष्पते ध्रुवेत्येको न हि ते शूर चापरः ।

न भागे^८ द्वितीये तु तरोभिर्वौ विदत्सप्त ॥

१ A सर्वभावार्थः । २ C D न्यायः । ३ A होत्रत्वाद् C D होत्रत्वाद् M होत्रः ।

४ C D कर्तव्यः । ५ A पृष्ठे C D पृष्ठे । ६ M प्रगाथानामैन्द्राणां विद्यते । चतुः-
शतमैन्द्राः । ७ C D त्वमङ्ग प्र शंसिष इत्येकः । ८ C D भागः ।

यो राजेति त्रयो ज्ञेया विश्वेत्ता विष्णुरित्येकः ।
 तं वो दक्षं तु पञ्च स्युरा नो विश्वास्त्विति त्रयः ॥
 त्वामिदा ह्यो ऽयं चत्वारः स्यादेको बण्महानिति ।
 सं मा तपन्ति^१ कवयो^२ विज्ञेयाः सप्तविंशतिः ॥
 वालखिल्ये प्रगाथा ये षड्विंशेन विवर्जिताः ।
 नकिः सुदास इत्येको द्वौ चापि बृहदिन्द्राय ।
 एवं^३ मरुत्वतीयेषु न हि ते विपरीतातः^४ ॥
 सूर्यदेवौ च विज्ञेयावुदु त्वं बण्महौ असि ।
 सर्व एते ऽपि कर्तव्या नान्यथास्ति चतुःशतम् ॥
 अन्यशाखाश्रयाभावा क्कान्दोग्ये गणना भवेत् ।
 अथर्ववेदे त्वपरे ज्ञेयाः पञ्चदशाधिकाः ॥

९. एतदपि परमतमेव । यदिवाग्रब्दात् कदाचिच्छ्रन्दोगा
 गवामयने तत्प्रकृतिषु च संवत्सरसत्त्वेषु प्राग्विषुवतः षट्प्रगाथेनेयुः ।
 द्वादशभिरेतव्यमिति^५ श्रन्दोगानां वचनम् । तस्मिन्त्येके वक्ष्यमाणाः
 षट्प्रगाथा अन्ये संप्रयोक्तव्याः^६ ।

१०. यदि गवामयन इत्यस्मिन्नपि कल्पे तृतीये ऽहर्नि
 बृहत्यो भवन्ति । विकल्पार्थं सूत्रम् । न चात्र श्रुतः सोचियक्रिया ।
 बृहत्य एवानुरूपः । एवं सति पृष्ठस्यापि विकल्पेनान्वायातनम् ।
 नित्यमभिज्ञवे^७ ऽन्वायातनम् । तृतीये ऽहर्नि बृहतीविकल्पः ।

१ C मतयन्ति कवयो विज्ञेया ; in marg. सा as insertion between स and त
 D मतयन्ति कवयो वि० । २ A कवये । ३ C D एवं । ४ C D परितातः ।

५ C D एतद्व्यतिरिक्तम् । ६ M व्यत्यासे प्रयोक्तव्याः । ७ C D अभिज्ञवेन ।

चतुर्विंशे ऽभिजिति खरसामसु नित्यमन्वायातनम् । न प्रायणीये ।
प्रायणीयमतिरात्रमुपेत्येति सूत्रातिरेकात् (१२. १८. ७) न
च्छन्दोमेषु प्रदेशे तु नित्यमेव च ।

११. तं वो दक्षमृतीषहमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । तत्त्वा
यामि सुवीर्यमित्यनुरूपः । अभि प्र वः सुराधसमिति स्तोत्रियः
प्रगाथः । प्र सु श्रुतं सुराधसमित्यनुरूपः । आ त्वा सहस्रमा श्रुत-
मिति स्तोत्रियः प्रगाथः । आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिरित्यनुरूपः । यो
राजा चर्षणीनामिति स्तोत्रियः प्रगाथः । नक्तिष्टं कर्मणा नश-
दित्यनुरूपः । न त्वा वृहन्तो अद्रय इति स्तोत्रियः प्रगाथः ।
त्वमिन्द्र यथा असौत्यनुरूपः । त्वसिन्द्र प्रतृतिध्विति स्तोत्रियः
प्रगाथः । पिबा सुतस्य रसिन इत्यनुरूपः । षडेते प्रगाथाः ।

१२. विषुवति यदि च्छन्दोगा आदित्यव्रताख्यं साम कुर्युः
तत उत्तमे खरसाम्नि विषुवतः स्तोत्रियानुरूपः कर्तव्यः ।

१३. चित्रं देवानामुदगादनीकमिति स्तोत्रियः । उत्तरे
चोत्सूर्या वृहदूर्ध्वीति द्वितीयानुरूपस्येति (११. १२. २५. २६)
तत् पूर्ववत् द्रष्टव्यमविशेषात् ।

१४. विषुवति । ब्राह्मणाच्छंसिनो गवामयने यदि विकर्ण-
मन्वायातयेयुः चित्रं देवानामित्यनयोरेवान्वायातयेयुः । प्रकृतत्वात् ।
तत्र प्रस्तुतमेव शस्त्रम् ।

१५. बण्महाँ असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उदु त्यद्ग्रत-
मित्यनुरूपः । विकर्णस्येत्यनूच्यमाने^१ पूर्वसूत्रस्याथमर्थे इति विज्ञायते ।

१६. प्रगाथग्रहणमनुवर्तते । इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्ययं स्तोत्रियो विकर्णस्थान्यस्य बोध्वं विषुवतः । भेदेनोपदेशात् । इन्द्र ज्येष्ठं न आ भरेत्यनुरूपः ।

१७. पौरुमील्हादीनि सामानि नामविशिष्टानि यदूर्ध्वं विषुवतो ऽभीवर्तस्थाने ऽन्वायातयेयुश्चन्द्रोगा इन्द्र क्रतुं न आ भरेत्यत्रैव कुर्युः तत्रायमेव स्तोत्रियो भवति ऊर्ध्वं विषुवतः ।

१०.

१. होत्रकाणामिति वर्तते । उक्तो माध्यन्दिनेषु सवनेषु विकारो होत्रकाणाम् । अथेदानीमवसरप्राप्त उक्थेषु यः प्राकृताद्विकारः स उच्यते । तार्तीयसवनिकान्युक्थसंबद्धानि होत्रकग्रस्ताण्युक्थान्युच्यन्ते । साकमथं मैत्रावरुणस्येत्येवमादिना सूत्रजातेन । तद्विषयो विकारः । विकारवचनादनुक्तं प्राकृतं । चतुर्थं ऽहनि ब्राह्मणाच्छंसिनः स्तोत्रियानुरूपौ प्रयोजनम्^१ ।

२. अन्येषां जागतानां पक्षे विधानार्थं सूत्रम् । द्वितीयं नित्यवचनं नित्यपरिमाणान्येवेत्यवधारणार्थम् । तत्र प्राकृतेभ्यो ऽन्यानि वृद्धसंप्रदायानुगमादैर्द्राणि जागतानि लिख्यन्ते । एवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति मैत्रावरुणस्य द्वितीये ऽहनि वृषायस इति वृषणत् । तृतीये अश्रावति प्रथमो गोषु गच्छतीत्यश्रावत् । चतुर्थं जज्ञान एव व्यवाधत स्पृध इति जातवत् । पञ्चमे अनानुदो वृषभो दोधतो वध इति वृषभवत् । अष्टमे तुभेदमिन्द्र परि पिच्यते

मध्विति खर्जितं महीति महदत् । नवमे एवेवापागपरे सन्तु दूह्य
इति द्यौः क्रन्ददिति दिव इति तदस्य लोकस्य रूपम् । चतुर्विंशे
आदङ्गिराः प्रथमं दधिरे वय इति समविन्दन्त भोजनमिति
संवत् । प्रथमे खरसान्नि यो न इन्द्राभितो जन इति वृकायुरिति
कदत् । द्वितीये खरसान्नि उभे यदिन्द्र रोदसौ इति तमौ हृधौति
कदत् । तृतीये खरसान्नि अव यत्तं शतक्रतो इति कदत् । अथ
ब्राह्मणाच्छंसिनः । ऐन्द्राणि जागतानि । प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय
सुष्ठुतिमिति त्वं द्वितीये ऽहनि हस्ते वज्रं भरतीति वज्रवत् ।
तृतीये ऽहनि त्रिविष्टिधातु प्रतिमानमोजस इति त्रिवत् । चतुर्थे
यो नो दास आर्यो वा पुरुषुतेति परि कुत्सादिहा गहीति परि-
वत् । पञ्चमे विश्वे ह्यस्मै यजताय धृष्णव इति वृषभायेति वृष-
भवत् । अष्टमे नाना हि त्वा हवमाना जना इम इति धिषणा
तिलिषे महीति महदत् । नवमे अस्य श्रवो नद्यः सप्त विभ्रती-
त्यस्माकमंशुदवा भरेभर इति निवृत्तिः । चतुर्विंशे प्र ते नावं
न समने वचस्युवमिति संवाधादिति संवत् । प्रथमे खरसान्नि
सेहान उय पृतना इति एकराशिति कदत् । अथाच्चावाकस्येन्द्राणि
जागतानि । द्वितीये ऽहनि अभि त्वं मेघं पुरुहूतमृग्नियमिति
चयोदश वृचं यदिन्द्र श्रवसावधीरहिमिति वृत्रवत् । तृतीये त्वं सु
मेघं महया खर्विदमित्यष्टौ द्यौश्चिदस्त्रामवां अहेः खनादिति च
पञ्च हवनस्यदं रथमिति रथवत् । चतुर्थे अहं भुवं वसुनः पूर्वस्य-
तिरित्येकादश । एता विश्वा सवना त्वतुमा कृष इति द्वे । त्रिताय गा
अजनयमिति जातवत् । पञ्चमे ऽहं दां गृणते पूर्व्यं वस्त्रित्येकादश ।

प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति च द्वे स्याहं गवामूधःस्त्रिति
 पशुमत् । सप्तमे तदस्त्रौ नव्यमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा
 स्खर्वतीति पञ्च महिमानमातिरदित्यावत् । अष्टमे प्र ते महे
 विदधे शंसिषं हरौ इति चयोदश मह इति महद्वत् । नवमे
 अर्चा दिवे बृहते शूथ्यं वच इति नव दिवस्त्रिदस्य वरिमा वि
 पप्रथ इति चतस्रो दिव इति तदमुष्य लोकस्य रूपमिति । चतु-
 र्विंशे न्यू पु वाचं प्र महे भरामह इत्येकादश । मा नो ऽस्मिन्
 मधवन् प्रत्खंहसीति द्वे । समिन्द्र रायेति संवत् । प्रथमे खरसान्नि
 अच्छा म इन्द्रं मतयः खर्विद् इति नव । अन्ते दधामीति चतस्रः ।
 ले इत्काममिति कद्वत् । द्वितीये खरसान्नि स इन्द्राहानि समिथा-
 नीति चतस्रः । एष प्र पूर्वोरिति षट् । युनज्मि ते ब्रह्मणेत्येका
 दमां ते धियमित्येका । महः सु वो अरमिति चैका ह्रणोति
 युध इति कद्वत् । तृतीये खरसान्नि तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति
 द्वे । जज्ञान एवेति पञ्च । तव त्य इन्द्र सख्येषु वज्रय इति षट् ।
 ह्यष्वान इति कद्वत् । सप्तमे ऽहनि मैत्रावरुणस्य ब्राह्मणाष्कंसिन-
 शैकाहिके । तत्रैव च यन्नात् । पृष्ठे यानि तान्येवाभिज्ञवे । अभि-
 जिद्विषुवद्विश्वजिन्महाव्रतेषु चातुर्विंशिकान्येव तद्वितोपदेशात् ।
 पृष्ठ्याभिज्ञवप्रथमयोर्दशमे चाहन्यैकाहिकानि । उत्तमे चाभिज्ञविके
 द्वितीयात् तार्तीयकानि । यत्तदित्यारम्भात् । विश्वजिति सर्वपृष्ठे
 परोक्षपृष्ठे च नैव विद्यते । षष्ठे ऽहन्यभावात् । बृहत्पृष्ठपरोक्षपृष्ठेभ-

स्वन्यप्रकारे^१ विश्वजिति द्वितीयादेव । उक्थविकार^२ उक्थवचनात् ।
अन्यस्मिन्नहनि संघातमापद्यमाने जागतविशेषः । स्तोमातिशंसने
प्राकृते एतेषां तद्धामेकाहीभवतामपि^३ अहःसवनोपदेशे (१४.
१. २) च सहौचं । तदित्यारम्भात् । शस्त्रातिदेशो^४ ऽपि यदा
सहौचस्य प्राप्तिः ।

३. उक्थेध्विति वर्तते । प्र वो वाजा अभिद्यव इति स्तोत्रियः ।
प्र वः सखायो अग्नय इत्यनुरूपः । गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्तीति
श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरमेवा पतिं द्रोणसाचं सचेतसमिति त्वचः ।

४. प्र सम्राजे वृहद्दर्चा गभीरमिति सूक्तं । इन्द्रा को वां
वरुणा सुस्रमापेति च । मैत्रावरुणग्रहणमितरयोर्निवृत्त्यर्थ । अहनि
द्वितीय इति नियमार्थम् ।

५. आ वां राजानावध्वरे वष्ट्यामित्यथं पर्यासस्तृतीयपञ्चम-
योरङ्गोर्मथमे च च्छन्दोमे । न तु द्वितीये ऽहनि सूक्तं क्रमभेदात् ।

६. मैत्रावरुणस्तेत्यनुवर्तते^५ । पुनीषे वामरचसं मनीषामिति
पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. ककुषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये ऽहनि श्रुतेः ।
अनुरूपादनन्तरो अथावति प्रथमो गोषु गच्छतीति त्वचः ।

८. धीरा लस्य महिना जनुंषीति सूक्तम् । इन्द्रावरुणा युव-
मध्वराय न इति च^६ तृतीये ऽहनि ।

१ M अन्यप्र० C D अन्यप्रकारवि । २ M उक्थयाधिकारे उक्तयः ।

३ A ऐकादिकीर्णं भवति तामपि C D ऐकादिकीर्णं भवतामपि अहः । सवने
(D अहः सव०) । ४ A शस्त्रातिदेशो C शस्त्रातिदेशो D शस्त्रापि देशो ।

५ om. in C D M. ६ A ins. ततः पर्यास इति ।

८. गायत्रीषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति चतुर्थे ऽह्निति श्रुतेः ।
अनुरूपादनन्तरो जज्ञान एव व्यबाधत सृध इति त्वचः ।

१०. रदत्पथो वरुणः सूर्यायेति सूक्तम् । श्रुष्टौ वां यज्ञ
उद्यतः सजोषा इति च । ततः पर्यास इति चतुर्थे ऽह्नि ।

११. आ ते अग्न इधोमहीत्येका । सो अग्निर्गो वसुरित्येका ।
अग्निं तं मन्ये यो वसुरित्येका^१ । अयं क्रमः स्तोत्रियः ।

१२. आ ते अग्न च्छचा हविरित्यनुरूपः । पङ्क्तिषु मैत्रावरु-
णाय प्रणयन्ति पञ्चमे ऽह्निति (३०. ३) श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरो
अनानुदो वृषभो दोधतो वध इति त्वचः ।

१३. प्र शुन्ध्युवं वरुणाय प्रेष्टां इन्द्रावरुणा युवमध्वराय नः ।
ततः पर्यास इति पञ्चमे ऽह्नि ।

११.

१. द्विपदाः षष्ठे स्तोत्रियानुरूपतया सर्वेषां होत्रकाणां न
केवलं मैत्रावरुणस्य ।

२. अग्ने त्वं नो अन्तम इति स्तोत्रियो द्वैपदस्तृचो भवति
मैत्रावरुणस्य ।

३. आस्नायक्रमेण या चतुर्थी तां तृतीयां करोति ।

४. अग्ने भव सुषमिधा समिद्ध इत्ययमनुरूपो भवति ।

५. वालखिल्या ऋचो ऽभि प्र वः सुराधसमित्यष्टौ सूक्तानि ।

तच्छंसनं विहारयेति विधीयते । स्तोत्रियानुरूपौ शस्त्रा वास्त-
खिल्याः शंसतीति श्रुतेः ।

६. विहारो नाम अन्यदौघस्य सूक्तस्य अन्यदौघेन पादादिना
संधायान्नानम्^१ । तस्यानियमे प्राप्ते नियम उच्यते । पञ्चः प्रथमे
इत्यनेन प्रथमद्वितीये उच्यते । प्रथमद्वितीये सूक्ते पादंपादं वि-
हरन् शंसति ।

७. अर्धर्चमर्धर्चं विहरन् तृतीयचतुर्थे सूक्ते शंसति ।

८. षष्ठमृचं विहरन् तृतीये सूक्ते शंसति । द्विवापेचं तृती-
यत्वं । पञ्चमषष्ठे इत्यर्थः ।

९. उत्तमसूक्ते उत्तमोपोत्तमे सप्ताष्टमे विपर्यस्येत्^२ । अष्टमं
शस्त्रा सप्तमं शंसेत् ।

१०. विद्वतास्त्रन्यत्राप्येवमेव प्रतिगृणन् प्रतीक्षितस्य इति
सूचारम्भः ।

११. वाक्यद्वयं प्रतिगरः । तत्रायं विभागविनिश्चयः । ओथा
मोदैव मदे इत्यवसाने मोदा मोदैवो थो ३ इति श्रुतान्तं प्रणवे ।

१२. त्यसू पु वाजिनमिति तार्क्ष्यं तस्यानुवादेन शंसनं विधा-
योत्तमां परिशिष्येत्येवमादि विधीयते । उत्तमां सुक्ताहावं करोति ।
ततो दूरोहणं हंसः शुचिषदिति । यथा विषुवति शंसनमस्यास्त-
थात्रापि शंसति । यथा विषुवतीत्युत्तमाहावस्य नित्यार्थम् ।

१३. तार्क्ष्यः प्रकृतस्तस्योत्तमामृचसुपसंशस्य तत ऐकाहिकौ

१ C संधाय मानं । २ C in marg. तस्माद्विपर्यसा गभौ जायन्ते इति श्रुतेरन्यः ।

दृचौ शंसति । ऐकाहिकौ प्राज्ञतावित्यर्थः । तौ चर्षणीष्टतमस्तन्माह
यामिति ।

१४. ऐकाहिकाभ्यां दृचाभ्यामनन्तरास्तिष्ठ च्चौ ऽस्माकमत्र
पितर आसन्निति ।

१५. इन्द्रावरुणा युवमध्वराय न इति सूक्तं शंसेत् । ततः
पर्यासमिति षष्ठे इत्युपसंहरन्नेतद्दर्शयति । नात्र चतुःसूक्तान्युक्ता-
नीति नियमः ।

१६. आ ते वत्सो मनो यमदिति स्तोत्रियः । आग्निरगामि
भारत इत्यनुरूपः । एतौ प्रथमे कन्दोमे भवतः ।

१७. पर्यासं त्रीणि च पूर्वाण्यैकाहिकान्यन्तरेणेमानि वां
भागधेयानि सिद्धत इति पञ्च शंसेत् । युवां नरा पश्यमानास
आप्यमिति पञ्चैव^१ । षट्त्रिंशतं मैत्रावरुणस्यतुर्विंशे शंसतीति (३०.
१०) श्रुतेः । चतुर्विंशे शस्त्रं प्रथमाच्छन्दोमादित्यतिदेशः ।

१८. प्रेष्टं वो अतिथिमिति स्तोत्रियः । प्रियो नो अस्तु विश्व-
तिरित्यनुरूपः । मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । ततो ऽनुरू-
पादनन्तरं जागतं तुभ्येदमिन्द्र परि षिच्यते मध्विति ।

१९. भद्रो नो अग्निराहुत इति स्तोत्रियः । यदौ ह्यतेभिराहुत
इत्यनुरूपः । प्रगाथौ काकुभौ । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् ।

२०. पूर्वाभ्यां सह विकल्पः । ततो जागतमेवैवापागपरे सन्तु
दूक्य इति ।

१ A has वा instead of आप्यमिति and inserts [after पश्यमानास] चर्षणी-
ष्टतमित्यादीनि त्रीणि शस्त्रेमानि वामिति पञ्च युवां नरेति वा पञ्च शस्त्रा पर्याससूक्तं
शंसदित्यर्थः ।

२१. न हि ते चचं न सहो न मन्यमित्युभयोश्चन्दोमयो-
र्मध्यमोत्तमयोः सूक्तशेषो दशर्चः ।

२२. इन्द्रा को वां वरुणा सुन्नमापेति मध्यमे चन्दोमे ।

२३. श्रुष्टौ वां यज्ञ उद्यतः सजोषा इत्येतत्सूक्तमुत्तमे चन्दोमे ।

२४. इमा उ वां भूमयो मन्यमाना इति तिस्र उभयो-
श्चन्दोमयोः । उक्तान्युक्त्यानि मैत्रावरुणस्य । ब्राह्मणाच्छंसिन इदानीं
वक्तव्यानि । तदर्थमाह ।

१२.

१. एवा ह्यसि वीरयुरिति स्तोत्रियः । एवा ह्यस्य स्रुते-
त्यनुरूपः । गायत्रीषु ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्ति द्वितीये ऽहसिति
श्रुतेः । अनुरूपादनन्तरं जागतं प्र वः सतां ज्येष्ठतमाय सुष्टुति-
मिति । एवैवापागपरे सन्तु दूढ्य इति केचित्^१ । तद्विचार्यम् ।

२. यस्तस्तम्भ सहसा वि ज्मो अन्तानिति षड् द्वितीये ऽहनि ।
ब्राह्मणाच्छंसिन इत्यधिकार आ अच्चावाकशब्दात् ।

३. यस्तस्तम्भेति षलुत्तरयोरपि च्चन्दोमयोः सूक्तानां मध्ये
भवन्ति ।

४. यो अद्रिभित्तयमजा च्छतावेति सर्वत्र पूर्वं पर्यासाच्छंसेत् ।
तच्चग्रहणं षष्ठे चोर्ध्वं तच्चेभ्य इत्यत्रोपयुज्यते ।

५. अस्तेव सु प्रतरं लायमस्यन्निति पर्यासस्रुतीयपञ्चमयोरङ्गी-
र्मध्यमे च च्चन्दोमे भवति ।

६. अच्छा म इन्द्रं मतयः खर्विद इति पर्यास इतरेष्वहःसु द्वितीयचतुर्थषष्ठसप्तमनवमेषु ।

७. तं ते मदं गृणीमसीति स्तोत्रियः । तम्बभि प्र गायते-
त्यनुरूपः । उष्णिह एताः । ककुषु मैत्रावरुणाय प्रणयन्ति तृतीये
ऽहंस्तेनो स ब्राह्मणाच्छंसिनो वशमेतीति (३०. ६) तुल्यच्छन्दसः
शंसनं वशगमनम् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । त्रिविष्टिधातु
प्रतिमानमोजस इति केचित् । तदपि विचार्यम् ।

८. अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वमिति सूक्तं तृतीये ऽहनि भवति ।

९. उदप्रतो न वयो रचमाणा इति सूक्तं चतुर्थे ऽहनि भवति ।
स्तोत्रियानुरूपावच नोक्तौ उक्थेषु विकारवचनात्^१ (१२. १०. १) ।
प्राक्तौ वयमु लामपूर्व्य यो न इदमिदमिति (९. ३. २) । उष्णिचु
ब्राह्मणाच्छंसिने प्रणयन्तीति चतुर्थे ऽहन्निति श्रुतेः । उष्णिक्कुभ-
सुल्थाचरत्वात् । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । यो नो दास आर्यो
वा पुरुषुतेति । परि कुत्सादिहा गहीति परिवत् । अपरे जज्ञान
एव व्याधत स्पृध इति वदन्ति ।

१०. उदप्रत इत्येव ।

११. प्र मंहिष्ठाय यो अद्रिभिदव द्रप्स इत्येतेभ्यः ।

१२. इन्द्राय साम गायतेति स्तोत्रियः । तम्बभि प्र गायतेत्यनु-
रूपः । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं विश्वे ह्यसौ यजताय धृष्णव इति ।

१३. यज्ञे दिवो नृषदने पृथिव्या इति सूक्तं पञ्चमे ऽहनि
मध्यमे च च्छन्दोमे यज्ञे दिव इति ।

१४. इमा नु कं भुवना सौषधामेति द्वैपदः स्तोत्रियः कार्यः ।

१५. इतीयमनुरूपकृतिः । इमा नु कमिति द्वैपदस्य त्वच-
स्योत्तरे दे अथा वाजं देवहितं सनेमेति तृतीयानुरूपस्य कार्या ।

१३.

१. अप प्राच इन्द्र विश्वाँ अभिचानिति सूक्तं सुकीर्तिसंज्ञितं
शस्त्रा पङ्क्तिशंसं दृषाकपिं शंसेत् । दृषाकपिर्नाम वि हि स्रोतोर-
सृचतेति सूक्तमृषिनाम्ना निर्दिश्यते । तं पङ्क्तिशंसं न्यूङ्क्षयति ।
कथमित्याह । मध्यमस्य पादस्य द्वितीयोत्तमथोरचरयोन्यूङ्क्षं
विशेषयन्नाह ।

२. वैराजः पूर्वस्मिन्निति । वैराज उक्तस्वरूपस्यतुर्थं ऽहनि । स
पूर्वस्मिन् न्यूङ्क्षस्थाने द्वितीये ऽचर इत्यर्थः^१ । द्वितीयस्थाने^२ स्वरूपं
उदाहरत्यन्यथापि व्यञ्जनान्ते सन्धिविशेषज्ञापनार्थं । मददृषाकपो ३
ओ ३^३ अर्थः पुष्टेषु मत्सखेत्युत्तरस्मिन्निति पूर्वाभिप्रायम् ।

३. प्रतिगृणाति यावत्तावत्प्रतीचते शंसिता । तदुभयसुदा-
हरति ।

४. वैराजं द्वादशोकारं न्यूङ्क्षसुक्ता ततो मदेथ मदैवो ओ
ओथा मोदैव एवं प्रतिगृणाति ।

५. तदिति वाक्योपादाने । यत्र शाखान्तरौयमहः 'सर्वाह-
न्यूङ्क्षपचे उपद्रुतसन्धियुक्तमचरं तस्मात् यथा चतुर्थमहस्तैत्तिरीयाणां

१ M om. द्वितीये ऽचर इत्यर्थः द्वितीये स्थाने । २ A द्वितीये । ३ C D कपो
ओ ओ ; sec. b. कपो १ ओ ओ २ । ४ C M D सर्वाहन्यू सर्वाहन्यू ।

सर्वन्यूङ्गम् । उपद्रुतो नाम सन्धिर्वाष्कलानां प्रसिद्धस्तस्योदाहरणं ।
 न ऋते आन्तस्य सख्याय देवा इति । अभिनिहित उक्तः सन्धिः
 प्रातिग्राह्ये । अथाभिनिहितः सन्धिरित्येवमादिना ग्रन्थेन (२. १३) ।
 तस्योदाहरणं । परे ऽवर उभया अभिचा इति संखे प्रयोगः ।
 प्रसिष्ट उक्तः । समानाचरे सख्यान (२. ६) इत्येवमादिना ग्रन्थेन
 प्रातिग्राह्ये प्रतिपादितः । तस्योदाहरणं । माग्रेषसो ऽवीरता परि
 लेति । अथ क्षिप्रसन्धिः । समानाचरमन्तःस्थां (८) खामित्येवमादिना^१ ।
 तस्योदाहरणं । स्वश्वासः सुचेतुनेति प्रगाथे^२ । सन्धिवचनं कृत्रिम-
 स्वाभाविकयोर्हभयोर्ग्रहणार्थं । न्यूङ्गनीयस्य पादस्यादाविति^३ न
 मध्ये । उपातीत्यातिक्रम्य तदुपद्रुतादिसन्धियुक्तं । द्वितीये प्रदर्शनार्थं
 द्वितीयवचनं । हर्षश्चाद्रिरित्युदाहरणं^४ ज्ञापकं । आ न्वो३ इति
 क्षिप्रस्योदाहरणम् । क स्यो इति स्वाभाविकस्य प्रदर्शनार्थम्^५ ।
 कृत्रिमस्योदाहरणस्य द्वित्वं तु विशेषणार्थम् । ततस्तृतीये ऽयचरे
 सन्धे एव^६ (?) । यस्येदमप्यमिति । यथा त्वं देव मघवद्भ्यः सुषूद इति
 वाष्कलिकायां^७ लक्षणमुक्तं^८ तस्य परिहरणार्थम् संनिपातसन्धियो-
 गयोः सन्धिं^९ व्यूहेदिति ततो ऽत्र दकारे न्यूङ्गः स्यात् । श्रौनकेन

१ A ins. उक्तः । २ A प्रगाथः । ३ C (orig.) D पादस्येत्यादाविति ।

४ C D ०हरणं । ५ A ०दर्शनार्थं । द्वित्वं तु मध्यमस्य पादस्य द्वितीयाक्षमयोरिति
 (१०. ५. १०) सिद्धे द्वितीये ऽचरे इति पुनर्द्वित्वं तु कृत्रिमस्य विशेषणार्थं । तेन स्वाथस्य
 यस्येदमित्यादौ द्वितीयस्यापि सन्धिं कृत्वा द्वितीयत्वं संपाद्य तत्र च (?) न्यूङ्गयेत् त्वं
 देवेत्यत्र तु लक्षणान्तरात् त्वं देव इति व्यहाभाव इति दकार एव द्वितीयं इति फलितेन
 ऽर्थः विशेषणार्थम् । ततस्तृतीये ऽयचरे सन्धे एव न्यूङ्गयेत् । यस्येदं । ६ C D सन्धेय ।

७ A C D वाणविकायां M वाणविकायल् C in marg. ०ष्कलि । ८ C D लक्षण-
 युक्तस्य । ९ C D संवन्धं व्यूहेदिति ।

त्वविशेषेण व्यूहस्य उक्तत्वात् वकारे प्राप्नोति^१ तच्च न युक्तं क्व स्यो
इत्युदाहृतत्वात् ।

६. अथ यत्र स्यादिति ब्रुवन् कचिच्छाखान्तरे पञ्चालपद-
वृत्त्याख्या विवृत्तिर्नास्तीति ज्ञापयति । तथा च नो इत्युदाहरण-
पाठः । शाकलाभिप्रायेण विवृत्तिप्रत्यये विवृत्तेः प्रत्युदाहरणं^२ ये
अस्या आचरणेषु दध्निरे इत्यकारे न्यूङ्गः । ननु अकार एवात्र
द्वितीयः तत्रैव न्यूङ्गेन भवितव्यं । किमर्थं सूत्रमेतत् । उच्यते ।
सूत्रारम्भादेवं^३ ज्ञायते । सन्ध्यचराणामपि न्यूङ्गने^४ पादे विकर्षो
भवति । तेन एकार एव द्विधाकृते द्वितीये भागे न्यूङ्गः प्राप्नोति ।
स मा भूदिति विवृत्तिप्रत्यये न्यूङ्गयेदित्युक्तं । यस्येदमयं हविः
यदायुक्त तन्नेत्युभयोः पदयोः सन्धिं कृत्वा न्यूङ्गः श्वा न्वो इत्युदा-
हरणतुल्यत्वात् । सुष्को ओ इदस्या एजत इत्यकृत्वा^५ सन्धिं उप-
द्रुतादिपरिसंख्यानात् । विश्वज्ञाविति यानुनासिकेन^६ प्रत्यादानं
पराङ्गत्वात्^७ । प्र ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ
ओ ओ३ धायेति रेफस्वरभक्तिदकारेण पराङ्गपक्षे तु लोपः ।
दिष्णो ओ ओ ओ३ इत्येवमादिषु तु लोपः^८ एव पराङ्गत्वात्^९ ।

७. तं वृषाकपिं शस्त्वा कुन्तापं शंसति । तमिति साहचर्यार्थम् ।

१ C D अभिप्राप्नोति । २ A ० प्रत्यये वृत्ते यर्युद० M परे उदा० । ३ A ० भादेत-
नतश्चत्वारौतित् । ४ A न्यूने । ५ C D त्वान सन्धिं । ६ A यानुनासिकेन ।
७ C D M पदान्तत्वात् । ८ C D लुलोप M फलो० । ९ C D M पदान्तत्वात्
C (in marg.) प्रत्यादानं पदान्तत्वा देव प्र ओ ओ ओ३ धायेति कारः क्रमजः
पूर्वाचरस्य ततो लोपः ।

१४. १५.

Without commentary.

१६.

१. उक्तानां च तिस्रो नाराशंसः । ततस्तिष्ठो रैभ्यः ततः
कारव्यास्तिस्र एव । ततस्तिष्ठ इन्द्रगाथास्तिस्रश्चानन्तरा भूतेकदः ।

२.^१ शस्त्रा ततो अनन्तरं वक्ष्यमाणश्चतस्रः पारिचित्यस्तासां
द्वितीये पादे प्रथमचतुर्थयोरचरयोर्वैस्वर्यं कुर्यात् । उदानानुदान-
स्वरितप्रचितानां स्वरान्तरैः ।

१७.

१. एताश्चतस्रः पारिचित्यः ।

२. वैस्वर्यानन्तरमेव प्रतिगृणातीत्यर्थः^२ ।

३. पारिचित्यैः शस्त्रा तत एतश्चतस्रो वक्ष्यमाणो विंशति-
पदः । तमेतश्चतस्रपं निविच्छंसं शंसति ।

१८.

१. इत्येतश्चतस्रपः ।

१९.

१. षट्पदेयं तस्यां द्वाभ्यां द्वाभ्यामवसाय द्वाभ्यां प्रणौति ।

२. त्रिष्टुबेषा ।

१ M inserts भूतेकदः ।

२ M अनन्तरे वसान इत्यर्थः ।

२. पङ्क्तिरियं द्वाभ्यामवसायद्वाभ्यामवसायैकेन प्रणौति ।

४. द्यं गायत्री ।

५. इत्येतास्यतस्र आदित्या अङ्गिरस्यः ।

६. एवाह जरितरोथा मोदैवेत्यवसाने तथा ह जरितरोथा
मोदैवेति प्रणवे श्रुतान्ततान्येषां पाठात्^१ । अन्ये तु प्रकृतिदृष्टत्वात्^२
श्रुतं न पठन्ति ।

२०.

१. दिशां कृप्तीः शंसतीति श्रुतेः ।

२. एताः पञ्च दिशां कृप्तयः संज्ञया ।

२१.

१. जनकल्पाः शंसतीति श्रुतेः । षलिति संदेह्युदासार्थम् ।
अत इति क्रमार्थम् ।

२. एता जनकल्पाख्याः ।

३. चतस्रः प्रवल्हिकासंज्ञा अतस्तथस्य प्रतीराधा अनन्तरं^३
तन्निविच्छंसं शंसेत् ।

१ M श्रुतान्ततान्येषां ।

२ C प्रकृतिदृष्टे D प्रकृतिदृष्टं (?) ।

३ C D अनन्तरमनन्तरं ।

२२.

No commentary.१

२३.

१. इति चतस्रः प्रवहिकाः ।

२. एतास्त्रयः प्रतीराधाः ।

३. अलावूनि जरितरित्येवमादीनामेकैकमुक्त्वा नित्यं प्रतिगरं
अथवा मोदैव इति ब्रूयात् । अर्धर्युः प्रतीक्षितव्यः ।

४. इयमतीवादा । प्रवहिकाः प्रतीराधानतीवादाह्नस्या
इति श्रुतौ संज्ञाकरणात् ।

५. पक्षी यियस्यमाना^२ जरितरोयामोदैवेत्यवसाने । होता
विष्टी मे जरितरोया मोदैवेति प्रणवे एवमस्यामतीवादायां प्रति-
गृहणन्तं प्रतीचेत ।

२४.

१. अतीवादाया अनन्तरं वक्ष्यमाणा दशाह्नस्यासंज्ञाः शंसति ।

२. अष्टौ एताः । ता वा अष्टौ भवन्तीति श्रुतेः ।

३. कष्टन्नरः कष्टयमुद्धातन । यद्ध प्राचीरजगन्तेति द्वे इति
श्रुतेः । एवमेताः पूर्वाभिरष्टभिः सह दश ।

४. तासामाह्नस्यानां तृतीये पादे न्यूङ्गः कर्तव्यो यथा वृषा-
कपावुक्तः ।

१ vers 7 is left out in all MSS. २ C (in marg.) कचिद्व्यमेधादौ
कृषायभिमेष्यनसध्वर्युप्रत्ययाद्यदा तदर्थमिह पाठः । ३ C यथेष्टा ।

५. कष्टन्नरः कष्टयसुहृधातनेत्येतस्या द्वितीयदशमयोरचरथो-
र्थथा वृषाकपौ तथा न्यूङ्गः कर्तव्यः ।

६. इतरासामाहनस्यानां द्वितीये ऽचरे वैराजन्यूङ्गमुक्त्वा
द्वितीयस्य पादस्यान्ते आनुष्टुभेन न्यूङ्गेनावसाय तत उपरितनं पादं
गंसेत् । चतुर्थः पादः संतानाथोत्तरस्या ऋचः कर्तव्यः^१ ।

७. अत्र प्रतिगरे विप्रश्नतयः^२ त्रय इकारा ह्रस्वाश्चतुर्थः
भुतः । एवमपरौ द्वौ चतुष्कौ । ततः किमयमिदमाहो ओ ओथा
मोदैवेति प्रतिगृणाति ।

२५.

१. आहनस्यानन्तरं दधिक्राव्णो अकारिषमित्येकां गंसेत् ।
दाधिक्रीं गंसतीति (३०. ८) श्रुतेः । एकाग्रहणं तच्चाग्रङ्कानिरा-
सार्थम् ।

२. सुतासो मधुमत्तमा इति त्वचं । प्र मंहिष्ठाय वृहते वृह-
द्रय इति त्वचं । यो अद्रिभित् प्रथमजा ऋतावेति त्वचं । अत्र
द्रष्टो अंशमतीमतिष्ठदिति त्वचं । एतानि^३ पूर्वं च यदुक्तमिमा
नु कमित्यारभ्य एतत्पष्ठे भवति ।

३. लं न इन्द्रा भरेति स्तोत्रियः । तदिन्द्राव आ भरेत्यनुरूपः ।

४. स्तोत्रियानुरूपपादनन्तरं प्र मंहिष्ठाय वृहते वृहद्रय इत्ये-
तदेव षष्ठ्यं सूक्तमैन्द्रं जागतं भवति । न विकल्पो ऽन्येन सह । प्र

१ C D ऋचोऽर्तव्यः M ऋचधर्तव्यः । २ C D om. अत्र प्रतिगरे विप्रश्नतयः ।

३ M ins. एतानि ।

मंहिष्ठाय दृहते दृहद्रय इति षष्ठ्यं द्विस्तावद्यावन्मैत्रावरुणस्येति
(३०. ८) श्रुतिवचनमेवंविषयमेव ।

५. यो अद्रिभिन्नयमजा च्छतावेत्येका ग्रस्यते । सा चशब्दात्
सूक्तस्थाने गण्यते । चत्वारि सूक्तानि ब्राह्मणाच्छंसी ग्रंसति प्रथमे
कन्दोम इति श्रुतेः ।

६. ऐन्द्र नो गधि प्रिय इति स्तोत्रियः । एदु मध्वो मदि-
न्तरमित्यनुरूपः । मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनु-
रूपादनन्तरं जागतं ऐन्द्रं । नाना हि त्वा हवमाना जना इम
इति । अमात्रं त्वा धिषणा तिलिषे महीति महद्दत् । शेषं पुर-
स्तादुक्तं यस्तस्मैत्यादि ।

७. उष्णिचु ब्राह्मणाच्छंसिन इति श्रुतेः । प्राथम्याद्वैश्वमनसः^१ ।
एतो म्विन्द्रं स्तवाम सखाय इति स्तोत्रियः । सखाय आ शिषा-
महीत्यनुरूपः । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनुरूपा-
दनन्तरमैन्द्रं जागतं । अस्य अत्रो नद्यः सप्त विभ्रतीत्यस्माकमंश-
सुदवा भरेभर इति निवृत्तिः । शेषमुक्तम् ।

२६.

१. इन्द्रं विश्वा अवीरुधन्निति स्तोत्रियः । इन्द्रमीशानमोज-
सेत्यनुरूपस्य प्रथमा । ये पूर्वं अस्यास्तवाहं शूरेत्येते^२ ते उत्तरे
भवतो द्वितीये ऽहनि^३ । एवमयं दृचः । अग्निं दूतमित्याग्नेयत्वाद-

१ M ०म्याच वै : CD om. प्राथम्याद्वैश्वमनसः । २ C D M om. तवाहं शूरेत्येते ।
३ C D M om. द्वितीये ऽहनि C (orig.) M भवत एव त ।

नन्तरस्य । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अभि त्वं मेघं पुरुहूत-
मृग्मियमिति चथोदश । वृचं यदिन्द्रं ग्रवसा वधीरहिमिति
वृचहवत् ।

२. नू मर्तो दयते सनिध्यन्नित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रादनन्तरं
द्वितीयचतुर्थयोरङ्गोः प्रथमोत्तमयोश्च च्छन्दोमयोः ग्रस्यम् ।

३. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमित्येतत्सूक्तमच्छावाकस्यैन्द्रा-
दनन्तरं तृतीयपञ्चमाष्टमेषु ।

४. उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकमित्येतत्तृचं पर्यासात्पूर्वं भवति
सर्वस्वहःसु । सर्वग्रहणमितरेषु इत्यस्यःस्तुष्टिर्मा भूत् ।

५. सं वां कर्मणा समिषा हिनोमीत्येष सर्वदाच्छावाकस्य
पर्यासो भवति । अत्र सर्वदाग्रहणादुरुं यज्ञायेत्यस्य कचिदग्रसन-
मपि । तथा च षष्ठे ऽहनि परो माचयेत्यत्र विनियुक्तस्य न पुनः-
ग्रसनम् ।

६. शुधी हवं तिरश्च्या इति स्तोत्रियः । आश्रुत्कर्णं शुधी
हवमित्यनुरूपस्तृतीये ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं त्वं सु
मेघं महया खर्विदमित्यष्टौ । द्यौश्चिदस्थामवां अहेः स्वनादिति
पञ्च । हवनस्यदं रथमिति रथवत् ।

७. इममिन्द्रं सुतं पिबेति स्तोत्रियः । पिबा सोमं मदाथ
कमित्यनुरूपः चतुर्थे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं
भुवं वसुनः पूर्यस्सतिरेकादश । एता विश्वा सवना तृत्तुमा कष
इति द्वे । चिताय गा अजनयमिति जातवत् ।

८. असावि सोम इन्द्र त इति स्तोत्रियः । इममिन्द्र सुतं पिबेत्यनुरूपः पञ्चमे ऽहनि । अनुरूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अहं दां गृणते पूर्यं वस्त्रित्येकादश । प्र वो महे मन्दमानायान्धस इति द्वे स्याहं गवामूधःस्त्रिति पशुमत् ।

९. प्र व इन्द्राय वृत्रहन्तमायेत्यारण्यकपठितः स्तोत्रियः । अनुरूपो विश्वतोदावन्विश्वतो न आ भरेति षष्ठे ऽहनि । षष्ठग्रहणमुपरिष्ठादिह चोच्यमानमतिरिच्यते । तस्य प्रयोजनं^१ इन्द्रमीशानमोजसेति द्वितीय एवाहनि (२६. १) । अना-रभ्यवादाग्रङ्गाच्च न^२ कार्या । सर्वेष्वहःसु स्तोत्रियानुरूपविधानात् ।

१०. एवयामरुतं^३ प्र वो मह इति यथा वृषाकपिमेव शस्त्रा ततो जनन्तरं । यथा वृषाकपिमिति मध्यमस्य पादस्थेत्येवमाद्यति-दिश्यते (१३. १) ।

११. इह मदो ओ ओ ओ३^४ ओ ओ ओ ओ३ ओ ओ ओ ओ३ मदे मधोर्मदस्य मदिरस्य मदैवो ओ ओथा मोदैव एवं प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतीक्षितव्यः ।

१२. ऋतुर्जनिची तस्या अपस्सरीति सूक्तमेवयामरुतो ज-नन्तरं ग्रसेत् ।

१३. तमस्य द्यावापृथिवी सचेतसेति सूक्तमृतुर्जनिचीयानन्तरं ग्रसेत् ।

१ A ins. इन्द्रं विद्या ।

२ M तु ।

३ A om. एवयामरुतं ।

४ C adds one ओ more.

१४. विष्णोर्नु कं वीर्याणि प्र वोचमिति सूक्तं तमस्य द्यावा-
पृथिवी इति श्रुत्वा ।

१५. प्र वः पान्तमन्धसो धिया यत इति सूक्तं विष्णोर्नु-
कीयादनन्तरं शंसेत् ।

१६. प्र वः पान्तमन्धस इत्येतसूक्तं कन्दोमेषु च श्रुते न
केवलमत्र ।

१७. प्र वः पान्तमन्धस इत्येतस्य तिस्रः शंसेत् प्रथमे कन्दोमे ।
तुशब्दो नियमार्थः । ततो न सूक्तं विकल्प्यते ।

१८. उरुं यज्ञायेत्यस्मान्नृचात्पूर्वं भवामित्रीयमुत्तरयोश्चकन्दो-
मयोर्भवति । तत्रैव नोच्यते । षष्ठे ऽप्यहनि भवामित्रीयं कथं नाम
स्यादिति । तच्च शाखान्तरादिकल्पेन प्रकरणपाठस्य^१ कारणाच्चेहा-
पि सूचितमेव ।

१९. नू मर्तो दयते सनियन्निति सूक्तं । परो मात्रया तच्चा
वृधानेति सूक्तं उत्तमाष्टचमुद्धृत्य श्रुते । उरुं यज्ञायेत्यस्य
सूक्तस्य^२ शंसनं कृत्वा न पुनरिति (26. 5 Comm.) । षष्ठ इत्युपसंहारात्
विष्णोर्नु कमितीतरेष्वित्यस्य^३ विशेषेणायुक्तं^४ भवति । ननु^५
भवत्येव नू मर्तः परो मात्रयेति । सत्यम् । चोदनाक्रमेणानुहृपा-
दनन्तरं पुनर्मा^६ भूत् ।

१ CD पाठाकरणाच्चे०; C in marg. स्य । M पाठाच्च । २ A द्वचस्य परो
मात्रयेत्यस्य सूक्तस्य । ३ A रेवेत्येवि०, C रेवित्यस्य वि० । ४ A ऽयुक्तं जाग्रतं
च । ५ A न ननु । ६ A मात्रयेति नू मर्तस्यस्मिन् सति कृते विष्णोर्नु कमिति
चेत् । सत्यम् । ७ A पुनर्विष्णोर्नु कमिति ना भूत् । पर्याप्तं भवति सदायज्ञात्
अच्युतपर्यायो धोवाकरति श्रुतेऽयम् ।

२०. यदिन्द्र चिच मेहनेति स्तोत्रियः । यदिन्द्र ते चतस्र इति अनु रूपः । प्रथमे कन्दोमे । अनु रूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । तदस्त्रे नयमङ्गिरस्वदर्चतेत्यष्टौ । अजातशत्रुमजरा खर्वतीति पञ्च । ओजो मिमानो महिमानमतिरदित्यावत् ।

२१. पुरां भिन्दुर्युवा कविरिति स्तोत्रियः । अस्त्रैव यः पूर्वस्तृचः सो ऽनु रूपः । तृतीया तु प्रथमा । उत्तरयोरास्त्रायक्रमः । मध्यम इति मध्यमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनु रूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । प्र ते महे विदथे शंसिषं हरी इति त्रयोदश । मह इति महद्वात् ।

२२. गायन्ति त्वा गायत्रिण इति स्तोत्रियः । अनन्तर एवानु रूपः । उत्तमे कन्दोमे कन्दोमाधिकारात् । अनु रूपादनन्तरमैन्द्रं जागतं । अर्चा दिवे वृहते शूयं वच इति नव । दिवश्चिदस्व वरिमा वि पप्रथ इति चतस्रः । दिव इति तदसुख्य लोकास्व रूपम् ।

२७.

१. उक्थेषु विकार इत्यनुवर्तते । द्वितीयप्रभृतीनां पञ्चानां पार्ष्टिकानां कन्दोमानां चोपदिष्टान्युक्थानि । तान्येवेतरेषामुपदिश्यन्ते । चतुर्विंशे ऽहनि प्रथमात् कन्दोमाच्छस्त्रं सर्वेषां होत्रकाणां भवति । षट्त्रिंशतं मैत्रावरुणश्चतुर्विंशे शंसति चत्वारिंशतं ब्राह्म-

णाच्छंभी चतुश्चत्वारिंशतमच्छावाक इति (३०.१०) लिङ्गात् ।
शस्त्रग्रहणात्मकलानि स्तोत्रियानुरूपौ चानुवृत्तेः^१ । सर्वग्रहणमच्छा-
वाकाधिकारनिवृत्त्यर्थम् ।

२. यच्चतुर्णां द्वितीयप्रभृतीनां पार्ष्टिकानां शस्त्रं तद्वशिष्टं
चतुर्णामभिज्ञविकानां द्वितीयप्रभृतीनाम् ।

३. तृतीयप्रभृतिभ्यः पार्ष्टिकेभ्यः खरसामसु यथासंख्येन
शस्त्रम् ।

४. अभिजिदादीनि यदि परमतेनोक्त्यसंस्थान्यहानि कुर्यु-
स्तस्यात्तुर्विंशिकानि सदैन्द्रेभ्यः जागतेभ्यः सकलान्येवोक्त्यानि
कार्याणि । अन्यसंस्थेषूक्त्यवसु न्यायकल्पितानि । नकाहिकान्युत्तर-
चैकाहिकवचनात् । न्यायकल्पे दृढसंप्रदायो लिख्यते । जागत-
विशेषपर्यासवैष्णवविपर्यासः^२ । वैष्णवे विपर्यासो^३ योअद्रिभीयो-
श्चज्ञायशिल्पानि^४ चतुःसूक्तान्येव । जागतपर्यासयोर्मध्ये मैत्रावरु-
णस्य मध्यमे द्वे जागते । ब्राह्मणाच्छंसिन उद्भुततीयं योअद्रि-
भीयात् पूर्वं । अच्छावाकस्य न्यायकृतमेव महाव्रततीयमहरिति वा ।
अहर्वचनस्य हतज्ञार्थस्य पुरुषमेधीयमध्यमे प्रतिषेधार्थं आरम्भः । स
हि षोडशिसंस्थो दिवसः संज्ञापकज्ञापितत्वात् । अन्यसंस्थस्य न्याय-
कल्पनात् ।

५. अथ यदीति वचनात् अत्रापि परमतमेव । ऐकाहिका-
न्येव न न्यायकृतानि । प्राप्तेषु पुनर्वचनात् ।

१ C D •रूपावमुवृत्तेः । २ A वैद्युतपयोसः । ३ C विपर्यासौ M विषयेयोः ।

४ C (orig.) •रंथाज्ञाय D •रंथज्ञाय ।

६. ततो ऽथ यदीत्यनुवर्तत एव । अथ यद्युत्तममाभिष्वविक-
मुक्थ्यं कुर्युः ततो द्वितीयस्याङ्गः पार्ष्टिकस्य यत् तृतीयसवनं होच-
काणां होतुश्चोक्तं तदुत्तमस्याभिष्वविकस्य भवति । द्विरभ्यासो
ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये द्वादशे

ऽध्यायः समाप्तः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

१.

१. अभिजिदादयो ऽग्निष्टोमाः स्वश्रुतावुक्तास्तेषां स्वश्रुतिं परित्यज्य किमर्थमुक्त्यानुपदिष्टानीति । यत इदमाह । पूर्वकारिणश्चन्द्रोगा अध्वर्यवः । उत्तरकारिणो बह्वृचा इत्यर्थाङ्गस्यते । न हि ग्रहग्रहणं^१ स्तोत्रस्तवनं च शास्त्रमन्तरेण परिसमाप्यते श्रुतेर्न्यायाच्च ।

२. एवं तावदुपदिष्टं युज्यते कर्तुं । यदि पुनस्ते चन्द्रोगाध्वर्यवो ऽस्मच्छ्रुतिकल्पानुपदिष्टं कुर्युस्ततः कथमिति । उक्त एव न्यायो यथास्तुतमनुग्रहं^२ कल्पशास्त्रैर्युत्तरकारिभिर्भवितव्यं^३ । शाखान्तरविहिते तद्वा कल्प्यं^४ वा स्यात् । सूत्रारम्भयत्नात् । अत्रोदाहरणं । यदि त्रिकद्रुकीयास्त्रष्टाचत्वारिंशेन वृहता तदा रात्रिपरिशेषं च शंसति अमंलोपाय ऐन्द्री त्रिषु भवति । याज्या पिवा सोमं महत इन्द्रियायेत्युत्तरा वा मदती भवति । यानि चोत्तमस्य क्रान्दोमिकस्य^५ निष्केवल्यसूक्तानि तानि वा शंसेत् अष्टाचत्वारिंशसोमसामान्यात् । पूर्वैव तु याज्या । यदोत्तममतिरिक्तं तद्वा कुर्युरिति भारद्वाजकानां । तत्राश्विनीभिः सोममतिशंसेदाश्विनीयाज्या जगत्यस्तु कर्तव्याः । सवनच्छन्दोगवशात् । तत्र त्रिषु षष्टिशतेषु या न प्रयुक्तास्ताः कार्यः । संभवे सकृत्किद्यान्याय्या । आ वां रयं

१ C D om. ग्रह ।

२ A कल्पशास्त्रे ।

३ D यवि ।

४ A • विहिते तद्वा कल्पं वा ऽस्मात् ।

५ C D om. स्य ।

पुरुमाद्यं मनोजुवमिति दश । अबोधग्रिर्जम् उदेति सूर्य इति
 चतस्रः । अभूदिदं वयुनमो षु भूषतेति पञ्च । कः स्निहृचो
 निष्ठितो मध्ये अर्णस इत्येका । अर्वाञ्चमद्य यथं नृवाहणमित्येका ।
 एष स्य भानुरुदियति युज्यत इति षट् । यदिन्नेण सरथं याथो
 अश्विनेत्येका । उभा हि दक्षा भिषजा मयोभुवेति पञ्च । यो वां
 परिज्मा सुवृदश्विन रथ इति पञ्च । भुज्यमंहसः पिप्रथो निर-
 श्विनेत्येका । एता वा ग्राह्याः । अर्वाञ्चमद्य यथं नृवाहणमिति
 याज्या । उत स्या वां मधुमन्मच्चिकारपदिति वा मद्धती ।

२. इष्टीनां ग्रन्थ्यंतादिनि^१ क्रियमाणे हविषां यागक्रमेण
 देवते शब्दे सगुणनिर्गुणे उच्चैरुपांशुतायां च मन्त्रादेः शब्दस्य ।
 एतेष्वध्वर्युमनुविदधीत । तदुक्तं कुर्यादात्मीयमुपदिष्टमपुपेक्षेत ।
 यजमानो ऽन्यो वाध्वर्यवत्वादस्य ।

३. स्तोत्रियादिषु छन्दोगमनुविदधीत । उपदिष्टमप्यात्मीयं
 नाद्रियेत तन्नाधान्यात् ।

४. छन्दोगानुविधानस्यायमपवादः । अत्रोदाहरणं । सुरुप-
 द्धन्नुतये सुदुषामिव गोदुहे जुह्वमसाइ द्यविद्यवाद द्यविद्यवाद
 द्यविद्यवाद^२ ।

५. पूर्वोणानादरे^३ प्राप्ते विशेषे ऽनुविधानं । ऋचां विपर्यास-
 मनुविदध्यादेव ।

७. येन वृत्राणि हर्यश्च हंसौत्येवमादिको न्यूज्जनीयः पादो

१ D शाश्वतानि क्रि० C in marg. एतावन्ने । तेषां परि ।

२ A om. द्यवि द्यवाद ।

३ A ०णादरे ।

विकर्षेण पूर्यते । ततस्तस्य विकर्षस्य द्वितीयं भागं गणयित्वा न्यूह्मनीयं संपादयेत् । तथा निष्टिग्न्यः पुत्रमा च्यावयोतय इति । संख्यानमात्रमेव विकर्षस्यात्र विधीयते । न तु विकृष्टप्रयोगः । ननु न्यूह्मगधिकार एवास्य विधानं युक्तं । उच्यते । इह विधानस्यैतद्विधानं न्यूह्मनीयपादव्यतिरेकेणान्यत्र न्यूह्मने पादे कन्दोगैर्विकृष्टे तदनुविधानाधिकारात् विकर्षप्रयोगेणापि पादपूरणं यथा स्यादिति । अत्रोदाहरणं । मा नो अज्जाता वृजना दुराध्य इति ।

८. अयं च न्यूह्मसंबन्धो विशेषः प्रसङ्गादिहोच्यते^१ । न्यूह्मनीयात्स्वरादूर्ध्वं यानि समानि कन्दोमानानि तेनैव स्वरेण तुल्यं कन्दोमानं कुर्वन्ति । तदङ्गानीत्यर्थः । तानि सुप्येरन् अदर्शनं^२ तेषां कार्यमित्युक्तं भवति । व्यञ्जनग्रहणादनुस्वारस्य लोपो भवति । अत्रोदाहरणं । चतुर्थे ऽहनि न्यूह्मे प्रातरनुवाके तपूंयमे जुक्ता पतङ्गानिति ।

२.

१. अथ यदि पशुरानीतो ऽनुपाकृतो घृषेतलिग्भ्यस्तं कारयेदिति श्रुतेः । पशुलिग्भ्य एव तत्प्रकृतत्वात् ।

२. यद्युपाकृतः पशुः कम्पते तत आज्याहुतिं होता जुहुयात् यस्माद्भीषावेपिष्टा इत्येवमादिना मन्त्रेण ।

३. उपाकृते वाश्वमाने यस्माद्भीषावाग्निष्टास्ततो न इत्येवमादिना मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहुयात् ।

४. पलायितुं प्रवृत्ते ।

५. उपाकृते पशवुपविष्टे ।

६. यस्माद्ग्रीवा संज्ञता ततो न इत्येवमादिना मन्वेणाज्याहुतिं जुहुयात् । उपाकृते स्वयंमृते पशौ ।

७. यद्रूपः यद्देवत्यो पशुः पूर्वः । पशुशब्दे ऽनुवर्तमाने पुनः-
पशुशब्दात् शाखापशुष्वप्येतन्नैमित्तिकं न वेपमानाद्याज्याहुतयः ।

८. उपाकृतस्य मृतस्यायं विनियोगो वचनात् ।

३.

१. प्रवृत्तेषु प्रयाजेषु मृते पशौ तेनैव संख्यायं कर्म । यदि त्वयेकयैवाप्रिया ग्रीतः स्वात्तेनैव प्रचरेयुरिति सा स्थितिरिति श्रुतेः (१८. १२) ।

२. अवदाने जिह्वादी नष्टे अनुपलभ्यमाने । दुष्टे शिष्टभक्षणायोग्ये । विमथिते । उपलभ्यमान^१ एवाप्राप्ये भक्षिते वाज्यं प्रति-
निदध्यात् । इति प्रतिनिधेयनियमः ।

३. पूर्वसूत्रस्यैकदेशस्यायमपवादः । हृदयस्य नाग्रे ऽन्यमालभेत । न तु दुष्टविमथितयोः । तत्र हि वाज्यं प्रतिनिधानमेव । अन्य-
वचनात्^२ पूर्वस्योपलक्षणं वक्तुं ह्यागमिति । आलभेत प्रतिनिदध्या-
दित्यर्थः । प्रतिनिध्याधिकारादालभतिः^३ प्रतिनिध्यर्थः । अतो
नाग्निप्रणयनादीनामावृत्तिः । वपापशुपुरोस्ताग्रयोर्न पुनःक्रिया

१ C ०लभ्यमाना ।

२ A वाज्यवचनात् ।

३ A आलभति, C D ०भति ।

कृतत्वात्^१ । सर्वेषामवदानानां परित्यागो भारद्वाजवचनात् । अग्नि-
गोरावृत्तिः संश्रामनत्वात् उपप्रैषस्य च तादर्थ्यात् । मनोतापर्यग्नि-
करणानामावृत्तिः । संनिपातात् ।

४. यदीच्छेद्यजमानो ये मे पशुप्रध्वंसितारस्त त आर्तिं प्रा-
प्नुयुरिति ततः कुविदङ्ग यवमन्नो यवं चिदित्यनेन मन्त्रेणाग्नीध्रीये
आव्याज्जतिं^२ जुहुयात् । होता च कुर्यादनादिष्टमिति परिभाषि-
तत्वात् ।

५. अष्टापद्यां गर्भिण्यामित्यर्थः । वशायामनूबन्ध्यायामिति
विशिष्टचोदना । चोदितायामष्टापद्यां सत्यामेतद्गर्भस्य^३ त्वचो
वपारूपं फलीकरणानां फालीकरणान् । फलीकरणा मध्यमास्त-
ण्डुलास्ते हि स्वविष्टान्फलीकुर्वन्ति तेषां ये फालीकरणा अवकणा^४
इति प्रसिद्धास्तागर्भं च । इतिशब्दस्य स्वार्थः । ग्रामिचे ऽग्नौ अप-
थिलेतरस्य वपाप्रधानस्विष्टकृदादेराज्जतिजातस्य वषट्कारेषु वपा-
द्युपजुहुयात् ।

४.

१. अनपवृत्ते यूपकर्मणि स्वरुहोमे यदि यूपविरोहणं स्यात्त-
तस्त्वाष्टं वज्ररूपमनेकवर्णं पशुमालभेत । पशुवन्त्वं कुर्यादित्यर्थः ।
अर्हर्गणेष्वन्ये ऽहनि स्वरुहोमस्तचोर्ध्वं स्वरुहोमकालादिरोहणे उत्तरे
पश्चावन्वायातनम् ।

१ A तत्क० ।

२ A ins. होता ।

३ A एतद्गर्भस्य, C न तद्गर्भस्य, D न तद्गर्भस्य । ४ D अकणा M om.:

२. वपायाः पुरोलाशस्य पशोः पुरोनुवाक्या यथासङ्ख्येन ।

३. प्र स्रु महे सुग्ररणाद्य मेधामिति वपाया याज्या । प्रथम-
भाजं यशसं वयोधामिति पुरोलाशस्य याज्या देव लघुरिति
पशोर्याज्या ।

५.

१. क्रियमाणकर्मज्ञानगोचरे देवयजनान्तर्गते विद्विषाणयोर्यज-
मानयोः सुत्ययोरङ्गोर्यः संनिपातः । एककालोपनिपातः पदा-
र्यानां । तं संसव इत्याचक्षते याज्ञिकाः ।

२. इतरापेक्षे^१ पूर्वत्वम् ।

३. याः काश्चिदाहुतौः ।

४. प्रातःसवनादावाज्याहुतीर्जुहोति संवेशायेत्येवमादिना म-

उत्तर

५. माध्यन्दिने सवने एतावान्मन्त्रविकारः ।

६. त्रिष्टुभे जगत्या इति नोक्तमद्वित्यर्थं ककारस्य ।

स्त्रीम्

७. इतरयज्ञकारिणमध्वर्युमितरेऽध्वर्युमृतमिच्छन्प्राजापत्या-
भिस्त्रिष्टुभिरार्च्यग्भिः प्रातःसवने आज्याहुतीर्जुह्यात् । अस्त्रामिको
ऽपि वचःफलवचनात्^२ ।

८. होतारं मृतमिच्छन् होता माध्यन्दिने सवने प्राजापत्या-
भिस्त्रिष्टुभिराज्याहुतीर्जुह्यात् ।

९. उद्गातारं मृतमिच्छन् द्वतीयसवने उद्गाता प्राजापत्याभि-
स्तिष्ठभिराज्याहुतौर्जुह्यात् ।

१०. ब्रह्माणं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिराज्या-
हुतौरनुसवनं ब्रह्मा जुह्यात् ।

११. यजमानं मृतमिच्छन् प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिराज्या-
हुतौरनुसवनं यजमानो जुह्यात् ।

१२. सर्वानितरानृत्विज इतरयज्ञस्थान् मृतानिच्छन्तः मयज-
मानकान् सर्वे मयजमानकाः^१ । प्राजापत्याभिस्तिष्ठभिराज्या-
हुतौरनुसवनं जुह्युः ।

१३. संसवे उभे दृष्टद्वयन्तरे कुर्यादिति वचनात् । संसवा-
पन्नाः कुर्युः ।

१४. आभीकादीनां साम्नामुपदेशः । एतेषु सप्त कथाशुभी-
यादीनि कथं नाम स्युरिति ।

वपा-

१५. कथा शुभा सवयसः सनीला इति मरुत्वतीयं भ-
प्रक्रान्तनिवृत्त्यर्थं मरुत्वतीयादीनां ग्रहणम् ।

१६. यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति ।

१७. ममाग्रे वर्च इति ।

१८. यदि प्रथमाः संस्थापयेयुरितरे तत उत्तरां संस्थां
कुर्यात् । अग्निष्टोमे प्रक्रान्ते उक्थ्यादिकम् ।

१ A inserts between स and यजमानकाः the following passage: पूर्व-
प्रातरनुवाकमिति संसवदोषनिवृत्त्यर्थं । प्रथमारम्भकाः वपसां वदन्तात् पूर्वप्रातरनुवा-
कारम्भकालः प्रकृतौ विहितस्तस्मिन् द्वेष्टारः प्रातरनुवाकारम्भं वरिष्यतीति मत्वा ततः
पूर्वमेवमह्वानिश्च प्रातरनुवाकारम्भे कृत्वा समापनकालात् पूर्वमेव समापयेयुः ।

१६. तस्यैवाङ्गो ऽभ्यासेन द्विराचकरणम्^१ । विशेषणानुपदे-
शादन्यः सोमः क्रेतव्यो ऽहरन्तरत्वात् । तत्रानुक्रम्यष्टाध्यायनप्रणयनानि
सांनिपातिकानि कर्तव्यानि सहोच्चाप्यकृतत्वात् । सोमस्यैव केवलस्य
प्रणयनं । तच्चाग्नेयीरूपं प्रियमिति चोद्धरेत्^२ । यथासवनविधि-
पश्चाद्वाग्नीध्रप्रणयने^३ सोमो जिगाति गातुविदित्वेवमादिनां प्राक्प-
रिधानीयायाः उद्भारः । तत्र चाग्नीध्रसमीप एव परिधानं प्राङ्मुख-
स्थार्थं परिसमाप्तत्वात् । एवमिहापि यावदर्थं कर्म । नैवात्राह-
र्गणधर्मो भवति निमित्ते कर्मान्तरत्वात् । आशिषां निर्वचनमेव
समाप्यपेक्षितत्वात् । समिष्टयजुरन्तं च पूर्वपूर्वमहरङ्गत्वात्^४ ।

२०. संसवधर्मरहितं प्रकान्तशब्दाभिधायकमहरभ्यासेनाहर-
न्तरं मुख्यद्रव्याभावे प्रतिनिध्यनुष्ठेये संसवाहनि तस्याभ्यासः तादृश-
स्यैवाभ्यासो न युज्यते । प्रतिनिधौ तत्कालादिति न्यायात् । तेन
कीकैरनुष्ठेयमाने संसवाहनि तस्याभ्यासः सोमेनैव न पूतिकैः ।

उक्तं २१. वाशब्दः पक्षान्तरे । तस्यामग्निष्ठोमादिकायां संकल्पितायां
यां भूयसीः संकल्पितयज्ञचोदिताभ्यो बह्वतरा दक्षिणा दद्यात् ।

सौम २२. स्ववन्थो वा विहरन्ति । स्ववन्थ आपो नदीतडागादिस्थाः
संस्ववन्थो विहरन्ति । विच्छिन्दन्तीत्यर्थः । वायुर्वान्तरावती विहर-
त्याकाशश्चेति वा संख्यानं भावयेत् । चकारः सर्वत्र विद्विषाणाना-
मित्यस्य प्रापणार्थः ।

१ A C D M ०राचं क० । २ C M वा० । ३ A यथासवनविधि०
M यथा स च विधिरूपं, C D यथासववि० । ४ C पूर्व D om' once पूर्व ।

६.

१. क्रीत इति विशेषणादक्रीतापहारे चोदितकालस्थाति-
नयनमपि^१ । सोममात्रे सर्वास्वस्थासु करिष्यमाणप्रयोजने । अपहृत
इत्यपशब्दाददृश्यमाने विनायपहरणेन । अमेध्यसंस्पृष्टे^२ तु शक्ये
अमेध्यापनयने शुद्धिः कार्या ।

यावन्नापैत्यमेध्याक्ताङ्गन्धो लेपश्च तत्कृतः ।

तावन्मृदारि वादेयं सर्वासु द्रव्यशुद्धिषु ॥ इति

सर्ववचनात् । अभिषुतेषु दुष्टे परित्यागो ऽपहृतवच्च कर्म ।
अन्यमाहृत्येत्यन्यस्याहरणमात्रम् । न क्रयः । अभिषुणुयादिति प्राग-
भिषवाक्रीतापहृतस्य लब्धस्यापि तेन सह समुच्चयः । उभयोः
संस्कृतत्वात् ।

२. सोमाहरणशालिने मूल्यनिरपेक्षयापि सोमविक्रयिणे वा
मूल्यार्थिने किञ्चिद्द्यात् । न तु शास्त्रीयम् ।

३. यजेतेति वाक्यशेषः । अभिषुणुयादिति यागचोदनात्
एव । अनुपलभ्यमाने सोमे पूतीकादीनभिषुत्य यजेत्^३ । पूर्त
रोहितदृष्टाग्राणि^४ । अर्जुनो ऽपि दृष्टजातिरेव । तत्पुष्पा
शुक्तानि ।

४. दृष्टानां पूर्वोक्तानां यागसाधनानामभिषुतानामयं संस्कारः ।
प्रतिदुहा चीरेण सदोदुग्धेन प्रातःसवने श्रौणीयात् । मिश्रयेत् ।
शृतेन कृतातच्चनेन माध्यन्दिने श्रौणीयात् । दध्ना हवीथसवने ।

१ All MSS. कालाया० or कालाया० ।

२ A ०स्पृष्टे तु शब्दे ।

३ A वा यजेत ।

४ M रोहिण्य०, O रोहिण्य० (P) D रोहिण्य० ।

५. एका स्त्रीगौर्दद्या । दक्षिणायहणात् प्राङ्गतस्य दक्षिणस्य निवृत्तिः । अवष्टयादुदेत्य तदन्तं कृत्वा पुनर्दीक्षेत तादृशेनैव कक्ष्येन ।
६. तच्च तस्मिन् पुनर्यज्ञे प्रक्रान्तक्रतुदक्षिणा दद्यात् । पुनर्यज्ञो ह्येष तच्च क्रतुप्रायश्चित्तिरिति^१ श्रतपथश्रुतेः (४. ५. १०. ६) । एकस्यामपि लाङ्गतौ पूतीकादिभिः कृतायामेतप्रायश्चित्तम् । अनेकथागाभ्यस्ते ह्येतदेकमपूर्वं सोमेन यजेतेति चोदनैक्यात् ।
७. दुष्टे ऽपि क्षुर्यादिति वाक्यशेषः ।
८. सोमाभावे पूतीकादि यदुक्तं तच्च दाहनाभावे । पञ्च गा दक्षिणां दद्यादित्यथं विशेषः । शेषं पूर्ववत् ।

७.

१. प्रातःसवनात्सोमो ऽतिरिच्येत । ततो वक्ष्यमाणं कर्म ।
२. अस्ति सोमो अयं सुत इति स्तोत्रियः । आन्नायक्रमेण उत्तरो ऽनुरूपः । होतृग्रहणं पूर्वत्राधिकारविच्छेदात् ।
३. वक्ष्यमाणाभिरन्याभिश्चैवं देवताभिः^२ सह स्तोत्रियाऽनुरूपाभ्यां स्त्रीमातिशंसनम् । ऐन्द्रवैष्णवीभिरिति सहार्थं तृतीया ।
४. विष्णोः कर्माणि पश्यतेति नैघण्टुके ऐन्द्रवैष्णव्युक्ता । अन्यत्राप्येवं स्वरूपस्य परियहः । कथं नाम स्यादिति ।
५. इन्द्रमिन्द्राग्निनो बृहत्सूक्तम् । अतो देवा अवन्तु न इति षष्ठ्यः एताः सूक्तासंभवात्^३ ।

१ A om. क्रतुः । २ C D ० भिस्त्वैवं देवताभिः । ३ A ins. सेन्द्रे । ४ A सूक्तसं० ।

६. अतो देवा अवन्तु न इत्येतस्य षष्ठ्यस्योत्तमया परिधाय
विष्णोः कर्माणि पश्यतेत्येतया यजति ।

८.

१. वक्ष्यमाणं कर्म । सोमाधिकारो होतृग्रहणं चानुवर्तते ।
२. वण्महौ असि सूर्येति स्तोत्रियः प्रगाथः । उत्तरो ऽनुरूपः ।
३. त्रिष्टुबर्थं वचनम् । अस्तेदु मातुः सवनेषु सद्य इत्येका ।
दिवो न तुभ्यमन्विन्द्र सचेत्येका । सं वां कर्मणा समिषा हिनो-
मीत्यष्टौ । उरुं यज्ञाय चक्रथुरु लोकमिति तिस्रः । सूक्तमेव
गायत्र्यः । एताः कृत्रिवत् । व्यर्थमा वरुणश्चेति पन्थामित्येका ।
वधान्यं विश्वे मरुतः सजोषाः । प्रोतये वरुणं मित्रमिन्द्रमित्येते
विकल्पिते ।
४. या विश्वासां जनितारा मतीनामिति यद्वा इन्द्राविष्णू
तत्पनथाय्यं वामित्येतयोरन्यतरा^१ ।

९.

१. यथा पूर्वयोः सवनयोः शस्त्रं तथेहापि द्रष्टव्यम् । आश्वि-
नादतिरिक्त इति विशेषारम्भात् ।
२. प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट नामेति स्तोत्रियः । प्र तद्विष्णुः
स्रवते वीर्येणेत्यनुरूपः ।

३. जगत्यर्थं आरम्भः । प्र वः पान्तमन्वसो धियायत इति तिस्रः सूक्तं वा । आ यो विवाय सचथाय दैव्य इत्येका । सखे विष्णो वितरं वि क्रमस्वेत्येका । तमस्य विष्णुर्महिमानमोजसेत्येका सूक्तं वा । मरुत्तिङ्गान् परित्यजेदन्थाञ्च ।

४. त्वेषमित्या समरणं शिमीवतोरिति ।

१०.

१. सोम इति वर्तत एव । आश्विनं शस्त्रं समाख्यानात् । तस्मात्सोमे ऽतिरिक्ते वक्ष्यमाणं शस्त्रम् ।

२. अत्र स्तोत्रियातुरूपौ प्र तत्ते अद्य शिपिविष्ट प्र तद्विष्णुरिति तृतीयसवनत्वाविशेषात्^१ । सोमातिशंसनायाश्विन्यः^२ प्रचुरा एव ।

३. अविशेषाद्या काचित् ।

४. पर्यायैरस्तुते यद्यादित्य उदित्यात्ततः पञ्चभिः सोमैः पञ्चकैः सोमैर्होत्रकेभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । स्तुवते कन्दोगाः ।

५. आदितो ऽवच्छेद इति न्यायात्^३ आद्ये द्वे च्चरौ । जागं-
तानामिति नोक्तं त्रिष्टुप्परिहारार्थम् । ततो मां धुरिन्द्र नामा
देवतेत्युद्धार्या ।

६. कर्तव्या इति वाक्यशेषः । अशस्त्रापि चतुर्दशीं त्रयोदश्या
परिधानं नित्या इति वचनात् ।

१ C D ० नवाविशेषात्, A M ० नवाद्विशेषात् । २ A सोमातिशंसने नृ नायाश्वि ।

३ A ज्ञायात् ।

७. कृन्दोगाः सुवते तथैव शस्त्रम् ।
 ८. होत्रे वा प्रथमानां स्तोत्राणां कृत्स्नं भवति । तथैव^१ शस्त्रम् ।
 ९. कृत्स्नस्तवनशंसने कर्तव्ये ।
 १०. कृत्स्नस्तवनं शंसनं च ।
 ११. आश्विनमथेतावत्परिमाणमभिव्योषे कार्यम् ।
 शतानि त्रीणि षष्ठा च^२ व्युष्टायामाश्विनं भवेत् ।
 प्रत्यक्षाणामृचां नात्र दृहतीनां च संपदा ॥१॥
 प्रतिपत्तिर्नवोपेत्यग्निमीले पुरो नव ।
 ता राजाना चतस्रस्तु ज्ञेया अग्ने कदाचन ॥२॥
 यो मर्त्येष्विति चैका स्यादगन्धेति त्वचः स्मृतः ।
 प्रगाथो ऽग्ने विवस्वत्यादेश एव ककुपकृतः ॥३॥
 एते द्वे अयमग्निः षट् त्वामग्ने द्वे त्वचं पुरु ।
 सप्त वेदिषदे ज्ञेयास्तृचे मेति^३ जनस्य च^४ ॥४॥
 अग्निं तं दश तिस्रः कः पञ्च चोत सखासीति ।
 उषो भद्रेभिरा सूक्तमेकोपो रुरुचे तथा ॥५॥
 प्रति स्तोमेभिरुषसं सूक्तमुषो यदद्य द्वे ।
 उषस्तत्तिस्र एता उ चतस्रः स्युर्महे दश ॥६॥
 अश्विना यज्वरौरिषस्तिस्र एका न यत्परः ।
 दूरादिहेव षट्त्रिंशदुदीरायां दशाष्टौ च ॥७॥
 आ मे हवं नवैका नः को वामद्य चतस्रस्तु ।

१ A तथैव । २ A षष्ठा, C षष्ठा, M षष्ठानि । ३ C ०स्तृचे मेति, A स्तृचमेति ।
 ४ A जनस्य षट् ।

एका भात्यग्निरुषसां नासत्याभ्यां सूक्तं तथा ॥८॥
 का राधन्नव मध्वसु सूक्ते सूक्ते युवोस्तथा ।
 तं युञ्जाथां नवा मे हवं नासत्या पञ्चपञ्च ॥९॥
 युवोरु षू रथं चिञ्चिदेका तिस्रः समानसु ।
 नव प्रति प्रियतमं तुल्यं सूर्यादि यत्परम् ॥१०॥
 अकूभिषेत (?) १ ता ज्ञेया गायत्र्येकोष्णिहा परे २ ।
 अनुष्टुबुष्णिहौ च द्वे दृहत्युष्णिगनुष्टुभः ३ ॥११॥

११.

१. सत्वे गणयज्ञे वा । यदि दीक्षितो विधेय कथं स्यादित्यत आह ।

२. दग्ध्वा निर्मन्थ्येन ग्रामिचादा आहतेन सौकिनेन वा शाखान्तरात् । अस्थीन्युपनद्ध ततः पुत्रं ४ भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सांनिपातिकैः संस्कृतं तेन सह यजेरन् ।

३. पुत्रं भ्रातरं वा दीक्षयित्वा सह यजेरन्नित्येतन्निरासेन ५ कल्भान्तरमेतद्वाशब्दात् ६ । दग्ध्वास्थीन्युपनद्धेत्येतदस्मिन्नपि पक्षे भवत्येव । अभिषुत्य सोमं राजानमगृहीत्वा गृहान्दक्षिणापरस्थां वेदिश्रोण्यां यजमानास्त्रिकुम्भं निधाय तस्मिन्देष्टे दक्षिणापरवेदि-श्रोण्या देशे कन्दोगाः सर्पराज्ञीभिरायं गौरित्येताभिः परा-

१ C in marg. सो सोमतादशष्टौ चान्वयं स्मृतः । २ CD अकूभिषेत । ३ A परे ।

४ CD लष्णिक्चिष्टुभः । C in marg. चिचं देवानामित्यादि याज्यान्तं प्रकृतिवदित्यर्थः ।

५ C तत् । ६ C D M निरासेन । ७ C D M ०द्वादशशब्दात् ।

चौभिरनावृत्ताभिः स्तुवते । तत्र दक्षिणतो ब्रह्मा मैत्रावरुणश्चोप-
विश्य स्तोत्रप्रसवं कुर्याताम् ।

४. मार्जालीयसंनिधौ वा अस्थिकुम्भं निधाय सार्षराज्ञीभिः
पराचीभिः स्तुवते ।

५. यजमानास्त्रिः प्रसव्यं प्रदक्षिणं मार्जालीयं परिचन्ति भ्रमन्ति
सव्यान्मूढान्पाद्मानास्ताडयन्ति^१ । सव्यैरेव पाणिभिः ।

६. आथं गौरिति स्तोत्रदेश^२ एव प्राचीनावीती दक्षिणा-
मुख इति शाखान्तरात् । निगदेदिति नैकस्वर्थं न गणधर्मः ।

७. असंमितमपरिमितं न्यूनमतिरिक्तं वा । न प्रमाणाद्वयः ।
अपरिमितेष्टके^३ ऽग्नौ श्रुतिदर्शनाद्वैवरे^४ च यथा नवम्यां यथेति(?) ।

८. नियमतो ऽस्मिन्नहनि भवन्ति ।

९. मरणात्संवत्सरे ऽस्थीनि याजयेयुरितरे यजमानाः । अस्थि-
मतो याजयेयुरिति केचिदाहुः ।

१०. स्तोत्रेस्तोत्रे स्तुयमाने स्तोत्रसंनिधाने ऽस्थिकुम्भं निदधुः ।

११. तदीयान् ।

१२.

१. कलशो द्रोणकलशः । पूर्वपदलोपेन । तस्मिन् दीर्घे सोम-
नाशे सतीति^५ शाखान्तरात् । नैमित्तिकमुच्यते ।

१ C D om. ताडयन्ति । २ A स्तोत्रशेष । ३ A अपरिमिते इष्टके । ४ D श्रुति-
दर्शनादिति वैचरेव । यथा नवाभ्या यथेति । C like D, M ० दर्शनादिवैचरेव ।
यथा नवाभ्या यथेति ; in marg. ये । ५ A om. इति ।

२.* विधुं दद्राणं समने बह्वनामित्यस्यां वषट्कारनिधनेन साक्षा^१
 षष्ठं ब्राह्मणाच्छंसिने सुवते कन्दोगाः । स एव स्तोत्रियः कार्यः ।

३. महत्तन्नाम गुह्यं पुरुषगिति । पूर्वे ऽनुरूपः ग्रंथित्य-
 स्ततः स्तोत्रिय इति । संदेहो मा भूदिति त्वचग्रहणम् ।

४. यागणीत्येकवचनमविवक्षितं । किं तत्र भवतीत्यत आह ।

५. स्तवनाधीनत्वाच्छंसनस्येति सूचारभाः ।

६. अस्यैवोत्तरो ऽनुरूपो मह उयाय तवसे सुवृत्तिमिति ।
 यदि पुनः कलशदरणं यावदरणं चोभे भवेतां ततः पूर्वदौर्बल्यं
 न्याय्यम् ।

७. उभयोरपि यावदरणकलशदरणयोः ।

८. त्रिषुप् माध्यन्दिनत्वात् ।

९. अभ्युन्नौतं नाराग्रंसमन्तःपरिधिं भस्मनि जुह्वयात् जुता-
 ङ्गतस्थेत्येवमादिना मन्त्रेण ।

१०. शुक्ले^१ नाराग्रंसे वक्ष्यमाणकं विध्यपराधे नैमित्तिकम् ।

११. यं ग्रहं जघन्यं गृह्णीयात्तस्याल्पमर्धादूनसुपवाते नाराग्रंसे
 सोमचमसे ऽवनयेत्प्रजापतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण ।

१२. दुष्टं सोममविशेषात् नाराग्रंसमन्यं वा प्राजापत्याभि-
 र्हिरण्यगर्भं इत्याद्याभिश्चतसृभिरध्वर्युर्मन्त्रान्तेन प्रतिमन्त्रसुत्तरार्ध-
 पूर्वार्धं उपरवाख्ये ऽवटे ऽवनयेत् ।

१३. यस्याभिषुतस्य सोमस्योपरिष्टादववर्षणं भवति तस्य
 भक्षणकाले यथाप्राप्तं मन्त्रमपनीय मन्त्रान्तरेणेंदुरिन्द्रमित्यादिना

भक्षणं कुर्यात् । कृतं वेदममृतमन्नाद्यमित्यादेश्य ध्यानं *युगपत्
कार्यम् ।

१४. हिरण्यगर्भः समवर्तताय इत्यनेन मन्त्रेणाज्याहुतिं जुहु-
याद्यस्य चमसो ऽभ्युपाकृतः ।

१५. उत्तरशिवावच्छाद्येति^१ (?) च्छन्दोगानां । तेन वान्येन
वावच्छाद्य सदसो निर्हरेदभ्युपाकृतं चमसम्^२ ।

१६. य ऋते चिदभिन्निष इत्यनेन त्वेन महावीराख्यं^३
भिन्नपात्रमनुमन्य तत आहुतौर्जुह्यात् । निर्हरेत्कर्मानादिष्टत्वात्^४ ।

१७. त्रयस्त्रिंशत्तन्त्रव इत्येवमादिना देवानित्येवमन्त्रेन मन्त्रे-
णैकाम् । द्वितीयां यज्ञस्य दोहो वितत इत्यादिना स्वाहाकारा-
न्त्रेन मन्त्रेणैते आज्याहुतौ होता जुहोति । चण्डादध्वर्युश्च ।
स्वशास्त्रोक्ता ।

१३.

१. यद्वीति वचनान्निमित्तं न स्वयमुत्पाद्यम् । सत्ताय दीक्षितः
सत्तार्थं दीक्षादिषु प्रवृत्तक्रियः । अथशब्दादृढबुद्धिरपि कथंचित्सा-
भ्युत्तिष्ठेदपरिसमाप्तसत्तस्य तदनुष्ठानभङ्गो भवेत् । ततः सोममप-
भज्य सोमं विभज्य राजानं प्रधानद्रव्यत्वेन सत्तिभिरङ्गीकृतं क्रौत-
मक्रीतं वा विश्वजितातिरात्रेण यजेत सर्वस्तोमेन सर्ववृष्टेन सर्व-
वेदसदक्षिणेनेति विशिष्टो विश्वजिद्यागो नैमित्तिकः । सत्ताङ्गं

१ A सि चा० । २ C निर्हरेद्यस्याभ्युपाकृतं । D निर्हरेद्यस्या चभ्युपा० ।

३ C D महावीरपात्रं भिन्नम् ।

४ A नष्टत्वात्, M. ० त्कते नोपदि० ।

चोच्यते । अनिष्टप्रथमयज्ञस्याहिताग्नेः सत्विणः साम्नुत्याने आग्ने-
यौष्टिः सर्ववेदसदक्षिणा भवति । अनाहिताग्नेराग्नेयश्चरित्येव^१
केचिदाहुः ।

२. संकल्प्यापि सत्त्वमकुर्वन् विश्वजितातिरात्रेण यजेत । वा-
गब्धो विकल्पार्थः ॥

^१उक्तो दादशाहः सहौचस्तद्धर्मातिदेशश्च केषांचिदङ्गाम् । तद-
नन्तरं ते चेदनुपदिष्टं कुर्युरित्यनेनोपदिष्टानुपदिष्टप्रयोगेन नैमि-
त्तिकान्युपदिष्टानि । तत्र दादशाहो ऽहर्गणः । अहर्गणानां च
कानिचित्सत्त्वाणि केचिदहोनाः । अस्ति तेषु धर्मभेदः । तत्र
दादशाह उभयात्मा समाने ऽप्यहर्गणत्वे । तस्याप्यनेन विशेषेण
सत्त्वं । सत्त्वसंज्ञस्तु यो ऽहर्गणस्तस्य धर्मविशेषो वक्तव्यास्तानाह ।

१४.

१. गृहपतिसप्तदशा होत्रादयो यथोपदिष्टाः^१ सत्त्वार्थमासी-
रन् । य चत्विजस्ते यजमाना गृहपतिसप्तदशाः^२ सत्त्वमासीरन्निति
शास्त्रान्तरश्रुतेः । आहिताग्नय इष्टप्रथमयज्ञा^३ दौचिता इत्येतदेषा-
मेव विशेषणत्रयम् ।

२. सत्त्वे गृहपतिरोधो^४ नास्ति । यथा साक्ष्यं याजमानं च
मथौदमिति ब्राह्मणः । अग्रक्ये तु यौगपद्ये सति आर्विज्यस्थानु-

१ C D अनाहिताग्नेराहिताग्नेयश्चरि (चरि० ?) २ C D om. the passage
beg. with उक्तो and ending with तानाह । ३ C D यथोदिष्टा । ४ A यजमान ।

५ A ins. सप्तसंज्ञतः । ६ A गृहपदौतिरो, M गृहपतिः रा० ।

रोधेन क्रिया । यथा होतुरिलोपङ्गानं मयौदमिति जपश्च ।
तच्चार्त्विज्यमिलोपङ्गानं कृत्वा तस्यानुरोधेन^१ पश्चान्मयौदमिति जपः ।

३. दीक्षणानुपूर्व्यं दीक्षणाक्रमः । तेषां गृहपतिः प्रथमो दीक्षेत्^२
इत्येवमादिकः । तेनानुपूर्व्येण सर्वेषां यजमानानामिदमिति याज-
मानमार्षेयाभिव्याहरणादि ।

४. परार्थानि क्रत्वर्थान्यौदम्बरीसंमानादीनि^३ तानि मुख्यः
प्रधानः कुर्यात् । स च एकः कुर्यात् । तथा च कात्यायनः^४ परार्थ-
श्वेकः^५ कृतत्वादिति (१२. १. १४) ।

५. केचिन्नाराग्रसंकल्पाः केचित्तनूनपात्कल्पाः केचित्तनूभय-
कल्पाः^६ मन्त्रकल्पे द्वैधे^७ भूयसां यः कल्पस्तत्त्वाधर्ममितरेषाम् ।

६. ऊतेषु दक्षिणेष्विति सत्यसति वा^८ दक्षिणाहोमे काला-
वधिरयं^९ । दक्षिणापथेन दक्षिणामार्गेण । ते शालासदसौ दक्षिणे-
नाग्नीध्रतीर्थेन कृष्णाजिनानि धून्वन्तश्चालयन्तो दीक्षिताः प्रतिदिन-
मेवं^{१०} जपेयुरिदमहमित्यादिकं मन्त्रम् ।

७. उत्थाय परिसमाप्य सत्तमग्निष्टोमसंख्यः सहस्रदक्षिणः पृष्ठ-
ग्रमनीयाख्यः कार्यः । सत्त्रिणः सत्तादुदवसाय पृष्ठग्रमनीयेन गृजे
रन्नितिग्राखान्तरश्रुतेः । स काममेव पृष्ठग्रमनीयेन यजेत कामं न
यजेत (१८. २४. ३०) यदि तु यजेतैत एवास्य सत्त्रिण ऋत्विजः
सुरित्यारण्यके वचनात् प्रथक्प्रथक् पृष्ठग्रमनीय इत्येवावसीयते ।

१ C D तस्यानुपरोधेन । २ A प्रथमं दीक्षित । ३ C D M समादीनि ।

४ C D M कात्यायनः । A कृष्णायनः । ५ M एव instead of एक ।

६ C D M om. उभयकल्पा, C (in marg.) ०भयास्तत् । ७ A मन्त्रकल्पद्वैधः ।

८ A om. सत्यसति । ९ C D M ०विधिरयं । १० A एवं नमन्तो गन्धेयुरिदं ।

८. साधारणं सत्त्रिणामभिन्नं पृष्ठशमनीयमेकै मन्यन्ते ।
श्रुत्यनुकरणः ।

९. पृष्ठशमनीय प्रकृतः । स केषु नित्यः केचनित्य इति तद्विवेकायाह । रात्रिसत्त्रेषु नित्यः पृष्ठशमनीयो ऽन्येचनित्यः । स काममेव पृष्ठशमनीयेन यजेत कामं न यजेतेति दर्शनात् आह । कौटुशानि तानि रात्रिसत्त्राण्युच्यन्ते । द्वादशाहप्रभृतीनि । क्रिय-
त्पर्यन्तानि । आ चत्वारिंशद्वाचात् । अभिविधावयमाकारः । एको-
त्तराणि एकैकदृष्ट्या द्वादशरात्र इत्येवंप्रकाराणि । एकान्नपञ्चाश-
द्वाच एकषष्टिराच इति रात्रिसत्त्रेष्वेवानुप्रवेशात् रात्रिसत्त्राख्यां
लभेते । रात्रिसत्त्राणीति ज्ञात्वानुष्ठेयानि^१ । धर्मविशेषश्च । ह्यान्दोग्ये
संज्ञाप्रयोजनम् ।

१०. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्त्राहीनानामित्युक्तः ।
स यैरहोभिर्विवर्धते तानि त्रयोदशरात्रादिसंपत्त्यर्थमुदाहरिष्यामः ।
पृष्ठशमनीयप्रसङ्गेन रात्रिसत्त्राण्युपदिदिचोराचार्यस्य प्रतिज्ञा ।

१५.

१. एकाहार्थं महाव्रतस्थेतिवमादि यदारण्यकोक्तं तदाहरन्ति
कुर्वन्ति सत्त्रिणः ।

२. वाशब्दो विकल्पार्थः । सर्वस्वोमं वातिरात्रमेकाहार्थं आह-
रेयुः । सर्वस्वोमो ऽतिरात्र उत्तममहरित्यश्वमेधे यो वक्ष्यते तमा-
हरेयुः ।

१ A • ऽन्येचनि C (orig.) D अनुष्ठेयानीति ।

३. सर्वस्वोमस्यातिरात्रस्य स्थानं शाखान्तरात् ।

४. ब्रह्मार्थं गोआयुषी आहरेयुः । के पुनस्ते गोआयुषी इत्यत आह ।

५. गोआयुषी इत्येतस्यां चोदनायां द्वितीयं तृतीयं चाभि-
स्रविके द्वे अश्वनी प्रत्येत्ये ।

६. त्यहेणापूर्यमाणे त्रीणि प्रथमान्याभिस्रविकान्युपेयुः ।

७. त्रीणि पूर्वाण्यभिस्रविकानि महाव्रतं चतुर्थमिति चतुर-
हार्थं ।

८. आभिस्रविकानि पूर्वाणि पञ्चाहार्थं पञ्चावपेयुः ।

९. अभिस्रव इति नोक्तं लाघवाभिप्रायेण ।

१०. षष्ठाभिस्रविकानि महाव्रतसप्तमानि । सप्ताहेनापूर्यमाणे
सप्ताहरेयुः ।

११. एतेन न्यायेन । कतमेन । यद्यदल्पसङ्ख्यां तत्तत्पूर्वं कुर्वाणा-
स्तांतां सङ्ख्यां पूरयन्ति याथा सङ्ख्या पूरयितव्या । यथा त्रयो-
विंशतिरात्रे पञ्चाहः षलहो द्वादशाह इति ।

१२. एतेषां गोआयुषीप्रभृतीनां प्रायणीयं पृष्ठयं चान्तरेण
स्थानमनुष्ठानक्रमः ।

१३. एकाहार्थं महाव्रतमाहरन्तीत्युक्तं । तस्यायं स्थान-
नियमः । तुशब्दो व्यवधारणार्थः ।

१६.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । एतानि वक्ष्यमाणान्यहानि यथोक्तां न्यायकृत्तिमपवदन्ति ।

२. विंशतिरात्राख्ये अभिष्ववः षलहः अभिजिद्विंशजिह्व । एतान्यागन्तूनि प्राक् पृष्ठ्यात्ततो दशरात्रः ।

३. अभिष्ववः षलहस्ततो ऽतिरात्रस्ततो द्वावभिष्ववौ प्रथम-
द्वितीयौ । अबुधसु त्य इति वैश्वदेवं (११. ८. ७) षष्ठ्याहो
द्वितीये ऽभिष्वव इत्यनेन द्वितीयेन विशेषेण द्वितीयः । एवमेता-
न्यूनविंशतिरहानि^१ प्रायणीयोदयनीयसहितानि एकविंशतिरात्रः
पूर्वः ।

४. पृष्ठ्यः षलहः स्वरसामानस्त्वस्ततो विषुवान् तत आवृत्ताः
स्वरसामानः ततस्त्वयस्त्रिंशारम्भण इति । त्रयस्त्रिंशारम्भणं प्रथमं^२ ।
यज्ञशेषाणि पञ्च । तेनैव प्रातिलोभ्यक्रमेण स एवमुच्यते त्रयस्त्रिंशा-
रम्भणः पृष्ठ्य इति । अयं प्रायणीयोदयनीयाभ्यां सहैकविंशतिरात्र
उत्तरो ऽभिधीयते । अहो ऽभिष्ववो महाव्रतं चेति द्वादशाह-
सहितानीति द्वाविंशतिरात्रे तु कृत्तिः । पञ्चाहो ऽभिष्ववसु
द्वादशाहसहितानीति त्रयोविंशतिरात्रे तु कृत्तिः ।

५. इति चतुर्विंशतिरात्रः संसदामयनमित्याचक्षते । इति
सूत्रच्छेदः । खण्डग्रस्त्यते । पृष्ठ्यस्य ये स्तोमास्त्रिदवादयस्ते स्तोमा

१ C D एवमेतानि न्यून० ।

२ A त्रयस्त्रिंशारम्भण इति त्रयप्रथमं ।

यस्य सो ऽयं पृथ्व्यस्तोमः षलहः । स्तोमा एव न तु तानि पृष्ठानि ।
परिसंख्यानात् । तेनायं न्यायतो वृहद्रथन्तरपृष्ठो भवति ।

६. षलहानन्तरं त्रयस्त्रिंशस्तोमकमहः षष्ठं पार्थिकमनिरुक्ता-
विशिष्टं कार्यम् । अहरतो न तद्विधीयते न षष्ठस्याहो गुणविधिः ।
अनिरुक्ता च पूर्वकारिवशात् कार्या । एवं स्वरूपामिधानं ।
तदनिरुक्तं भवतीत्यभितष्टीयं^१ देवतायाः परोचाभिधानेन स्वश्रुतौ
(२८. ७) प्रदर्शितम् ।

७. तस्य त्रयस्त्रिंशस्याहः अनिरुक्तस्य कण्वरथन्तरं माध्यन्दिने
कन्दोगाः कुर्वन्ति । तत्र योन्यनुग्रहं कार्यम् ।

८. वचनाच्छेषं पूर्वेण तुल्यं । न तु^२ कण्वरथन्तरं तस्येति
पूर्वत्र यत्नात् ।

९. ततस्तत्रयस्त्रिंशान्निरुक्तादनन्तरं त्रिणवस्तोमकमहः ।

१०. एकविंशस्तोमं वैराजपृष्ठं चतुर्थमिति । तदेव केनचि-
दभेदेन^३ हित्वयुक्तम् ।

११. एकविंशयोः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च ।

१२. यथोक्तं पूर्वत्र तथा त्रिणवादनन्तरमेतावान्विशेषः ।

१३. *पूर्वत्र पृथ्व्यस्तोमात्षलहादुत्तरमिह तु त्रयस्त्रिंशा-
न्निरुक्तादुत्तरमेतावान्विशेषः ।

१ C (orig.) D अभितपष्टीयं C (sec. h.) अभितष्टीय । २ C D M तत्
instead of तु A यत्नात् C M *यत्नात् । ३ C D M अभेदद्वित्वयुक्तं ।
४ A om. Sūtra 13 and gives the words from पूर्वत्र to विशिष्टवे as
explanation to S. 14.

१४. चयस्त्रिंशरम्भेण इत्येतावता विशेषेण पूर्वस्मादयं विशि-
ष्यते ।

१५. ततः षष्ठ्यान्तरं चिष्टतमकमहर्द्वाशरात्रिकमनिरुक्तं
भवति ।

१६. अनिरुक्ताचिष्टतमकादनन्तरं ज्योतिष्टोमो ऽग्निष्टोमः
कार्यः ।

१७. इत्येतेनाहर्ष्यगेनायं चतुर्विंशतिरात्रः संसदामयनाख्यः ।
प्राक् चयस्त्रिंशद्रात्रादहर्ष्यगेः परिभाषानुसारेणोच्यते । द्विरभिष्ववो
महाव्रत इत्यागन्तूनि पञ्चविंशतिरात्रे गोआयुषी अभिष्ववो द्विरि-
त्यागन्तूनि षड्विंशतिरात्रे । अहो द्विश्वाभिष्वव इत्यागन्तूनि सप्त-
विंशतिरात्रे^१ । अहो द्वावभिष्ववौ महाव्रतं चेत्यागन्तूनि अष्टा-
विंशतिरात्रे^२ । पञ्चाहो द्वावभिष्ववावित्यागन्तून्येकात्रिंशद्रात्रे^३ ।
त्रिरभिष्ववा इत्यागन्तूनि चिंशद्रात्रे । त्रिरभिष्ववो महाव्रतं चाग-
न्तून्येकचिंशद्रात्रे । गोआयुषी त्रिश्वाभिष्ववा इत्यागन्तूनि द्वाचिंश-
द्रात्रे ।

१७.

१. ^४आभिष्वविकान्यहानि पञ्च त्रिरावृत्तान्युपेत्य ततो विश्व-
विदतिरात्र उपेयः^५ । तत एष एवाभिष्वविकः पञ्चाहस्ततो दशरात्र

१ A पञ्चविंशति० ।

२ A एकविंशरात्रे न्यष्टाविंशति० ।

३ A एकविंशद्रात्रे ।

४ A ins. इति । ५ CD उपेयः ।

इत्येतेनाहर्द्यगेन चयस्त्रिंशद्वाचाख्यो ऽतिरात्रसप्तविशेषः^१ । प्राक् सप्तचिंशद्वाचादहर्द्यग उच्यते । पारिभाषिक एव । चौष्ठाभिष्ववि-
कानि चयश्चाभिष्ववा महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चतुस्त्रिंशद्वाचे । पञ्चा-
हश्चाभिष्ववास्तथ इत्यागन्तूनि पञ्चचिंशद्वाचे । चत्वारो ऽभिष्ववा
आगन्तुत्वेन षट्चिंशद्वाचे ।

२. चतुर्विंशमहस्ततो ऽभिष्ववः पलहस्ततः पृष्ठयः पलहस्ततो
नवाहो नवरात्रो यो वक्ष्यते । अभिजित्स्वरसामानो विषुवानावृत्ताः
स्वरसामानो विश्वजिज्ञेति । अत्रापि तेज्येवाभीवर्तान्वायतनं संवत्सर-
संमित इति वचनात् । ततो गोआयुषी । तदनन्तरं दशरात्रस्ततो
महाव्रतमित्येष सप्तचिंशद्वाचः । चयाणामहर्द्यग उच्यते । परिभाषा-
न्यायेन गोआयुषी चतुरावृत्तो ऽभिष्वव इत्यागन्तून्यष्टचिंशद्वाचे ।
अहस्तुरावृत्तो ऽभिष्वव इत्यागन्तून्येकान्नचत्वारिंशद्वाचे^२ । अह-
स्तुरावृत्तो ऽभिष्ववो महाव्रतं चेत्यागन्तूनि चत्वारिंशद्वाचे ।

३. संवत्सरसंमित इति सूत्रान्तः । खण्डशस्तु व्याख्या क्रियते ।
चतुर्विंशत्यहस्ततस्तथो ऽभिष्ववास्ततो नवरात्रो वक्ष्यमाणकः ।

४. अभिजिदादयो यथादिष्टक्रमसमुचिता नव ।

५. संज्ञाकरणं शास्त्रसंयवहारार्थम् । अभितो^३ नवरात्रं (१३.

१८. २) चेत्येवमादयो ऽपदेशाः ।

६. अभिष्ववो नवरात्रानन्तरम् । गोआयुषी अभिष्ववानन्त-
रम् । दशरात्रो गोआयुर्भ्यामनन्तरं महाव्रतं दशरात्रानन्तरम् ।

१. A रात्रिसप्तवि० CD ऽतिरात्रिसप्तवि० M ऽतिरात्रविशेषः ।

२. A अष्टचिंशद्वाचे । ३. A CD अभिजितो ।

७. चतुर्विंशं चयो ऽभिप्लवा इत्यारभ्य य उक्तो ऽसावेकान्न-
पञ्चाशद्वाचो ज्ञेयः ।

८. संवत्सरसत्त्वेण तुल्यतामापादितः । संवत्सरसत्तद्धर्मैर्युक्त
इत्यर्थः । तत्र उच्यन्ते दीक्षासङ्ख्याकालविशेषाः । अब्रुधसु त्य इत्येव-
मादयश्च वैश्वदेवविशेषा अनारभ्यवादसिद्धाः^१ । अभौवर्तान्वायातनं
विषुवति ब्रह्मसामाभिप्लवस्थान्वहमावृत्तिः । यज्ञागाराणां दाह-
विकल्पः^२ । अनूबन्ध्यावपान्ते (का० १३. ४. ६) वपनं । पूर्णाङ्ग-
त्युदवसानीययोर्मैदेन करणम् । पयस्यायाश्च । साग्निके चश्च^३ पृष्ठ-
शमनीयो विकल्पेन रात्रिसत्त्वेषु नित्यः । तेषु नित्यो द्वादशाह
(१३. १४. ८) इति । यत्र तु ज्ञतानग्नीन्विभजन्ति । अन्येषु तु
सत्त्वेषु प्रागग्निहोत्राज्जतेरग्निविभागः । एवमाद्यर्थं संवत्सरसंमित
इत्युक्तम् ।

१८.

१. अथशब्दाद्वक्ष्यमाणको विशेषः । शेषं पूर्वेण समानम् ।
एकषष्टिरात्रे विधिं वक्ष्याम इति वाक्यशेषः ।
२. अभिजित्यवृत्ति नवरात्रमभितः पृष्ठयौ कर्तव्यौ ।
३. तयोः पृष्ठयोरान्वृत्तस्त्रयस्त्रिंशादारभ्य प्रतिस्रोम उत्तरः ।
४. वक्ष्यमाणः शतरात्रो ऽनूद्यमानो न्यायकृतः । किमस्थानु-

वादस्य प्रयोजनं । संवत्सरसंमितधर्मप्राप्तिः^१ । एतस्यात्र धर्मभेदाच्च-
त्वारिंशद्वाचाद्वाचिसत्ताणीत्युक्तम्^२ ।

५. प्रथम आभिष्वविकस्यहः पुनश्चतुर्दशाभिष्ववास्ततो दश-
रात्रस्तदनन्तरं महाव्रतमित्येवं प्राप्तः शतरात्रः ।

१६.

१. गवामयनं नाम वक्ष्यमाणं संवत्सरसत्तम् । तस्य सप्तदश
दीक्षाः कर्तव्याः ।

२. द्वादश वा गवामयनस्य दीक्षा भवन्ति । तुल्यकल्पार्थं
पृथग्योगकरणम् ।

३. तैषः पौषः । तस्य यामावास्या तां लोका मार्गशिरसो
ऽमावास्यामाहुः । कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेन सा तैषस्य भवति ।
ज्योतिषामयने ऽपि क्वचित्कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणमस्ति । स्वयु-
तिल्लिङ्गानि च विद्यन्ते । अतस्तस्या अमावास्याया उपरिष्ठादेका-
हेन ते दीक्षेरन् द्वितीयायामित्यभिप्रायः । माघस्य वेति विकल्पः
कृष्णपक्षादिमासाङ्गीकरणेनैव^३ ।

४. तेषां दीक्षितानां माघस्यामावास्यायासुपवसथः पौषशुक्ल-
पक्षप्रवृत्तानाम् । फाल्गुनस्य वा माघशुक्लप्रवृत्तानां । एवमेव श्रुत-
त्वात् । नियमार्थं चैतद्वचनं । प्रतिपदि स्यात्तदमावास्याविशेषात् ।

१ A संवत्सरधर्मसंमितप्राप्तिः ।

२ A om. द्वाचा ।

३ C D °कारेणैव ।

ततो अवमराचे^१ ऽव्यावशिष्टे पूर्वं पातयित्वा दीक्षारम्भः । दुहेयं(?)
पर्वं चेत्पाद^२ इति सांवत्सराः ।

५. यदि द्वादश दीक्षा अङ्गीकुर्वन्ति ततः पौर्णमास्याः पुर-
स्ताच्चतुरहे दीक्षेत्तेकादशां दशम्यां वावमराचे सति ।

६. तेषामेकादशां दशम्यां वावमरात्रपचे दीक्षां प्रारम्भमा-
णानां । ज्यैष्ठ्यस्य शुक्लपक्षेत्यर्थः । पञ्चम्यां प्रसवः सुत्याकालः ।

७. अर्हर्योगक्रमार्थो ऽनुवादः ।

८. तदनन्तरम् । चण्डः समुच्चयार्थः । तेन तथा युक्तान्यञ्च
मासानुपेत्येत्यत्रानथोरहोर्ध्वहर्ण^३ न भवति ।

९. पृष्ठ्यः पञ्चमो येषां त इमे पृष्ठ्यपञ्चमा अभिषेवाः । तेन-
तेन क्रमेण सन्निधौ उपयन्ति ।

१०. प्रायणीयादारभ्य एवमर्ह्युक्तः प्रथमो मासः । स इति
विशेषणान्नेतरे ।

११. तथा युक्तान् । कथं युक्तान् । पृष्ठ्यपञ्चमाभिषेवयुक्तान्
पञ्च मासान् प्रथमं द्वितीयं तृतीयं चतुर्थं पञ्चममिति । एतानुपेत्य
कृत्येत्यर्थः ।

१२. षष्ठस्य मासस्यार्हर्योग उच्यते । पृष्ठ्यचतुर्थान् चीनभि-
षेवानुपयन्त्यनेन क्रमेण ।

१३. ततश्चतुर्थ्यः^४ षष्ठहेभ्यो ऽनन्तरं नवरात्रमनेन विभागेनो-
पयन्ति । अभिजितं चींश्च स्वरसाक्षस्ततो विधुवन्तम् । एवमयं

१ M नवरात्रे, C अवमरात्रि । २ M विद्ध्योयं पर्वतेत्याद ।

३ CD ऽपेत्येत्यथोर ।

४ CD M चतुर्थः ।

प्राग्बिषुवतो ऽष्टाविंशौ मासः । विषुवांस्तु तावदगणित एवास्ते ।
नावरेषां न परेषामित्याहुरिति^१ (कौ० २६.१) श्रुतेः ।

१४. पृष्ठधारभणान्वा ऊर्ध्वं विश्वजितश्चतुरश्वतुरो ऽभिज्ञवानु-
पयन्तीति श्रुतेः ।

१५. पृष्ठ्याभिज्ञवौ चान्वहं स्नेनस्नेनाहुर्योगेन पृष्ठ्यादारभ्य
प्रातिलोभ्येनावर्तते । चकारः समुच्चयार्थः । अतश्च मासावृत्तिरह-
र्थ्यागावृत्तिश्चोभयं भवति ।

१६. अबुधसु त्व इत्येवमादीनि यान्युक्तानि षष्ठ्याहो
द्वितीये ऽभिज्ञव इत्येवमादिना ग्रन्थेन तान्यावर्तन्ते । चतुर्थद्वितीय-
द्वितीयप्रथममिति ।

१७. विषुवतो ऽगणितादूर्ध्वमावृत्तान्स्वरसाहो विश्वजितं चो-
पेत्य ततः ऽष्ट्यांस्ततस्त्रीनभिज्ञवान् स मासो ऽष्टाविंशौ । अष्टा-
विंशिनावभितो विषुवन्तं मासाविति (कौ० २६.२) श्रुतेः ।

१८. एवमित्यमावृत्तिः । पृष्ठ्यप्रथमैर्मासैः । य एष पृष्ठ्यः षलहः
पुनः परस्तात्पर्येति तेन मासा आवृत्ता इति वदन्त इति
(२६.१) श्रुतेः । एवमेते द्वितीये पटले पञ्च मासा उक्ताः । षष्ठ
उच्यते ।

१९. त्रीनभिज्ञवानुपयन्ति पूर्ववदन्वहमावृत्तान् । आयुर्गा-
मिति यथोद्दिष्टौ^२ न क्रमेण । ततो दशरात्रं । ततो महाव्रतं तत
उदयमतिरात्रम् ।

१ C om. न परेषाम् ।

२ A ततः पृष्ठ्याः षलहः त० ।

३ M यथोपदिष्टेन

C यथोद्दिष्टौ ।

२०. सप्तदश गवामयनस्य दीक्षा इत्येवमादिको य उक्तः ।
स्वश्रुत्या तावदेवं पूर्वकारिवशादन्यथापि भवतीति सूत्रारम्भः ।

२१. तदिति सर्वनाम्ना गवामयनं निर्दिश्यते । गवामयन-
प्रकृतौनि संवत्सरसत्ताणि भवन्ति ।

२२. तेषु संवत्सरसत्तेषु विकारो वक्ष्यमाणो ऽन्यत्र दशराचाद्
द्रष्टव्यः ।

२३. दशरात्रेयः पृष्ठयस्तं वर्जयित्वा न्यस्य स्थाने^१ ऽभिप्लवः कार्यः ।
तदेवंयुक्तमभिप्लवायनं नाम संवत्सरसत्तम् । चतुर्धादीनि वैश्व-
देवानि सप्तमे मासे । पञ्चमादीन्युत्तमे । आदितो ऽवच्छेद इति
न्यायात् ।

२०.

१. उत्सर्गिणामयनं नाम संवत्सरसत्तं गवामयनधर्मपाहि ।
तत्र विधिं वक्ष्यामः ।

२. यानि गवामयनप्रकृतेः पौर्णमासीभिः सह सुत्यान्यहानि
संगच्छेयुस्तान्युत्तृजेरन् सत्तिणः । पौर्णमासीशब्दो ऽयं यजमानाद्या-
हर्वचन^२ उत्तरसूत्रे कर्मनिर्देशात् ।

३. वाशब्दो विकल्पार्थः । दर्शपूर्णमासाभ्यां यजनीयदिवसाभ्यां^३
सह यान्यहानि संनिपतेयुस्तान्युत्तृजेरन् ।

१ A om. the first six words.

२ A °शब्दो याजमानोधावचन ।

३ C यजमान - - - य दि । sec. h. यजनी D has lacuna between या-न
M यजमानाय । A यजनी ।

४. उभयोरपि कालकल्पयोरविशेषादेकचिकं स्तोमं^१ कुर्वीरन् ।
 ५. ^१वाग्रब्धो विकल्पार्थः ।
 ६. एकैकामृतं स्तोत्रियाणां वोत्सृजेरन्^२ ।
 ७. यजुषां चैकैकस्तोत्सर्गः । आध्वर्यवस्योपदेशः । एकैकस्य
 प्रतिग्रस्तोत्सर्गार्थः ।

८. अहरुत्सर्गपक्षे तस्मिन्नहनि प्राजापत्यः पशुः कार्यः ।

९. तस्मिन्नहन्त्युत्सृज्यमाने यदेवतः सवनीयस्तेन वा यजेरन् ।

१०. तत्र तस्मिन् पशौ पशुतन्त्रे सवनीयहवींथन्वायातयन्ति ।

पशुतन्त्रवचनाद्वपापशुपुरोलाशहवींथन्वायातयन्ति । तस्य वपया
 प्रचरन्ति । ततः सवनीयेनाष्टाकपालेन । तत आग्नेयेनाष्टाकपालेन ।
 ततश्चरुणैन्द्रेण । तत्प्रातःसवनं संतिष्ठते । पशुपुरोलाशेन प्रचरन्ति ।
 ततः सवनीयेनैकादशकपालेन । ततो मरुत्वतीयेनैकादशकपालेन ।
 ततो दध्नैन्द्रेण । तन्माध्यन्दिनं सवनं संतिष्ठते । पशुना प्रचरन्ति ।
 ततः सवनीयेन द्वादशकपालेन । ततो वैश्वदेवेन द्वादशकपालेन ।
 ततश्चरुणाग्निमारुतेन । तत्तृतीयसवनं संतिष्ठते । इति च्छन्दोगानां ।
 तैत्तिरीयाणामध्वरकल्पे वैश्वानरेषु^३ सवनीये च पशुपुरोलाशे^४
 त्रैकस्मिन्सवनीये होता यच्चदिन्द्रमिन्द्रस्याप्तपुरोलाशमिन्द्रं प्रस्थितं

१ A om. अपि कालकल्पयोर् । २ The words of the text एकैकां वा स्तोत्रियाणामुत्सृजेरन् शस्त्राणां यजुषां च formed orig. one Sūtra in A, but have been disjoined in three. In M they form three Sūtras, in C D 5 and 6 form one Sūtra, which in C has been alt. by sec. h.

३ A om. च । ४ A C (orig.) D वै स्थानेषु । ५ A M पुरोलाशो ले C ओ लै । sec. h. ले D पशुपुरोलाशे त्रैक० ।

जुषाणो वेत्विति । न यथासवनीयवितारणं^१ सवनाभावात् । संतिष्ठत इत्यर्थवादः पशूपदेशात् । इमं तु मायिनं ऋवे स यो वृषा वृष्येभिः समोका इति मरुत्वतीयस्य याज्यापुरोनुवाक्ये मन्त्राच्चाये दृष्टे एव^२ । दध्नः प्रति त्वं चारुमध्वरमित्याग्निमारुतस्य पुरोनुवाक्या यदुत्तमे मरुतो मध्यमे वेति याज्या ।

११. तेषां सवनीयानां वा तदाख्यानां स धर्मा भवति यः पशुतन्त्रे चोद्यमानानाम् । कश्चासौ । न निगमाः सन्ति । पशुतन्त्रे चोद्यमानानामिति सूत्रारम्भे यथैते सवनीयहविर्देवतानिगमाः प्रैषे च तथैव स्युरिति ।

१२. परस्याहो ये स्तोत्रियास्ताननुत्तृपान् कुर्वीरन्नाह^३ उत्सृज्यमानस्य ।

१३. यथार्थमतिप्रैषो ब्रूहे सुत्यामग्नीदिति ।

१४. उत्थायेति वचनात् पृष्ठश्रमनीयमकृत्वा । चशब्दाद् द्वादशाहान्ते पृष्ठश्रमनीयं च ।

१५. उभयौः पौर्णमास्यमावास्या उत्सृज्यमानाः उत्सृज्यमाणमयनं समाप्य^४ संसदामयनमुपेयुः । संयोगाद् व्यवतिष्ठत इति (१.१.५) सिद्ध उभयोरुत्सृज्यमाना इति वचनादितरयोरपि पक्षयोरेकचिकं वेत्यनयोर्द्वादशाह एव ।

१ A वितारणं In C the words from वितारणं to चर्थे are bracketed by sec. h. २ A om. दृष्टे एव । ३ A ० ब्राह्मन्त्वं C ० रन्नि । तेन्त्वं

M ० ब्रौतस्त्वय । ४ C M om. उत्सृज्यमाणमयनं समाप्य D om. the text from उत्सृज्यमाणं to इति वचनाद् ।

२१.

१. आदित्यानामयने संवत्सरसन्ने वक्ष्यमाणको विकारविधिः ।
२. एकस्मिन्नहनि चिह्नपरस्मिन्नहनि^१ पञ्चदशः । एवमहर्ष-
त्यासः । पूर्वस्मिन्पटले प्राग्विषुवतः पटले ऽहःसमुच्चये इत्यर्थः^२ ।
३. अभिष्ववस्तोमाविति वर्तते । विषुवत उत्तरस्मिन् पटले
पञ्चदशचिह्नतौ स्तोमौ । पूर्ववद्वात्यासः ।
४. मध्ये पृष्ठ्याः पार्श्वयोरभिष्ववा इत्येवंरूपा मासाः ।
५. षष्ठे मास्यभिष्ववचयं कृत्वा ततः पृष्ठ्यमुपयन्ति नवरात्रं च
पाठक्रमेण ।
६. नवरात्रे यो ऽभिजित् तस्य स्थाने दृढस्थतिसवम् । दृढ-
स्थतिसवेन्द्रस्तुतावभिजिद्विष्वजितोः स्थान इत्यैतरेयिणाम् ।
७. विष्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोमम् ।
८. इन्द्रस्तुतो ऽनन्तरं पृष्ठ्यमुपेत्याभिष्ववः पृष्ठ्यादनन्तरम्^३ ।
९. उपप्रयन्तो अध्वरमिज्याज्यं व्यूह्य इत्येवमादिभिर्विशेषैर्य
उक्तो नवरात्रः सह दशमेनाह्ना स उच्यते व्यूह्यच्छन्दा दशरात्रः ।
शांखान्तरीयो वा यथावचनं कृन्दसां व्यभिचारेण ।
१०. संस्थान्तरे पक्षप्राप्ते^४ नियमः ।
११. देवा ह पशुकामा इत्येवमादिनोद्धिद्विद्वत्तद्व्यस्तदनन्तरश्च^५
वलभित् । तावुद्धिद्वलभिदौ यथोद्दिष्टौ दशराचादनन्तरमुपयन्ति ।

१ C D M om. परस्मिन्नहनि C in marg. परस्मि । २ M प्राग्विषुवतः
समुद्गाय इत्यर्थः । ३ A C D om. इ । ४ A प्राप्त । ५ A उक्त
instead of वलभ्य ।

१२. सप्तमं मासं यथोक्तं कृत्वा ततो मध्येष्टव्यं सप्ततुरो मासा-
नुपेत्य क्रमेण ।

१३. द्वादशे मासे मध्येष्टव्यौ द्वावभिज्ञवौ कुर्वन्ति ।

१४. मध्येष्टव्ययोरभिज्ञवयोरनन्तरे गोआयुषी उपेतये ।

१५. कन्दोमदशाह इति शाखान्तरे विशिष्टस्य दशाह-
स्याख्या । कन्दोमरूपो वा दशाहश्चकन्दोमदशाहः । बृहद्रथन्तर-
ष्टव्यसंख्यात्^१ । तं कन्दोमदशाहं गोआयुर्भ्यामनन्तरमुपयन्ति^२ ।

२२.

१. अङ्गिरसामयनाख्ये संवत्सरसत्त्वे विधिं वक्ष्याम इति
वाक्यशेषः ।

२. अभिज्ञवास्त्रितृत्सोमकाः ।

३. प्राग्विषुवतः पटलं पूर्वं पटलं । तस्मिन्ष्टव्यारम्भणान्मासानु-
पयन्ति ।

४. षष्ठ्योदयानृष्यान्तानिति यावत् ।

५. यथोद्दिष्टेन क्रमेण ।

६. अभिजितः स्थाने बृहस्पतिसवमिन्द्रसोमं (२१. ६) विश्व-
जित इत्येवमादि ।

१ not quite legible in A; M षष्ठमा - - यात् । २ A om. अनन्तरम्
C सामख्यात् alt. to साख्यात् D सामख्यात् ।

२३.

१. दृतिवातवतोरयनाख्ये संवत्सरसत्त्वे वक्ष्यमाणको विधिः ।
२. पृष्ठ्यस्तोमानां त्रिवृदादौनामेकैकेन मासंमासमुपेयुः ।
३. विधुवतः स्थाने महाव्रतं भवति ।
४. ^१आवृत्तानां त्रयस्त्रिंशद्दारभ्य प्रातिलोभ्येन पृष्ठ्यस्तोमाना-
मेकैकेन मासमुपेयुः ।
५. सर्पसत्त्वं वक्तुमारभ्यते^२ । तत्रातिरात्रावभितः । सर्पसत्त्वं
विशेषणमेतत् ।
६. सर्पसत्त्वस्य मध्ये सर्व एवाग्निष्टोमसंस्था दिवसाः ।
७. दशकाः स्तोमाः प्रत्यहमस्य सन्तीति दशदशी । ईदृशः
संवत्सरः सहातिरात्राभ्याम् ।
८. द्वादशकाः स्तोमा अखेति ^३द्वादशीको ऽसौ विधुवान्सर्प-
सत्त्वस्यायं विधिः । गवामयनमेवैतत् स्तोमसंस्थाविशिष्टमिति गवा-
मयनं वाभिगरश्रुतेरिति तत्र (२४. ४. ४६) कात्यायनस्य ।

२४.

१. कौण्डपायिनामयनं नाम संवत्सरसत्त्वं । तस्य माससंमिता
दीक्षाः । दीक्षानियमैर्मासं व्याप्नुयुरित्यर्थः । अत्सरुकाः कुण्डप्रति-
रूपाश्चमसास्तैः^४ पीयते सोम इति यागाख्या^५ ।

१ C D आहतपृष्ठ्यस्तोमानामेकैकेन मासंमासमुपेयुः । २ C D M सर्पसत्त्वं च
वक्तुमारभ्यते । ३ A C M (orig.) D (?) द्वादशीको । ४ A (orig.) असत्,
in marg. त् C असत्प्रप्राप्तिः; in marg. क instead of प D असत्प्रप्राप्तिः ।
M असत्प्रप्राप्तिः कुण्डप्रतिरूपाः चसास्तैः । ५ C घोना M घोया ।

२. श्रौत्वा सोमं राजानमुपनहेति वाचनिकमेतदुपनङ्गस्यो-
पनहनम् । तच्चोपसद उपेत्य कर्तव्यं । तथा च भुत्यन्तरमुप-
सङ्गिश्चरित्वा सोममुपनह्य सुत्यास्थानेषु मासमग्निहोत्रं जुहति
(का० २४. ४. २४) । तन्त्रवत्साधनप्रतर्होमक्रमतो^१ ददान्मासं
भवति (?) ।

३. दर्शपूर्णमासकर्मभ्यामेकतन्त्रक्रियया मासमुपेयुः । तन्त्रेण वा
समस्तचोदितत्वात् अग्निहोत्रं चेति (२८. २९) कात्यायनस्य ।

४. चातुर्मास्यपर्वणां वैश्वदेवप्रसूतीनां चतुर्णां एकैकेन मासं-
मासमुपेयुः ।

५. चिष्टता मासमुपेयुः । पञ्चदशेन मासं । सप्तदशेन मासं ।
एकविंशेन मासं । त्रिणवेन मासमिति ।

६. उत्तमे मासे ऽयं विधिः । अष्टादशाहं चयस्त्रिंशस्तोमे-
नोपेयुः ।

७. अष्टादशाहानन्तरं दशरात्रं ततो महाव्रतं ततो ऽति-
रात्रम् । इतिकरणान्न प्रायणीयः ।

८. यो हौचस्य कर्ता चोदनाप्राप्तः सो ऽध्वर्युः स पोतेति^२ स
एवाध्वर्यवपोत्रीये कुर्यात् ।

९. यो मैत्रावरुणपदार्थे^३ प्रवृत्तः स एव ब्रह्मत्वप्रतिहर्त्तृत्वे^४
कुर्यात् ।

१ A होमं क्रमतो दानवान्मासं भवति C होमक्रमतो ददान्मा० M तन्त्रं वः
साधनप्रतर्होमक्रमतो ददात् मा० । २ C D M om. स पोता ।

३ C D M ० पदार्थे । ४ C ० चर्त्तं D प्रतिहर्त्तृत्वे M ० चर्त्तं A om. वः ।

१०. य औद्गाचकस्य नेद्वाच्छावाकीये कुर्यात्

११. यः प्रस्तोत्राख्यः स ब्राह्मणाच्छंसिगावस्तोत्रिणे कुर्यात् ।

१२. यः प्रतिप्रस्थातोच्यते स आग्नीध्रोन्नेदले कुर्यात् । एवमेते
पञ्च स्थानीतराणि च कुर्युः ।

१३. यः सुब्रह्मण्यः स सुब्रह्मण्य एव ।

१४. गृहपतिरपि स्वकर्मेव कुर्यात् । परिसङ्ख्याशङ्कायां^१
द्वयोरनुवादः ।

१५. देशो होतृषदनाहवनीयसमीपादिः । कालो निमेष-
क्षणाद्युपलक्षितः । स च यज्ञे प्रयुज्यते अस्मिन्काल एतत्कुर्यादिति ।
तद्यथा वषट्कृते जुहोति वषट्करोतीत्यादि । देशस्य कालस्य देश-
कालौ । तौ च व्यवस्थितौ क्रियाङ्गत्वेन क्रियामेदाच्च भिन्नौ । तत्र
कर्त्तृभेदे^२ प्रकृतिवदनुष्ठानं शक्यमेव^३ । इहैकस्य कर्तुरनेकक्रियोपदेशो
तत्तत्संवद्ध्योर्देशकालयोः संनिकर्षणेहोपनिपाते^४ अनियमकारिणः
शास्त्रस्याभावादिति प्राप्त आह । अथैदेश्यप्रधानस्य^५ वशं नयेत् ।
होत्रादेरयमुपदेशः । तत्र क्रियाविशेषयौगपदेनासंभाव्यदेशकाले सत्त-
मप्रधानस्य मैत्रावरुणादेर्वशं नयेत्^६ । तदापन्नं कर्त्तृत्वं^७ कुर्यात् इत्यर्थः ।
आत्मीयं^८ मैत्रावरुणादेः समर्थं^९ स्वयमाध्वर्यवादि कुर्यात् । तस्य
प्रत्यक्षत्वात् । अप्रधानस्य वशमनया व्यवस्थया नयेत् । कथा । उच्यते ।

१ C D परिशङ्कायां । २ C D प्रकृतवद् । ३ A वाक्यम् ।

४ A •कर्षणो • । ५ C D •देश्या च प्र० । ६ C D om. the words from
तत्र क्रिया० to नयेत् । ७ A तदापदंतत्कर्त्तृत्वं C तदापन्नं तत्कर्त्तृत्वं D M तदापन्नं
तत्कर्त्तृत्वं । ८ A आत्मीय C M •यं । ९ A समर्थ C मैत्रावरुणादसमर्थः
M मैत्रावरुणादेवमर्थः ।

अवैदेश्या । विदेशे भवं वैदेश्यम्^१ । न विद्यते वैदेश्यमस्यां व्यवस्था-
यामिति सा व्यवस्था अवैदेशी । ईकारेण स्त्रीप्रत्ययेन । अतस्तथा
युक्तं भवति । मैत्रावरुणादिह्रीचं^२ कुर्यात् । होतृषदन एव कुर्यात्^३
विदेशे । अत्रोदाहरणम् । परिव्ययणीयां मैत्रावरुणो ब्रूयात् ।
यूपानां परिव्ययणं होता कुर्यात् । विप्रतिषिद्धकरणसमवायादिति^४ ।
तथा^५ इतरमन्यस्तेषां यतो विशेषः स्यादिति मौमांसकाः ।

१६. गत्वागत्वा यथादेशमितराणि पोत्राच्छावाकनेद्वादिधि-
ष्ययानि मुख्यासनसंबन्धीनि^६ कर्माणि कुर्युः । तथा च कात्यायनः ।
मुख्यासनेभ्यो ऽनुप्रसर्पन्नितराणीति (२४. ४. ४७) ।

१७. एकाहश्चतुर्विंशमभिजिदिश्वजिदिषुवन्महाप्रतादिः । तत्सं-
घातः समानजातीयसमुदायः । तत्रैकाहश्चतुर्विंशमित्येवमादिरहः-
संघातमापद्यमानः समुदायं प्रविशन् वक्ष्यमाणानि ताद्यमानरूपाणि
लभेत । परिभाषाप्रसङ्गेनेदमारब्धम् ।

१८. संघाताः पृष्ठ्याभिष्ववच्छन्दोमस्तरसामप्रभृतयस्तेषु भवं
सांघातिकमहः । तद्यदेकाहौभवतीति^७ तत्तस्मात्ताद्यमानरूपाणि
निवर्तन् न भवन्ति इत्यर्थः ।

१९. अयं यज्ञ इति याज्या हारियोजनस्य । इह मद् एव^८
मघवन्नित्यतिप्रैषः । सह पुरोलुवाक्यया परा याहीत्येतयाङ्गभूतया^९ ।

१ A (by alt.) उच्यते विदेशस्य भावः वैदेश्यं M विदेशभावो । २ A M °वादि-
ह्रीचं कुर्यात् CD °दिह्रीचं । ३ C कुर्यात् विदेशो । ४ A °विष्ये करणं ।
५ A ins. देशः । ६ CD मुख्यासं । ७ CD तद्यदेकाहिकी भवति
A तद्यदि । ८ CD om. एव । ९ CD M अन्तर्भूतया ।

प्रेषस्य पुरोनुवाक्याग्रहणं प्राधान्यार्थम्^१ । तेनाग्निष्टुति श्रोभृत
 आग्नेयी कर्तव्या श्रःस्तोत्रिया । अनुरूपाः श्रःस्तोत्रिया इति (१२.
 २. १) ये उक्ता होचकाणां कदन्तः कर्तव्याः । तद्यथा । यदिन्द्र
 नाहुषीष्वेति तृतीयः । शाकरं मैत्रावरुणस्येत्यत्र संभवः । उक्थसुखी-
 यास्य । अप प्राचो ब्रह्मणा ते उरं नः । अभि तष्टेव दीधया मनोषा-
 मित्यभितष्टीयमित्येतानि ताद्यमानरूपाण्युच्यन्ते । संज्ञाकरणं शास्त्र-
 संबन्धव्यहारायार्थम् । नित्यमेतन्नागुत्तमादङ्गो ऽन्तरेण प्रायणीषोदयनी-
 यावित्यादिभिः सिद्धे (१२. ६. १) पुनर्वचनमद्वादशाहविकारा-
 र्थम् । प्रसङ्गेन परिभाषां कृत्वा कौण्डपायिनामयनस्य यद्वक्तव्यं तदाह ।

२०. यद्यपि कौण्डपायिनामयने संपूर्णो विधिस्तथाप्यभौवर्ता-
 न्वायातनमहःसंख्याहर्ष्योगो गवामयनस्यैव यः स एव ग्रहीतव्यः ।
 एवग्रब्धो नाम मध्ये प्रयुक्त एकदेशस्यापि संज्ञाज्ञापनार्थः । तथा च
 जैमिनिः । गव्यस्य च तदादिलादित्याह^२ ।

२५.

१. उपेयुरिति वाक्यशेषः ।

२. चतुर एव मासानुपसद उपेयुः ।

३. चतुर एव मासान् सुन्वन्तीति^३ सुत्याभिर्व्याप्नुवन्ति ।

१ C (orig.), D धान्यार्थं C (sec. h.) प्रधान्यार्थं M प्राधान्यार्थं A प्रधान्यार्थं ।

२ C तदादिष्टलादि (in marg. ०त्यादि) D तदादिष्टत्यादि M तदादित्यादिष्टेत्यादि ।

३ C D M om. इति ।

४. यादृशौ गवामयनस्य प्रथमोत्तमौ मासौ तादृशावस्थापि भवतः ।

५. चशब्दात् गवामयनवत् ।

६. गवामयनवत्^१ ।

७. तदेतत्संवत्सरसत्त्वं चतुरो मासानित्यत आरभ्य चुल्लकता-
पश्चित्तमित्याचचते । प्रसिद्धा हीयमस्य संज्ञेत्यभिप्रायः ।

२६.

१. तापश्चितं दीक्षासंवत्सरमिति च कात्यायनः (२४. ४. १) ।

२. उपसदो ऽपि^२ तापश्चितः संवत्सरमेव भवेयुः ।

३. सुत्याभिरपि संवत्सरं व्याप्नुवन्ति । इतिकरणः परिमाणार्थः ।

४. तदा सर्वनाम्ना दीक्षादेरुक्तस्य निर्देशः । तदेतत्तापश्चितं
नाम प्रसिद्धम् ।

२७.

१. दीक्षानियमा महातापश्चिते संवत्सरत्रयं कार्याः ।

२. संवत्सरानेव प्रकृतत्वात् ।

३. चीन् संवत्सरान् सुत्याभिर्याप्नुवन्ति ।

१ In A the words विद्युवांस्य form one Sūtra and are explained by गवामयनवत् । This is probably more correct than the reading of C D which unites both words with the following Sūtra.

२ C D उपचितो ऽपि ।

४. इति यदुक्तं तन्महातापश्चितं नाम सत्तम् ।

५. सर्वस्मिन्नेव वज्रसंवत्सरे गवामयनस्याभ्यासः कार्यः ।

६. संहार्या मासाः प्रथमषष्ठसप्तमोत्तमा एकाहानां^१ संहारात् ।
तान् संहार्यान् परिहाप्य गवामयनाभ्यासो वज्रसंवत्सरे वा भवति ।
सकलस्य गवामयनस्य^२ ।

७. अतिरात्रसंस्थं प्रथममहस्ततः सहस्रसङ्ख्यान्यहानि च्छन्दोग-
वशेन । ततो ऽतिरात्र इत्येतद्ग्नोः सहस्रसाध्यमित्येवंसंज्ञकं सत्तम् ।

२८.

१. त्रिसांवत्सराख्यं सत्तमुच्यते । तस्य गवामयनं प्रथमः संवत्सरः ।

२. अथशब्दः क्रमनियमार्थः । आदित्यानामयनमपि संवत्सर-
मनुषज्जात् ।

३. अङ्गिरसामयनमपि संवत्सरं भवतीत्यर्थोऽथशब्द इत्युक्तम् ।

४. त्रिसांवत्सरं नाम सत्तं प्रजातिकामानां^३ सत्तिणां भवति ।

५. ^४प्रजापतेर्द्वादशसंवत्सरमित्यनयाख्यया द्वादशसंवत्सरं सत्तम् ।
तच्च त्रिप्रभृतीनां चतुर्णां पृथक्सोमानां चितृत्पञ्चदशसप्तदशैकविंशा-
नामेकैकेन चींस्त्रीन् संवत्सरानुपेयुः ।

६. शात्त्वानां षट्त्रिंशत्संवत्सरप्रसिद्धाख्यमेतत्^५ सत्तं । तत्रैते-
षामेव चितृदादीनामेकैकेन नवनव संवत्सरानुपेयुः ।

१ M एकानां ।

२ A ins. वा ।

३ CD प्रजापतिः ।

४ As far as

उपेयुः in A om.

५ CD om. एतत् ।

७. एतेषामेव चतुर्णां त्रिवृदादीनां पृथ्व्यस्तोमानामेकैकेन पञ्चविंशतिःपञ्चविंशतिः संवत्सरानुपेयुः । तेन साध्यानां शतसंवत्सरमित्येवंनाम सत्तम् ।

८. तथा च पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान् त्रिवृतः पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान्पञ्चदशाः^१ पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरान् सप्तदशाः पञ्च पञ्चाशतः संवत्सरानेकविंशाः । पञ्चपञ्चेति वीष्ठा चतुर्णां व्याप्तार्थाः ।
१ इत्येतद्विश्वसृजां सहस्रसंवत्सरमित्युच्यते ।

२६.

१. सरस्वत्या विनश्चनं प्रसिद्धं । तत्र दीक्षा सारस्वतानां सत्ताणाम् ।

२. दीक्षानन्तरं^२ प्राकृतक्रमेण सोमं क्रौत्वीपनद्धातिथ्यान्ते पुनर्वचनात् । तत उपसद उपेत्य क्रमार्थं निर्देशः ।

३. उपसदनन्तरं प्रायणीयमतिरात्रं कुर्युः । तथा च कात्यायनः । सरस्वतीविनश्चने द्वादशाहवद्दीक्षोपसदौ तत्रैव प्रायणीयोऽतिरात्रः सांनाय्यं चेति (२४. ५. ३१. ३३) ।

४. सांनाय्येनामावाख्येनेद्वा यूपदेशे स्थित्वाध्वर्युः ग्रम्यां पराख्य । ग्रम्या प्रसिद्धा याज्ञिकानाम् ।

५. तत्र ग्रम्यापाते गार्हपत्यं निदध्यात् ।

६. षट्चिंशत्प्रक्रमा यस्मिन्पूर्यन्ते गार्हपत्यात् षट्चिंशत्प्रक्रमो

१ In C D from पञ्चदशाः to संवत्सरान् om.
पञ्चदशाः ॥ संवत्सरान् ।

२ C D ins. पञ्चपञ्चाशतः

३ A उपसदनन्तरं ।

देशः । सत्तत्रयापेक्षं^१ वज्रवचनं । तेषु षट्चिन्मन्त्रक्रमेषु आहवनीय-
मभ्यादधाति स्थापयतीत्यर्थः ।

७. सदो यज्ञागारं चक्रीवदाकारं भवति^२ ।

८. आग्नीध्रमयागारं तथैव चक्रीवदाकारं^३ भवति ।

९. उलूखलबुध्नाकारो यूपो भवति ।

१०. अखातानुपरवान् कुर्वन्ति ।

११. योयो ऽत्रापूर्वमाणपक्षस्तेतममावाख्येन कर्मणा ग्रन्था-
पाते ऽभ्यसन्तो^४ यन्ति ।

१२. तेषामेवं गच्छतां क्रमप्राप्तायां पौर्णमास्यां गौःसंज्ञक^५
उक्त्यसंस्थो बृहत्सामा भवति ।

१३. योयो ऽत्रापचीयमाणपक्षस्तेतं पौर्णमाख्येन कर्मणा
यन्ति सन्निष्ठाः ।

१४. तेषां सन्निष्ठाममावास्यायां क्रमेणागतायामाहुःसंज्ञक
उक्त्यसंस्थो रथन्तरसामा भवति ।

१५. प्रतीपमनार्जवं^६ पूर्वेण पक्षस्य सह यजमाना यन्ति ।

१६. अपोनप्ता देवता । अस्य सो ऽयमपोनप्तिर्यश्चरुः । तं
निरुप्य वक्ष्यमाणदृषद्वत्यप्यये ।

१७. तदस्थानीकमुत चारु नामेति पुरोनुवाक्या । अस्मिन्पदे
परमे तस्थिवांसमिति याज्या । अपोनप्तिर्यस्येति वचनात् । केषां
चिच्छाखिनामपांनप्तिर्यस्येति न भवतः^७ ।

१ CD सत्तत्रया० । २ CD तच्चक्रीवदाधानं । ३ CD चक्रीवदाधानं ।

४ A ०भ्यसन्तो । ५ ACD गौः M om. ६ C खानार्जं A अनार्जवपक्ष०

७ A ०नामयन्नप्तीर्यस्येति ।

१८. दृषद्वती प्रसिद्धा । तदप्यथो देशविशेषः । तस्मिन्नपो-
नस्त्रियश्चरुः ।

१९. निरूप्येति क्रमार्थः प्रत्यथो ऽनुवर्तते । अपोनस्त्रियथागाद-
नन्तरं दृषद्वत्यप्यथात् सरस्वतीमपि चन्ति । सरस्वतीमप्येते यन्ति^१ ।
अपिशब्दात्प्रतिषिद्धामप्यवश्ये । तथा च कात्यायनः । नावस्यं
सरस्वत्यामित्याह (२४. ६. २२) ।

२०. शतसङ्ख्यासु गोषु गर्भिणीषु शाखान्तरात् । ऋषभमप्यु-
त्सृजन्ति । गोमण्डल एवोत्सृजेयुर्दीक्षाकाले ।

२१. यदैवेतच्छतं गोरूपाणां सहस्रं संपद्यते तदैवोत्थानमथ-
शब्दात् ।

२२. तेषु गोरूपेषु मृतेषु वा सत्तोत्थानं भवति । वाशब्दो
विकल्पार्थः ।

२३. सत्तोत्थानं वा^२ भवति ।

२४. अथमपर उत्थानपक्षः । ग्रन्थाप्राप्तेन गच्छन्तः स्नातं
प्रस्रवणं प्राप्य तस्मिन्नेवाग्नये कामायेष्टिं निर्वपेयुः । स्नातः^३ प्रस्रवणो
खोक्तप्रसिद्धः ।

२५. या अग्नये कामायेष्टिस्तथा समाप्तायां सत्यां न तु
तदर्थं ते^४ । अतश्चान्यस्मा अनृत्विजे दानम् । अग्नां च वडवां ।
पौरुषीं च मानुषीं । धेनुके प्रत्यग्रप्रसवे । केन^५ प्रयोगादनुकम्पिते

१ A om. these four words.

२ C D om. वा ।

३ C om. : ।

४ C D (?) M om. समाप्तायां ।

५ A क अयोगादनकम्पिते अप्रियत्वेन ।

अप्रियत्वेन । कारपचवं नाम प्रसिद्धं । तं प्रति यमुनाभवस्तथमभ्य-
वयन्ति ।

२६. यदेतदुक्तं सारस्वतमेतन्मित्रावरुणयोरयनं नाम सत्त्वम् ।

२७. आद्यन्तयोरिहातिराचवचनात् । पूर्वस्मिन्नेतौ स्तः । अभि-
जिद्विश्वजितौ व्यस्तौ संवत्सरं भवतः । शुक्ले ऽभिजित् कृष्णे विश्व-
जित् । इन्द्रकुक्षौ उत्तरे पौर्णमास्यामावासे उच्येते । तच्च गोम्रा-
द्युषी व्यस्ते भवतः । एकस्यां गौरपरस्यामायुः । उभा कुक्षौ
वृणतां वार्चघ्नं च माघोर्न चेन्द्रकुक्ष्योः प्रैषलिङ्गम्^१ ।

२८. इत्येतत्सत्त्वं सारस्वतमिन्द्राग्नोरित्येवंसंज्ञकम् ।

२९. आद्यन्तयोरतिराचौ मध्ये ज्योतिर्गौरायुरित्येतान्यहानि
दण्डकलितवदवर्तेरन् । विश्वजिदभिजिताविन्द्रकुक्षौ । विश्वजिदेक-
स्थामभिजिदपरस्थाम् । एतत्सारस्वतमर्थेऽणः समाख्यातम् ।

३०. संवत्सरं दृषद्वत्या एव समीपे ब्राह्मणस्य गा रचेत् ।
ऋत्विज आचार्यस्य चेति ऋन्दोगानाम् । तेन यच्चैव तेषां वासस्तत्रैव
गा रचेत् ।

३१. व्यर्णी नैतंधवो लोकप्रसिद्धः । तस्मिन्प्रज्वलितमग्निं
धारयेदपरं संवत्सरम् ।

३२. तृतीये संवत्सरे एतत्कर्म । अग्न्यन्वाधानं परीणहि स्थाने
दर्शपूर्णमासान्तं कृत्वा सरस्वतीदृषद्वतीसंगमात्प्रवृत्तो दृषद्वत्या दक्षि-
णेन तीरेणाग्नेयेनाष्टाकपालेन पुरोडाशेन शम्यापराशेऽग्न्यापराशे
यजमानो ऽवष्टथप्रदेशमेति ।

३३. [१] सञ्चान् जनपदं प्राप्य तच्चैव यमुनायामवभृथार्थं गच्छन्ती-
त्यर्थः] सञ्चाख्यं तीर्थं यमुनां प्रति तामवभृथमभ्यवैति ।

३४. दार्षद्वृतं दृषद्वत्यां भवं^१ । संवत्सरं ब्राह्मणस्य गा रक्षे-
दित्येवमारभ्य यदुक्तं संवत्सरत्रयमेतत् दार्षद्वृतं नाम सत्रं एका-
किनो ऽप्येतद्भवति । यजमानशब्दात् ।

३५. आदावतिरात्रस्ततस्त्रिष्टुप्सोमकाः संवत्सराः सहस्रस-
ह्याकाशेषां रूपं पूर्वकारिवशात् ज्ञेयम् । अभ्यासो ब्रह्मसंवत्सरे गवा-
मयनस्येति (१३. २७. ५) स्वशाखोक्तं । तेन वा संवत्सरसहस्रपूरणं ।
ततो ऽतिरात्रः । एतत् प्रजापतेः सहस्रसंवत्सरसत्त्वम्^२ । द्विरभ्यासो
ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्यमिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये त्रयोदशो

ऽध्यायः समाप्तः ॥

१ C D M have only विःसञ्चाख्यं तीर्थं । यमुनां प्रति तामवभृथमभ्यवैति
(C विःसञ्चं M विःसञ्च) and om. the words from सञ्चान् to अर्थः A om. both,
text and Comm., and gives the reading quoted above in marg.
In the text of the Sūtra I beg to read विःसञ्चं । १ C (orig.)
D दार्षद्वृतं three times (once in the text and twice in the Comm.);
we should expect दार्षद्वृतं A om. text and Comm.

२ C D M •संवत्सरं ।

अथ चतुर्दशोऽध्यायः^१ ।

१०

१. व्याख्यातो द्वादशाहः प्रकृतिः सत्ताहीनानामित्युक्तम् ।
 उद्देशक्रमेण सत्ताप्लुक्तानि । अथेदानीमहीनानामवसरस्तत्रैकोत्तराणां
 धर्मविशेषात्पृथग्भूतानामुत्तरत्र वचनमितरेषां केषांचिदेकाहैः सह^२
 धर्मसामान्यादिहानुक्रमणं^३ न्याय्यं । तदर्थमाह । एकाहेषु एकसुत्येषु
 क्रतुषु अहीनेषु ब्रह्मप्रभृतिषु यो विकार उच्यते स प्रकृतेरग्नि-
 ष्टोमस्य विकारः प्रत्येतथः । न लेकाहा अग्निष्टोमधर्मका एव ।
 तेषां हि वचनेन अहीनानां द्वादशाहविकाराणामुपदेशविरोधः
 उच्यते । द्वादशाहिकस्याह एकाहेति संदिश्यमानस्य^४ द्वादशाह-
 धर्माः प्राप्नुवन्ति । समुदायकानां धर्माणामवयवे^५ ऽभिसंभवात् ।
 तेन द्वादश दीक्षा द्वादशोपसद आग्निषामनिर्वचनं नामधेया-
 ग्रहणमित्येवमादयः प्राप्नुवन्ति । तन्निवृत्त्यर्थमेकाहेषु प्रकृतेर्विकार-
 वचनम् । अथेवं व्याख्यातो ऽग्निष्टोमः प्रकृतिर्द्वादशाहस्यैकाहानां
 चेत्येतस्यैकाहवचनस्य किं प्रयोजनमिति । उच्यते । धर्मप्रवृत्त्यर्थमेत-
 द्ध्वचनं चतुर्विंशमहाव्रतादिषु । इतरस्तु द्वादशाहिकानां समुदाय-

१ CD ins. षष्ठस्रोतरार्धस्य । २ A सर्वे instead of सह ।

३ CD इहान्यनु । ४ CD ०द० । ५ CD कर्माणामवयवेति संभवात् ।
 in marg. भि ।

धर्माणामवयवे ऽपि संभवात् तस्मिन्वृत्त्यर्थमेकाहेष्विति । अहीनेषु
चेत्यहीनानामग्निष्टोमस्य प्रकृतिर्द्वादशाहस्य कथं नाम स्यातां ।
एकोत्तराणां तु मासापवर्गा अहीना (१६. २०. ८) इत्येवमा-
दिकं धर्मजातमुपरिष्ठाद्वक्ष्यामः ।

२. दशमैकादशयोरध्याययोरुपदेशातिदेशौ प्रायेण परि-
भाषितत्वात् होतुरेव । द्वादशाध्याये प्रकरणं^१ होत्रकाणामेव ।
तस्य समुदितस्य प्रदेशार्था परिभाषा । यस्मिन्नहनि यस्मिन्कतौ
धनजिदादौ यदहश्चतुर्विंशति^२ प्रदिश्यते^३ सवनं वानुत्तरप्रभृति
षष्ठान्तृत्यसवनमित्येवमादिनातिदेशेन (११. १५. ७) सहैवं
तत्सह होत्रादिभिस्तद्भवतीति वेदितव्यम् ।

३. अहीनानामुभयप्रकृतित्वात् विकल्पे प्राप्ते नियमः । ऐका-
हिकमेवानादेशे भवति । न विकल्पः ।

२.

• १. अग्न्याधेयो नाम हविर्यज्ञसोमः । तेन ब्रह्मवर्चसकामो
यजेत । अग्न्याधेयसोमयागेन ब्रह्मवर्चसं साधयेदित्यर्थः । अपरे
यजेतेत्यतिरेकं मन्यमाना आर्त्तव्यप्रतिषेधमेवमादिषु काम्येषु
मन्यन्ते । प्रतिषेधे ऽपि चापङ्गतस्य पुत्रदारात्यये^४ प्रवृत्तिः ।

२. तस्याग्न्याधेयसोमस्य स्तोत्राण्यष्टास्त्रष्टासु स्तोत्रियासु भवन्ति ।

१ C D प्रकरणाद् । २ C प्रदिश्यते । ३ ऊ seems doubtful.
C (orig.) पुत्रदारात्ययो ।

२. ननु स्वरूपमात्रकथनमेतन्नागमस्य विषयः । उच्यते । अर्थ-
वादो ऽयं विधादेशस्य स्तावकः । न त्वान्नायगतस्य मतिरेषा^१
न पौरुषेयस्य कल्पस्य । एवं तर्ह्यनुब्राह्मणमेतन्महाकौषीतकादाहृतं
कल्पकारेणाध्यायत्रयं^२ । कथं नाम^३ नैतद्ब्राह्मणमनुष्ठीयमानं कर्मा-
कर्मविशिष्टफलदानसमर्थं^४ स्यादिति । अष्टाचरा गायत्री । अष्टा-
चरेत्युक्ता ।

४. भक्तिवादो ऽयम् ।

५. तस्यान्याधेयसोमस्य रथन्तरं पृष्ठं भवति । तत्रार्थवादः^५ ।

६. भक्तिसाहचर्यात् ।

७. संस्थानियमार्थं वचनम् ।

८. केनचिद्गुणसामान्येन ।

९. गायत्रीरथन्तराग्निष्टोमाख्येन त्रिःसमृद्धेन ब्रह्मणा तेजो
ब्रह्मवर्चसमाप्नोति । तस्मादेवं कर्तव्यम् ।

१०. अन्याधेयाख्ये हविर्यज्ञसोमे त्वचक्रुतं शस्त्रं कार्यम् ।

११. यथोद्दिष्टस्य त्रिवृतो ऽन्नाद्यस्य प्राप्तये कर्तव्यमेवार्थवादो
ऽयं न फलविधिः ।

१२. गवामियं सङ्ख्या न्यायात् ।

१३. इति स्वरूपमेतत् । संवत्सरस्यैवाष्ट्या इति च फलार्थवादः ।

उभयमेतत् स्तुत्यर्थम् ।

१४. तस्येति स्तुत्यर्थी निर्देशः । अग्नये पवमानयेत्येवंदेवत्य

१ A om. न ।

२ A त्रयं C D(?) त्रये M त्रयः ।

३ A om. न ।

४ A om. यकर्म ।

५ C D वादाः ।

एकः पशुः । तथाम्रये पावकाय तथाम्रये शुचये इत्यग्निपदानु-
षङ्गात् । इतिवचनमेवं स्वशाखायां^१ । पूर्वकारिवशात्तन्यथापि
भवति । सवनीयमन्वालयव्या एते पशवः । नैकेषां^२ पशुपुरोलाशो
भवति । ततश्चतसृभिर्हविः प्रयोजनं । तत्र हविषो विहिता एव ।
यदि तु पूर्वकारिवशात् पशुपुरोलाशो भवति ततः षड्भिः प्रयो-
जनं । अग्निर्हविः पवमान इत्येका । यत्ते पवित्रमर्चिषीति पञ्च ।
एता अग्नये पवमानाय । अस्याजरासो दमामरिचा इत्येका ।
उग्निक् पावको अरतिः सुमेधा इत्येका । वयं ते अग्न उक्थैर्विधे-
मेत्येका । समिधमानः प्रथमानु धर्मेत्येका । स स्थितानास्तन्वत् रोच-
नस्या इत्येका । विशां कविं विशपतिं शश्वतीनामित्येका । इत्यग्नये
पावकाय । वि ते विष्मग्वातजूतासो अग्न इत्येका । यदीं गणस्य
रशनामजीगरित्येका । तिस्रो यदग्ने शरदस्वामिदित्येका । विशां
कविं विशपतिं मानुषाणामित्येका । उच्छोचिषा सहसस्युत्र स्तुत
इत्येका । त्रिरस्य ता परमा सन्ति सत्येत्येका । इत्यग्नये शुचये ।

१५. अदितिदिवत्या वशा बन्धानुबन्धायाः स्थाने उपा-
लङ्गव्या^३ । एवंविधाशब्दो विधिवचनः । एष एव विधिरित्यर्थः ।
ततो न पयस्यापचे । एवंविधेति वचनात् पयस्यापचे पयस्यैव ।
अस्या याज्यानुवाक्याषट्कः । उत त्वामदिते महीति तिस्रः । महीम् पु
मातरं सुव्रतानामित्येका । सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमित्येका ।
अदितिद्यौरदितिरन्तरिचमित्येकेति ।

१ A ०शाखायां । २ C D M om. षां C D M पुरोलाशो न भवन्ति ।

३ C D उपालम्भ्या ।

१६. तद्यदित्युद्देशप्रतिनिदेशौ । एवमिति प्रकारवचनं । यदेवं पञ्चवो नियुक्ता भवन्ति तदेतत्करोमि नैवाग्न्याधेयात्कर्मणो ऽद्यानि अन्यत्रापगच्छामि । एवंकृते ऽग्न्याधेयादनपगमः कृतः स्याद्यज्ञने-
त्यभिप्रायः ।

१७. तस्याग्न्याधेयसोमस्य^१ प्रातःसवनीयपुरोलाशानन्तरं अग्नये पवमानायाष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपेत् ।

१८. अग्नये पावकायाष्टाकपालं पुरोलाशं निर्वपेत् ।^२

१९. तृतीयसवनीयान् सवनीयपुरोलाशानन्वग्नये शुचये ऽष्टा-
कपालं पुरोलाशं निर्वपेत् ।

२०. वैशब्दो हेत्वर्थः । यतः कारणात् सवनीयपुरोलाशद्वि-
विधामावापोद्वापस्तत एतदुच्यते । आवपनं वै सवनीयाः पुरोलाशाः ।

२१. उच्यते एवमित्यावपनं । दृष्टेर्वेव प्रकृतेषु स्थानेष्व्यावपन
एव^३ तदावपतीति ।

२२. अर्थवादार्थः पुनरुपन्यासः ।

२३. वैशब्दो हेत्वर्थः । यस्माददितिमनु समाप्यते ऽग्न्याधेयं
तस्मान्नाम सामान्येनेहापि तथैव करोति ।

२४. तु इत्यवधारणे । यैवाग्न्याधेयस्य संख्या तादृशीमेवात्रापि
करोति ।

३.

१. एवमिति प्रकारवचनः । एवमनेन प्रकारेण^१ हविर्यज्ञेषु सोमेषु पशवः पुरोक्षाग्रास्यान्वाधात्यन्ते हविर्यज्ञाख्येषु सोमेषु ।

२. तस्येति प्रक्रान्तस्य प्रतिदेशेषु शस्त्रं । तस्येत्यवधारणार्थः । अतस्तस्य न ज्योतिष्टोमिकं विकल्पेन । शस्त्रं वक्ष्यमाणं । अधि-
कारश्चायं । तेनैतदुत्तरमतिदेशेषु शस्त्रमेवातिदिश्यते ।

३. यद्वाहिष्ठं तदग्नय इत्येतत्तृचमाज्यं भवति ।

४. अन्यत्रापि त्वचकृतः सकल एव ।

५. एकाहिकानां यथाग्राप्तानां परिसंख्यानार्थं वचनम् ।

६. इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोममित्येवमादिकं त्वचं मरुत्व-
तीयं भवति । ग्राह्यतस्य निवृत्तिः परिसंख्यानानात् । एकां ग्राह्या
निवृत्तिपरिभाषितत्वात् ।

७. नृणां तु त्वेत्येवमादिकं त्वचं निष्केवस्थं कार्यम्^२ ।

८. अध्वर्या वीरेत्येवमादिकं^३ त्वचं मैत्रावरुणस्योक्त्यमुखीयं
भवति ।

९. अध्वर्या वीरेत्येतस्मात्पूर्वं त्वचमिन्द्र तुभ्यमिन्द्रघवन्नभूमे-
त्येतद्वाह्याणाच्छंसिन उक्थ्यमुखीयं भवति ।

१०. उत्तरं त्वचमिदं त्यत्पात्रमिन्द्रपानमित्येतदुक्थ्यमुखीय-
मच्छावाकाय भवति ।

१ C D एतेन A ins. एव ।

२ A om. कार्यम् C D om. त्वचं ।

३ A वीर प्र सचे दानानामिति ।

११. प्राकृतानां पर्यासानामुत्तमांस्तृचाञ्कं सति^१ ।

१२. वक्ष्यति वैश्वदेवाग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थान इति ।
तत्रैतत्सावित्रस्य स्थाने त्वचम् । उत्तराण्यपि त्वचान्येव वक्ष्यमाणानि ।

१३. घृतवती शुवनानामभि श्रियेति द्यावापृथिवीयं त्वचम् ।

१४. इन्द्र ऋभुभिर्वाजवह्निः समुचितमित्यार्भवं त्वचम् ।

१५. स्वस्ति नो मिमीतामश्विना भग इति वैश्वदेवम् ।

१६. वैश्वानरं मनसाग्निं विवाधेति^२ वैश्वानरीयम् ।

१७. प्र यन्तु वाजास्तविषीभिरग्नय इति त्वचमाग्निमारुतम् ।

१८. समिद्धमग्निमित्येवमादिकं त्वचं जातवेदस्यैयम् ।

१९. उदु य देवः सवितेत्येवमादिकानि त्वचानि वैश्वदेवा-
ग्निमारुतयोः सूक्तानां स्थाने यथार्थं भवन्ति । संयोगाद्भवतिष्ठत
इति परिभाषितत्वात्^३ ।

२०. त्वचकृतमित्येवमेतस्यामिति वचनान्न व्यामिश्रचोदनायां
ततो नैककद्वैके^४ ।

२१. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । ऐकाहिकं वा ग्रस्तजातं त्वचकृतं
भवति । आनोभद्रीयस्य परिधानीयोत्तमेति^५ वचनात् । सा चतुर्थी ।

२२. एतेनाग्निहोत्रसंज्ञकौ द्वौ हविर्यज्ञसोभौ व्याख्यातौ भवत
इत्यर्थः । ततः स्तोमकामप्रष्टदक्षिणसंस्थादि तुल्यं । यदाहिष्ठ-
मित्यादिकं ग्रस्तमेतेनेति वचनात् । द्विरात्रो ऽयमहीनः । विना

१ C D M om. त्वचान् ।

२ RV III, 26, 1 निचाय्या ।

३ C D परिभाषणात् ।

४ A ०कचित्के C नैकद्वैके ।

५ C in marg. इ (०त्तमे इति) ।

दक्षिणा^१ इत्ययमहीनधर्मो भवति अविरोधादतश्च प्रत्यहं चतुर्विंशतिश्चतुर्विंशतिर्दद्या ।

२३. अग्निहोत्रसोमं^२ ऊत्वाग्नेयं पयस्तातो^३यसवनौयपुरोलाशा-
ननु रात्रौ होतुर्थदय इति खिज्जात् ।

२४. पय एवानुषज्जात् । प्रातःसवनौयाननु ।

२५. पूर्वैषैव न्यायेन^४ चशब्दात् । तत आग्नेयः पूर्वस्मिन्सौर्य उत्तरस्मिन् ।

२६. प्राजापत्येति देवतानिर्देशः । वग्नेति पशुद्रव्यविशेषणम् । अनूबन्ध्याया उपालम्भ्येति स्थाननिश्चयः । एवंविधेत्यनूबन्ध्याप्रका-
रातिदेशः । तेन यदि तच्च पयस्या अनूबन्ध्यास्थाने^५ तत उपा-
लम्भ्यास्थाने ऽपि तथैव ।

४.

१. पुनराधेयसोमो वक्ष्यमाणः । तेन तेजस्कामो यजेतेति चोदना ।

२. तस्य सर्वस्यैवाङ्गः पुनराधेयसोमस्य पञ्चसुपञ्चसु सोत्राणि भवन्ति ।

३. पञ्च पादा अस्या इति ।

१ A तेन विना दीक्षितेन विना दक्षिणा इच्छाम्य० M विना दक्षिणा इत्ययमहीनः । विना दक्षिणा इत्ययमहीनधर्मो भ० । २ C D अग्नि-
होत्रसोमाऊत्वाग्नेयं । ३ A न्यायेन । ४ C M om. अनूबन्ध्या ।

४. वैशब्दस्यशब्दस्यार्थं पाङ्क्तो यज्ञस्य^१ हविष्यङ्त्वा ।

५. यज्ञस्यैवाप्रये पञ्चकानि स्तोत्राणि^२ कर्तव्यानीत्यर्थवादः ।

६. सर्वाग्नेयो यो ऽग्निष्टुत् ततः शस्त्रं हौत्रमस्य^३ भवति ।

शस्त्रमात्रातिदेशाद्धविरन्वायातनमनूबन्ध्यादि^४ यथोक्तमन्यदेवतानू-
बन्ध्याद्या^५ (१२. ८. ३) सवनीयेति कात्यायने ।

५.

१. दर्शपूर्णमासौ नाम हविर्यज्ञसोमः^१ । अन्नाद्यकामस्य यज-
मानस्य भवतः । केचिदाङ्गरक्षकामस्येति वक्तव्यं । तथा च लिङ्ग-
मस्ति । अन्नकामाय चरते कृशायेति । अन्नाद्यकामस्येत्यनेन^२ च
गृहवति भोज्यं भोजनशक्तिश्चेति कामः । तदेतन्न युज्यते । अवि-
शेषेणान्नं प्राप्नोति । तेनान्नमेवान्नाद्यमिति व्याख्यानं^३ । पर्याय-
शब्दावेतौ । तथा वसिष्ठो हान्नाद्यकाम इत्येवमादयः प्रयोगा
एवं व्याख्यातव्याः । द्विरात्रो ऽयमहौनः । अन्यशस्त्रस्यावचनादैका-
द्विकशस्त्रः । अन्यस्यातिरात्रभावः पाक्षिकः । हविरन्वायातनं, सव-
नीयान्वायातनं च यथादेवतं । परिभाषितत्वात् ।

२. अन्नाद्यकामस्य^४ सर्व एवैते चशब्दात् । सोमेष्टिहविर्यज्ञसोमः

१ A यज्ञस्य । C पाङ्क्तो वै यज्ञः ।

२ A स्तोत्राणि ।

३ A सहौत्रस्य ।

४ CD विधिर instead of हविर ।

५ CM अन्यः ।

६ A सोमैः ।

७ CD अन्नाद्यकामो येन नव गृहवन्ति भोज्यं भोजनः ।

८ C (orig.)

D ०ख्यानं C (seq. h.) ०ते ।

९ CD M सः ।

प्रवर्ग्यैरहितो भवति । इत्यादधाविति न^१ सुत्यादन्वे नाहीन एक
एव क्रतुः । यथा दाक्षायण्यज्ञाश्चत्वारः सर्वकामस्य । बज्रलेनापि^२
भाषितत्वात् । आग्रयणो ऽथेकाहोरात्रः । ग्रीह्यवाग्रयणदेवताना-
मनूबन्धा पशवो हवींषि चान्वाद्यात्यानि सोमेष्टास्त्रिये^३ हविर्यज्ञ-
सोमे एकसुत्यता सौम्यः पशुरुपालम्भ्यो ऽनूबन्धा^४ हविरन्वाद्यात-
नमेवं पूर्वकारिवशात्सर्वत्र नियमः ।

२. बज्रवचनाभिधान एक एव क्रतुर्दाक्षायण्यज्ञास्यः सर्वकामस्य
यजमानस्य भवति । अत्रापि पशवो हवींषि च यथादेवतं यथा-
परिभाषितं च द्रष्टव्याः । पूर्वकारिवशान्नियमः । चतुरहो ऽहीनः ।

४. सर्वकामस्यैव चग्रन्दाह्रायज्ञसोमे ।

५. तस्मिन्महायज्ञे चातुर्मास्यहवींष्यष्टादश सवनीयहविषाम-
न्वाद्यात्यन्ते । पित्र्यानूबन्ध्योपासनकाले ।

६. पशवश्च पर्वदेवताभ्यो भवन्ति । वैश्वदेववारुणमारुतमाहेन्द्र-
शुनासीरीयाः ।

७. चातुर्मास्येषु या एककपालदेवतास्ताभ्यश्चानूबन्ध्याया उपा-
सन्म्याः पशव एवंविधाः । एवंविधा^५ अनूबन्ध्याया उपालम्भ्यो
द्रव्यकल्पेन समानविधानात् ।

८. अयं यज्ञः महायज्ञः । अतिरात्रसंस्थ एकाहः ।

१ A om. न । २ A बाज्रलेन C बज्रपरिभाषितत्वात् D बज्रभाषितम् ।

३ A om. ये । ४ C D M om. ऽनूबन्धा । ५ C D M om. एवंविधा ।

ई.

१. वैश्वदेवाख्यो हविर्यज्ञसोमः । तस्यायं पुरस्तादर्थवादः । प्रजातिशब्देन^१ पुत्रा दुहितरश्चोभयमभिधीयते । तामिच्छन्प्रजापतिरेतं यज्ञक्रतुमपश्यत् । दर्शनं चात्र तदितिकर्तव्यतालोचनं । वैश्वदेवं यज्ञक्रतुमालोचितवान् ।

२. तस्य साधनद्रव्यमाहरत् । तदुपाहृतवान् तेनायजत इष्टवानासीत् ।

३. प्रजात आसीत् ।

४. यः कश्चिद्यजमानः प्रजातिकामः स यजेत । यद्यपि समान-तन्त्रा भिन्नफलाश्च तथापि हविर्यज्ञियचातुर्मास्यसारूप्याच्चातुर्मास्य-सोमा एते सोमयागाः । तथा चान्तरालयागचोदना ।

५. अस्य चातुर्मास्यसोमस्य वैशेषिका धर्मा उच्यन्ते । वैश्वदेवः पशुरुपालम्भः^२ सवनीयानन्तरम् ।

६. द्यावापृथिवीयदेवत्यानूबन्ध्याया उपालम्भ्या एवंविधेत्यनूबन्ध्याविधिनिर्देशः । अयं चापरो विशेषः पुरोस्ताग्रान्वाय्रातनं परिभाषितत्वात् ।

७. त्रिवृत्सोमसंस्थं शस्त्रं हौत्रं^३ होत्रकाणां बृहतीकारो विशेषः ।

८. वागशब्दो विकल्पर्यः । तच्छृणुं वा शस्त्रं भवति ।

९. आग्नेयेन हविषाग्नेयी । आग्नावैष्णवेन हविषाग्नावैष्णवी ।

१ A M प्रजापतिः ।

२ M ०लम्भयः ।

३ A सचौत्रं C D M हौत्रं ।

अनयाग्नीया वाग्नावैष्णव्या वाहरह्यजेत चतुरो मासानन्तरालेषु ।
सर्वसोमानाम् ।

१०. दीक्षान्तरनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

७.

१. वरुणप्रघासाख्यो हविर्यज्ञसोमो द्विरात्रो ऽहीनस्तास्यायं
पुरस्तादर्थवादो विधिप्ररोचनार्थः । उन्नेयो विधिरर्थवाददर्शनात् ।
वैश्वदेवेन कर्मणा प्रजापतिर्देवताविशेषः प्रजा असृजत ।

२. ताः प्रजाः सृष्टाः प्रजापतिना अप्रसूता अननुज्ञाता^१ वरु-
णस्य यवान् भक्षितवत्यः^२ ।

३. प्रतिपूर्वो सुञ्चतिर्वन्धने । वरुणो नाम देवताविशेषः । ताः
प्रजा^३ उदरव्याध्यादिभिः प्रतिसुक्तवान् ।

४. ताः प्रजा वरुणगृहीताः सत्यः प्रजापतिं पितरमेत्य यथा-
हंसुपाधावन् नतिना^४ अभ्रुवन् वक्ष्यमाणमर्थं पुरस्तात्कृत्य ।

५. उपज्ञा प्रथमा प्रवृत्तिः^५ । उपजानीहि प्रकाशय तं यज्ञक्रतुं
येनेद्वा वरुणपाशेभ्यः सकाशात्पूर्वस्माच्च पाप्मनः सस्यक् प्रमुच्येमहि
विमुच्येमहीत्येतमर्थं^६ प्रजाः प्रजापतिसुचुः ।

६. ततस्ताभिः प्रजाभिरभ्यर्थितः प्रजापतिर्वैश्वदेवहविर्यज्ञसो-

१ C D om. वा । २ C D om. अप्रसूता C अननुज्ञाता । ३ M ताः

सृष्टाः प्रजापतिर्वक्ष्यमाणमर्थं पूर्वसंस्तुताः । ४ C D M प्रजा वरुणपाशेभ्योऽप्य ।

५ C D उपधाध्वनिति न । वक्ष्य० ।

६ A वृत्तिः ।

७ C D M om. विमुच्येमहि ।

मादनन्तरं मासचतुष्टयं सुनिसत्त्वेश्यादिकं तपः प्रचर्य चतुर्थं मासि पूर्णं एतं यज्ञक्रतुमपश्यत् साध्यसाधनयोग्यं दृष्टवान् क्रतवरूपप्रघा-
साख्यं^१ द्विराचमहीनम् ।

७. तं यज्ञं संभारयुक्तमाहरत्संपादितवान्^२ तेन यज्ञेनेष्टवान् ।

८. तेन यागेन वरुणं प्रीणितवान् ।

९. अनेन द्विरात्रेण क्रतुना वरुणप्रघासाख्येन स वरुणः प्रीतो वरुणपाशेभ्यः सर्वस्माच्च पाप्मनः प्रजाः प्रमुक्तवान् ।

१०. प्रशब्द उपसर्गः क्रियापेक्षी । यस्य योग्यतालक्षणमुच्यते इति क्रियाविशेषो ऽध्याहार्यः । ह्रशब्दो विनिघट्टार्थी^३ यः । वैशब्दो वाक्यपूरणः । प्रमुच्यत एव प्रजा वरुणपाशेभ्यः । अयं च यजमानः^४ सर्वस्माच्च पाप्मनः संप्रमुच्यते । य एवरूपं पुराकल्पं विद्वान् जानानः वरुणप्रघासैर्धजते । तस्मादेवंविद्वान्वरुणप्रघासैर्धजेत । अर्थवादादेव परिकल्प्यमस्य फलं । रात्रिसत्प्रतिष्ठान्यायेन ।

११. द्वावप्येतौ दिवसौ उक्थ्यसंख्यौ भवतः । संख्यानियमार्थं वचनम् ।

१२. वरुणदेवताकः पशुः सवनीयसंविधान आलम्ब्यः पूर्व-
स्मिन्नहनि । वरुणप्रघासहविषामन्वायातनं परिभाषितत्वात् । केचित्तु
प्रविभज्य त्रिष्वपि सवनीयपुरोलाशेषु पुरोलाशहविषामन्वायातन-
मिच्छन्ति । तत्र पूर्वकारिवशान्निश्चयः । तथा चोक्तम् । आनुपूर्व्यं
हविषां दैवत उच्चैरुपांशुतायां चेति (१३.१.३) ।

१ C अततवरुणं D अलतव० M च त य० । २ C D om. संपादितवान् ।
३ A om. अयं च यजमानः ।

१३. आलम्ब्य इति वाक्यशेषः ।

१४. को देवता अस्या इति काथी । काथी वशा गौरनू-
बन्ध्याया उपालम्ब्या । एवंविधा एवंप्रकारा । पयस्यापचे अनू-
बन्ध्यादेवतायै पयस्येत्यर्थः ।

८.

१. अर्थवादेन प्रयोगवचनैरेकं दर्शयति ।

२. तत आभिः प्रजाभिरुक्तः प्रजापतिः कृतपुरश्चरणश्चतुर्थं
मासि त्रिरात्रं यज्ञक्रतुं दृष्टवान्साकमेधाख्यम् ।

३. तमिति क्रतोराहरणासंभवात् साधनान्याहरत् ।

४. तेन क्रतुनेष्टवान् ।

५. प्राप्तवान् ।

६. प्रयोगवचनाच्चोदनैषा ।

७. क्रमनियमः संस्थानियमश्च ।

८. अग्नये ऽनीकवहुणाय प्रथमे ऽहनि पशुः सवनीयस्योपाल-
म्ब्यः । तस्य वृद्धेः षट्को लिख्यते^१ । यत्ते मनुर्यदनीकं सुमित्रः ।
भद्रं ते अग्ने सहसिन्ननीकं । भद्रा ते अग्ने खनीकसदृक् । अस-
न्निध्वे आहवनानि भूरि । अग्निं मन्ये पितरमग्निमापिम् । अस्व-
देवस्य संसहनीके । इत्यग्नेरनीकवतः ।

९. द्वितीये ऽहनि पशुः सवनीयस्योपालम्ब्यो सांतपनगुण्येभ्यः^२ ।

१. C D वृद्धेः कल्पितः षट्को । २. C D M सवद्गाः सांतपनपुत्रगुण्येभ्यः ।

सो ऽपि षड्गः पूर्वसंप्रदायात् उच्यते । आ वो यन्मूदवाचासो अय ।
सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनासः । युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्त्री । अरा
द्वेदचरमा अहेव । अज्येष्टासो अकनिष्ठास एते । मिमातु द्यौर-
दितिर्वीतये नः । इति मरुद्भ्यः सांतपनेभ्यः ।

१०. सवनीयस्योपालम्भ्यो माहेन्द्रसूतीये ऽहनि पशुः कार्यः ।
अस्य पूर्वाचार्योक्तः षड्गः । सत्राहणं दाष्टपिं तुभ्रमिन्द्रं । त्वं मह्यं
इन्द्र तुभ्यं ह द्याः । महो महानि पनयन्त्यस्य । मह्यं उयो वावृधे
वीर्याय । युष्मस्य ते वृषभस्य खराजः । मह उग्राय तवसे सुवृ-
क्तिमिति ।

११. विश्वकर्मा देवता अस्या इति ।

१२. प्रथमे रथन्तरं द्वितीये बृहत्तृतीये बृहद्रथन्तरे । यादृशं
बृहद्रथन्तरपृष्ठयादेशेन शस्त्रं विहितं तादृशमत्रातिदिश्यते । एवं
यथापृष्ठं^१ शस्त्रमेकाहिकं ।

१३. वागब्दो नानार्थः अन्यस्मादन्यस्माच्च पार्थिंकादङ्गः स्तोत्रा-
णीह व्यहे कन्दोगवशादाह्रियन्ते । तथैव शस्त्राण्यपि भविष्यन्ति ।

१४. वागब्दो विकल्पार्थः । यो विश्वजिह्वहृत्पृष्ठ उक्तस्त-
सूतीये ऽहनि सर्वेषु कल्पेषु विशेषशस्त्रं भवति ।

१५. विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठादित्येतस्मैचामणे च भवति ।
पक्षे वैकाहिकं वागब्दात् ।

१६. सर्वकामस्य महायज्ञ उक्तः । प्रतिप्रयोगं च कामभेदो
नैकेन प्रयोगेण कामा इति । स यस्मिन् पक्षे आयुष्कामयज्ञो भवति

तस्मिन्पचे विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छस्त्रं भवति । ऐकाहिकं वा परिभाषितत्वात् ।

१७. स एतौ यज्ञकृत् अपश्यदिनुत्थभिभूतौ इति^१ । तयोर्विनुत्थभिभूत्योर्विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छस्त्रं भवति^२ । ननु च यद्विश्वजितो बृहत्पृष्ठस्य तदेनयोः शस्त्रमिति (१४.३.८) वक्ष्यत एव । ऐकाहिकस्य पचे विधानार्थं वचनम् ।

१८. उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यः स्वर्जिदिति (१४.४.२) वक्ष्यति । तस्मिन्स्वर्जिति विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छस्त्रं भवत्यैकाहिकं वा ।

१९. इषुवज्जौ श्वेनाजिरावितीन्द्रवज्रं च वक्ष्यति (१४.२२.४) । स एवेन्द्रवज्र इहोक्तः । तस्मिन्निन्द्रवज्रे विश्वजितो वा बृहत्पृष्ठाच्छस्त्रं भवत्यैकाहिकं वा ।

६.

१. शुनासीरीयो हविर्यज्ञसोमो वक्ष्यमाणस्तस्यायं पुराकल्प-
रूपो^३ ऽर्थवादः ।

२. हविर्यज्ञं शुनासीरीयं काममिव^४ विशेषवचनात् बहूनां
यज्ञकृद्गनां मध्यस्थितमेतं^५ कामसंपत्तिथोग्यं^६ पर्यालोचनया दृष्ट-
वान् ।

१ A ins. वक्ष्यति । २ A om. शस्त्रं । ३ A om. रूपो । ४ C (orig.)

M कालमेव. D not quite legible. ५ C मध्या० । ६ C D कामसंपत्ति०
A. संघति ।

३. तस्य संभारानाहरत्^१ । तेनेष्टवान् ।
 ४. तेन वर्तितयागः प्रतिष्ठां प्राप्नः ।
 ५. यत एवं पुराकच्यो ऽतस्तेन प्रतिष्ठाकामो यजमानो यागेन प्रतिष्ठां भावयेत् ।
 ६. शुनासौरीयः पशुः सवनीयस्योपास्त्र्यव्यः ।
 ७. सूर्यो देवता अस्या इति सौरी ।
 ८. गवामिधं संख्या न्यायात् ।
 ९. ददातीत्यनुषङ्गः । त्रिंशच्छब्दो द्वितीयान्तो गवां कर्म-
 भूतत्वात् । प्रतिविभज्य दानयोगो ऽन्वहं दक्षिणा इति वचनात् ।
 १०. त्रिंशत्पञ्चसु प्रतिविभज्य दानं पूर्ववदहीनत्वात् ।
 ११. ददातीत्यनुषङ्गः सर्वत्र ।
 १२. भवतीति वाक्यशेषः । अर्थवादार्थः^२ संख्योपन्यासः^३ ।
 १३. ऋत्विजं संपाद्यम् । तच्चाहोरात्रविभागे^४ विंशतिशतमहो-
 रात्राणि भवन्ति ।
 १४. तदनया गोसंख्याया^५ दैविकाहोरात्रपरिच्छिन्नमृतं का-
 मोपभोगमाप्नोति ।
 १५. प्रणष्टिकादारेण संवत्सरमाप्नोति । दैवमेव संवत्सरं काम-
 फलसुपशुक्ले^६ ।

१ तमाहरत् ought to have been marked with 3 in the edition of the text and the numeration of the other Sūtras altered accordingly.

२ C अर्थवादः (?) । ३ M संक्षेपन्यासः । ४ C D भागो ।

५ A C D योगसं० । ६ C D देवं A संवत्सरं ।

१६. न ह वा संवत्सरात्कश्चन बद्धिर्धा कामो ऽस्तीति । अयं दक्षिणादानविधिविशेष उक्तः । प्रवृत्त्यपरोचनाय ।

१०.

१. स्वश्रुतौ हाविर्यज्ञिकानि चातुर्मास्यान्युक्तानि । तेषामेव पशुगुणविशिष्टानामिदानीं विधानं । महाकौषीतकिब्राह्मणाभिप्रायेण नाम्ना धर्मातिदेश इति तद्धर्मप्रवृत्तिः ।

२. गुणभूतस्यापि पशोरिहान्यावैष्णवी च (६. १. २२) यत्क्यमाणस्येत्येतद्भवति ।

३. अपरेद्युः अपरे ऽहनि वैश्वदेवः पशुर्भवति ।

४. पशुपुरोलाशानन्तरं याः यस्मिन्यर्वणि चातुर्मास्यदेवतास्ताः सर्वा भवन्ति ।

५. पशोरयं पाशुकः । पशुपुरोलाशकः समासार्थः । तदीय-स्त्रिष्टकं भवति । ननु च पशुर्यानि विभवादर्थं साधयन्तीति वचनादवाच्यमेतत् । नेत्युच्यते । पशुपुरोलाशार्थानामसाधकत्वात् । पशुर्यानीति विशेषणात् त्रिष्टकतश्च संस्पर्शित्वात् । कुतो विभवः । पुरोलाशस्त्रिष्टकत्वमवाचे ऽपीति (५. १६. ३) चेत्सिद्धेरवाच्यम् । पशुपुरोलाशस्यान्वायात्यानां चानङ्गत्वे ऽपि विशेषस्थानापत्तेः^१ पशुपुरोलाशतन्त्रं न्याय्यम् । इह^२ चातुर्मास्यानां प्राधान्याद्वैराजः^३ स्यात् । अध्वर्यवश्च यजप्रेषं कुर्वन्ति । तेषां त्रिष्टकद्वयस्यादिति हि (५. ११.

१. १ A विशेषः । २ A ins. तु । ३ A विराजः ।

२४) कात्यायनस्य । तस्मादारम्भः । ननु चैवमन्यायः स्यात् ।
नेत्युच्यते । नियमपरत्वात् । पूर्वकार्यनुविधानात् प्रैषाभावः^१ । सद्द-
र्दश्वारम्भः । ननु चैवं पशोश्चाज्यभागयोः कृतलाज्यायविरोधः ।
द्रव्यसामान्याच्च पशोर्द्वधन्वन्तौ । श्रुतौ हि चातुर्मास्त्रेषु सामान्यात्
न्यायतः श्रुतेर्बहुलवत्त्वं । पूर्वकार्यनुविधानात् तु प्रैषाभावः । न
चान्यायो नियमपरत्वाद्बुधसां त्वङ्गानां करणादेव^२ एकादशप्रयाजा-
दिविकारः । अथमग्निस्वामिग्रन्थः । अत्र पूर्वकारिवशात्प्रैषाभाव
इत्यन्यायः^३ वचनपूर्वकत्वात्पाशुकः स्विष्टकृदित्यस्य सूत्रस्य^४ सद्ददा-
ज्यभागयोश्च पूर्वकार्यनुविधानात् प्रैषाभाव इत्येतदप्युक्तमुक्तं । कुतः ।
यथोक्तमविरुद्धमिति (५.११.२५) कात्यायनवचनाद्यथैव प्रसूतं
वर्हिः प्रसूरो वा प्रथमजश्च^५ गौरित्येवमादिकं धर्मजातं पशुधर्मान्न
विरुणद्धि । एवं सद्ददाज्यभागावप्यविरुद्धौ तस्मात्प्रैषावेव ।

६. न पशुतन्त्रे हवींषि चोद्यमानानि निगमान् लभन्त इत्ये-
तदुक्तं यत्र प्रधानः पशुः । इह तु गुणभूते ऽपि पशौ तन्त्रवाङ्म-
ल्यात्तत्त्वात्^६ । चातुर्मास्त्रहविषां प्रधानानामपि तच्चानुप्रवेशः^७ । निग-
मस्थानवर्जं । तेन निगमस्थानानां प्राप्तानां वाचनिकः प्रतिषेधः ।

७. पशुपुरोलाशमनु प्राप्तस्यायं प्रतिप्रसवः ।

८. हृदयशूलोपस्थानान्तं कर्म परिसमाप्यते । येषां शाखिनां
सहस्रद्वयैव्यग्निषु साकमेधास्तेषां मैत्रश्वरदितये वेति कृत्वा हृदय-
शूलोपस्थानं । येषां प्रतीष्टिविहारस्तेषां शाखिनां महाहविषो ऽन्ते ।

१ C D om. नु । २ C D om. एव । ३ C D अन्यायः । ४ A om. सूत्रस्य ।
५ C om. ज । ६ A तस्य instead of तस्यात् । ७ C D M अनुविशेषः ।

९. वारुणमारुतौ पशू वरुणप्रघासेषु भवतः ।

१०. उत्तरे विहारे वारुणः पशुः । दक्षिणे मारुतः । तत्रो-
त्तरे सूपसुच्छयन्ति पूर्वकारिणः । तथैवानुविधेयं । समानयूपौ^१
वा विगेषोपदेशादिति काठके ।

११. उत्तरयोर्द्वयोः पर्वणोः साकमेघशुनासीरीययोर्घथासं-
ख्येन माहेन्द्रशुनासीरीयौ पशू भवतः । इन्द्रश्च नः शुनासीराविति
षट्को ऽन्यस्याभावात् ।

१२. पूर्वाह्णादिषु कालविशेषेषु स्थानशब्दः । चातुर्मासेषु
यद्यदिष्टीनां स्थानं तत्तदेवात्रापि ।

१३. यथास्थानैव । इष्टित्वात्पूर्वेण प्राप्ते परिभाषार्थं वचनम् ।
तेन महायज्ञसौमिकादिषु च पिब्या यथास्थानैव ।

१४. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । याया देवता चातुर्मासेषु तस्यै-
तस्यै पशवो भवन्ति ।

१५. तत्कर्म व्याख्यातमेकादशिन्या । तथा तुल्यमित्यर्थः ।
तेन प्रतिपशु यूपो भवन्ति ।

१६. आनीकवतादयश्च पशवो महाहविषि भवन्ति । आग्ने-
यादयश्च यथोक्तदेवताः^२ ।

१७. अथमपरः पाशुकचातुर्मास्यप्रकारः ।

१८. ऐष्टिकैश्चातुर्मास्यैस्तुल्यमन्यत् । तेन पशुपुरोलाशान्वज्य-
श्चातुर्मास्यदेवता न भवन्ति ।

१८. अथशब्दः सांवत्सरिकचातुर्मास्याद्युपसंग्रहार्थः^१ । वाशब्दो विकल्पार्थः । अपिशब्दो यदि सांवत्सरिकाणि न शक्नुयादेतमर्थं प्रतिपादयति । एकशब्दः संख्यावाची । पर्वशब्दो वैश्वदेवादिकर्मवचनः । मुख्यकल्पाशक्तौ नित्ये ऽवश्यकर्तव्ये एतमपि पचं^२ कुर्यात् । एकस्मिन्पर्वणि तन्वाधिके अनावृत्तानि हवींषि समानतन्वतया कुर्यात् । ऐन्द्राग्रे वा पशावेकस्मिन्पशुपुरोलाशानन्वञ्चि सर्वाणि चातुर्मास्यहवींषि कुर्यादयं पचः ।

२०. इजोपज्ञानादनन्तरं स्वतन्त्रैव पितृया भवति ।

२१. व्यम्बकात्कर्मण ऊर्ध्वमनुद्याजप्रभृति कर्म भवत्यैष्टिके । पशुना वा समानतन्त्रले क्रियमाणे मनोतादि कर्म भवति ।

२२. यथादेवतं वा पशव इति सर्वपशूनि चातुर्मास्यान्युक्तानि । तेष्वयं दक्षिणाकल्पः । सौमिकैश्चातुर्मास्येषु दक्षिणानि भवन्ति ।

२३. याश्चातुर्मास्यदक्षिणा याश्च पशुदक्षिणास्ताभिः समानदक्षिणानि पाशुकानि^३ चातुर्मास्यानि भवन्ति ।

११.

१. प्रत्यवरोहणीथो नामैकाहः प्रतिष्ठाकामस्य यजमानस्य भवति ।

१ C (orig.) ०संहार्यः ; C (sei. h.) D ०संहार्यः ।

२ A यज्ञं ।

३ C D om. पाशुकानि ।

२. संकल्पेन विद्धतः संकल्पविद्धतः । ज्योतिष्टोमधर्मग्राही ज्योतिष्टोम एव । केचिदेनं चातुर्मास्यसोमोत्सर्गार्थं मन्यन्ते ।

३. पशुबन्धो नामैकाहः पशुकामस्य यजमानस्य भवति ।

४. पशुबन्धो विशिष्यते वज्रघ्नीहिणा ।

५. एकादशसंख्याकसोमस्थार्थवादो ऽयम् ।

६. गुर्वचराणां गुरुवृत्तिं सर्वं गुर्वचरं त्रैष्टुभमेव विद्यादिति भक्त्या^१ । त्रैष्टुभाः पशवः ।

७. पशुप्राप्तये एवरूपः सोमः क्रियते ।

८. ऐन्द्रत्वात्त्रैष्टुभत्वात् द्विलाच निष्केवल्यमस्वतीथयोः ।

९. गम्यन्त इति लिङ्गेन गोसंस्तुतिः । तदेतस्याङ्गो लिङ्गम् ।

पशुकामस्यैतदहः पशवश्च गावः ।

१०. एते एव निर्विद्वाने पशुकामसामान्यात् ।

१२.

१. अथशब्दो विशेषाधिकारार्थः । हविर्यज्ञसंस्थासामान्यात् सुराद्रिष्यविशेषाद्यविशेषः । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात्किञ्च तुल्यता तैः पूर्वैः सह तस्मादुच्यते । सौत्रामण इति वक्ष्यमाणस्यैकाहस्य नामधेयम् ।

२. पुराकल्पो ऽर्थवादार्थः । इन्द्रः किलायुष्कामस्तपस्तप्तवान् ।

३. स ध्यानं कृत्वा एतं सौत्रामणं यज्ञक्रतुमालोचितवान् ।

४. तस्य साधनद्रव्याणाहरत् ।

५. तेनेष्टवान् ।

६. तेन यागं कृत्वा दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् ।

७. उहेति निपातो वाक्यपूरणौ । तं सौचामणमैन्द्रं भरद्वा-
जाय ऋषये जीर्णाय प्रोक्तवान् ।

८. वैशब्दो निपातो यस्मादर्थः । अनेन सौचामणेनाहमिष्ट्वा
दीर्घायुत्वं प्राप्तवान् लभयन्नेन यज येन दीर्घायुर्भवसीत्येवमुवाचेन्द्रो
भरद्वाजम् ।

९. ह्यशब्दो विनियहार्यः । तेनैव सौचामणेनेद्वा भरद्वाजः
सर्वमायुः प्राप्तः । षोडशोत्तरवर्षशतं पुरुषायुरिति ।

१०. वर्षशतं सायं जीवति यः सौचामणं वेद यथोक्तेन पुरुष-
कल्पेन विदित्वा यजते ।

११. तस्य सौचामणस्य रयंतरं पृष्ठं भवति ।

१२. संख्यानियमार्थं वचनम् ।

१३. श्रद्धानुसारेण दक्षिणा देयेत्यभिप्रायः ।

१४. तस्य सौचामणस्य त्रिवृत्स्तोमकानि त्रीणि स्तोत्राणि
भवन्ति ।

१५. चतुर्थपञ्चमषष्ठानि त्रिवृत्स्तोमकेभ्यः प्रथमेभ्यस्त्रिभ्यो
ऽनन्तराणि ।

१६. सप्तमाष्टमनवमानि त्रीणि सप्तदशस्तोमकानि ।

१७. दशमैकादशद्वादशानि ।

१८. पूर्वस्मादुद्गततर उत्तरः । स चाधिक्येनोत्तरी । उत्त-

रश्वासावुत्तरी चेत्युत्तरोत्तरी । तस्य भाव उत्तरोत्तरिता । तस्ये
उत्तरोत्तरिताया इति^१ तादर्थ्यं चतुर्थी ।

१८. उत्तरोत्तरोत्कृष्टं दीर्घमायुः प्राप्नुयामित्याग्निषि प्रत्ययः ।

१३.

१. तस्य सौचामण्याश्चिनः पशुर्लौहितेन वर्णेन विप्रिष्टः
सारस्वती च मेषी इत्येतौ पशू उपासन्भ्यौ सवनीयस्य ।

२. इन्द्रसुचामदेवत्या वशा बन्ध्या गौः । अनूबन्ध्यायाः
संनिधावास्तब्ध्या । एवंविधा अनूबन्ध्यापचतुल्या । इमा ब्रह्मेन्द्र
तुभ्यं शंसि । चातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रम् । इन्द्रः सुचामा स्वर्वा
अवोभिः । उपो जज्ञे वीर्याय स्वधावान् । अध स्या ते चर्वणयो
यदेजान् । तस्य वयं सुमतौ यज्ञियस्येति प्रथमा । एता इन्द्रस्य
सुचाम्णः षड्भ्यः ।

३. अनूबन्ध्या सौचामणी पशुभिस्तुल्यदेवत्या । नैर्द्धतः^१ सौचा-
मण्या अपगतो न भवामीति ।

४. तस्य सौचामण्यायं क्रियाविशेषः । प्रातःसवनीयस्य पुरो-
क्षाग्नानन्तरं बाह्यतः परिधित आहवनीयमपनीथोपसमाधायाग्निं^२
तस्मिन्नेवाग्नौ सुरासोमेन प्रचरन्ति । सुरया प्रचरन्तीत्यर्थः । प्राग्द्वि-
देवत्येभ्यः स्विष्टकृद्भेदेन^३ ।

१ A तस्ये उत्तरोत्तरितार्थमुत्तरोत्तरिताया M तस्यैव उत्तरोत्तरितार्थमुत्त० ।

२ *ongeci A नैष्कृतः C नैकृतेः M नैकृतेः । ३ A om. अग्निं । ४ A० कृद्भेदेन ।

५. सावित्रं द्वादशकपालं पुरोलाशं निर्वपेत्तृतीयसवनोद्यान्यु-
रोलाशाननु ।

६. पूर्वं निर्वपेत् ।

७. पूर्वथोरनन्तरम्^१ ।

८. कृतव्याख्यानं पूर्वमेवैतत्^२ ।

९. हेतुत्वेनार्थवादोपन्यासः ।

१०. वैशब्दो निपातः । इन्द्रं सुचामाणं प्रति सौचामणी
संतिष्ठते यतः ।

११. हविर्यज्ञसंख्या सौचामणी । सोमयागः^३ सौचामणः ।
हविर्यज्ञसोमप्रकरणे सौचामणिकः संख्या^४ प्राप्नुमिष्यते । तामेवा-
र्थवादेन योजयति ।

१२. पूर्वमग्निष्टोम उक्तस्त्वमेव सौचामणं केचिदतिरात्रसंख्यं
कुर्वन्ति । एक इति विकल्पार्थम् ।

१३. एकविंशतिस्तोमं तं सौचामणं सर्वमेवेति । बृहत्पृष्ठ-
मिति नियमार्थम् । उभयसामानमिति च्छान्दोग्यकृतो विशेषः ।

१४. तस्थानन्तरोक्तधर्मस्य यद्विश्वजितो बृहत्पृष्ठविशेषणस्य
शस्त्रं तच्छस्त्रं भवति । तस्य बृहद्रथन्तरं पृष्ठमित्यर्थः । स्वस्ति नो
मिमौतामिति यस्तृचो^५ न भवति ।

१५. अत्र अस्मिन्सौचामणे हविर्यज्ञाः सोमाः समाप्यन्ते ।

१ C has in marg. the gloss यदि नथ ..नामिप्रायमेतत् । २ A पूर्ववत् ।

३ C सोमयागसौ । ४ C D संख्या । ५ A यस्तृचो ।

यदुक्तमेवं पशवः पुरोक्षाशास्त्रान्वाधात्यन्ते हविर्यज्ञेषु सोमेष्विति तत्सौचामणान्तं भवति^१ ।

१४.

१. देवाः पशुकामाः । ह्यशब्दो निपातो वाक्यपूरणः । चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा प्रकरणाद्दीक्षाव्रतम् । एतमुद्भिदाख्यं यज्ञक्रतुं दृष्टवन्तः ।

२. तेनोद्भिदा कृतयागाः पशून्प्राप्ताः ।

३. एतदच विधिवाक्यम् ।

४. उद्भिदा कृतयागो यदि मन्येत चिरेण मे पशवो भविष्यन्तीति तदा^२ मासचतुष्टयं व्रतं चरित्वा बलभिदा यजेत । अनेनार्थवादेनैतत् ज्ञाप्यते । पूर्वेषोत्तरेणावश्यमिति ।

५. एनं यजमानं क्षिप्रमभिलषिताः पशव आगच्छन्ति ।

१५.

१. गोसवेन यागेनैकाहेन पशुकामो यजेत ।

२. एवंधर्मकेण गोसवेन । तत्तार्थवादः ।

३. स्वरूपतः ।

४. चतुष्पात्सामान्यात् ।

^१ M adds येषु सौचामण्याः संख्येति लिङ्गात् सौचामण्यपि हविर्यज्ञसंस्थानां मध्ये भवन्तीति सापि भवति ।   ^२ C D om. तदा ।

५. प्राप्त्यर्थम् ।

६. षट्त्रिंशत्सहस्राणि यामां ताः षट्त्रिंशत्सहस्रा बज्रव्रीहिणा विशेव्यन्ते । गोसवस्येति पुनर्वचनादस्यैतच्छाखान्तरे दक्षिणाकस्यान्तरमस्ति ।

७. गोसवस्य दक्षिणात्वेन १गवां संख्यान्यायतः ।

८. उक्त्यसंख्य इत्यर्थः ।

१६.

१. ऋतपेयो नामैकाहस्येन तेजस्कामो यजेत ।

२. दीक्षाणां परिमाणानियमे प्राप्ते नियमः । उपसदां तु द्वादशलं विधीयते ।

३. अङ्गुष्ठमध्यमपर्वणेति विवक्षितम् । तदेतेन मध्यमेनाङ्गुष्ठपर्वणा प्रमितमौदुम्बरं चमसं दारवं दृतस्य व्रतयेत्^१ ।

४. अयुजासु दीक्षासु क्षीरौदनं व्रतयेद्यथाक्रमम् ।

५. अत्रापि सोमस्याभिषुतस्य चमसो दक्षिणेति विवक्षा । औदुम्बर एव प्रकृतत्वात् । वचनात् प्राकृतस्य १दक्षिणादानस्य निवृत्तिः । चतुरो मासान् व्रतं चरित्वा वल्लभिदा यजेतेति निवृत्तिः ।

६. तं चमसमृत्विजो गृहीत्वा ऋतं सत्यमित्येवं ब्रुवन्तो भक्षयेयुः ।

१ C D M गावः C D संख्यामन्यायत । २ C व्रतयेत्यात्प्रमितं D •व्रतयेत्यात्ममितं । ३ A दानस्य प्राकृतस्य दक्षिणानिवृत्तिः ।

७. भृशुवः स्वरिति वानेन मन्त्रेण भक्षयेयुः ।

८. समानं गोचं यस्यासौ सगोचः । स च ब्राह्मणत्वेन विशि-
ष्यते । तस्मै सगोचाय ब्रह्मणे । ब्रह्मब्राह्मणयोरैक्यात्सगोचाय ब्राह्म-
णायेत्यभिप्रायः ।

९. निष्कैवल्यमरुत्वतीययोः ।

१०. ऋतपेयाख्यमेतद्दहः । ऋतलिङ्गे चैते सूक्ते ।

१७.

१. 'भूर्णमैकाहः । तस्यायमर्थवादः । प्रजापतिरिमं लोकमी-
षान्नित्येवमादिकः ।

१८.

१. भुवमन्तरिचलोकमीषान्यजेतैकाहिकेनेति विधिस्तस्यायम-
र्थवादः । प्रजापतिरन्तरिचलोकमित्येवमादिकः ।

१९.

१. स्वर्णमैकाहः^१ । तस्यायमर्थवादः । प्रजापतिरशुं लोक-
मीषान्नित्येवमादिकः ।

२. सप्तदंशस्तोमाः खरसामान (११. ११. १) इत्युक्तम् ।

तेभ्यो व्याहृतिचक्षानां यथासंख्येन शस्त्राणि भवन्ति । यथास्तोमं
च यथासंख्येन । केषां चिच्छास्त्रिणां स्तोमान्यत्वं तदपीक्ष्यत एव ।

३. श्रानुष्टुभानि निविद्धानानि न त्रैष्टुभानि^१ ।

२०.

१. शुक्रस्तोमो नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेत । तच्चार्यवादः ।
सूर्यो ह तेजस्काम इत्येवमादिको ऽनुष्ठानप्ररोचनार्थः ।

२. प्राकृतदक्षिणानिष्टुतिः श्रूयमाणं प्राकृतं नामधेयमन्यस्मि-
न्द्रथे प्रकृतिं निवर्तयतीत्युक्तत्वात् ।

३. सप्रातरनुवाकमेतदहर्दिवाकीर्त्यं भवतीत्येवमादिधर्मजात-
महर्वचनात्^१ ।

२१.

१. तीव्रसवो नामैकाहः स भवति प्रजया पशुभिस्तीव्रस्य
भवितुमिच्छतः ।

२. अयं तीव्र इत्येवमादिका कल्पजा त्रिष्टुप् पुरस्तान्मूल-
तीयस्य ।

३. तीव्रस्याभिवयसो अस्य पाहि निविद्धानमित्येतावान्निष्के-
वस्ये विकारः ।

^१ CD तत्रैष्टुभानि । २ CD य • यत्तं instead of • जातं ।

२२.

१. सूतसवो नामैकाहस्तत्र यज्ञो ज्योतिरग्निष्टोमः प्रथममा-
भिष्विकमहर्भवति ।

२. स्थपतेः कुञ्जकारस्यायं भवति । स्थपतिसवो नामैकाहः ।
गोसंज्ञकमाभिष्विकमहर्भवति^१ ।

३. ग्रामणीर्वैश्वस्तस्य ग्रामणीसवो नामैकाहः । स आयुःसंज्ञ-
कमाभिष्विकमहर्भवति ।

४. संदंशश्च अनुस्तोमश्च संदंशानुस्तोमौ द्वन्द्वनिर्दिष्टौ । पूर्व-
णेद्वोत्तरेणावश्यमित्येवमादि शाखान्तरौयान्वर्मानपेक्ष्य द्वन्द्वनिर्देशः ।
दधुश्च वज्रश्च दधुवज्रौ । श्वेनश्चाजिरश्च श्वेनाजिरौ । मृत्युश्वान्त-
कश्च मृत्य्वन्तकौ । चुरवपिश्च ग्रीर्षच्छिश्च चुरवपिग्रीर्षच्छिदौ ।
महरेककः । श्वेन एककः । इत्यभिचरणीयाः । अभिचरणकार्य-
क्षमा इत्यर्थः । एतेषां सामान्यविशेषधर्मा इदानीमुच्यन्ते ।

५. निविद्धीयते यथोक्ते निविद्धाने । यस्ते मन्यो त्वया मन्यो
इत्येते मन्युसूक्ते निष्कैवल्यमरुत्वतीयथोर्निविद्धाने भवतो लिङ्गकृते
इत्यर्थवादात् । त्वया मन्यो इति मरुत्वतीये हर्षमाणासो धृषिता
मरुत्व इति मरुत्वलिङ्गात् । यस्ते मन्यो इति निष्कैवल्ये मन्युरिन्द्र
इतीन्द्रलिङ्गात् ।

६. आत्मसंरक्षणार्थमभिचर्यमाणस्य ग्राह्यतो ऽग्निष्टोमो भवति ।
किं तुयदेव पृष्ठमभिचारे यज्ञे ग्रचवः कुर्युस्तदेवेतरेणापि कर्तव्यम् ।

७. द्रुमुसंज्ञे ब्रह्मसाम वृहत्पृष्ठं भवति । तत्र योन्यनुशंसनं कार्यम् ।

८. दूतरेख्यभिचारयज्ञेषु अभौवर्तौ ब्रह्मसाम भवति ।

९. शिखरैरिषुफलतोमरकर्णिकादिभिरायुधैः^१ सदम्बन्नं यथा भवति तथा कुर्यात् ।

१०. कार्मुकाणि धनूंश्चारोपितानि संग्रामकर्मयोग्यानि^२ तानि श्रयाना अपि न सुञ्चन्तीत्यभिप्रायः । तत्कर्तृणामयमुपदेशो^३ रचणार्थं ऽपि तुल्य एव ।

११. बाणाः शरास्तद्वद्भिः शिखरैः^४ संग्रामयोग्यैराग्नीध्रमागारं कृन्नं कुर्युः ।

१२. धन्वनामा वृचस्तन्मयानि धनूंषि आग्नीध्रशायिन उपश्रेते । संग्रामयोग्यानि तानि श्रयाना अपि न सुञ्चन्तीत्यभिप्रायः । तत्कर्तृणामुपदेशो रचणार्थं ऽपि तुल्य एव ।

१३. सौत्ये ऽहनि प्राधान्यात् । मयट्वचनात् शरपक्षाणि^५ ।

१४. सुवर्णसेफालिकावाचक इत्ये(?) गिरिमालक इति प्रसिद्धवृत्तो^६ बाधकस्तदवयव द्वयोः भवति परिधयश्च ।

१५. वैभौदकः प्रसिद्ध एव । तदवयवो यूपः कार्यः ।

१ C शिखरैश्चफल; in marg. चै instead of शै; om. आयुधैः D शिखरैश्चक^० om. आयुधैः । २ A om. संग्राम^० ग्यानि । ३ C तत्कर्तृकार्पा D om. अयं । ४ C D शरास्तैः संग्रामयोग्यैराग्नी^० । ५ C D ^०हरक्षाणि M शस्त्राणि । ६ C सुवर्णसेफालिका तावत्किन्तियाकतियाकतियाकतियाकति [वा] प्रसिद्धा । च वृत्तो बाधकः । D like C (with exception of the last कन्तियाकति [वा]) M corrupt. Read ^०सेफा^० ।

१६. उपतापो रोगः । स यासामस्ति ता उपतापिन्यस्तासां
यदाज्यं तद्वाह्यम् ।

१७. अनुस्तरणी गौः । कस्यचिद्दहनक्रियायां^१ निघुक्ता या
तदीयचर्म अधिषवणम् । अनुस्तरणीचर्म सोमाभिषवाधारो भवति ।

१८. यजमानशवशरीरं^२ येन उह्यते अनसा तस्य नभ्ये फलके
ये अधिषवणफलके ते भवतः ।

१९. चमूशब्दः सेनावचनः । इह लक्षणया ससुदाये श्मशाने
या आपः संचुताः संख्यन्दिन्य आसते ताभिरङ्घ्रिर्वसतीवरीरामि-
अथन्ति ।

२०. पुरुषा इषवस्ते उताः प्रक्षिप्ता येषु ते उतपुरुषा इषु-
धय उच्यन्ते । संपूर्णशराः । उपसमीपे पृष्ठे बद्धा येषां पुरुषाणां
त उपोतपुरुषाः कर्तारः । अधिज्यधन्वान आरोपितधनुष्काः ।
लोहितोष्णीषाः कुसुमादिरक्तोष्णीषाः । असिवद्धाः असयो बद्धाः
यैस्त उच्यन्ते । एवंहूपाः प्रचरेयुः ।

२१. नेति निषेधः । ह इति निपातो विनिग्रहार्थीयः ।
एतमित्यभिचर्यमाणनिर्देशः । कस्यनेति निपातसमुदायः कस्यिद-
पीत्यस्य वाचकः । ईशीतेति प्रार्थनायां लिङ् । इयदित्यल्पपरि-
माणमिष्टायम्^३ । स इत्यभिचर्यमाणनिर्देशः । अकारो निपात
आङ्^४ । एतदुक्तं भवति । ^५नैवैतमभिचर्यमाणं कस्यनाशासन्नपि
इत्यपरिमाणमल्पकालं द्वादशाहं प्रापयितुं न कस्यित्पारयति ।

१ A तद्दहनः । २ O D om. शव । ३ O D इयदित्यपरि । ४ O D आङ् ।
५ O D न वैतम् ।

२२. नेति प्रतिषेधः । ह वा इति वाक्यपूरणे । न वैव^१ तं कश्चन स्तृणुते हिनस्ति य एतैः संदंशादिभिः प्रत्यभिचरति । प्रत्यभिचार उच्यते । यो ऽस्माकं नाशाय^२ विहितं विदधाति तत्तत्तैव भवत्वित्यनेन^३ कामसंयोगेन ।

२३. सदो नामैकाहः । प्रत्यभिचारतः^४ स^५ भवति । पाप्म-
गृहीतस्य च तदपनुत्तये ।

२४. अन्तसमीपवर्तिन्यः^६ उपोत्तमा इति । शस्त्रवज्ज्वाङ्मव-
चनं । चशब्दादुभयकामसंयोगे ऽपि^७ ।

२५. उपसदो नामैकाहः । स प्रजाकामस्य यजमानस्य भवति ।
पशुकामस्य च प्रयोगान्तरेण युक्तः ।

२६. उपजायन्त इत्ययमस्य विशेषको धर्मः । शस्त्राणां या
उपोत्तमास्तासामनन्तरमभ्यधिकास्तद्देवत्यास्तच्छन्दस्ता उपजायन्ते ।

२३.

१. चषभो नाम वक्ष्यमाणक एकाहस्तस्यायं पुरस्तात्पुराकृत्यो
ऽर्थवादत्वेनाभिधीयते । देवासुराः समयतन्नेति देवाश्चासुराश्च ते
देवासुराः । ते परस्परं संग्रामं प्रति यत्नं कृतवन्तः ।

१ C नैवे D नैवैव तं । २ A नाशयति चित्तं विदधाति C नाशाय विहि ।
३ C भवत्यनेन । ४ A चर । I prefer the subst. ५ C D स च ।
६ C D उपोत्तमाः समीपवर्तिन्यः उपोत्तमा इति शस्त्रं । ७ C D संयोगो ऽपि ।

२. ते देवा यन्ता बृहस्पतिं पुरोहितमुपाधावन्त उपगतवन्तः^१ ।
किमर्थं पुरस्कृत्य । उपजानीहि तं यज्ञक्रतुम् । उपज्ञा प्रथमत
उपलम्भिरभिमीयते । तदर्थं देवा बृहस्पतिमुक्तवन्तः । तमुपजा-
नीहि यज्ञक्रतुं येनेद्वा वयमसुरानभिभवेमहीति ।

३. स बृहस्पतिर्वक्ष्यमाणकष्टषभाख्यं यज्ञक्रतुं दृष्टवानुपलम्भ-
वानित्यर्थः ।

४. तेन ऋषभेणेद्वा देवा असुरानभ्यवन् जितवन्तः ।

५. तेन ऋषभाख्येन यागेन द्विषतो भ्रातृथान् शत्रून् अभिभवि-
तुमिच्छन्त्यजेत ।

६. पञ्चदशसोमस्याङ्गः सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो भवति ।
तदस्याङ्ग ऋषभरूपं ककुद्भिव सप्तदशो माध्यन्दिनः पवमानो
ऽभ्यधिकत्वेन ।

७. निष्क्रियमरुत्वतीयथोर्यथासंख्यमेते निविद्वाने भवतः ।

८. ऋषभदृषभशब्दयोरेकार्थत्वात् ।

२४.

१. व्योम^२ नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पो ऽर्थवादः ।

२. तेन व्योमाख्येनैकाहेनेद्वा सूर्यस्तेज आप्तवान् पुराकल्पः ।
सांप्रतमपि तेजस्कामस्तेन यजेतेत्यभिप्रायः ।

१ C D कथं A omits from. तं यज्ञक्रतुं to उपजानीहि । २ C (sec. L.)
व्योम्ना ।

२. सप्तदशस्तोमस्याह एकविंश आर्भवः पवमानो भवति ।
तच्चार्यवादः ।

३. द्वादश वै भासाः संवत्सरस्य पञ्चतर्वस्वयो लोका एष
एवैकविंशो य एष तपतीत्येवमेकेन विंशस्तदेनमादित्यं स्वेनैकविंशेन
रूपेण समर्धयति^१ ।

५. इमा उ त्वा पुरतमस्य कारोः । इन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य
मज्जेति निष्क्रेवस्यमस्त्वतीययोर्निविद्धाने भवतः ।

६. नैषण्डुकेन^२ सूर्याभिव्याहारेण लिङ्गेनैवाहो रूपसंपत्तिः ।
स सूर्यः पथंरू वरांसीति इकारान्तः पादः ।

२५.

१. विराण् नामैकाहो ऽन्नाद्यकामस्य । तस्याथं पुराकल्पसरूपो
ऽर्थवादः ।

२. प्राप्तवानन्नाद्यं वसिष्ठः ।

३. वसिष्ठानुष्ठानात् प्रशस्तेन ।

४. बहिष्पवमानो माध्यन्दिनस्य पवमानः पञ्चदशभिः पञ्चद-
शभिः^३ स्तोत्रियाभिः । इतराणि दश स्तोत्राणि त्रिवृत्स्तोममि-
तानि^४ । एताः स्तोत्रियाः संख्यया विंशतिशतम् ।

१ The Comm. on 4 is om. in A C D एकैवविंशस्तदे० । M. एकैव ।

२ A om. न । ३ once om. in A.

४ A = स्तोमक० C (orig.)

D स्तोत्रियाणि instead of स्तोत्राणि ।

५. स एकाहो विरालाख्यो दशत्वेन सामान्येन विराजमभिसंपद्यते ।

६. फलार्थवादो ऽयम् । न फलविधिरुक्तात्फलान्तरस्य ।

७. अक्षरवैराजे इति संज्ञाकरणं शास्त्रसंयवहारार्थम् ।

२६.

१. अत्रैव खराड् नामैकाहः खाराज्यकामस्य । तस्यायं पुराकल्पस्वरूपो ऽर्थवादः ।

२. तत्खाराज्यं प्राप्तवानिन्द्रः ।

३. फलविधिरयं । खाराज्यमुच्यते ज्ञातिश्रेष्ठ्यं वा^१ ।

४. एवमेतच्चतुर्विंशतिशतं स्तोत्रियाणाम् ।

५. पूर्वोक्तां विराजं चतस्रो ऽतिचन्यतिरेचयन्ति ।

६. चतसृभिरतिरिक्ताभिः ।

७. पूर्ववद्वाप्यक्षरवैराजे निविद्धाने भवतः ।

२७.

१. उग्रनसोमो नामैकाहस्तस्यायं पुराकल्पेन स्वरूपो ऽर्थवादः ।

उग्रनाः शुक्रः कवेः पुत्रः काव्यः । स किलामुराणां पुरोहितो बभूव ।

२. ईक्ष दर्शनांकनयोः । एवं^१ पर्यालोचितवान् । कथं पुन-
स्तेन यज्ञक्रतुनेष्टा पाप्मानमपहन्यामित्येतच्चित्ते कृतवान् ।

३. साध्यसाधनसंबन्धेन^२ परिदृष्टत्वात् ।

४. तेन यागेनेष्टा पाप्मानमपहतवान्^३ ।

५. अस्य विधिः । उग्रना ह काव्य इत्येवमादिकः सर्व एव
शेषः ।

६. अनेनैव यजेतेति वाक्यशेषः । उदरं जलोदरमिति प्रसि-
द्धम् । इतिकर्तव्यतामिदानीमाह ।

७. अस्य चितृत्सोमकं प्रातःसवनं भवति ।

८. ब्रह्म चितृत्सोमसाहचर्यादित्युक्तम् ।

९. सह दशभिः सद्गः । दशकाः स्तोमा इत्यर्थः । साध्य-
न्दिनः सवनाभिधानम् ।

१०. दशसामान्येन विराट्संपदो ऽर्थवादः ।

११. चितृत्सोमकं तृतीयसवनम्^४ ।

१२. अपहतवान् ।

१३. एते निष्केवल्यमसुत्वतीयथोर्यथासंख्यं निविद्धाने भवतः ।

१४. उग्रनवतौ सूक्ते द्वे अणुक्ताभ्यां लिङ्गाभ्याम् ।

१ A °नयोरिव पर्या° ।

२ C D साध्य A साध्ये ।

३ ३ and ४ are om. in A.

४ A om. 10. 11.

२८.

१. उत्तरो ऽयमुग्रनस्तोमो वक्तव्यस्तस्यायमर्थवादः । पूर्वेष्वो-
त्तरेणावश्वमिति नियमादुत्तरमुत्तरमुग्रनस्तोमं यज्ञकृतमुग्रना-
यश्वत्^१ ।

२. प्राप्तवानित्यर्थः ।

३. विधिवाक्यमेतत् ।

४. चितृत्स्तोमकं प्रातःसवनमत्र । तत्रार्थवादः ।

५. भक्तिसाहचर्यात् ।

६. सद्गको माध्यन्दिने सवने स्तोम^२ इत्यर्थः ।

७. दशत्वसामान्येन विराट् । विराट्सामान्येनाच्चाद्यम् ।

विविधदीप्तिहेतुत्वादच्चाद्यस्य ।

८. चितृत्स्तोमकं तृतीयसवनम् ।

९. उक्तार्थमेतत् ।

१०. माध्यन्दिने सवने विराट्संबद्धमन्त्राद्यं तदुभयतस्त्रितृता
ब्रह्मणा ^३संदंशवत्परिगृह्णात्मनि स्थापितवान् ।

११. माध्यन्दिने सवने विराट्संबद्धमन्त्राद्यं तदुभयतस्त्रितृता
ब्रह्मणा ^४संदंशवत्परिगृह्णात्मनि स्थापयति^५ ।

१२. इह सूक्ते निष्क्रेवत्यमरुत्वतीये भवतः । उग्रना यत्सहस्रै-
रयातं वरिवल्लुग्रने काव्यायेति ।

१ A om. in A. २ A ins. माध्यन्दिनः स्तोमः दशकी । ३ C D संदंशवत् ।

४ C D संदंशपरिगृह्णत् । ५ A om. ll.

१३. विविधो नामैकाहो ऽप्येवंस्तोम एव । एवंशब्देनोशन-
स्तोमस्य निर्देशः । अन्नाद्यकामस्येति फलसंबन्धनिर्देशः ।

१४. निविद्धाने विविधस्य ।

१५. विविधस्यायं दक्षिणाविशेषः । सहस्रं गवां अश्वशतं च
दक्षिणा भवति ।

२६.

१. कुलायो नामैकाहस्तस्यायं पुरस्तादर्थवादः । देवेषु देवानां
मध्य इन्द्राग्नी अहंश्रेयसे विवदेयाताम् । अहं श्रेयानहं श्रेयानि-
त्यहंश्रेयसम् । तस्मिन्नहंश्रेयसे ।

२. ते देवा एवमुक्तवन्तो यद्येताविन्द्राग्नी एवं विवदिष्येते
कृतबलचोभं दृष्ट्वाभिभव्यन्ति नो ऽसुराः ।

३. उपजानीम उपलभामहे^१ तं यज्ञक्रतुं येन कृतेनैताविन्द्राग्नी
संग्रमयेमहि । संग्रमं^२ सांगत्यमुच्यते । परस्परसंवित् ।

४. ते देवा एतं यज्ञक्रतुमुपलब्धवन्तः । इन्द्राग्न्योः कुला-
याख्यम् ।

५. तेनेन्द्राग्न्योः कुलायाख्येनैकाहेन संग्रमनं संविदं कृतवन्तः ।

६. यं वा चवियं पुरोधास्यमानो ब्राह्मणः स्यात् यं वा
ब्राह्मणं चवियः पुरोधास्यमानः स्यात् स च ब्राह्मणश्च कुलायेन
संयजेयाताम् ।

७. सह यजमानावेकेन क्रतुना ।

८. व्यत्यासेन भवतः ।

९. भक्तिवादेनैवशुच्यते ।

१०. तस्माच्चिदृत्यञ्चदशौ कर्तव्यौ ।

११. तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेति मरुत्वतीयम् । तशु
छुहि यो अभिभूत्योजा इति निष्केवल्थम् ।

१२. ऐन्द्रे सूक्ते । अग्नेः पिबेति अग्निर्न शुष्कमित्यग्निमती ।

३०.

१. विराट्स्वराजं वदन्युराकल्पमाह । मित्रावरुणयोरेको
वैराज्यमैच्छदन्त्यः स्वराज्यम् ।

२. मैत्रावरुणौ दृष्टवन्तौ ।

३. भिन्नकामयोरेक एव क्रतुर्वचनसामर्थ्यात् ।

४. निविद्धाने भवत इति वाक्यशेषः ।

३१.

१. ज्येष्ठस्तोमो नामैकाहो भवति कनिष्ठकुलीनस्य । कनिष्ठ-
कुले जातस्य ज्येष्ठमिच्छत इत्यभिप्रायः ।

२. सप्तदशभिः स्तोत्रियाभिर्वह्निष्यवमानः कार्यः ।

३. एष एकप्रभृतीनां स्तोमानां सप्तदशो ऽध्यधिकत्वाज्ज्येष्ठः ।

४. यज्ञमुखे वह्निष्यवमाने ।

५. एते ज्यैष्ठ्याभिव्याहारे जनिष्ठा उग्र दत्यन्तरसामान्यात्
प्र वः सतामिति ज्येष्ठशब्दात् निविद्वाने भवतस्तदेतस्याङ्गो रूपम् ।

३२.

१. दुराग्रनामैकाहः शाखान्तरे दिनामा वज्रहिरण्यो दूष्णा-
श्वेति । आत्मलाभं शत्रुपराभवं चेच्छतो भवतीत्यर्थः । अर्थवादा-
द्विधिसुन्नीयमाना (१) व्याख्या^१ कर्तव्या । समयतन्नेति संपूर्वा यतिः
संग्रामार्थं यत्ने वर्तते । तस्मिन्सति ते देवा बृहस्पतिं पुरोहितमुपा-
धावन्निति^२ । बृहस्पतेरुपाधावनक्रियायाः कर्म^३ । बृहस्पतिशरण-
मुपागता^४ इत्यभिप्रायः^५ ।

२. उपजानीहि तं यज्ञक्रतुं यज्ञकर्म । येनेद्वासुरा नान्वेयु-
र्नाभिभवेयुरित्येवं वदन्त उपाधावन् ।

३. स बृहस्पतिर्देवानुग्रहाय दुराग्रनामानं शाखान्तरे वज्र-
हिरण्यनामानं दूष्णाग्रनामानं चैतं यज्ञक्रतुमपश्यत् ।

४. परावरयोगे चेति क्वाप्रत्ययः ।

५. ततो जनन्तरं वै देवा अभवन्परासुराः । पराकृता असुरा
वैस्ते तथा^६ ।

१ A अर्थवादादुद्दिश्येति शेषो बोध्यः विधि० C (orig.) D om. अ ।

२ C D repeat बृहस्पतिमुपाधावन्निति । ३ C (orig.) A बृहस्पतिरुपाधावन०
C (sec. h.) D क । ४ A C D बृहस्पतिं । ५ C D इत्यर्थः । ६ the comm.
on this Sūtra is om. in C D M.

६. अनेन यजमानः स्वात्मना परास्य द्वेष्टो भवति । भवनं भावः प्राधान्यमुच्यते न सत्तामात्रम् । पराभवन्ति शत्रवः पराभवन्ति यजमानशत्रवो य एवं वेद ।

७. कृष्णपक्षे सूर्यदेवत्येष्टिः पूर्वाह्णे कार्या । प्राप्तस्य पूर्वस्थानुवाद उत्तरार्थः । [शत्रुपराभवकामस्य मासं सौर्याचन्द्रमसौभ्यामिष्टिभ्यां यजेतेत्याश्वलायनः^१] । प्राग्दीक्षणीयाया^२ इयमिष्टिः । साग्निके प्रागिष्टिकापशोः । समुदायाङ्गत्वादस्या चत्विग्वरणं काल-ङ्गत्वात् ।

८. इष्टिश्चान्द्रमसौ तस्मिन्नेवाहनि रात्रौ ।

९. याज्यानुवाक्ये प्रधानस्य चन्द्रमसः । विधुं दद्राणं समने वल्लनामिति पुरोनुवाक्या । नवोनवो भवति जायमान इति याज्या । चन्द्रमसमावह । स्वाहा चन्द्रमसम् । अथाङ् चन्द्रमसः । चन्द्रमा हविरजुषतेति ।

१०. सौवर्णः सौर्याकारो^३ दक्षिणा पूर्वस्यामिष्टौ सौर्याम् । शतवलिरिति प्राप्ते यच्छतवल इति वचनं तन्न केवलमाकृतिमात्रं शाखान्तरान्मानसंख्यापि ज्ञातव्या ।

११. उत्तरस्यां चान्द्रमस्यामिष्टौ चन्द्राकारो राजतः शतवलो दक्षिणा^४ ।

१२. बृहत्पृष्ठं भवति । भारद्वाजमिति श्रुत्यर्थं वचनम् ।

१ The words in brackets are not given by C D M. २ C D णीया ।

३ G D सूर्याकारो । ४ C D राजतः शतवलचन्द्राकारो दक्षिणा चान्द्रमस्या ।

१२. भारद्वाजे एव । पिवा सोममभि तमु घृहीति । पूर्व-
स्तोतमामुत्सृजेत् ।

१४. पूर्वोक्तानां शतवलानां त्रिंशतं त्रिंशतं प्रतिस्तोत्रं दद्यात् ।

१५. अयं विकल्पस्तावच्छतवलीयुक्तां स्तोत्रेस्तोत्रे स्तुते त्रिंशतं-
त्रिंशतं दद्यादित्यनेनैव । दक्षिणकाले तु द्वादशशतं^१ देयमेव ।
यावद्वा यजमानो हिरण्यस्येच्छेदिति यजमानवचनान्न प्रतिग्रहीता ।
हिरण्यवचनमविकारार्थम् ।

३३.

१. अपचितिः पूजा । तेनापचितिकामो यजेतेति विधिः ।
ग्रेशो ऽर्थवादः ।

२. बहिष्पवमानो माध्यन्दिनश्च ।

३. व्यत्यासं भवन्ति ।

४. व्यत्यासमेव ।

५. क्षिणवस्तोमक आर्भवः पवमानो भवति ।

६. आग्निमारुतं स्तोत्रम् ।

७. तस्यापचितेर्गायत्रीमभि स्तोत्रियासंख्याभिः प्रातःसवनं संति-
ष्ठते । अपचितिकामस्य अपचिती राजयज्ञ इत्येक इति । अप-
चितेरेवं स्तोमविधिः । बहिष्पवमाने चतुर्विंशतिस्तोमसंख्या^२
गायत्री । द्वयोराज्ययोस्त्रिदशदशयोश्चतुर्विंशतिः । सापि संप-
द्यते । अपरयोरपि द्वयोरेवमेव ।

८. प्रातःसवनभाक्तिसामान्येन ।

९. तेन गायत्रीसंपद्विशेषेण वसुध्वपचितिं कुर्वन् । स प्राप्तवानपचितिम् ।

१०. गायत्रच्छन्दसो ब्राह्मणा भक्तिसाहचर्यात्^१ । तेनायमिति प्रत्यक्षमेवेन्द्रं पूज्यमानं ब्राह्मणैर्दर्शयति । तथा चायं पूज्यत एव ।

११. चतुर्विंशो माध्यन्दिनः पवमानः । सप्तदशैकविंशानि पृष्ठानि । तत्र त्रिष्टुषंख्या परिकल्प्या^२ एकातिरिच्यते^३ । नह्येकेनान्यच्छन्दो भवतीति त्रिष्टुवेव ।

१२. सवनभाज इति कृत्वा ।

१३. रुद्रेष्वपि पूजां प्राप्तवानिन्द्रः ।

१४. यथा पूर्वं भक्तिसाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दस एव चत्रियास्त्रिष्टुप्छन्दस इति इहापि भक्तिवादेन द्रष्टव्यम् ।

१५. तेनायमिन्द्रो भक्तिसंपत्तिविशेषेण चत्रियेष्वपि पूजां लभते ।

१६. त्रिणव आर्भवः पवमान एकविंशमग्निष्टोमसाम । तत्र जगतीसंख्या परिकल्प्या ।

१७. सवनभाक्तात् ।

१८. तेन जगतीसंपद्विशेषेण आदित्यापचितिं कुर्वन्नादित्येष्वप्येन्द्रोऽपचितिं प्राप्तवान् ।

१ A भक्तिसाहचर्याद्ब्राह्मणा गायत्रच्छन्दसः ॥ तेनाय० is the beginning of a Sūtra in A. २ A C M परिकल्प्या । ३ A एकमतिः ।

१८. भक्तिवादेन ।

२०. तेन भक्तिसाहचर्येणैन्द्रो विच्छपि पूजां लभते ।

२१. इति ब्राह्मणम् ।

२२. संपत्त्या ।

२३. तेन संपद्विशेषेण विश्वेषु देवेष्विन्द्रः पूजां प्राप्तवान् ।

२४. तुर्यत्वसामान्यात् ।

२५. तेन सामान्येनायमिन्द्रः गृद्धेष्वपचितिं लभते ।

२६. अश्वयुक्तो रथो ऽश्वरथः । खड्गस्य विकारः खाड्गः स चास्त्रे^१ कवचस्य खाड्गकवचः । एवं वैयाघ्रपरिच्छद् आर्क्षीपासङ्गो दैपधन्वधिः श्यावाश्व एषा दक्षिणा भवति ।

२७. इति यजमानस्य कामः । अपचितिमता पूजावता रूपे-
णापचितिं पूजां प्राप्तवानिति पूजाकामस्यायमपचितिनामा यज्ञः ।

२८. एते इन्द्रशब्दाभिध्याहारे निविद्वाने भवतः । तदेत-
स्याक्तो रूपम् ।

३४.

१. तेन विषिकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

२. एषा दक्षिणा अस्मिंस्त्रिषिनाम्नि एकाहे ।

३. त्रिषिर्दौर्निस्त्रिस्त्रिषिनामीतिकामस्त्रिषिना यागेन यजत
इत्यर्थः ।

४. इमा उ त्वा पुरतमस्येन्द्रं स्तवा नृतमं यस्य मङ्गल्येते नैघ-
पुकेन नाम्ना सूर्याभिव्याहारे निविद्वाने भवतः ।
५. तत्सूर्याभिव्याहाररूपमेतदहरित्यर्थः ।

३५.

१. वृष्टिनामैकाहस्तेन वृष्टिकामो यजेतेति विधिः । शेषो
ऽर्थवादः ।
२. अवगतार्थम् ।

३६.

१. आदित्यनामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति विधिः । विधि-
शेषत्वेनान्यो विधिस्तावक एवार्थवादः ।
२.^१ एते आदित्याभिव्याहारे निविद्वाने भवतः । एतदेवा-
स्याङ्गो रूपम् ।

३७.

१. स्वर्गनामैकाहस्तेन स्वर्गकामो यजेतेति चोदना । शेषो ऽर्थ-
वादः ।

^१ The Comm. on ३६, २ and on ३७ is om. in A. Mom, the Comm.
from ३३-३८.

२. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रं स्तवेत्येते निविद्धाने भवतः ।
तदेतदिन्द्राभिव्याहारलक्षणमेतस्याङ्गो रूपम् ।

३८.

१. देवाश्चासुराश्च देवासुराः । ते संग्रामार्थं यत्नं कृतवन्तः ।
ततः ।

२. ते देवा असुराणां जयसाधनमिच्छन्तो बृहस्पतिं पुरोहि-
तमुपगतवन्तः । उपगम्यैतदुक्तवन्तः ।

३. भगवन्बृहस्पते तौ यज्ञक्रतु उपजानीहि प्रकाशय याभ्यां
साधनाभ्यामसुरान्वितुत्याभिभवेमहि जयेमेत्यर्थः ।

४. स बृहस्पतिरेतौ वितुत्यभिभूतिनामानौ संघयज्ञौ^१ अप-
श्यत् ।

५. तानसुरान्वितुन्तिना यागेन वितुत्य अभिभूतिना देवा
अभ्यभवन् ।

६. तस्य वितुन्तिनाम्नो यागस्य षट्संख्याका ऊर्ध्वास्त्रितृत्पञ्च-
दशसप्तदशैकविंशचिणवचयस्त्रिंशाः पृथक्स्तोमाः । षट्संख्याका आ-
वृत्तास्त्रयस्त्रिंशचिणवचयैकविंशसप्तदशपञ्चदशचिष्टतो विष्वञ्चो व्यक्ता
भवन्ति । यतो विष्वञ्चो वै भूत्वा वितुदन्ति तदस्य वितुन्ते रूपम् ।

७. अस्यापि शास्त्रोपदेशात् । पूर्ववदेवार्थवादार्थं स्तोमवचनम् ।

८. वृहत्पृष्ठस्य विश्वजितो यच्छलं तदेनयोर्वितुत्यभिभूत्योः
शलं होतुर्होत्रकाणां च भवति ।

३६.

१. राशिश्च मरायश्च द्वावेकाहौ संघातयज्ञौ नाहीनः^१ ।
यज्ञो ऽयमहीनः । अन्नाद्यकामस्त्रान्नाद्यकामयोर्वा भवतः ।
२. समूहे यावुत्तमौ छन्दोमौ ताविह भवतः ।
३. दक्षिणे देवयजने स्त्रीणां गवां सहस्रं दद्यात् ।
४. पुंसां गवासुत्तरे सहस्रं ददाति देवयजने ।
५. प्रायणीया क्रयस्वार्थात् । अदीक्षितेष्टिश्च विभवात् ।
दृष्टकापश्वस्य द्विगुणाश्चयनदित्वात् ।
- ६ एवमेव तथाग्रहणात् ।
७. वैमात्रयोरनूचीनगर्भता न संभवति ।
८. विघ्नो नामैकाहः । स पाप्मानमपजिघांसमानस्य द्विघ्नो
ऽसूयवत्सांश्चापजिघांसमानस्य भवति ।
९. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । प्राकृताभ्यां सह विकल्पो भवति ।
१०. अयमेवैकाहो भ्रातृव्यमपहन्तुमिच्छतः ।

४०.

१. साद्यःक्रस्यार्थवादो ऽयम् । आदित्याश्चाङ्गिरसश्च वै किल
स्यर्धां कृतवन्तः ।

२. स्वर्गगमने ऽहंपूर्विका स्यर्धा ।

३. तेऽङ्गिरस आदित्येभ्यः स्यर्धमाना आदित्येभ्यः प्रोचुः ।
प्रोक्तवन्तः । कथम् । यः सुत्या नो ऽस्माकं याजयत न इति ।
तेषामङ्गिरसामग्निर्दूतो ऽभवत् ।

४. त आदित्या एवमुक्तवन्तो यद्येतेऽङ्गिरसः पूर्वं यच्छन्ति
तत एते पूर्वं स्वर्गलोकं गमिष्यन्ति । किमत इत्यत आह ।

५. ततो ऽस्मानसुरा अभिभविष्यन्ति इति पूर्वस्वर्गगमनोपा-
याकाङ्क्षिणो बभूवुः ।

६. तं यज्ञक्रतुमुपलभामहे येनाङ्गिरोभ्यः प्रक्रान्तयज्ञेभ्यो ऽपि
वचं पूर्वं यजेमहीत्येवमादित्या ऊचुः ।

७. त आदित्या एतं साद्यःक्रसंज्ञमेकाहं यज्ञक्रतुमपश्यन्
दृष्टवन्तः ।

८. तेन साद्यःक्रेण कृतयागा आदित्या अङ्गिरोभ्यः पूर्वं स्वर्ग-
लोकं गतवन्तः ।

९. एष एव प्रयोगविधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

१०. अस्याङ्गः ।

११. नियमार्थं वचनम् ।

१२. उक्तं पूर्वच ।

१३. संस्थानियमार्थं वचनम् ।

१४. यवभूमिकायां तत्संस्थायां वेदिः कर्तव्या^१ प्राकृतेनैव प्रमाणेन । तथा च कात्यायनः । ग्रीहीन्यवान्वा वनस्पतीमिति (२२. ३. ४२) ।

१५. यत्र यवान्गृह्णन्ति^२ सा उत्तरवेदिः कार्या । यत्र चोत्तर-वेदिस्तत्र यवमर्दनं । ये वेदिमभितस्तानुत्तरवेदिदेशे मृदन्तीति तन्त्वान्तरात् ।

१६. लाङ्गलघट्टिर्यूपः कार्या भवति ।

१७. यवकलापिः सख्यूनधश्चषालत्वेन^३ कार्यः ।

१८. तस्यैव यजमानस्य गृहाद्वसतीवर्या ग्राह्याः ।

१९. सोमप्रवाकरथेषु दृतयो दधिपूर्णा आरोप्यन्ते । तेष्वारो-पितेषु रथा वनीवाह्यन्ते ।

२०. वनीवाहितेषु दृतिषु यदुत्पद्यते नवनीतं तत्परिपक्वं सर्पिर्भूतमाज्यं कार्यं । तेन प्रचरन्तीति^४ सहार्थं दृतीया प्राप्नानु-वादश्चायम् ।

२१. अश्वयुक्तो रथ इत्यश्वरथः । सोमं प्रवक्तीति सोमप्रवाकः । तदारूढाः प्रासर्पकानामन्त्रयेयुः^५ ।

२२. सर्वविप्रकृष्टान्योजनावरात्पूर्वयोजनात्^६ ।

२३. प्राकृताया निवृत्तिर्दक्षिणायाः ।

१ C °भूमिकायां (क over the line) तः सख्यका (over the line या) वेदिः In marg. सख्यसंपन्ना भूमिर्वरेत्युच्यते D °मिकायां तत्संस्थायां वेदिः । २ C यत्र यद्विगतिः, D यत्र यवाविगतिः । ३ A यूनः कथं । ४ C प्रचरिष्यतीति । ५ A om the comm. on this Sūtra. ६ A °रात्पूर्वं C D °वरा पर्वयोः Doubtful.

२४. अपराह्णे प्राप्ताया अपवादः ।

२५. स्वस्याः स्वस्या वृत्तेरौषदभ्यग्रता लभ्या^१ सद्यः कल्पाः
कर्तव्याः ।

२६. असंभाव्यमानत्वात्प्रवर्गस्थाभावः^२ ।

२७. तिस्र उपसदो ऽत्र पराचौरनावृत्ताः कर्तव्या इत्यभि-
प्रायः ।

२८. अग्नीषोमीयस्य पशोः स्थाने ऽग्नीषोमीयदेवताकः पुरो-
स्ताशः कार्यः ।

२९. सवनीयस्य पशोः काले स्थाने त्रयो ऽपि पशवो ऽग्नी-
षोमीयसवनीयानूबन्ध्याः समानतन्त्राः कर्तव्याः^३ ।

३०. आश्विनदेवताका वशा प्राकृताया अनूबन्ध्यायाः स्थाने
कार्या ।

३१. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । मैत्रावरुण्याः पथस्याथाः प्रकृति-
वत्त्वान्तया यजेत ।

३२. अथो अपि च पूर्वप्रक्रान्तमनुप्राप्त एवं कुर्यात् ।

४१.

१. एषैव उत्तरस्यापि साद्यः क्रस्य पूर्वोक्ता एव विधा विधिः
प्रकार इत्यर्थः^४ ।

१ A लभ्या C सस्यकल्पः कर्तव्याः । D सकल्पा कर्तव्या M सद्य कल्पाः कर्तव्याः ।
२ C (in marg.) संभाव्या । ३ Comm. or 29 is om. in A and partly
in M. ४ C विधिः विधा प्रकार D om. प्रकार इत्यर्थः ।

२. अपवादार्थं वचनम् । तेन चितृत्सोमा न भवन्ति सर्व-
स्मिन्नहनि ।

३. बहिष्पवमानमाध्यन्दिनार्भवाः ।

४. यान्यन्यानि स्तोत्राणि तानि चितृत्सोमकानि भवन्ति ।

५. संख्याविशेषमाह ।

६. कामार्थं वचनम् ।

७. वेदिर्भवतीति वाक्यशेषः ।

८. उत्तरवेदिर्भवतीति वाक्यशेषः ।

९. यवकलापिवत् ।

१०. ईजानकुक्षौना एव ।

११. नाश्वरथो विशेषवचनात् ।

१२. पदशब्दो विभागवचनः । पूर्वोक्तस्याध्वनो योजनस्य
भागत्रयं सोमप्रवाको गच्छेत् ।

१३. वडवाश्वेत्येको ऽर्थः^१ । प्राकृताया दक्षिणाया निवृत्तिः ।

४२.

१. एषैवोत्तरस्यापि साद्यःकस्य । प्रथमस्य साद्यःकस्य यदिधानं
तदिष्यते ।

२. यवोर्वरा वेदिरित्येवमादिकं पूर्वयोर्यदुक्तं तद्विकल्पते ।

३. त्रयो ऽपि पवमानाश्चतुर्विंशः ।

४. इतराणि स्तोत्राणि त्रिवृत्सोमकानि ।

५. संख्याविशेषः ।

६. षोडशं शतं भवतीत्यभिप्रायः ।

७. प्रथमोऽनुकौः । द्वितीयः परिकौः । तृतीय उत्कौः ।

एवमेते त्रयः सायःकाः । तद्यदि कस्यचिद्यजमानस्य द्विषन् भ्रातृव्यः
शक्तोऽनुक्रमेण^१ यजेत तत इतरः परिक्रिया यजेत । परिक्रिया
चेच्छत्रुः तत इतर उत्क्रिया यजेत ।

८. एकत्रिकश्च त्रिकैकश्च एकत्रिकत्रिकैकौ । ताभ्यां ब्रह्मवर्च-
सकामो यजेत । इन्द्रयज्ञौ चोदनैक्यात् ।

९. एकस्यामृचि स्तोत्रं गीयते^२ । ततस्त्रिवृत्संन्यत् । एवं द्वादश
व्यत्यासं । एवं प्रथमस्य स्तोत्राणि भवन्ति ।

१०. तिसृषु स्तोत्रम् । तत एकस्याम् । एवं द्वादशविपर्ययेण^३
स्तोत्रविन्यासः ।

११. षट्सु स्तोत्रेष्वष्टादश । इतरेषु षट्सु षट् । एवं चतु-
र्विंशतिः स्तोत्रियास्तत्रार्थवादः ।

१२. अष्टाचरैस्त्रिभिः पादैः ।

१३. जपात्कलावाप्तिदर्शनात् ।

१४. तदाभ्यासेकत्रिकत्रिकैकाभ्यां साधनाभ्यां तेजो ब्रह्मवर्चस-
माप्नोति ।

१ I propose अनुक्रिया. C M D अनुक्रमेण A ०क्रमेण. A C शक्तो ।

२ C ० स्तोत्रं गीक्रियते M स्तोत्रं गीक्रियते । ३ A विपर्ययोगस्तो ।

१५. द्वावप्येतौ त्वचकृत्प्रमलितेऽस्यां चो-
दनायामेतच्छ्रुत्वं प्रतीयेतैकाहिकं वा त्वचकृत्प्रमलितेदुक्तम् ।

१६. अभिजिदेकाहः अभिसुख्यस्य जेतुमिच्छतो भवेत् ।

१७. विश्वजिदेकाहो विश्वं जेतुमिच्छतो भवति ।

१८. अतिरात्रसंस्त्रावित्यभिप्रायः । द्वन्द्वयज्ञो दिवचननिर्देशात् ।

१९. अवयुत्यवादः स्तुत्यर्थः^१ ।

२०. उक्त्यसोऽत्रशस्त्रसंपन्नौ भूलेत्युक्त्यसंस्तुतिरवयवद्वारेण ।

२१. प्रत्यतिष्ठतामित्यनुषङ्गः ।

४३.

१.^२ नृजिन्नामैकाहः ।

२. तेन यागेन नृञ्जितवान्^३ ।

३. तेन नृञ्जेतुमिच्छन् यजेतेति प्रयोगवाक्यं विधिः । शेषो
ऽर्थवादः ।

४४.

१. पृतनाजिन्नामैकाहः । पृतनेति संग्राम उच्यते । तमाचि-
पति यः स पृतनाजः । अज गतिचेपणयोरिति स्मरणात् । पृत-
नाजः शूरः ।

१ C अवसुत्यकवादश्रुत्यर्थः (वा in marg.) M अवसुत्यवादः शु० D अवसुत्य-
वादः श्रुत्यर्थः । २ The Comm. on these Sūtras is given here according
to the division of A, which makes three Sūtras while C D give it
without interruption. ३ om. in D.

४५.

१. सत्राजिन्नामैकाहः । तेन सत्राजं जेतुमिच्छन्त्यजेतेति चोदना । श्रेषो ऽर्थवादः । सत्राजः सदोजेता । सत्रा त्वं पुरुषुतेति लिङ्गात् । सत्येन वा जेता । सत्राशब्दस्य सत्यनामसु पाठात् ।

२. प्रथमात्पार्ष्टिकात् अहान्माध्यन्दिनेषु सवनेषु । यथासंख्येन त्रिष्वपि नृजित्पृतनाजित्सत्राजित्सु निविद्धानानि कार्याणि निविद्धानानीति वचनात् । नाहं भुवं तत्र निविदो ऽभावात् ।

४६.

१. धनजिन्नामैकाहः । तेन धनं जेतुमिच्छन्त्यजेतेति चोदना । वाक्यश्रेषो ऽर्थवादः ।

२. अहर्वचनं^१ सांघातिकधर्मशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ।

४७.

१. स्वर्जिन्नामैकाहः । तेन स्वर्जं जेतुमिच्छन्त्यजेत । स्वरिति स्वर्ग उच्यते । तत्प्राप्तिर्जयः ।

२. उत्सन्नः स उच्यते येनोपरि^२ सता प्राप्यते राज्यं श्रेष्ठ्यं वा । श्रेष्ठयज्ञः स्वर्जिदित्यभिप्रायः । उता न महीदंसिन् इति (?) प्राधान्येन दर्शनात्^३ । उत्सन्नयज्ञ इव वा एष यदश्वमेध इति महत्यश्वमेधे दर्शनात् ।

१ C M स्वर्जिनां ।

२ C D M येनोपरि संत्यग्रा० A घ ।

३ C D M उत्तानमहो दंसिन् ।

४८.

१. महाव्रतीयमहः सर्वजिन्मैकाहः । तेन सर्वं जेतुमिच्छ-
न्यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादो विध्युद्देशस्य स्तावकः ।
२. अहर्हणं सांघातिकधर्मशङ्कानिवृत्त्यर्थम्^१ ।

४९.

१. उज्जिन्मैकाहः । तेन सर्वमुज्जिगीषन्यजेतेति विध्युद्देशः ।
शेषो ऽर्थवादो ऽस्यैव स्तावकः ।
२. एकं मरुत्वतीयमपरं निष्कैवल्यम् ।
३. उदरान्त उन्मूर्ध्याणमित्येताभ्यामुदती सूक्ते । तदेतस्याहो
रूपम् ।

५०.

१. उपहृत्यो नामैकाहः । तस्यायं पुराकल्पसरूपो ऽर्थवादः
कर्तव्यताविध्युद्देशस्य स्तावकः ।
२. अरवो ऽसुराः । एवंनामानो ऽसुराः मखसंज्ञका यति-
संज्ञकाश्च । तान्मालावृकेभ्यो मर्कटेभ्यः प्रायच्छत् । अर्पितवान् ।
न केवलं त्रिशीर्षाणं त्वाद्रमहनत् ।
३. तमिन्द्रं ब्रह्महेति कृत्वा सर्वाणि भूतान्यभ्याक्रोशन् । तदा-
क्रोशपराणि बभूवुरिन्द्रं प्रति ।

४. स इन्द्रो देवेभ्यः पार्श्वतो वहिःकृत इव चचार ।

५. ते देवा एवमूचुर्यद्यमिन्द्र^१ एवं पार्श्वतश्चरिष्यत्यभिभवि-
ष्यन्ति नो ऽसुराः ।

६. उपजानीम तं यज्ञक्रतुं येनैनमिन्द्रमुपाङ्गयेमहि । उपा-
ङ्गानं संसर्गः । संसृजेमहीत्यर्थः ।

७. ते देवा एतमुपहव्याख्यसेकाहं यज्ञक्रतुं यज्ञकर्म अपश्यन् ।
दृष्टवन्तः । तेनैनुपाङ्गयन्त समसृजन्त ।

८. तेन यज्ञक्रतुना उपहव्याख्येनावरुद्धो राजा राज्यभ्रष्टो
यजेत राष्ट्रमवजिगौषन् राज्यं कर्तुमिच्छन्नित्यर्थः ।

९. अवगच्छति हैव^२ प्राप्नोत्येवेत्यभिप्रायः ।

१०. यथोक्तलिङ्गाभ्यां हतशब्दाभ्यां तद्वती सूक्ते निष्केवख्य-
मरुत्वतीययोर्निविद्धाने^३ ।

११. उपहव्यसंज्ञस्य तद्रूपद्रूपम् ।

५१.

१. कृते ऽप्युपहव्ये भूतानि तमिन्द्रमभ्याक्रोशन्नेव ।

२. अग्निष्टुतो ऽयमुपक्रमः । अनहर्जातता मूलनचचे जन्म ।
तेन वा । पापहृपा अलक्ष्मीस्तथा वासाधुवादः^४ । एताभ्यां निमि-
त्ताभ्यामग्निष्टुत्कार्यः । अभिशस्त्रमानं याजयेदिति च श्रुत्यन्तरात् ।
अनिष्टता^५ च निमित्तम् ।

१ O D इन्द्र ।

२ O D हे प्रा० ।

३ O D om. योर ।

४ O D वाद ।

५ Δ अभिहित ।

३. स इन्द्रो ऽग्नये सर्वाणि सवनानि प्रदत्तवान् ।

४. तस्येन्द्रस्याग्निः सर्वाभनहर्जाततां मूलनक्षत्रजाततां सर्वां च पापीमलक्ष्मीमसाधुवादहेतुं दत्तवान् ।

५. सो ऽग्निष्टुता यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः । आस्तां तावद्यजनम् । य एवं वेद तस्यापि अद्भुततो ऽग्निः पापीमलक्ष्मीमनहर्जाततां च निर्दहति ।

६. यज्ञैतेन — the Commentary from this Sūtra up to XIV 52, 3 is wanting in all M SS.

५२.

३. विनियुक्तानन्तरा उत्तराश्वतसो ऽच्छावाकसूक्तस्य स्थाने भवन्ति ।

४. अग्ने दिवः सूतुरसि प्रचेता इति याज्याज्यस्य । प्राकृताया निवृत्तिः परिभाषितत्वात् ।

५. उप त्वा जामयो गिर इति वायव्यस्य स्थाने त्वचः । ऐभिर्गग्ने दुवो गिर इत्येन्द्रवायवस्य । कस्ते जामिर्जनानामिति मैत्रावरुणस्य । न थोरुपब्दिरश्व इत्याश्विनस्य । अग्निर्दृवाणि जङ्घनदित्येन्द्रस्य । अग्ने सुतस्य पीतय इति वैश्वदेवस्य । अग्ने धृतव्रतायेति सारस्वतस्य । इत्येतानि प्रउगदृचानि ।

६. अग्ने विश्वेभिरग्निभिरिति याज्यया प्रउगग्रस्तान्ते यजति । प्राकृताया निवृत्तिः परिभाषितत्वात् ।

७. कस्ते जामिर्जनानामिति स्तोत्रियः । कथा ते अग्ने अङ्गिर इत्यनुरूपः ।

८. मैत्रावरुणस्यैव माध्यन्दिने सवने एतावेव स्तोत्रियानुरूपौ विपर्यस्तौ भवतः ।

९. अग्निर्वृत्राणि जङ्घनदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ ब्राह्मणा-
च्छंसिनो भवतः ।

१०. अग्निर्मूर्धा दिवः ककुदित्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ अच्छा-
वाकस्य भवतः ।

११. अर्चन्तस्त्रा इवामह इत्येतस्मत्तं मैत्रावरुणस्य भवति ।

१२. अर्चन्तस्त्रेत्येतस्योत्तरं स्मृतं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति ।

१३. अग्ने धृतव्रताय त इत्येता षष्ठच्छावाकस्य भवन्ति ।

१४. मैत्रावरुणादयः स्वाभिः स्वाभिरन्याभिर्यजन्ति ।

५३.

१. अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा इत्येता दश उच्चैथ-
मानेभ्यो ऽनुब्रूयात् ।

२. प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वमित्येताः सप्त प्रस्थितानां
याज्या भवन्ति ।

३. उत्तरे मरुत्वतीयस्य याज्यानुवाक्ये भवतः ।

४. विशोविशो वो अतिथिमिति प्रातिपदस्तृचः । त्वमग्ने
यज्ञानामित्यनुरूपः । एतौ मरुत्वतीयस्य प्रतिपदनुचरौ ।

५. इन्द्रनेदीयब्राह्मणस्यत्ययोः स्थाने ।

६. अग्निं न मा मथितं सं दिदीपः । त्वमग्ने प्रथमो ऽङ्गिरा
ऋषिः । प्रकृत्यैव पूर्वा इत्येता एकपातिनीनां स्थाने ।

७. अग्ने स क्षेपद्वृत्तपा ऋतेजा इत्येतन्निविद्धानं भवति मरु-
त्वतीये ग्रस्ते ।

८. पूर्वोक्तस्योत्तमा याज्या भवति ।

५४.

१. पाहि नो अग्ने एकधेति स्तोत्रियः प्रगाथः । पाहि नो
अग्ने रत्नस इत्यनु रूपः प्रगाथः । एवं निष्केवक्ष्यस्य तौ भवतः ।

२. प्र ते अग्ने हविश्रतीमिथमिति धाय्या कर्तव्या ।

३. एना वो अग्निं नमसेति धाय्यानन्तरः प्रगाथो भवति ।

४. यथा होतर्मनुषो देवतातेति निविद्धानं कार्यम् ।

५. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति याज्या भवति ।

५५.

१. अग्निमग्निं वो अग्निगुमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । अग्ने जरि-
तर्विश्रतिरित्यनु रूपः प्रगाथः । एतौ ब्राह्मणाच्छंसिनो भवतः ।

२. स्तोत्रियानु रूपौ प्रगाथौ क्रमेणाच्छावाकस्य भवतः ।

३. एते मैत्रावरुणब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकानां क्रमेण प्रगाथा
भवन्ति ।

४. तेषामेव क्रमेण यजस्व होतरित्यादीनि भवन्ति ।

५. त एव मित्रावरुणादयस्तेषामेव सूक्तानामुत्तमाभिरुत्त-
माभिः क्रमेण यजन्ति । याज्या उत्तमाः कुर्वन्तीत्यर्थः ।

५६.

१. एते आदित्यग्रहस्य पुरोनुवाक्यायाज्ये भवतः ।
२. एता उच्चैयमानेभ्यो ऽनुव्रूयात् ।
३. नवभ्यो द्वे उत्तरे हारियोजनस्य स्थाने भवतः ।
४. त्वामग्नं च्छतायव इत्याद्याः सप्त प्रस्थितानां याज्या भवन्ति ।
५. एति प्र होतेति पुरोनुवाक्या । अस्या एवोत्तरा याज्या
सावित्र्यग्रहस्य ।

६. भवत इति वाक्यशेषः^१ ।

७. स्थाने भवन्तीति वाक्यशेषः ।

८. पूर्वोक्ताभ्य^२ एव उत्तरास्तिष्ठ आर्भवस्य ।

९. आर्भवौभ्यस्तिष्ठभ्य उत्तराश्चतस्रश्चो द्यावापृथिवीयस्या-
न्वायक्रमेण ।

१०. त्वमग्ने द्रविणोदा इत्यस्याः पूर्वाः षड्विंशदेवस्य भवन्ति ।

११. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।

१२. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।

१३. समिद्धो अग्निर्दिवि शोचिरश्वेदिति तिस्रो भवन्त्येक-
पातिनीनां स्थाने ।

१ ६—10 om. in A. - M om. 55 56. 57. 1—5.
स्वमु० D पूर्वोपात्ताभ्यः ।

२ C पूर्वोपात्ताभ्य

१४. पञ्चजन्यायाः स्थाने तदद्य वाच इति भवति ।

१५. यज्ञेन वर्धत जातवेदसमिति याज्या । अनया यजति
होता परिभाषितत्वात् ।

५७.

१. स्थाने भवतीति वाक्यशेषः ।

२. पाठक्रमेणैवोत्तरा सौम्यस्य स्थाने भवतीति ।

३. एषा रौद्र्याः स्थाने भवति ।

४. एतन्माहृतस्य स्थाने ।

५. आ नो यज्ञं दिविस्यूग्रमिति स्तोत्रियः । आ नो वाद्यो
महे तत इत्यनु रूपः प्रगायः । एतौ अग्निष्टोमसाध्वः स्थाने भवतः ।

६. वागब्दो विकल्पार्थः । नित्यौ वा स्तोत्रियानु रूपौ भवतः ।
नित्यौ प्राकृताबुध्येते ।

७. अश्वग्रे सधिष्ठवेत्येतास्तिष्ठ आपोहिष्ठीयास्थाने भवन्ति ।

८. तं देवा बुध्रे रजसः सुदंसमिति वैश्वदेव्याः स्थाने । उत
नो ऽर्चिर्बुध्न इत्येतस्याः ।

९. इममू षु वो अतिथिसुषर्बुधमित्येताश्चतस्रः । तच्च द्वे
देवानां पत्नीनां स्थाने^१ । उत्तरे द्वे राकायाः स्थाने^२ ।

१०. ऊवे वः सुद्योत्मानमित्येतास्तिष्ठो ऽक्षरपङ्क्तीनां स्थाने ।

११. त्रिमूर्धानं सप्तरश्मिं गृणीष इत्येतास्तिष्ठः पैचीणां स्थाने ।

१ A has only एतासां चतसृणां स्थाने । २ C D om. उत्तरे स्थाने ।

१२. कथा ते अग्ने शुचयन्त आयोरित्याद्यास्तिस्रो यामीनां स्थाने भवन्ति ।

१३. मयीद्यदीं विष्टो मातरिश्वेत्येतास्तिस्रः स्वादुष्किली-
यानां स्थाने ।

१४. मयीद्यदीमिति तिसृभ्य उत्तरे उत्तरयोः स्थाने ।

१५. एवाग्निर्गीतमेभिर्च्यतावेति परिधानीया कार्या ।

१६. ग्रहाणां विकारपक्षे उक्तो धर्मः । तस्याग्नेया ग्रहा भवन्ति । आग्नेय्यः पुरोरुचः सर्वमाग्नेयमहरिति^१ । एतस्मिन्यचे अविहतेषु ग्रहेषु यः प्रकृतेर्विकारः स उच्यते । तिष्ठा हरी रय आयुज्यमानेति मरुत्वतीयम् । तसु छुहि यो अभिभूज्योजा इति निष्केवज्यम् । निचमत एते निविद्धाने भवतः ।

१७. वाग्रब्दो विकल्पार्थः । अनङ्गान्दक्षिणा हिरण्यं वा दक्षिणा ।

१८. अनङ्गानग्निरेतसो वै हिरण्यमित्यर्थवादात् ।

१९. परिसमाप्याग्निष्टुतं ततो ऽग्निष्टोमः कर्तव्यः ।

२०. उत्थाय चाग्निष्टोम इत्यस्यावश्यकर्तव्यतार्थो ऽर्थवादः । ओत्रश्रू केदन इत्यस्याङ्पूर्वस्य लटि रूपम् । आवृज्यते सर्वाभ्यो देवताभ्य उच्छिद्यत इत्यभिप्रायः^२ । अग्निष्टुता यजेत सर्वाग्नेयेन तस्मादवश्यं तेनाग्निष्टोमः कार्यः ।

१ All MSS असदिति । cf. Comm. on 59, 2. २ C D ins. या ।

५८.

१. इन्द्रसुन्नामैकाहस्तेन बलकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादो ऽस्यैव सुत्यर्थः ।

२. इन्द्र सोमं सोमपत इन्द्रस्त्वेत्येते । ग्रहविकारे^१ ऽपि वचनादेवमेव विकाराभावात् ।

५९.

१. सूर्यसुन्नामैकाहस्तेन तेजस्कामो यजेतेति चोदना । शेषः पुराकल्पसरूपो ऽर्थवादो विधिः शेषत्वेनार्थवान्^२ ।

२. इमा उ त्वा पुरुतमस्तेन्द्रस्त्वेत्येते । तस्य सौर्यां गद्या भवन्ति । सौर्यः पुरोरुचः सर्वं सौर्यमहरिति^३ शतपथवचनात् । तेषामेवार्थविकारो^४ नास्माकं ग्रन्थेषु वचनाभावात् ।

६०.

१. वैश्वदेवसुन्नामैकाहः । तेन प्रजातिकामो यजेतेति विध्य-
हेतुः^१ । शेषो ऽस्यैव स्तावको ऽर्थवादः ।

२. ग्रहविकारे ऽपि न ग्रन्थे उत्तरकल्पनावचनाभावात् ।

१ C ग्रहो(०) विकारे D ग्रहीविकारे । २ A ०सरूपो ऽर्थवादो विधिः शेषत्वेनार्थवान् D ०वादो विधिः शेषत्वेनार्थवान् C शेषः । पुराकल्पसरूपार्थवादो विधिः । शेषत्वेनार्थ-
वादः । ३ M अचरिति C om. See 57, 16. ४ C D M तेषामेवार्थं वि ।

६१.

१. तेन ब्रह्मवर्चसकामो यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।
२. चतसृषु स्तोत्रियासु बहिष्यमानो भवति ।
३. होतुर्होत्रकाणां च अष्टास्त्रष्टासु स्तोत्रियास्त्राज्यानि भवन्ति ।
४. द्वादशसु स्तोत्रियासु माध्यन्दिनः पवमानो भवति ।
५. होतुर्होत्रकाणां च पृष्ठानि षोडशसुषोडशसु भवन्ति ।
६. विंशतिसंख्यासु स्तोत्रियास्त्रार्भवः पवमानो भवति ।
७. चतुर्विंशतिस्तोत्रियाकमग्निष्टोम साम भवति ।
८. सामान्तरूप्यो यो^१ विकारः स पूर्वोक्तः ।

६२.

१. इदानीं वक्ष्यत इति वाक्यशेषः ।
२. मरुतः पुरा अनपिसोमपौथा अकृतसोमपाना इत्यर्थः । एवंरूपा आसुः । ते यचेन्द्रं मरुतः पुपुवुस्तदेनानिन्द्रः सोमपौथे अन्वाभेजे अन्वाभक्तवान् । पुपुवुरिति पवमानमिन्द्रस्य कृतवन्तो निमित्ते ।
३. स य इति वाक्यपूरणौ उद्देशप्रतिनिर्देशौ । अनपिसो-मपौथः पिता पितामहो वा यस्य सोमं न पिबेत् यश्च मरुतां सलोकोतां सायुज्यं चेच्छुः सोमेन यजेत ।

४. पञ्चशरदीये धर्मविशेषः । पञ्चोक्षाणः प्रजनने समर्थाः
अनङ्गाहः पञ्च शरदः पञ्च वर्षाणि मरुद्भ्यः प्रोक्षिताश्चरन्ति ।
तत्त्वकपवमानान्यत्र(?) नियुञ्जते^१ । षष्ठे शरदि सवनौघस्योपात्मन्याः
कर्तव्याः ।

ई३.

१. वक्ष्यमाणा उच्यन्ते इति वाक्यशेषः ।
२. ऋषिस्त्रोमसंज्ञमृषिणानुष्ठितत्वात् । प्रशस्ततास्योच्यते ।
३. तेन कृतयागो गौतम ऋषिर्ब्रह्मवर्चसं प्राप्तवान् ।
४. उपरितनैः पञ्चभिः संबन्धेषु प्रत्येकफलश्रवणेऽपि ।

ई४.

१. भरद्वाज ऋषिः किल बलार्थी तप उपसदादिकं कृत्वा
एतं यज्ञक्रतुं दृष्टवान् ।
२. प्राप्तवान् ।
३. विधिरथम् । शेषा फलश्रुतिः ।

१ The reading of A is given above. C D तन्व (or तल) कपवमानान्यत्र
M मूलकपवसाना० The passage is doubtful.

६५.

१. दृष्टवान् । साध्यसाधनसंबन्धेन ज्ञातवानित्यर्थः ।
२. अत्रिः प्रजातवाङ्किल ।
३. प्रजातिकामो ऽत्राधिकारौ ।

६६.

१. श्रुतित उपलब्धवान् ।
२. प्राप्तवान् वसिष्ठः ।
३. अन्नाद्यकामस्यायं भवति ।

६७.

१. जमदग्निर्नाम ऋषिः । स किल विशिष्टेन तपसा पशु-
कामः सन्नेतं यज्ञक्रतुं दृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन ज्ञातवानित्यर्थः^१ ।
२. प्राप्तवान् ।
३. अन्यो ऽपि यः^२ कश्चित्पशुकामः । स एतं यज्ञं यजेतेति
चोदना ।

६८.

१. प्रजापतिर्देवताविशेषः । स किल प्रजाकामः सन् तपो
ऽनुष्ठानब्रह्मभावादेतं यज्ञक्रतुमुपलब्धवान् ।

२. प्रजावानजायत ।
३. अन्यो ऽपि यः कश्चिदधिकारी ।
४. य एते ऋषिस्तोमा उक्ताः षट् तेषु पाठानुपूर्वं प्रष्टव्या-
हानि भवन्ति ।

६६.

१. इत उत्तरं वक्ष्यन्त इति वाक्यशेषः ।
२. वसवो देवाः किल निरतिशयप्रीतिं स्वर्गाभिलाषिणस्तप-
स्वप्ना ब्राह्मणस्तोमानपश्यन् ।
३. तैर्ब्राह्मणस्तोमैः कृतयागा वसवः स्वर्गं प्राप्ताः ।
४. यः कश्चित् चैवर्णिको ऽधिकारी ।

७०.

१. मित्रावरुणयोर्ब्राह्मणस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । तेनासमस्तेनैव
पदद्वयेन संज्ञा यथेन्द्राग्न्योः कुलायमिति । अश्विनोर्ब्राह्मणस्तोम एवं-
संज्ञकः क्रतुः । वसूनां ब्राह्मणस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । मरुतां ब्राह्म-
णस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । विशेषां ब्राह्मणस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । देवानां
ब्राह्मणस्तोम एवंसंज्ञकः क्रतुः । एवमेते षड् ब्राह्मणस्तोमास्तेषां शस्त्रं
वक्तव्यं तदुच्यते ।

२. यथासंख्येनेति पूर्वव्यायः^१ ।

१ A यथासेन पूर्वान्यायेन ।

७१.

१. वक्ष्यमाण उत्क्रान्तिर्नाम क्रतुः । सो ऽतिरात्रसंस्थो भवति ।
तच्छेषत्वेनायं वक्ष्यमाणवादः ।

२. इन्द्राविष्णू महता तपसा त्वं यज्ञक्रतुमुत्क्रान्तिसंज्ञकम-
पश्यताम् ।

३. तेनोत्क्रान्तिनेष्टा ताविन्द्राविष्णू स्वर्गं लोकमुत्सृत्याक्रमताम् ।

४. एवं फलसंबन्धेन^१ कार्यः । फलश्रवणात् । इतरे तु फला-
श्रुतेरचिता शूद्रये^२ ।

५. इमा उ त्वा पुरुतमस्य कारोरिति महत्त्वतीयम् । द्यौर्न य
इन्द्राभिभूतमार्थं इति निष्केवक्ष्यमेते निविद्वाने भवतः ।

६. विष्णुन्यङ्गे विष्णुलिङ्गे । इन्द्राविष्णू वै स्वर्गकामावित्येक-
देशलिङ्गितमेतस्याङ्गो^३ रूपम् ।

७२.

१. मित्रावरुणधोरश्विनोब्राह्म्यस्तोमः । वसूनां ब्राह्म्यस्तोमः ।
महतां ब्राह्म्यस्तोमः । साध्यानां ब्राह्म्यस्तोमः । आप्यानां ब्राह्म्यस्तोमः ।
विश्वसृजां ब्राह्म्यस्तोमः । भूतकृतां ब्राह्म्यस्तोमः । ज्येष्ठानां ब्राह्म्यस्तोमः ।
मध्यमानां ब्राह्म्यस्तोमः । कनिष्ठानां ब्राह्म्यस्तोमः । एवमेते दश
ब्राह्म्यस्तोमाः । प्रायश्चित्तार्थं प्रत्येकं कर्तव्याः ।

१ A अयं फलसंबन्धि ।

२ Doubtful. C वेवचिता शूद्रये ।

३ O (orig.) • द्विवेवत • alt. to • द्वितवेत • ।

२. चतुर्दशस्तोत्रियाकः स्तोम एतेषां भवति ।

३. विष्टुरिति विलखयन्त्व^१ उग्रदामाजीर्णाक्षकः । सप्रतोदः सह प्रतोदेन सप्रतोद उच्यते । प्राणकेनैतावता विशिष्टो रथः । अन्यद्रज्ज्वादिकं^२ न भवति । सेषुधन्वा । सह इषुणा धन्व यस्मिन्सौ सेषुधन्वा रथः । धन्वशब्दो नकारान्तो धनुःपर्यायः^३ ।

४. एतेषां देवगणानां पूर्वपदानां ब्रात्यस्तोमानां समूहोद्देश-
रात्राच्छस्त्रं भवति । समूहग्रहणं व्यूहनिवृत्त्यर्थम् ।

७३.

१. एवमेव स्तोमदक्षिणाशस्त्रं यत्पूर्वमुक्तं भवति ।

२. पूर्वोक्तमेव स्तोचदक्षिणाशस्त्रं च । नाकसदोऽपरे नव यज्ञाः । न तेषु ब्रात्यस्तोमशब्दः । [तेषामपीदमेव स्तोचदक्षिणाशस्त्रं] ते च शाखान्तरीयाः^४ ।

३. चषालमुखतर^५ एकः प्रथमः । अनन्तरं सपुरोलाशो द्वितीयः । वनिष्ठुसवस्तृतीयः । ब्रह्मसवश्चतुर्थः । क्षत्रसवः पञ्चमः । भूमिसवः षष्ठः । ओषधिसवः सप्तमः । ओदनसवो^६ ऽष्टमः । वनस्पतिसवो

१ Corrected. A विलंघयचसुग्रवामा० M विलषयचसुग्रवामा० C D विलषयच-
सुग्रवामा । २ A ०द्रज्वा० C D (?) इज्वादिकं M इज्वा० । ३ C D धनुषा ।

४ A om. the words from तेषाम् to शस्त्रं and has only एते शाखान्तरीयाः ।

५ C D चषालमुख एकः । ६ C ओदन ।

नवमः । केनचिद्योगेन शाखान्तरीयाण्येतानि । एतेषामपि क्रतूनां पूर्ववत्सोमदक्षिणाशस्तम् ।

७४.

१. सुतिरूपो^१ ऽयमर्थवादः । प्रजापतिः किल परमेष्ठौ प्रति-
ष्ठाकामस्तपःक्रियानन्तरमेतं यज्ञक्रतुमपश्यद्दशममहः ।

२. प्रजापतिः प्रतिष्ठां प्राप्तवान् ।

३. यः कश्चिदधिकारी ।

७५.

१. ऋतुसोमा अनन्तरमुच्यन्ते ।

२. ऋतुसोमानां नामानि वचनाधारेण । सुत्यर्थो ऽर्थवादः ।
षडेते भवन्तीति प्रदर्शनार्थम् ।

३. विध्यर्थो ऽर्थवादः ।

४. प्रत्येकमहःशब्दवचनात् । एवमुक्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ।

७६.

१. वक्ष्यमाणा अन्नाद्यकामस्य । तत्रायमर्थवादः ।

२. उक्तो ऽर्थवादः ।

---

१ M परकृति O (orig.) यस्कृति; in marg. परकृ. D परकृरूपो ।

२. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यमेतत् ।

७७.

१. उत्तरे ।

२. स्तुत्यर्थो ऽर्थवादः ।

३. एवंसंख्याका अर्धमासस्तोमाः^१ ।

४. अर्थवादो ऽयं स्तुत्यर्थः ।

५. फलार्थिनः प्रवृत्तिवाक्यम् ।

७८.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. तैर्नचक्षोमैस्तेजस्कामो^२ यजेतेति विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

७९.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. अर्थवादो ऽयं विधिस्तावकः ।

३. विधिरयम् ।

८०.

१. वक्तव्या इति वाक्यशेषः ।

२. एतावन्तः संवत्सरे मुहूर्ता भवन्ति । तावत्संख्याकास्तेषां स्तोमाः ।

३. विधिप्ररोचनार्थां फलश्रुतिः ।

४. एतावान्विधिः । शेषो ऽर्थवादः ।

८१.

१. अनन्तरा एव वक्ष्यमाणा उच्यन्ते ।

२. तैरचितिकामो यजेतेति विधिः । शेषः स्तुतिरूपो ऽर्थवादः^१ । संवत्सर एतावन्तो निमेषा भवन्ति । मुहूर्ता एव दशभिर्गण्यन्ते ।

८२.

१. उच्यन्त इति वाक्यशेषः ।

२. निमेष एव दशभिर्गण्यन्ते । एषां संवत्सरध्वंसीनां संख्या भवति ।

३. अर्थवादो ऽयम् ।

४. विधिरेव । शेषो ऽर्थवादः स्तावको ऽस्य ।

८३.

१. उत्तरे ।

२. चतुर्णां दिशां चलारः स्तोमास्तैरनन्तकामो यजेतेति विधिः । अन्योऽर्थवादः ।

८४.

१. दिक्स्तोमव्याख्या ।
२. ते सर्वे बृहद्रथन्तरपृष्ठा भवन्ति ।
३. ऐकाहिकं शस्त्रं येषु ते तथोक्ताः ।
४. एते वा निविद्धाने विशेषरूपे भवतः ।
५. देशनिघ्नोऽयम् ।

द्विरभासो बृहत्समाचारस्तदनुष्ठानमायुष्यं भवतीति ।

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्ये चतुर्दशो

ऽध्यायः समाप्तः^१ ।

१ C omits the Comm. on XV, 1. 2. 3 and adds after XIV : योऽं अचा-
ध्याये किञ्चित्पूर्वं किञ्चित् खंडिखंडितं (!) तत्समनीषिकया पूरितमस्ति संप्रदायेर्विद्वद्भ्यः
प्रचारणीयम् । मङ्गलमस्तु । श्रीः । D has the same remark and gives first
the text of the Sūtras (from XV, 1, 1 to 3, 12) without any
Commentary adding at the end the words गीघहृणात् । तेनात्र पक्षवर्ध-
नयोवच्छे (?) वु गीरूपेषु प्रतिवचनं सप्तदश । एवमेते पक्ष सप्तदशादेयाः । अनेन
विशेषणार्थं कुरुवाजपेय इत्युच्यते । Then it repeats the Sūtras with their res-
pective commentaries.

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

एकाहानुक्ता वाजपेयमाह ।

१०.

१. सप्तानां सोमसंस्थानां मध्ये पञ्चमः सोमयागो वाजपेयः ।
स शरदि शरत्संज्ञके चतुर्थो भवति । वचनान्न वसन्ते । प्रौष्ठपदौ-
मारभ्य कार्तिकी^१ यावत् शरत्प्रसिद्धा । अथवा कन्यासंक्रान्तिमा-
रभ्य दृष्टिकसंक्रान्तिं यावत् । अथवा तुलामारभ्य धनुःसंक्रान्तिं
यावत् ।

२. स वाजपेयो नित्यो ऽपि फलश्रवणात् अन्नाद्यकामस्य
यजमानस्य भवति । वाजपेयशब्दस्य निर्विवचयाह ।

३. अनेन वाजेन क्रतुना यज्यमाणो यजमानः पुरस्तात्पूर्वं
संवत्सरम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पेयसंज्ञकैर्यज्ञैर्यजते ।

४. पीयन्त इति पेयाः पानम् । अद्यत इत्यन्नं वाज इत्यन्न-
थान्तरम् । अन्धः वाजः पाज इत्यन्ननामसु पाठात् वाजो ऽन्नम् ।

५. पानपूर्वं भोजनमिति पेयसंज्ञकाः पूर्वमनुष्ठेयाः । ततो
वाजसंज्ञको यागः ।

१ A कार्तिकी C, कार्तिकं C, indicates the reading of MS. Cham-
bers 449b.

६. तथोः पानाक्षयोः प्राप्तये । पूर्वं पेथाः पश्चाद्वाजः^१ । एवं वाजपेयस्य वाजपेयनामधेयता । के ते पेथा इत्यपेक्षायामाह ।

७. एते द्वादशाम्निष्टोमाः प्राकृता भिन्नतन्त्राः । प्रतिमासं संवत्सरं भवन्ति । विकल्पमाह ।

८. गौतमो ह ब्रह्मवर्चस्कामस्तपस्वस्यैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्गौतमस्य चतुर्त्तरस्तोममिति प्रसिद्धः । अथमेधे च प्रथममहर्भवति । प्राकृतेनाग्निष्टोमेन व्यत्यासम् । अग्निष्टोमो गौतमस्य चतुर्त्तरस्तोम इत्येवं षड्भिष्टोमाः षड्गौतमस्य चतुर्त्तरस्तोमा व्यत्यासेन भवन्ति ।

९. अयं यज्ञक्रतुरपरियज्ञः । परियज्ञाः पेयसंज्ञकाः । तद्रक्षितो भवति^२ । एक इति वचनाद्विकल्पः परियज्ञानाम् । अन्नाद्यफले पुराकल्पमाह ।

१०. इन्द्राष्टहस्यती अपि अनेन क्रतुनेद्वाक्षाद्यं प्राप्तवन्नावित्यन्नाद्यप्रापको यज्ञः ।

११. तेन क्रतुनान्नाद्यकामो ऽन्नाद्यं प्राप्नोतीति काम्यो ऽप्ययं यज्ञो भवतीति गम्यते । प्रकारान्तरेण^३ निर्वचनमाह ।

१२. अथो अर्थः । हेति प्रसिद्धः । एतेन यज्ञेन वाजो नष्टः^४ लोकापत्यं^५ सो ऽपौद्वा सर्वान्कामानाप्नवान् । पेयसंज्ञानिरपेक्षस्थानया व्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता । एवं वाजपेययागस्य नामधेयसुद्धिदादिवत् । न गुणविधानम् । तथा च जैमिनिः । पूर्वपक्षं

^१ D पश्चाद्यागो वाजः ।

^२ C, तद्रक्षितो ।

^३ A निवर्तनमाह ।

^४ C, लोकापत्यं ।

अथ पञ्चदशोऽध्यायः ।

एकाहानुक्ता वाजपेयमाह ।

१०.

१. सप्तानां सोमसंख्यानं मध्ये पञ्चमः सोमयागो वाजपेयः ।
स शरदि शरत्संज्ञके चतुर्थौ भवति । वचनाच्च वसन्ते । प्रौष्ठपदी-
मारभ्य कार्तिकी^१ यावत् शरत्प्रसिद्धा । अथवा कन्यासंक्रान्तिमा-
रभ्य वृश्चिकसंक्रान्तिं यावत् । अथवा तुलामारभ्य धनुःसंक्रान्तिं
यावत् ।

२. स वाजपेयो नित्यो ऽपि फल्गुश्रवणात् अनाद्यकामस्य
यजमानस्य भवति । वाजपेयशब्दस्य निर्विवक्षयाह ।

३. अनेन वाजेन क्रतुना यक्ष्यमाणो यजमानः पुरस्तात्पूर्व-
संवत्सरम् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । पेयसंज्ञकैर्यज्ञैर्यजते ।

४. पीयन्त इति पेथाः पानम् । अद्यत इत्यन्नं वाज इत्यन्न-
र्थान्तरम् । अन्धः वाजः पाज इत्यन्ननामसु पाठात् वाजो ऽन्नम् ।

५. पानपूर्वं भोजनमिति पेयसंज्ञकाः पूर्वमनुष्ठेयाः । ततो
वाजसंज्ञको यागः ।

१ A कार्तिकी C, कार्तिकं C, indicates the reading of MS. Cham-
bers 449b.

६. तथोः पानान्नथोः प्राप्तये । पूर्वं पेयाः पश्चाद्वाजः^१ । एवं वाजपेयस्य वाजपेयनामधेयता । के ते पेया इत्यपेक्षाप्यमाह ।

७. एते दादशान्निष्टोमाः प्राकृता भिन्नतन्त्राः । प्रतिमासं संवत्सरं भवन्ति । विकल्पमाह ।

८. गोतमो ह ब्रह्मवर्चसकामस्तपस्वित्वैतं यज्ञक्रतुमपश्यद्गोतमस्य चतुस्त्तरस्तोममिति प्रसिद्धः । अश्वमेधे च प्रथममहर्भवति । प्राकृतेनाग्निष्टोमेन व्यत्यासम् । अग्निष्टोमो गोतमस्य चतुस्त्तरस्तोम इत्येवं षड्ग्न्यष्टोमाः षड्गोतमस्य चतुस्त्तरस्तोमा व्यत्यासेन भवन्ति ।

९. अथं यज्ञक्रतुरपरियज्ञः । परियज्ञाः पेयसंज्ञकाः । तद्रहितो भवति^२ । एक इति वचनाद्विकल्पः परियज्ञानाम् । अन्नाद्यफले पुराकल्पमाह ।

१०. इन्द्रावृहस्यती अपि अनेन क्रतुनेद्वाज्ञाद्यं प्राप्तवन्तावित्यन्नाद्यप्रापको यज्ञः ।

११. तेन क्रतुनान्नाद्यकामो ऽन्नाद्यं प्राप्नोतीति काम्यो ऽप्यथं यज्ञो भवतीति गम्यते । प्रकारान्तरेण^३ निर्वचनमाह ।

१२. अथो अप्यर्थः । हेति प्रसिद्धः । एतेन यज्ञेन वाजो नान्न लोकापत्यं^४ सो ऽपीद्वा सर्वान्कामान्नवान् । पेयसंज्ञानिरपेक्षस्याप्यनया व्युत्पत्त्या वाजपेयनामधेयता । एवं वाजपेययागस्य नामधेयमुद्भिदादिवत् । न गुणविधानम् । तथा च जैमिनिः । पूर्वपक्षं

१ D पश्चाद्यागी वाजः ।

२ C, तद्रहितो ।

३ A निवर्तनमाह ।

४ C, लोकापत्यं ।

सूत्रयामास । नामधेये गुणश्रुतेः स्याद्विधानमिति चेत् तुल्यत्वात्कि-
ञ्चोर्न । तस्मात्सामधेयं वाजपेयः^१ । एकशब्दे परार्थवहुणवि-
धाने दोषस्तस्मान्नामधेयता । विशेषमाह ।

१३. ऋज्वर्थ ।

१४. षोडश कलाः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि । पञ्च कर्मेन्द्रि-
याणि । पञ्च विषयाः । षोडशं मनः । सप्तदशः पुरुषः प्रजापतिः ।
तस्य पूरणे डट् (५. २. ४८) इति डट्प्रत्ययान्तः । स प्रजापति-
रेव वाजपेयः ।

१५. तस्मात्सप्तदशसंख्यात्मकेन खेन रूपेणैवं प्रजापतिर्वाजपेयं
समर्धयति समर्धं करोतीत्यर्थः^२ ।

१६. श्रुतौ प्राकृतो घूपो ऽष्टाश्विर्भवति^३ । अत्र तु वैल्वश्वतु-
रश्विः सप्तदशारत्निप्रमाणको गोधूमचषालश्च ।

१७. कृतव्याख्यानमेतत् ।

१८. अग्नीषोमीयेणोपवसथे पशुना यजत (५. १५. १) इत्येक
एवाग्नीषोमीयो ऽन्येषु यागेषु । वाजपेये सप्तदश वज्राङ्गवन्ति ।

१९. मनोताया अथ्यनावृत्तिरेकप्रदानत्वात् ।

२०. आग्नेयादयः सारस्वतपर्यन्ताः^४ क्रतुपशवो ऽतिरिचे ।
वाजपेये तु मरुद्भ्य उज्ज्वेभ्यो वशा वृश्निः पञ्चमी भवति । वृश्निः^५
प्रजननसमर्थः । वशा बन्ध्या वृश्निश्चित्रवर्णा गौः ।

१ D om. the text from वाजपेयः to तस्मान् ।

२ D समर्धयतीत्यर्थः ।

३ C, ०ष्टारत्निः । ४ A मेघोप० । ५ A वृष्टिप्रज० ।

२१. श्यामाः श्यामवर्णाः । त्वपरा अविषाणाः । लघुदिनः
कूर्चलाः । तस्मिन्नेव यूपे क्रतुपशुसमीपे आलम्भ्याः ।

२२. प्राजापत्यानां पर्यग्निकरणं प्रसिद्धम् । तदन्तं सवनी-
यानां तन्त्रं भवति । उत्तरत्र विशेषविधानात् भिन्नतन्त्रता^१ भवि-
ष्यतीति विशेषवचनम् । विशेषमाह ।

२३. ब्रह्मसाम सामवेदे प्रसिद्धम् । तेन सप्तदश प्राजापत्याः
पशव आलम्भ्यन्त इति सवनीयेभ्यो विशेषः । विशेषान्तरमाह ।

२४. क्रतुपशूनां यथाप्राप्तमभिगुमच प्राजापत्यानामेकदेवत्यैक-
पशुधर्मकं^२ प्रतिपशुमावर्तते । आवृत्त्या पठनीयमित्यर्थः । यत्रा-
भिगोरावृत्तिस्तत्राजैदग्निरित्युपप्रेषस्यावृत्तिः । उक्त उपप्रेष इति
वचनात् । जुषस्त्र सप्रथस्तममित्याद्याः षडृचः स्तोत्राः । ताः क्रतु-
पशूनां प्रैषादनन्तरमुक्त्वा प्राजापत्यानां सप्तदशकाल आवर्तन्ते ।
आवृत्त्या संप्रेषनिरपेक्षेण^३ वक्तव्याः । तत्राभिगौ विशेषः ।

२५. सवनीयानामभिगौ प्रैभ्यो अग्निं भरतेत्येतावान् । ऊव-
ध्यगोहं पार्थिवं खनतादिति च तत्र पठितम् अभिगोरावृत्तावुप-
तिष्ठते अत्र^४ न पठनीयं वचनात् । ऊने ऽप्यभिगौ नवोच्छास-
भवन्ति । नवकालो ऽभिगाववानितीति श्रुतेः । तत्र षष्ठे उच्छासे
षड्विंशतिरित्यस्मिन् मध्ये ऽवसानं कुर्यात् । उत्तमः प्रयाजः^५ स्वाहा-
कृतिप्रैषादनन्तरमाग्नीणामुत्तमा याज्येत्ययमपि तन्त्रेण भवति ।

१ C, ० तन्त्रं भ० D भिन्नतन्त्रा । २ D om. पशुधर्मकं प्रति । ३ C, D om. च ।
४ C तत्र । ५ D ० कृतिप्रयाजादनन्तरं ।

परिवायौ च । परिपश्याज्जतौ अध्वर्युवेदे प्रसिद्धे स्वाहा देवेभ्यः^१
स्वाहेति ते अपि तन्त्रेण भवतः । सवनीयानां तन्त्रमिति वचना-
दन्यत्पृथक् प्राप्नोतीति वचनम् ।

२६. प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं हारियोजनादनन्तरं भवति
वचनात् ।

२७. तस्मिन्यचे वनस्पत्यादीनामङ्गानामुत्कर्षा ज्ञेयः । न्याया-
नुगृहीतवचनात्^२ ।

२८. अनुयाजेषु वा दृष्टेषु प्राजापत्यानां हविषां प्रदानं भव-
तीति पचान्तरम् । अस्मिन्नपि पचे ऽङ्गानामुत्कर्षः ।

२९. य एवेतरेषां पशूनां वपादिभिः प्रचारकालः स एवै-
तेषां^३ प्राजापत्यानां वपादिभिः प्रचारकालः । अयमेव पचः
कात्ययने । विशेषमाह ।

३०. स्तोत्रेषुस्तोत्रेषु^४ सप्तदशः स्तोमो भवति । वचनात् ज्योति-
ष्टोमस्तोमनिवृत्तिः । विशेषमभिधाय होतुः शस्ताष्याह ।

३१. अग्निं नरो दीधितिभिररण्योरिति वैराजसाध्यं होतु-
र्भवतीति । पञ्चविंशत्यृचम् । अष्टादशार्धर्चशः । शिष्टाः पूष्कः ।
पच्छस्त्रिष्टुपूजगतीनामिति न्यायात् ।

३२. द्युतस्तोमीयं समुद्रादूर्मिरित्येतदाज्यं भवति ।

३३. माधुच्छन्दसः प्रउगो नाम वायवा याहि दर्शतेति सूक्त-

१ D ins. देवेभ्यः ।

२ A न्यायानु गृ० ।

३ D स एवेतरेषां ।

४ C, स्तोत्रेषु ।

द्वये सप्त तृचाः तत्प्रउगशस्त्रं प्रातःसवने द्वितीयं होतुर्भवति ।
अचार्थवादमाह ।

३४. विरालप्यन्नं दृतमप्यन्नम् । अद्यत इति व्युत्पत्त्या ।

३५. माधुच्छन्दसः प्रउगो रसः सारभृतः । इमे सोमा अरं-
क्षताः सोमपीतय इति रससारत्वदर्शनात् ।

३६. यदैराजं दृतसोमीयं वाज्यं कृत्वा माधुच्छन्दसं प्रउगं
करोति तदन्नेन रसविशेषं दधाति ।

३७. ऐकाहिकं वा होतुः प्रातःसवनं भवतीति । प्र वो
देवायेत्याज्यम् । प्रउगस्तु स एव । तच्चार्यवादमाह ।

३८. एकाहो ऽग्निष्टोमः सर्वकृतप्रतिष्ठानमिति । प्रतिष्ठित्यै
प्रतिष्ठानाद्यैव ऐकाहिकं प्रातःसवनमिति ।

२.

१. माध्यन्दिने सवने मरुत्वतीयशस्त्रस्य त्रिकद्रुकीयातिच्छन्द-
स्का प्रतिपद्भवति । तुविशुभं तुविक्रतो इत्युत्तरे । इत्येष प्राति-
पदस्तृषः । एतच्छन्दः प्राजापत्यं । अतिच्छन्दा वै प्रजापतिरिति
साम्यात्^१ प्राजापत्या अतिच्छन्दा इति वचनाच्च अतिच्छन्दः^२
प्राजापत्यम् ।

२. अतिच्छन्दा वै प्रजापतिः । प्रजापतिर्वाजपेयः । यज्ञ उ
वै प्रजापतिरिति वचनात् ।

३. आ त्वा रथं यथोतय इत्येव प्राकृतं प्रातिपदं त्वचं वाज-
पेये भवति ।

४. प्राजापत्यं वै कन्दो ऽनुष्टुप्^१ प्रजापतेर्मुखनिःसृतत्वादनुष्टुभो
वाचः । वागनुष्टुप् । तस्मादनुष्टुप्कन्दः प्राजापत्यम् । व्याख्यातः
शेषः ।

५. कथेति कद्वदिति श्रुतेः । कथाशुभीयं कद्वत् । को वै
प्रजापतिर्वाजपेयः । तदेनं कथाशुभीयेन स्वेन रूपेण समर्थयति ।

६. बृहस्पतिदेवताकः सप्तदशग्रावस्वरुर्भवति वाजपेये । ग्रेषं
कृतव्याख्यानम् ।

७. निष्केवल्यमरुत्वतीययोरन्तरेण मध्ये स चरुर्भवति । न
केवलं वाजपेये । बृहस्पतिसवे च । तत्रैव भवतीत्यर्थः ।

८. तस्य चरोः प्रधानावदाने ऊते तत्रैव यजमानो ऽभिषि-
च्यते ।

९. परिसंख्यार्थमुक्तम् । एतच्चितयमेव भवति । नान्यत् ।
तथा च सूत्रम्^२ । परिसंख्या प्रकृतिं निवर्तयति । तस्य याज्यानु-
वाक्ये शुचिमर्कैस्तं ग्रम्मास इति । चरुत्वसामान्याद्विराजौ स्विष्ट-
कृतः । रथन्तरं पृष्ठं भवति । तस्मिन्नथन्तरे स्तुते^३ ।

१०. नवर्चं सूक्तं निष्केवल्यं निविद्धानीयं भवति । रथन्तरस्य
निवृत्तिः ।

१ D om. the first three words. २ C, D om. from परि० to ०स्त्वचं ।

३ A D ऋक्षे instead of स्तुते ।

११. त्रिषु भुवनेषु यज्ञः प्रजापतिर्ज्येष्ठः श्रेष्ठः स^१ एव वाज-
पेयस्तदेनं ज्येष्ठं प्रजापतिं वाजपेयं स्वेन रूपेण ज्येष्ठेन समर्धयति ।

१२. षष्ठे ऽह्न्यभि त्वा देवेत्युत्तरः । उदु य देवः सविता
सवाय कतरा पूर्वा किमु श्रेष्ठ इत्यादि तृतीयसवनं होतुः षष्ठात्म्या-
मृद्धिकाद्भवति ।

१३. ^२अथ पुरुष एव षष्ठमहः स वै पुरुषः प्रजापतिरिति
श्रुतेः । अनेन कृतव्याख्यानम् ।

१४. विषुवतस्तृतीयसवनं वा होतुर्भवति ।

१५. दूरोहणाद्विषुवान् रोहः ।

१६. वाजपेये रोहो भवति । तस्माद्वाजपेयो रोहः । तदेनं
कृतव्याख्यानम् ।

१७. पूर्वण सह विकल्पः ।

३.

१. तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षे मधुनाडीसंज्ञके सूक्ते विहरे-
दिति पैश्र्यं । न कौषीतकेः । ऐकाहिकतृतीयसवनपक्षे वाज-
पेये^२ मधुनाडीसंज्ञके^३ कथं विहरेदित्याह^४ ।

२. इमे मधुनाडीसंज्ञके द्वाविंशके सूक्ते षट्को विहरेत्^५ ।

१ C, ins अनुत्तरप्रवृत्ति D त्रिषुवनेषु । २ C, adds प्राजापत्यं षष्ठमहः स वै
पुरुषः प्रजापतिर्वाजपेयस्तदेनं स्वेन रूपेण समर्धयति । ३ A ins के ते ।

४ C, वि कथं । ५ D has instead तत्रैकाहिकतृतीयसवनपक्षौ वाजपेये । के ते
मधुनदौसंज्ञके कथं विहरेदित्याह । ६ A ins. इत्याह ।

पूर्वां पूर्वस्य सूक्तस्य पच्छः शंसेत् । तत उत्तरस्य सूक्तस्य प्रथमां ।
एवं क्रमेण द्वे अपि सूक्ते शंसेत् ।

३. ते यदि कन्दोगा यदि । चित्रशब्दो विद्यते यासु ताश्चि-
ववत्यः । तासु यदग्निष्टोमसाम यज्ञा यज्ञा व इत्यत्र यज्ञीयते
तत्कुर्युःसदा ।

४. पूर्वः प्रगाथः स्तोत्रियः ककुप्कारम्^१ । द्वितीयो ऽनुरूपः^२ ।
अनुचरप्रभृति षष्ठान्तृतीयसवनमिति वचनादहश्च कृष्णं प्रयज्यव
द्वमं स्तोममित्याग्निमारुते । यज्ञा यज्ञा व इत्येतयोः प्राकृतयोर्नि-
वृत्तिः^३ । आपोहिष्ठीयादि समानम् ।

५. वाजपेये उक्थेभ्य ऊर्ध्वं षोलशी^४ भवति । उक्थानि तु
द्वितीयादङ्गो भवन्ति । अथ यदि षष्ठाङ्गिकं तृतीयसवनमसर्ववृष्टे
ऽहनि प्रदिष्टं स्थाद्वितीयादङ्ग उक्थानीति वचनात् (१९.७.३) ।
षोलशिग्रस्तमुक्तम् । षोलशिग्र ऊर्ध्वमतिरिक्तोक्तं होतुः शस्तं
भवति । तदाह ।

६. कन्दोगवशात् । किमिदं प्र तत्ते वषट् ते विष्णवित्यथ
क्रमः । आहावपूर्वाविमौ तचौ पच्छः शस्त्रातः ।

७. आह्वय ब्रह्म जज्ञानं इयं पित्रे धीती वा ये । एताः
पच्छः शंसेत् ।

८. एताः पञ्च षट्चः^५ शंसेत् । स्वशाखायासुस्तन्त्रवात्तस्थाने
सूत्रकारो विकल्पमाह ।

१ Āśv. IX, 9. २ C, D द्वितीयोऽनुचरः । ३ C, D om. प्राकृतयोः ।
४ C, षोलशी शस्तम् । ५ C, in marg. वेनस्तस्य शस्त्रिदितं etc. (Vāj. Samh.
82, 8). ६ A ins पञ्चः D षट्चः ।

८. पञ्च पच्छो वा^१ ग्रंसेत् ।

१०. १तं प्रत्नथेत्यारभ्य^२ द्वादश ऋचः पच्छः शस्त्रा आहावं करोति । ततो दूरोहणं हंसः शुचिषदिति । यथा विषुवति ग्रंसनमस्यास्तथा तत्रापि ग्रंसति^३ ।

११. तं प्रत्नथेति प्रकृतः । तस्योत्तमाष्टचमुपसंग्रस्य त्रयोदशोमित्यर्थः । सुतंभरो यजमानस्येत्यां शस्त्राह्वय ।

१२. यज्ञो बभूव स आ बभूवेत्येषा परिधानीया । प्रजापते न त्वदिति याज्या^४ ।

१३. गवां सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससां सप्तदश यानानि युक्तानि रथानपि सप्तदश दद्यात् । न तु शतानि रथानां सप्तदशैव । हस्तिनः सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात्^५ ।

१ A D om. वा । २ om. in A. ३ C, ins. उक्तासुक्ता । ४ D हंसः शुचिषदिति । तं प्रत्नथेत्यारभ्य द्वादश ऋचः पच्छः शस्त्राह्वय हंसः शुचिषदिति यथा विषुवति शस्त्रा । ५ A यज्ञो बभूवेति कल्पोक्तया पच्छस्तिः परिधाय प्रजापते—इति याज्यां कुर्यात् D om. ६ A सप्तदश गवां शतानि दद्यात् । वाजपेये चाष्टे सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससान् । सप्तदश वस्त्राणि दद्यात् । सप्तदश यानानि युक्तानि । बलौवर्दादिवाहनयुक्तान् सप्तदश गवासमा शकटान् दद्यात् । रथान् । चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । तैजसान् दुन्दुभीन् सप्तदश दद्यात् । D सप्तदश गवां शतानि द० । गवां सप्तदश शतानि दद्यात् । सप्तदश वाससां । सप्तदश यानानि युक्तानि रथान् । रथानपि सप्तदश दद्यात् यामं तु शतानि रथानां । सप्तदशैव । हस्तिनः । सप्तदशैव । निष्कान् । चतुःसुवर्णमितान् सप्तदश निष्कान् दद्यात् । दुन्दुभीन् । तैजसान् etc. It appears that both MSS. divide the text into more and shorter Sūtras than C.

१४. दक्षिणाभेदात्स आप्तोवाजपेयः कथ्यते । को दक्षिणा-
भेदः । तानि गवादीनि सप्त सप्तदशानि भवन्ति यस्मिन् ।

१५. सप्तदश गवामिति गोवचनात्^१ पञ्चवयोवस्थाभेदभिन्ना-
गवो ऽभिधीयन्ते । तेन पञ्चवयोवस्थाहपासु गोषु सप्तदशसप्तदश
देया इति । एवं पञ्चाशीतिर्गावो भवन्ति । स कुस्वाजपेयः ।
तमित्याचक्षते याज्ञिकाः । अन्या दक्षिणा निवर्तन्ते । दक्षिणाभेदा-
न्नामभेदः । अन्यत्सर्वं समानमिति ।

४.

१. वाजपेयेनेष्टेत्यङ्गाङ्गिलक्षणः^२ क्वाप्रत्ययः ।

२. भेदेनानुष्ठाने^३ फलश्रवणात् ।

३. रोह्याप्रत्ययवरोहः सर्वत्राभौष्टः ।

४. यद्वृहस्यतिसवेन यजते ।

५. अस्मिन्नहनि ।

६. विकल्पे प्राप्ते नियमः ।

७. उक्तस्वरूपं तत् ।

८. संख्यानियमार्थं वचनम् ।

९. यस्तस्मिन् सहसा विज्मो अन्तानित्येतासां चतसृणां निष्को-
वत्यप्रभृतिषु ग्रन्थेषु पुरस्तात्सूक्तानामनुपूर्वश एकैकां शंसेयुः^४ ।

१ C, om. गो ।

२ C, भेदाभिन्ना गवा० ।

३ A ०त्यङ्गानिलक्षणः ।

४ A ०न । ५ Partly om. in A.

१०. दक्षिणाग्रहणं प्राकृतनिवृत्त्यर्थम् ।

११. प्रतिविभज्य देया इत्यभिप्रायः ।

१२. अनूबन्ध्यस्य पशोर्वपायां परिसमाप्तायां बडवां ब्राह्मणे दद्यात्^१ । अनुशिष्टं सकिशोरामित्यर्थः ।

५.

१. आप्तोर्यामसंज्ञकः क्रतुर्वक्ष्यमाणः^१ । तस्य महाभाग्यभागा-
ख्यापनेन स्तुतिरभिधीयते । प्रजापतिः किल देवान् सृष्ट्वा तेभ्य
एतदन्नपानं ससृजे । तदर्थमन्नपानं सृष्टवान् इत्यभिप्रायः^२ । किं
पुनस्तत् । एतान्वक्ष्यमाणान् यजान् । तानाह ।

२. तेषामग्निष्टोमं प्रथमं सृष्टवानित्यभिप्रायः^३ ।

३. सो ऽग्निष्टोमो देवाननुपोषणाय न समर्थः । कर्मप्रवचनीयो
ऽनुर्हीनार्थः^४ ।

४. ससृज इति वर्तते ।

५. सो ऽप्यत्यग्निष्टोम एतान्परिपोषयितुं न क्षमः ।

६. अत्यग्निष्टोमादनन्तरमुक्त्यं सृष्टवान् ।

७. सो ऽप्युक्त्यो देवाननुपोषणाय न समर्थः ।

८. प्रजापतिः ससृजे ऽनन्तरमुक्त्यात् ।

१ A om. from अनूब. to परिसमाप्तायां — C D अशिशुं instead of अनूब. ।

२ C D om. वक्ष्यमाणः । ३ C D नाह । ४ C D इत्यर्थः । ५ C D प्रथम-

मग्निष्टोमं ससृजे । ६ C D अनुर्हीना ।

६. सो ऽपि घोषाग्री एतान्देवाननुपोषणाय न क्षमः ।
 १०. घोषाग्रीनन्तरं प्रजापतिर्वाजपेयं सृष्टजे ।
 ११. सो ऽपि वाजपेय एतान्देवान्वावभवत् ।
 १२. वाजपेयादनन्तरमतिरात्रं प्रजापतिः सृष्टजे^१ ।
 १३. सो ऽप्यतिरात्र एतान्देवान्परिपोषयितुं न क्षमः ।
 १४. अतिरात्रादनन्तरमाप्नोर्धामाणं सृष्टवान् ।
 १५. स एतान्देवाननुपोषणाय प्राभवत् समर्थो ऽभवत् ।
 १६. तस्याप्नोर्धामस्य चयस्त्रिंशत्स्तोत्राणि भवन्ति ।
 १७. तस्याप्नोर्धामस्य शस्त्राण्यपि चयस्त्रिंशत्संख्याकानि भवन्ति ।
 १८. उक्थ्याहुतयो ऽपि चयस्त्रिंशद्भवन्ति ।
 १९. संख्यासामान्यं स्तोत्रादिभिर्देवानाम् ।
 २०. तस्मात्संख्यासामान्यात् स्तोत्रैः शस्त्रैरुक्थ्याहुतिभिः सर्वा-
 न्देवाग्रौणाति । स आप्नोर्धामः । एकैकं प्रत्येकम् ।
 २१. तस्याप्नोर्धामस्य स्तोमा नव भवन्ति ।
 २२. पृष्ठानि च आप्नोर्धामस्य नव भवन्ति ।
 २३. संस्था अग्निष्टोमादिकाः षड् भवन्ति ।
 २४. एतानि स्तोमादीनि सामस्येनैकत्र गृह्यमाणानि चतु-
 र्विंशतिसंख्याकानि भवन्ति ।
 २५. संवत्सरार्धमाससंख्यासामान्यात् संपत्त्या स आप्नोर्धामः
 संवत्सरस्यैवाष्टौ प्राप्तये भवतीति ।

२६. वैशब्दो यस्मादर्थः । यतो ऽयं बलं प्राप्तो यामः सारो
यो देवांस्तयस्त्रिंशत्सामान्येन संवत्सरं च चतुर्विंशत्यर्धमाससामान्येन
अन्वभवत् प्रीणाति स्मेति तस्मान्निर्वचनादाप्तोर्याम इत्यर्थवादो
विधिस्तुत्यर्थः ।

६.

१. बहिष्पवमानमाध्यन्दिनार्भवाः पवमानांश्छान्दोमा भवन्ति ।
२. एतान्याज्यानि भवन्ति ।
३. भवन्तीति वाक्यशेषः ।
४. यज्ञायज्ञीयमग्निष्टोमसाम चयस्त्रिंशं भवति^१ ।
५. आज्यानां ये स्तोमा उक्तास्ते एवातिरिक्तोक्त्यानां स्तोमा
भवन्ति ।

६. प्रजापतिरेतैरग्निष्टोमस्तोमैस्त्रिवृदादिभिरुभयतः सर्वान्
कामान् गृह्णीत्वा आत्मनि निहितवान् । अर्थवादो ऽयं चोदना-
रोचनार्थः ।

७. यथा पुराकल्पे प्रजापतिः सर्वान् कामानदधत तथाधुना
यः कश्चिदाप्तोर्याम्णा यजते स सर्वांकामानुभयतः क्रौञ्चीहत्या-
त्मनि दधाति ।

८. आप्तोर्याम्णि कर्तव्यमिति वाक्यशेषः ।

७.

१. कथा शुभा सवयसः सनीला इति सूक्तं चातुर्थिकाङ्गिके च द्वे । तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति मरुत्वतीयं भवति ।

२. बृहत्पृष्ठं वैराजपृष्ठगर्भं होतुः पृष्ठं भवति । रथन्तरं वा वैराजगर्भम् ।

३. वामदेव्यं पृष्ठं शाकरपृष्ठगर्भं मैत्रावरुणस्य पृष्ठं भवति ।

४. श्वेतं पृष्ठं वैरूपपृष्ठगर्भं ब्राह्मणाच्छंसिनः पृष्ठं भवति नौधसं वा वैरूपगर्भम् ।

५. कालेयं पृष्ठं रैवतपृष्ठगर्भमच्छावाकस्य पृष्ठं भवति ।

६. आह्वय गर्भं पूर्वं शंसेदिति केचिन्नतिपन्नास्तत आत्मानं मुख्यं स्तोत्रियम् ।

७. तुशब्दो ऽवधारणार्थः । आत्मानमेव पूर्वं शंसेत् ।

८. नित्यमात्मानमनु गर्भो भवति ।

९. होत्रकादय ऐकाहिकान् स्तोत्रियान् पूर्वं शस्त्वा ततो विश्वजितः सर्वपृष्ठात् स्तोत्रियाञ्क्षंसन्ति ।

१०. तथैव ऐकाहिकाननुरूपाञ्क्षस्त्वा विश्वजितः सर्वपृष्ठात्स्वाननुरूपाञ्क्षंसन्ति ।

११. विश्वजितः^१ सर्वपृष्ठात्सामप्रगाथांश्च शंसन्ति ।

८.

१. तदिदाम भुवनेषु ज्येष्ठमिति सूक्तम् । चातुर्थिकाङ्गिके च द्वे । तत ऐकाहिकात्पूर्वाणीति निष्केवल्यं भवति होतुरभिधानात्^१ ।

२. मध्यत इति होतुरभिधानं पञ्चमे ऽहनि पार्थिके यानि निष्केवल्ये होतुस्त्रीणि सूक्तानि इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्माभूरेकस्तानि मैत्रावरुणस्य भवन्ति (१०) ऐकाहिकाभ्यां पूर्वाणि^२ ।

३. तार्तीयिकाङ्गिके ये द्वे सूक्ते मध्यत ऐकाहिकाभ्यां पूर्वं ते ब्राह्मणाच्छंसिनो^३ भवतः ।

४. मध्यतो ये निष्केवल्यसूक्ते षष्ठाङ्गिके ते प्रागैकाहिकाभ्यामच्छावाकस्य भवतः ।

५. होतुर्होत्रकाणां च यथायथम् ।

६. तथैव श्रुतत्वात् ।

७. जराबोध तद्विविड्वीति स्तोत्रियः । जरमाणः समिध्यस इत्यनुरूपः । होतृग्रहणमसंमोहार्थम् ।

८. स्तोत्रियानुरूपौ क्रमेण ।

९. स्तोत्रियानुरूपावित्यनुषज्यते ।

१०. एतौ वा स्तोत्रियानुरूपौ ।

११. इदं विष्णुर्वि चक्रम इत्यच्छावाकस्य स्तोत्रियः ।

१२. एतस्यैव स्तोत्रियस्य ये उत्तरे या च पूर्वैत्यनुरूपः ।

१. In A partly om.

२ C ते ब्राह्मणाच्छंसिन रे ० पूर्वर्थः ।

१३. एषो उषा अपूर्व्येति होतुर्नवर्चम् । दूरादिदेव यत्सतीति मैत्रावरुणस्य नवर्चम् । उदीराथामृतायत इति ब्राह्मणाच्छंसिनो नवर्चम् । आ मे हवं नामत्येत्यच्चावाकस्य नवर्चम् ।

१४. आ भात्यग्निरुषसामनीकमित्येतत्सूक्तं नवर्चादनन्तरं होतुर्भवति ।

१५. प्रातर्यावणेत्येतत् ।

१६. आ गोमता नासत्या रथेनेत्येतत्सूक्तं ब्राह्मणाच्छंसिनो भवति ।

१७. अतारिअ तमसस्यारमस्येत्येतत् ।

१८. चेचस्य पतिना वथमित्येतास्त्रिस्त्रयाणां होत्रादीनां परिधानीया भवन्ति ।

१९. अं नो देव इत्येवमादिकाच्चावाकस्य परिधानीया भवति । चेचवत्याः^१ परिधानीयाः कुर्वत इतीथं श्रुतिर्बाह्व्यात् ।

२०. इमे सोमासस्तिरोअज्ञास इति प्रेषेषु पठिता । इमे मन्द्रासो अश्विनेति सौपर्णी । अत्या यातं निवत उदतसेति सौपर्ण्ये^२ । आ नो गच्छतं हवनोप यज्ञमिति सौपर्ण्ये^३ । एतास्यतस्त्रे यथोद्दिष्टा होत्रादीनां याज्या भवन्ति ।

२१. पुराणमोक इत्येवमादिका वा अनुपूर्वं चतस्रो होत्रादीनां याज्या भवन्ति । अथ यन्तिरोअज्ञवत्यस्त्रिषुभो याज्या भवन्तीत्यन्यत्रापि न्यायेन लिङ्गं विद्यत एव ।

६.

१. अनन्तर उच्यते ।

२. यमस्तोमो नामैकाहः स्वर्गकामस्य भवति । तस्यायं प्रह-
तिरूपो ऽर्थवादः । यमः किल स्वर्गकामः पूर्वं तपस्तप्त्वा एतं यज्ञ-
क्रतुं यमस्तोमाख्यं दृष्टवान् ।

३. तमाहरत्संभारद्वारेण । आहृत्य च तेनेष्टवान् ।

४. प्राप्तवान् ।

५. प्रयोगचोदना वाक्यमेतत् ।

६. ऐकाहिकानां शस्त्राणां स्तोत्रियानुरूपानुद्धृत्य सामाता-
नांश्च । सामाताना इति सामप्रगाथा उच्यन्ते ।

७. यावत्पुत्रा देवता^१ भवन्ति तावत् एव तद्देवतास्तच्छन्दस
उपजायन्ते व्याक्रियन्त इत्यर्थः । प्रगाथस्थाने ऽपि तथैव च्छन्दो
ऽनुसर्तव्यम् ।

४. परेयिवांसं प्रवतो महीरन्वित्येतासां पञ्चानां मरुत्वतीय-
निष्केवस्यहोचकशस्त्रेषु यानि सूक्तानि तेषां पुरस्तादेकैकां ग्रंथेषु-
र्मध्यन्दिने ।

१०.

१. सर्वस्वारो नामैकाहः । स सर्वगायत्रो मरणकामस्य यज-
मानस्य भवति । प्रयोगान्तरे च स्वर्गकामस्य ।

२. सर्वनिधन इति गुणयोगादुच्यते । स च गुणश्चान्दोग्ये प्रसिद्धः । सर्वचैष्टुभो ऽयं भवति ।

३. सर्वज्ञ इति गुणयोगादुच्यते । स च प्रसिद्धो गुणश्चान्दोग्ये । स सर्वजागतो भवति । पशुकामस्य^१ फलचोदना ।

४. सर्ववाङ्मिधन इति गुणयोगादुच्यते । श्रुतकामस्य कीर्ति-
मिच्छतः । सर्वानुष्टुभो ऽयं भवति ।

५. गायत्रचैष्टुभजागतानुष्टुभेषु प्रत्यक्षमेवैतानि च्छन्दांसि प्राक्-
तानुद्धृत्य^२ कर्तव्यानि । नानाकन्दस्थेषु वा प्राकृतस्थेतेषु संपदा
यथाश्रुति संपादयितव्यम्^३ ।

६. नृजित्पृतनाजित्सन्नजिह्वाः ।

११.

१. वाचसोमस्यायमर्थवादेनोपक्रमः^४ । वाक्किंलोकामयत सर्व-
भूतयामस्य प्रशस्ता स्थां श्रेष्ठ्यस्वाराज्याधिपत्ययुक्ताहं भवामीति^५ ।

२. वक्ष्यमाणविधिकं दृष्टवती ।

३. तस्य संभारानाहरत् । आहृत्य चेष्टवती ।

४. परिगता आसीत् ।

५. तस्माच्छ्रेष्ठ्यादिकामो वाचःसोमेन यजेतेति ।

६. स्तोत्रियास्वेवंसंख्यासु बहिष्यवमानस्तोत्रगानं कर्तव्यम् ।

७. सहस्रं^६ स्तोत्रियाणामान्यस्तोत्रगानं भवति ।

१ C D ins. इति । २ D प्राकृता अनुद्धृत्य A C प्राकृतानुद्धृत्य । ३ C
D यथाश्रुतिः A C D संपादयितव्या । ४ A ऽन्तोमोस्य C D ऽन्तोमे ऽस्या० ।
५ नी instead of नी all MSS. ६ C D सहस्र० ।

८. दश स्तोत्राणि यथाक्रमेण स्तोत्रियाणामेतासु संख्यासु
गेयानि ।

९. सर्वा चतुो ऽभ्यावर्तन्ते^१ । स्तोमसंख्यां निरूप्य प्रयोक्तव्याः
स्तोमातिशंसनाद्यायुतादिषु स्तोमेषु^२ ।

१०. एवं सर्वाणि सामानि प्रयुज्यन्ते सर्वाणि यजंषि च ।

११. उत्थाय परिसमाप्य वाचःस्तोमं ततोऽग्निष्टोमः कार्यः ।
प्राकृतार्थमग्निष्टोमवचनम् ।

१२. गवामेव न्यायात् ।

१३. महायज्ञः पूर्वसुक्तो हविर्यज्ञस्तोमेषु । तस्यापि सहस्रं
दक्षिणा ।

१४. स एतौ यज्ञक्रतू अपश्यद्विनुत्यभिभूती इति पूर्वसुक्तौ ।
तथोरपि सहस्रं दक्षिणा ।

१५. सहस्रं दक्षिणेत्यनुवर्तते ।

१६. प्रक्रान्तैव दक्षिणासंख्या ।

१७. सहस्रं दक्षिणा ।

१८. सहस्रं दक्षिणा । महायज्ञादिषु सप्तमीनिर्देशाच्छाखा-
न्तरीया अपि दक्षिणाकल्पा अनुवर्तन्त्याः ।

१९. प्राप्तमेवैतदुच्यते शाखान्तरीये ऽयनादेशे यथा स्यात् ।

^१ C D ऽभ्यावर्तन्ते । ^२ A om. from सर्वा to प्रयोक्तव्याः ।

१२.

१. राजसूयो वक्तव्यः । तस्यार्थवादेनोपक्रमः । वरुणः किला-
कामयत सर्वेषां राज्यानां दिव्यान्तरिक्षभौमानां श्रेष्ठं स्वाराज्य-
माधिपत्यं परीचाम् । मान्यता श्रेष्ठ्यमानुकूल्यं^१ स्वाराज्यमाधिपत्यं
प्रसिद्धमेव ।

२. स वरुणो राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं साध्यसाधनभावेनोप-
लब्धवान् ।

३. तं राजसूयोपकरणमाहरत् । आहूतवान् । तेनेष्टवान् ।

४. परिप्राप्त आसौदरुणः ।

५. तस्मादेवंकामो राजसूयेन यजेत ।

६. अत्र भार्गवो ऋगुसमानगोत्रो होता भवति^२ ।

७. माध्या अमावास्याया उपरिष्ठादेकाह्ने फाल्गुनप्रथमाह्ने
ऐन्द्रापौष्णेन बलेनेष्टा दीचेत^३ ।

८. पवित्रो नामाभ्यारोहणीयो ऽग्निष्टोमः । तस्मै दीचेतेति
पूर्वेण संबन्धः ।

९. स एव पवित्रश्चतुष्टोमो भवति ।

१०. रथन्तरं पृष्ठं अस्मिन्सु तथोक्तः ।

११. एवंसंस्थः^४ ।

१ O आनुकूल्यं । २ M has विशिष्टो जातीयो होता वचनात् instead.
३ M om. the beginning. 7, 8 seem to form one Sūtra in this MS., it
reads ... प्रतिपदि दीक्षा । तस्मिन्पवित्राय दीचेत । ४ M पृष्ठसंस्थानियमाय
तत्र अग्निष्टोमाख्यानकोत्तेजमनुवादः ।

१२. एषो ऽग्निष्टोम एव पवित्रः । एतेनाग्निष्टोमेन किल
पूतः पवित्रीकृतः सवमश्रुते प्राप्नोति^१ ।

१३. चतुर्द्विचक्षुपसत्को ऽष्टम्यां सुत्यमहर्भवति^२ ।

१४. पञ्चशेषं तमिष्टिभिः परिषमापयेत्ता द्रष्टव्यः स्वरूपे-
णोक्ताः । पूर्वकारिवशाद्भावस्थिता द्रष्टव्याः^३ ।

१५. प्रयुज्येति सकलस्य प्रयोगस्य^४ चोदना तन्ममेवातुष्टते^५ ।
ततो वैश्वानरपार्जन्या उत्सर्गस्य भवतः(?) ।

१६. नित्यादन्यो ऽयमिति नियमात् ।

१७. साकमेधैरिद्वान्वचं शुनासीर्यं माध्यां वा पौर्णमास्यामिति
विकल्पे प्राप्ते माध्यामेवेति नियमार्थं वचनम् ।

१८. समापयेत्पूर्वकारिवशात् ।

१९. पूर्वफाल्गुन्यामभिषेचनीयदशपेयाभ्यामर्थाय दीक्षते ।

२०. २१. अर्थवाद्दार्थं वचनं संख्यामात्रविध्यर्थं च^६ ।

२२. दीक्षाभिः षोडशभिरिदं सर्वं^७ च षोडशकलमिति
संपत्त्या^८ । अस्मैव सर्वस्याष्टौ भवत इमौ अभिषेचनीयदशपेयौ ।

१ M Sūtra: एष एव पवित्रः Comm. पावन इत्यर्थः । Sūtra एतेन० अश्रुते
Comm. सर्वो अभिषेकस्य योग्यो भवतीत्यभिप्रायः । २ C D अक्षौ M .. दीक्षोप-
सन्निधिमार्थं वचनं । ३ A व्यवस्था । ४ A बाणस्य instead of प्रयोगस्य ।
५ C D एतानुष्टोमः । ६ M Sūtra द्वादश० उपसदः Comm. दीक्षाणामुपसदां च
नियमार्थं वचनम् । Sūtra सुत्यं अहः Comm. अर्थवाद्दोषन्यासादर्थम् । 20 21 are
one Sūtra in A C (D?). ७ A पूर्व C (in marg.) षोडशसु and दक्षोभिः ।
८ C D संपत्त्यास्मैव (D ०त्या०) ।

१३.

१. एककालं सोमौ क्रीणन्ति^१ ।
२. उभयोरेकमेव^२ ।
३. त्वमग्ने वरुणो जायसे यदित्येतदाज्यं सूतं भवति ।
४. वरुणलिङ्गमेतत्सूतं यस्माद्वरुणमभिषिञ्चन्ति । यागस्तुति-
रियं पूर्वस्य विधिगेषत्वात् ।
५. चतुर्विंशदहो माध्यन्दिनो भवति ।
६. मैत्रावरुणो पयस्या निष्क्रेवस्त्रमस्त्रतृतीययोरन्तरेण ।
७. तच्च तस्यां मैत्रावरुणां पयस्यायां प्राक् खिष्टकृतो ऽभि-
षिच्यते यजमानः संस्कारार्थत्वात्^३ ।
८. तस्याः पयस्याया एतावदेव प्रदानं^४ नान्यत् ।
९. पार्ष्टिकाद्वितीयादहस्तृतीयसवनं भवति ।
१०. न संस्थान्तरम् ।
११. प्राप्तये ।
१२. न पादावधानं । यन्मवष्टयमिति वचनात् ।
१३. क्रियते ऽवष्टयकर्मवत्कर्तव्यम्^५ । न स्नातीति स्नानं
निषिध्यते ।

१ M. Sūtra. सद्य ० दशपेयस्य Comm. द्वौ सोमौ क्रीणन्ति । नैकस्य श्रौतस्य
विभागो यथान्वयः । दशपेयस्य विभागो यथान्वयः । दशपेयस्य च । अभिषेचनोपस्य
चेति शब्दात् । Sūtra सन्त ० पर्यन्तम् Comm. सेमन्त्रयणौ याज्या सक्तत्वात् ।
उभयोरपि कुर्वन्ति ... ता Sūtra कर्ष्य ० यात् Comm. यजेत cf vol. 1, p. 242.
२ C in marg. आभि (alt. to अभि) त्रिथौ भवं आतिष्य [कर्म above the line]
सोपवययमचरभियाणेत्यर्थः । ३ C D M संस्कारार्थत्वात् । ४ C D om. प्र ।
५ C D यत्कर्तव्यम् om. न स्नानं ।

१४. ह्यणाजिनस्य यजमानसक्तस्य पूर्वपादमुदके ऽवसृज्य^१
वसनस्य वा दशां ततः प्रत्याहरन्ति ।

१४.

१. उत्तरं दशपेयाख्यं देवयजनं यजमानो ऽध्यवस्यति । अथ-
ग्रन्थादन्येन कर्मणा व्यवधत् ।

२. तद्देवयजनं प्राप्तुं संस्पृष्यानां हविषामिष्टिभिर्यजेत ।

३. दशभिरिष्टिभिर्दशरात्रं यजेत । एकैक्यैकैकमहः ।

४. दौक्षणीयातो ऽनन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे यजेत ।

५. सवित्रे आसवित्रे इष्टिं निर्वपेत् । सविता देवता । आस-
वितेति विशेषणम् ।

६. तृतीयामिष्टिं तृतीयाह्ने सवित्रे सत्यप्रसवगुणाय निर्वपेत् ।

७. चतुर्थीमिष्टिं चतुर्थे ऽहनि सरस्वत्यै वाचे कुर्यात् । वाच
इति विशेषणम् ।

८. पञ्चमे ऽहनि पञ्चमीमिष्टिं निर्वपेत् त्वष्ट्रे रूपविशिष्टाय ।

९. षष्ठे ऽहनि षष्ठीमिष्टिं निर्वपेत् पूष्णे देवाय^२ । पश्विभ्य
इति विशेषणम् ।

१०. सप्तमे ऽहनि सप्तमीमिष्टिं निर्वपेदिन्द्राय । असौ इति
गुणविशेषणम्^३ ।

११. अष्टमे ऽहनि अष्टमीमिष्टिं निर्वपेत् बृहस्पतये तेजो-
गुणाय ।

१२. नवमीमिष्टिं नवमे ऽहनि निर्वपेत् सोमाय राज्ञे ।
सोमो देवता । राजेति गुणः^१ ।

१३. दशमे ऽहनि दशमीमिष्टिं निर्वपेत् । विष्णवे देवताये ।
शिपिविष्टायेति विशेषणम् । देवयजनान्तरमेकैकोत्सर्पतोत्येव-
मादिकः^२ शाखान्तरीयो धर्म इतिकरणाल्लभ्यते ।

१४. दशमी चन्द्रतिथिर्गृह्यते । तस्यां दशपेयः कार्यः ।
सौत्यमहरिह दशपेयाख्यम् ।

१५. अपि वेति प्राकृतो विष्णवे शिपिविष्टायेत्यन्तेन^३ सह
विकल्पसमुच्चयः । एताभिर्दशभिर्देवताभिः सहोच्चारणेन सदः प्रसर्प-
युर्मन्वाना भवथेयुः ।

१६. प्रयोगगतस्य प्रतीकवचनम्^४ ।

१७. एवमन्तो भक्षणमन्त्रः ।

१८. ऋत्विजो ऽनेन विशेषणेन विशिष्टा याजयेयुः येषां
माहृतः पितृतश्च दशदश पुरुषाः श्रोत्रिया भवन्ति^५ ।

१९. शतसंख्याका ब्राह्मणाः सोमं भवयन्ति ।

२०. यजमानचमसे ऽपि ब्राह्मणा एव । शतसंख्यायोगात् ।
दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्तीति श्रुतिः शाखान्तरात् ।

२१. तस्मात् दशदशैकैकं चमसमनुसर्पन्ति । तस्माद्दशपेय
इति निर्वचनेनेह स्मृतिः^६ ।

१ C D M देवता । तेन गुणेन । २ C D ० केनातः सर्पे ० A om. शाखान्तरीयो ।
३ C D M om. इत्यन्तेन । ४ C प्रयोगमवश्यं प्रतीक ० M प्रयोगमन्त्रस्य प्र ० D
प्रयोगमवश्यप्रतीक ० । ५ A adds श्रोत्रियश्चन्द्रोऽधीत इति वेदपाठपारगाः ।
६ C D श्रुतिः C (orig.) इति वचने ० D इति वचने ० A उपसर्पन्ति ।

IV

T

२२. परिसमाप्य दशपेयमनन्तरं पञ्चविलश्चरुर्भवति । यागोऽयं द्रव्यनिर्देशात् ।

२३. परिसमाप्ते पञ्चविलयागे श्वेनीपृषतीभ्याम् । श्वेनी लोहिता । पृषती शुक्लाञ्जनादियोग्यलक्षणा^१ । श्वेनीपृषतीभ्यामिति पञ्चमी । पष्ठौही चतुर्वर्षा निगमेषु प्रसिद्धा । गर्भिणीभ्यामन्तर्वतीभ्यां^२ पूर्वा अदितिदेवत्या वैश्वदेवी वा मास्त्यन्तरा ।

१५.

१. अथशब्दादिभ्यं सौचामणी चरकाणां राजसूयाद्वहिरपि वर्णत्रयस्यापि भवति । कान्येष्टीनां च मध्ये पाठात् । तस्याः संस्कारमध्ये च पाठात् । स्यतौ संस्कारार्था भवति । कौकिला तु सौचामणी येषामध्वर्यूणां पठिता तद्धीनमेव वाकृच्यम्^३ ।

२. आश्विनदेवत्यो लोहितवर्णो ऽज आलब्धव्यः ।

३. सरस्वतीदेवताका मेषी कर्तव्या ।

४. इन्द्राय सुचामगुणाय षष्ठम आलब्धव्यः ।

५. पर्यग्निकृतेष्वेतेषु सुरासोमेन प्रचरन्ति । सुराया एव सुरासोमाभिधानम् ।

६. पवित्रेण पुनौहि मेत्येवमादिना कल्पपठितेन^४ मन्त्रेण सुरां स्ववन्तीमुपतिष्ठन्ते सयजमाना ऋत्विजो गृह्यमाणाविशेषात्^५ ।

१ C ०दिग्योग्य० । २ A अन्तर्वल्ली०, C ०र्वतीभ्यां, D ०र्वती०, M वार्ता० ।

३ C D वाकृचं । ४ C D कल्पे । ५ M ऋच्छमाण ।

७. पित्र्याभिर्वेति नोक्तम् । कथं नाम सोमवतां वर्हिषदा-
मग्निव्यात्तानां च या उक्तास्ताः स्मुरिति ।

८. युवं सुराममित्येषा सुरासोमानां पुरोनुवाक्या भवति ।

९. होता यच्चदश्विना सरस्वतीमिन्द्रं सुत्रामाणं सोमानामिति
ग्रेषो भवति ।

१०. सर्वांग्रैषानेक आचार्या विहृतानूहितानामनन्ति ।

११. तद्गर्हितमास्नातं तथा न कुर्यात् । आसुरं तत् ।

१२. पुत्रमिव पितरावश्विनोभेत्येषा याज्या कर्तव्या । सोम-
स्नाग्ने वीहीत्यनुवषट्कारः । सुरायाः सोमशब्दात् ।

१३. यमश्विनेत्येवमादिकः सुराभक्षणमन्त्रः ।

१४. ब्राह्मणं सुरापं परिक्रौणीयादित्येवं ज्ञात्वा तस्मै भक्ष
उपनीयते । परिक्रौणीयादिति ब्राह्मणवचनं स्मृतिविरोधाशङ्कानि-
वृत्त्यर्थम् ।

१६.

१. सौत्रामण्यनन्तरं केशवपनीयो नामैकाहः । यद्यस्मिन्नवसरे
सौत्रामणी क्रियते ततो ऽयं क्रमः । ऽतःशब्दादन्यत्रापि भवतीति
विज्ञायते ।

२. त्रैधातवौ नामोदवसानौया कार्या ।

३. पुरोलाशः शाखान्तरात् । आग्नावैष्णवस्य याज्यापुरोनुवाक्ये
पूर्वोपदिष्टे^१ । इन्द्राविष्णू दृंहिताः शम्बरस्य उभा जिग्रथुर्न परा

जयेथे इति याज्यानुवाक्ये भवतः^१ । सं वां कर्मणेति द्वितीया-
सप्तम्यौ वा^२ ।

४. चैधातव्यनन्तरं व्युष्टिर्द्विरात्रः कार्यः ।

५. अग्निष्टोमसंख्यमेकमहर्दितीयमतिरात्रसंख्यम् ।

६. अग्निष्टोमसंख्यस्य ब्राह्मणसंस्तवः । व्युक्त्यस्यै ब्राह्मणाय
सुप्रभातमहर्भवति यो वेदमनुब्रूते शिष्येभ्यः ।

७. अतिरात्रसंख्यस्य चत्रियसंस्तवः । चत्रियस्यापि तस्य सुप्र-
भातं यो ऽभिषिच्यते । तस्मा अमृत्रा उपसो व्युक्त्यान् इन्द्राय
सुनवामेत्याहेति मन्त्रवर्णवचनात् ।

८. व्युष्टिर्द्विरात्रादनन्तरं चत्रघृतिर्नामैकाहस्तेन^३ यजते ।

९. चत्रघृतेर्विशेषणान्येतानि पदार्थानि प्राकृतान्येवानुच्यन्ते^४ ।

१०. उहेति निपातो वाक्यपूरणार्थः । तेन चिष्टोमेन वृद्ध-
द्युम्नो नामाभिप्रतारण इष्टवान् ।

११. तं वृद्धद्युम्नं ब्राह्मणः कश्चिदनुव्याजहार । अनुव्याजहारो
नामाभिप्रायः^५ ।

१२. एवं ब्राह्मणो ऽनुव्याजहार । नायमयष्ट चत्रघृतिज्ञा
वृद्धद्युम्नः । अत एतस्माद्यज्ञापचारादिममेव समरं संयामं प्रति
कुरवो राजानः कुरुचेचाद्देशाज्योष्यन्त इति ।

१३. यथैवैतेन ब्राह्मणेनोक्तं तथैवाभूत् ।

१४. न चिष्टोमेन ।

१ C D om. भवतः । २ C D om. वा । ३ C D ० घृतिनामै० ।

४ C वृद्धद्युम्नो, M ० वामुच्यन्ते, D ० न्येवाक्यन्ते । ५ A ० भाष्यः ।

१५. प्रतिष्ठा यज्ञानां चतुष्टोमः प्राथम्यात्^१ ।

१६. अयुतं दश सहस्राणि दक्षिणा देया । गवामियं संख्या
व्यायप्राप्तेः ।

१७. न वै तस्माद्राष्ट्रात् यस्याधिपतिः । तस्मान्न युवते प्रजा ।
तस्यै वा विशो राजा । तस्या न युवते न पृथग्भावं गच्छतीत्यर्थः ।
यो ऽयुतं ददाति ।

१८. अयुतमित्यस्य निर्वचनम् ।

१९. लघं वा दद्यादित्यभिप्रायः ।

उक्तमाध्वर्यवे । श्रौतःश्रेष्ठं च प्रेक्षति^२ द्यूतान्ते वेति ।
ततः प्रेषितेन होत्रा ख्यातव्यम् । तदिह सूत्रकारः पठति ।

१७.

p. 187, l. 22. हरिश्चन्द्रो नाम राजा । वेधाः प्रजापतिः ।
तस्यायं वैधसः । ऐच्छाक इति वंशाख्या । स किल राजापुत्र
आस आसीत्^३ ।

p. 188, l. ३ तस्य ह राज्ञः श्रतंपरिमाणा जाया बभूवुः ।

अनेकास्त्रपि पत्नीषु सतीष्वप्युत्र एव । साधनसंपन्नो ऽपि
पुत्रं न लब्धवानित्यर्थः ।

2. तस्य राज्ञो हरिश्चन्द्रस्य गृहे कथंचित्यवतनारदादृषी
सहोषितौ ।

१ C D प्राधान्यात् । २ om. in A. ३ C D प्रेषितिसूतान्तेवेति । ४ cf
Streiter, be Sunahsepo, fabula Indica, Berolini 1861. ५ the numeral_s
indicate here page and line of the text in vol I.

स राजा नारदं पृष्टवान् ।

3. 4. यदेतद्वयं पृच्छामस्तद्भगवन्नारदास्माकं प्रब्रूहि । नुइति वितर्कः । इममित्यभिप्रेतस्य प्रत्यक्ष एव निर्देष्टात् । सर्व एव जना विद्वांसो ऽविद्वांसश्च पुत्रफलं पुत्रमिच्छन्ति । किं पुनस्तत्पुत्रफलं यत्पुत्रेण पिता विन्दत इति ।

5. स नारद एकयर्चा पृष्टो दशभिर्वक्ष्यमाणभिः प्रत्युवाच ।

6. 7. पुत्रेण जातेन पिता पिद्वेषामनृणो भवतीत्युच्यते । ऋणमस्मिन्सनयतीति । अमृतत्वं च विन्दते^१ । नैवासौ विद्यते यस्य पुत्रः । पिता पुत्रस्य जातस्य कर्मयोग्यस्य^२ निष्पन्नस्य पश्येच्चैज्जीवतो मुखं संप्रतिकाले^३ ।

8. 9. सर्वेषां प्राणिनां पृथिव्यां यावन्तो भोगाः क्षुदुपग्रमादयः । यावन्तो जातवेदसि आलोकप्रकाशरूपोपलब्ध्यादयः । अप्सु च यावन्तो भोगास्तदुपग्रमादयस्तेभ्यो भोगेभ्यः पितुः पुत्रे भूयान्भोगः ।

10. 11. पितरो नरकपातलक्षणं सान्द्रं तमः पुत्रेणात्यायन् । किं चान्यत् । आत्मा हि स आत्मनः सकाशाज्जातो अपृथग्भूत एवेत्यर्थः । स इरावत्यतिताच्छणी^४ । इरावत्यन्नवति आद्धोदक-दानादौ कर्मणि अतिता(!) । सांतत्येन^५ प्रापयिता । अवश्यकर्तव्यस्य च अद्धादेर्दृष्टणी ।

12. 13. हे ब्राह्मणाः । ब्रह्मब्राह्मणयोरविशेषात् । हे ब्राह्मणा

१ C D ति । २ C M पुत्रयोग्यस्य । ३ Streiter proposes संप्रतिकाले ।

४ C ३ ऋण, D इ । ५ C D सांतत्येन ।

इत्यामन्विताः^१ किं तु मलं धारयथ नखलोमादिकं । कि-
मजिनं धारयथ कृष्णाजिनं सुमुच्यः सन्तः । किमु श्वश्रूणि
धारयथ वैखानसाः सन्तः । किं तपो धारयथ कृच्छ्रचान्द्रायणा-
दिकं । विष्णुलोकप्राप्त्यर्थं किं तर्हि कुर्मः । पुत्रमिच्छध्वं स वै
लोको ऽवदावद् इति । वद स्वीर्यं । ^२चिरविष्णुलोकप्राप्तिहेतुः पुत्र
एवेत्यर्थः ।

14. 15. अन्नं ह प्राण इत्येवमादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानम् ।
यथानिश्चितमन्त्रमेव^३ प्राणः । शरणं वृत्तं सर्वतः परिचाणम् ।
हृशब्दो ऽवधारणार्थः । रूपं हिरण्यं सर्वद्रव्येभ्यः शोभनद्रव्यम् ।
पशवो ऽविवाहा विवाहरहिताः । सखा ह जाया इहलोकपर-
लोकसुखधर्मसाधनरूपलात् । दुहिता कृपणं । सर्वदादीनैव शोक-
करी । यथेतानि यथायथं निश्चितानि एवं ज्योतिः पुत्रः परमे
व्योमन् परमे स्थाने ।

16. 17. पतिर्जायां सर्वाङ्गीकृत्य रेतसा प्रविशति । तत्र
गर्भा भूत्वा मातरमिवाश्रित्य तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि
जायते ऽभियज्यते ।

18. 19. जायाशब्दस्य निर्वचनार्थं पुनरुक्तं । यस्मादस्यां
पुनर्जायते तस्माज्जाया जाया^४ । आसंसारमेषाभूतिर्भवनं यदस्या-
मेवैतद्वीजं निधीयते ।

20. 21. देवा ऋषयश्च एतां जायां महत्तेजः संभारं कृत्वा

^१ CD *चितः । ^२ A चिरं । ^३ CD यथैतन्निश्चितं । ^४ CD om.
तस्माज्जाया जाया ।

देवा मनुष्यान्ब्रुवन्नेषा पुनर्युष्माकं जननी भविष्यति । जायास्तुति-
रपत्योत्पत्तिस्तुत्यर्था ।

1. 22 and p. 189, 1. एष इति प्रकृतसंनिहितपरामर्शकः । पन्था
मार्गः । विततो विस्तीर्णो देवयानो^१ न पितृयानो येनाक्रमन्ते
पुच्छिणः । येन गच्छन्ति पुच्छिणः ये विगतशोकाः । तं पश्यन्ति
प्रशवो वयांसि च पच्छिणश्च । तस्मात्ते मातर्यपि मिथुनं चरन्ति ।
एवं नाम पुत्रोत्पत्तिः प्रशस्यते येन विरुद्धमप्यभिधीयते । यथा
लोके ... शीत्वा^२ निष्पादयितव्यं किमपीति ।

23. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्तिप्रशंसार्थः । गावो वा एतत्
सत्त्वमासतेति यथा ।

१८.

4. अर्थवादो ऽयं पुत्रोत्पत्त्यभिमुखीकरणाय । ह्यशब्दो नि-
पातो वाक्यपूरणार्थः । तमुपायं कथय येन पुत्रो जायेतेति ।

5. स नारदस्तं हरिश्चन्द्रमुवाच वरुणं राजानमुपधाव । उप-
धावर्णे अयणं । उपधावित्वा तं देवं ब्रूहि^३ पुत्रो मे जायतां तेन
हे वरुण त्वा यजे । एवं वरुणं ब्रूहि^४ ।

6. हरिश्चन्द्रेण नारदवचोऽभ्युपगतम् ।

6. हरिश्चन्द्रो वरुणं राजानमुपससार । कथं तदाह ।

१ C D ०स्तीर्णो देवयानः, देवयानः पितृयानो । २ A मखुलादशीत्वा, C
खुलादशीत्वा M खुलादशीत्वा, D खुलादशी च । ३ C D प्रब्रूहि । ४ C D
प्रब्रूहि ।

6. 7. पुत्रो मे जायतां तेन त्वा यजा इति । स हरिश्चन्द्र
एवं वरुणमुक्तवान् ।

7. तथेति वरुणो ऽभ्युपगतवान् ।
तस्य हरिश्चन्द्रस्य पुत्रो जातो वरुणप्रसादात् ।
तस्मै तत्पित्रा नाम दत्तं रोहित इति ।

8. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच । अजनि वै ते पुत्र इति । अजनीति
खुडि चिणि रूपं । जातस्ते पुत्र इति यावत् । यजस्व मानेनेति ।

9. 10. स राजा हरिश्चन्द्रः पुत्रस्त्रेहाद्वरुणं प्रत्येतदुत्तरं कृत-
वान् । यदनतिक्रान्तदशाहो ऽयं पशुस्ततो ऽमेध्यो ऽतिक्रान्तदशाहो
मेध्यो भवति पूर्णदशाहो ऽस्त्वथ त्वां यजा इति ।

10. राज्ञोक्तं वरुणो ऽङ्गीचकार ।
स रोहितो निर्दशो ऽभूत् ।

11. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उवाच निर्दशो ऽयमभूद्यजस्व मानेन ।

12. दन्तैर्विना पशुरमेध्यो भवति । तु अहो भवन्तु दन्ता
अस्य । अथ त्वा यजा इति ।

13. हरिश्चन्द्रोक्तमभ्युपगतं राजा वरुणेन ।
तस्य रोहितस्य दन्ता जाताः ।

14. तं हरिश्चन्द्रं वरुण उक्तवान् । दन्ता अस्य रोहितस्य
जाताः । अनेन मां यजस्व ।

14. 15. पत्नैर्दन्तैः^१ पशुर्मेध्यो भवति । दन्ता न्वस्य पतन्तु
अनन्तरं तव यागमनेन करवै ।

16. तथैव वरुणो मेजिरे^१ ।

तस्य दन्ताः पतिताः ।

16. 17. तं वरुण उक्तवान् दन्ता अस्य पेतुः यजस्र
मानेनेति ।

18. पुनर्दन्तजन्मोत्तरं कृतवान् हरिश्चन्द्रः ।

19. अस्त्वैवम् ।

पुनर्दन्ता अभवन् ।

20. वरुण उक्तवान् ।

21. संनाहप्राप्त्यनन्तरं चक्षियः पशुर्मध्यो भवति । इत्येवं
हरिश्चन्द्र उक्तवान् ।

22. भवत्वैवमिति वरुण उवाच ।

स रोहितः संनाहं प्राप्तवान् ।

p. 190, l. 1. वरुणेनोक्तम् ।

स हरिश्चन्द्रस्तथेत्यङ्गीकृत्य पुचं रोहितमामन्त्रितवान् ।
किम् ।

2. ततेति^२ पुत्रमभिधाय संबोधनं कृतम् । अयं भगवत्स्व-
रुणस्त्वा अनेन समयेनाददायत्तया^३ पशुना दमं यजा इति । स
समयः संप्राप्तः । हन्त इति खेदे । परमखेदं प्राप्तवान् हरिश्चन्द्रः ।
एवमुक्तो रोहितः किं कृतवान् ।

2. 3. स रोहितः पितुः खेदं वरुणस्य चेतिकर्तव्यतां

१ All MSS. मेजिरे । २ C (sec. h.) तातेति, C D read also in the
text of the Sūtra तात० । ३ C D अददाइन्त लया instead of ०यत्तया ।

आत्मनश्च मरणं दुष्करमालोच्य नेत्युक्त्वा न करिष्यामीत्यभिधाय
चापं गृहीत्वा पितुरप्यविधेयो भूत्वा वनं गत्वा स्थितः ।

३. स रोहितो धनुष्याणिः सन्नेकं संवत्सरं यावदरण्ये निर्जने
देशे चचार ।

४. अथानन्तर्यं । रोहितवनगमनानन्तरं दृष्ट्वाकुवंश्च^१ राजानं
हरिश्चन्द्रं वरुणो गृहीतवान् ।

तस्य हरिश्चन्द्रस्य उदरं जलोदरनामानं व्याधिं कृतवान् ।

५. तत्पितुर्वरुणकोपान्निष्पन्नमुदरं रोहितो वनस्थः श्रुतवान् ।
स रोहितो ऽङ्गाराराममागतः ।

६. तं रोहितमुपगम्य ब्राह्मणवेषपुरुषरूपेणैन्द्रो वक्ष्यमाण-
सुक्तवान् ।

१६.

७, ८. हे रोहित नौतिनिपुणानां मितिवाक्यं^२ वयं श्रुतवन्तो
यदग्रान्ताथानलसाय नानाप्रकारा श्रीरस्ति तथा निषद्वरो^३
अलसी जनः पापो दुःखी । चरत उद्यमवत इन्द्रो देवराजो मित्रं ।
तस्मात्^४ ।

९. हे रोहित चरैव उद्यममेव कुरु इति ब्राह्मण उवाच ।
स रोहितो ब्राह्मणवचस्तथ्यं पथ्यं दुःखान्तकरं मत्वा पुन-
श्चरैवेति मां यद्यमवोचत्तदवश्यं कर्तव्यं मया । इति हत्वा

द्वितीयं संवत्सरमरणे चचार । स रोहितः पितुर्दुःखं मनसि विमृश्य
पुनर्गाममेयाद्य द्वितीयसंवत्सरान्ते ।

11. तं रोहितं तथैव पुनरिन्द्र उवाच ।

12. 13. भगो भाग्यं पुण्यं संपदिति यावत् । स आसी-
नस्योपविष्टस्यास्ते उपविशति न वर्तते^१ । स एव भगस्तिष्ठत ऊर्ध्व-
स्थितस्य पुरुषस्योर्ध्वस्तिष्ठति वृद्ध्यभिमुखो भवति । स एव निपद्य-
मानस्य पततो ऽधः पतति । स भगश्चरत उद्यमवतश्चराति वर्धते
इष्टप्राप्तिं करोति । तस्मात् ।

14. उक्तार्थम् ।

15. तृतीयमपि संवत्सरमरणे^२ बभ्राम ॥

पूर्ववद्भाष्यानम् ।

16. कृतव्याख्यानम् ।

17. 18. 19. हे रोहित तस्माच्चरैव । एवमब्रवीत् ऽन्यव्यवच्छे-
दार्थः । यतः स्वपन् पुरुषः कलिः पापो भवति । संजिह्वानो
निद्रां परित्यजन् द्वापरो ऽपापो भवति । उत्थित ऊर्ध्वः स्थितः
त्रिपाद्भूर्मखेता भवति । चरन् चलन् चतुष्पाद्भूर्मः कृतयुगं संपद्यते
इति मन्त्रोत्करोधपूर्वं संबोध्योवाचेन्द्रः ।

20. गतार्थम् ॥

चतुर्थं संवत्सरं वने चरित्वा तदन्ते पुनररण्याद्गाममागाद्रोहितः ।

21. वक्ष्यमाणं वाक्यम् ।

22 ; p. 191, 1. चरत उपायपूर्वमुद्यमं कुर्वतो जह्ये पुष्पफलवत्यौ
अनन्तरफलकारिण्यौ । चरतः पुंस आत्मा सुखदुःखफलभोक्ता फले-
यहिर्हस्तस्थेष्टफलो भूषणुर्भवनशौचः । अस्य पुरुषस्य चरत^१ उद्यमवतः
पाप्मान इष्टफलहन्तारो ऽनिष्टफलदातारः विषादात्मकास्तमोगु-
णोद्भवा हताः उद्यमेन नाशं नीताः प्रपथे दूरमार्गे अमेण ग्लानिना
श्रेरते भयादिव क्षीयन्ते उद्यमवन्तं न स्पृशन्तीत्यर्थः । तस्मात् ।

2. पुनः संबोधेन्द्रेण वनं प्रहितो रोहितः ।

3. ब्राह्मणवाक्यं तच्च पुनः पुनर्मन्त्रवर्णपूर्वं महोदयकारि मन्य-
मानः पञ्चममपि संवत्सरमरण्ये दुःखान्तमिच्छन् रोहितश्चचार ॥
मदर्धे मत्पिता वरुणेन महाव्याधिं घोरमुदरमुत्पाद्य पौञ्जते किं
मया पुत्रेण जीवतेति कृत्वा स रोहितः पुनर्गाममागतः ।

4. उक्तार्थम् ।

5. 6. चरन्मुद्यमं कुर्वन् मधु अमृतं मोक्षं विन्दति । स निश्च-
येन योक्तव्यो^२ योगो ऽनिर्विस्त्रचेतसेति स्मरणात् । यथा पक्वं पच्यते
स कर्मफलं उदुम्बरं फलकाल एव व्यक्तं भोगरूपं चरन्मुद्यमवान्
प्राप्नोति । अनिर्वेदः श्रियो मूलमित्यादेशागमेन संबोध्य सांप्रतं
प्रत्यक्षेण प्रमाणेन बोधयन्नाह । सूर्यस्येति । हे रोहित पश्य प्रत्यक्षां
सूर्यस्य श्रीमन्तां यो न तद्गृह्यते चरन् कदा चनालस्यं करोतीत्य-
भिप्रायः ।

^१ A om. पुंस to चरतः and has सर्वे instead,
instead of योक्तव्यो ।

^२ C D सो वक्तव्यो

7. पुनरिन्द्रेण प्रेरितः ।
8. पूर्ववत् षष्ठमपि संवत्सरम् ।
9. कृतव्याख्यानमेतत् ।

10. 11. यतो वनेचरो वने चरन्मधुकरो वा मधु विन्दति न निषण्णः । अपचिन्वन्यरूपकं विन्दति । य एवावचिनोति^१ वने स एव परूषकाख्यं फलं विन्दति । न तु निषण्णो निरुद्यमः । उत्तिष्ठन्विन्दति श्रियम् । उद्यमं कुर्वन् श्रियं लभते । निषण्णस्तु किमपि न लभते । तस्मात् ।

12. पुनः प्रेरितः ।

13. चरैवेति वै ब्राह्मणो ऽवोचदिति मन्वानः स सप्तमं संवत्सरमरणे चचार प्रयतः ।

14. स रोहितः सप्तमे संवत्सरे ऽरण्ये वग्भ्रम्यमाणो ऽजीगर्तं सौयवसिमृषिमशनाद्यापरीतं बुभुक्षया परीतं सर्वतो व्याप्तं पुत्रं भक्ष्यमाणं भचार्यसुपस्थितमरणे^२ उपेयाय उपगम्य दृष्टवान्^३ ।

२०.

15. तस्याजीगर्तस्य सौयवसेस्तयः पुत्रा वक्ष्यमाणका आसुः । किंनामानः पुनस्त इत्यत आह ॥ एते त्रयः ।

१ A० पचिनोति । २ C D० णं । ३ C D om. उपगम्य दृष्टवान् ।

16. 17. तमजीर्गत् सौयवसिं रोहित उवाच । हे ऋषे ।
हन्त हन्तेत्यथ निपातः सप्रणये वर्तते । अहमेषां त्वदीयानां^१
पुत्राणामेकेनात्मानं निष्क्रीणा इति । कां विक्रीणामीत्यर्थः । तुभ्य-
महं गवां शतं ददानीत्येवमुवाच रोहितः ।

17. स सौयवसिरजीर्गतां ज्येष्ठं पुत्रं पितृणामर्थं निगृह्णान्
उक्तवान् ।

18. नेति प्रतिषेधे । न्वित्यवधारणे । इमं तावज्ज्येष्ठं नाहं
विक्रीणामि ।

नो इति निषेधार्थः । एवेति निषेधावधारणार्थं निपातः । कनिष्ठं
पुत्रं माता नितरां विक्रेतुं नेच्छति ।

19. तौ पितरौ मध्यमे द्वावपि विक्रयमिच्छतः ।

20. तस्य क्रयार्थं रोहितः शतं गवां दत्त्वा स रोहितो
गृहीत्वा शुनःशेपमरण्याद्ग्राममेयाय पितरं हरिश्चन्द्रमागत्योक्तवान् ।
तत इति पितुरत्राभिधानम् । हे भगवंस्तत हन्ताहमनेन शुनःशे-
पेनात्मानं निष्क्रीणा इति ।

21. स हरिश्चन्द्रस्तथेत्युक्त्वा वरुणं राजानं सत्कारपूर्वमामन्त्रयां
बभूव । अनेनेत्येव मामौपमिकं^२ पशुनानेन त्वा यजा इति ।

वरुणस्तथेत्युक्तवान् प्रशस्ततरो ब्राह्मणः क्षत्रियादिति परि-
तोषेणोक्तवान् ।

१ C D भवदीयानां । २ A अनेनेत्येवमौपमिकं C अनेनेत्येवमौपमिकं
प्रति पशुरानेन in marg. ना M corrupt.

p. 192, l. तस्मै हरिश्चन्द्राय वरुणो राजा एतं राजसूयाख्यं यज्ञक्रतुं प्रोक्तवान् ।

2. स हरिश्चन्द्र एतं शुनःश्रेष्ठं पुरुषं पशुं राजसूये आलम्बवान् । यद्यपि राजसूये पुरुषस्यालम्बो न चोदितस्तथाप्याख्यानक-वशादेवं ग्रहीतव्यम् ।

२१.

3. तस्य क्रतोर्विश्वाभिन्नो होता बभूव ॥ अयास्य आङ्गिरस उद्गातासीत् ॥ जमदग्निर्नामर्षिः सो ऽध्वर्युरासीत् ।

4. तदानौ बभूव ॥

तस्मै शुनःश्रेष्ठायोपाकृताय नियोक्तारं न लम्बवन्तः । को हि ब्राह्मणं यूपे नियुञ्ज्यात् ।

5. एवं सौयवसिस्तवान् ।

6. तस्मै अजीगर्ताय सयजमाना ऋत्विजो ऽपरमपि शतं नियोजनाय परिकल्पितवन्तः ॥

तं शुनःश्रेष्ठं सो ऽजीगर्तो यूपे नियुयोज ।

7. विशास्तात्र हिंसिता^१ ऽभिप्रेतः ।

8. अपरेण शतेन तृतीयेन दत्तेन विशसनमप्यहं करिष्यामीति सौयवसिस्त्वाच ।

१ A विहंसिता instead of हिंसिता । om. अच

९. सौचवसये ॥ स गृहीतद्वतीयशतो ऽसिं तीक्ष्णं^१ कुर्वन्नु-
मेयाय ।

१०. चित्तेन पर्यालोचितवान् ।

११. अमानुषमिवात्मचाणासमर्थं क्वागादिकं पशुं यथा तथा
मां विशिष्यन्ति च्छत्विजो यजमानस्य । हन्त हन्तेति निपातो
ऽभिप्रेतकामप्राप्तीच्छाविजिज्ञासायां^२ वर्तते । देवताः प्रजापत्यग्न्या-
दिका उपधावानि । स्तुतिभिरुपगच्छानौत्येवं शुनःश्रेप ईक्षां बभूव ।

२२.

१२. स शुनःश्रेपः प्रजापतिमेव प्रथममर्थं देवतानां मध्ये
श्रेष्ठमुपसभार । उपसरणं चात्र भक्तिमात्रेण मनसा स्तुतिकरणम् ।

१३. प्रजापतिमुपसभार ।

नेदिष्ठो ऽत्यन्तसंनिष्ठः ।

१४. पूर्वस्था इत्यमृगनन्तराग्रेरुपसरणाय ॥

अग्निः^३ स्तुत्या सवितरुपधावनमुपदिष्टवान् ।

१५. स सवितारमुपसभारानन्तरेण त्वचेन । अभि त्वा देव
सवितरित्येवमादिकेन ।

१६. अहं तावत्तुष्ट एवेत्यभिप्रायः ।

१७. स शुनःश्रेपो वरुणं राजानमुपसभारात् उत्तराभिरास्त्रा-
यक्रमेणैकचिंशता ।

१ C कुर्वन्तु ।

२ C D ० कानाः ।

३ C D अग्निस्तुत्या ।

19. सुहृदयः कारुणिकः ।
 20. शुनःश्रेपो ऽग्निं स्तुतवान् द्वाविंशतिसंख्ययानन्तरया ।
 21. अग्निः परितुष्टो विश्वान्देवान् स्तोतव्येनोपदिदेश^१ ।
 22. नमो महद्भ्य इत्येतर्थांश्च विश्वान्देवां स्तुतवान् । विश्वे देवाः
 स्तुताः परितुष्टा इन्द्रं स्तोतव्येनोपदिष्टवन्तः ।

p. 193, 2. इन्द्रं शुनःश्रेपः स्तुतवान् ।

3. तस्मै शुनःश्रेपाद्येन्द्रः स्तुयमानो मनसा हिरण्यरथं दत्त-
 वान् । अनेन दत्तवानयं ज्ञायते ॥

तं हिरण्यरथं शुनःश्रेपश्चाद्येन्द्रः पोमुषद्भिर्जिगायेतयर्थां प्रतीयाय
 प्रतिगृहीतवान् । स्तोतैव देवताहृदयं जानाति^१ इति ।

4. स्तोतव्याविन्द्र उपदिदेश ।

5. स शुनःश्रेपो ऽश्विनौ स्तुतवात्तुत्तरेण हत्वेन ।

6. अश्विनौ द्विवचनेनोत्सृज्याव द्यूचतुरुषसं स्तुहीति चोप-
 दिष्टवन्तौ ॥

स शुनःश्रेप उषसं तुष्टावात आश्विनात्तृचादुत्तरेण हत्वेनैव ।

7. तस्मेति शुनःश्रेपस्य प्रतिनिर्देशः । ह स्मेति निपातो विश्व-
 यार्थः । ऋचिच्छचि उक्तायां पाशो मुमुचे । नितरां ऋचिच्छचि
 पाशो विश्वस्त इत्यर्थः ॥

ऐन्हाकस्य हरिश्चन्द्रस्योदरं कनीयो बभूव ।

8. उत्तमायामृच्युक्तायां पाशो विमोकं गतः ॥

अगदो रोगनिवर्तित ऐच्छाको बभूव ।

9. अथानन्तरमेनं शुनःशेषमृत्विज ऊचुः । हे शुनःशेष त्वमेवे-
तस्याङ्गः संस्थां जानौहीत्यभिप्रायः ।

२३.

10. आख्यानमेतन्नानुष्ठेयत्वे द्रष्टव्यम् ।

11. तं सोमं यच्चिद्धि त्वं गृहेगृह इत्येताभिश्चतसृभिरुखले
ऽभिषुत्य ।

12. उच्छिष्टं चमोर्भरेत्येतथर्चा द्रोणकलशे सोमं समवनिनाय ।

13. अथानन्तरं^१ अस्मिन्नन्वारब्धे सोमे एतस्यैव सूक्तस्य याः
प्रथमाश्चतस्रश्चतस्राभिर्जुह्वां चकार ।

14. अथ हैनं यजमानं अवमृथमभ्यवनिनाय स त्वं नो ऽग्ने
ऽवमो भवोती त्वं नो अग्ने वरुणस्य विद्वानित्येताभ्यामृग्भ्याम् ।

15. अथानन्तरमेनं यजमानमग्निमुपस्थापयामास शुनश्चिच्छेपं
निदितं सहस्रादित्येतथर्चा ।

२४.

1. अथानन्तरं शुनःशेषो विश्वामित्रस्य होतुरुपस्यमाससा-
राजगाम ।

17. तं विश्वामित्रमजीगर्त उवाच ।

18. विश्वामित्रो ऽजीगर्तं याचितो नेत्युवाच । वै । यतो देवा इमं शुनःश्रेणं मर्त्यां दत्तवन्तः ।

18. स शुनःश्रेणो देवरातो नाम्ना वैश्वामित्रो गोत्रेणासीत् ।

19. तं विश्वामित्रमजीगर्त उवाच । त्वं च अहं च विद्वयामहे (!) । विवदावहे । यस्य वचो ऽयं शुनःश्रेणो मन्यते तस्यायमित्यस्मिन्नर्थं प्रमाणं स एव भवत्विति ॥

20. तथेत्येवं विश्वामित्र उक्तवान् ।

21. 22. अजीगर्त उवाच । अङ्गिरसो जन्मनासि हे शुनः-श्रेण अजीगर्तः । श्रुतो विख्यातः । कविर्मधावी यतो ऽतः कार-णात् ऋषे पैतामहात्तन्तोः पैतामहात्संतानान्मापगाः पुनरेहि मामित्युवाच ।

p. 194, 1-3. शुनःश्रेणो ऽजीगर्तमुवाच । अद्राचुस्त्वां शासहस्त्वं सर्वं जनाः । न यच्छूद्रेष्वलस्यत । शूद्रेष्वपि ब्राह्मणवधकर्म न लब्धवन्तः । गवां चीणि शतानि त्वमवृणोथा मदधकर्मणि । हे अङ्गिरसोप... नृ^१ ।

4-6. शिष्टस्मरणमस्ति । पापं कृत्वाभिसंतप्य तस्मात्पापात्प्र-मुच्यत इति । तत्ते वदामि हे १तात दुश्चरितं मां तपति यत्पापं कर्म मया कृतं तदहं निरुवे तुभ्यं । तुभ्यं वमापयामि प्रतिशन्तु गवां चीणि शतानि ।

१ A ०शोपगजितेति न C D ०शोपगातमेति न M ०शो भगवतेति । २ A तावद् १० ।

7-9. शुनःश्रेपो ऽसंधेयमित्यवोचदेतदेवमवधार्याजीगर्तं पाप-
मसंधानार्हमित्यभिप्रायः । किं कारणम् । अविश्वसनीयत्वात् । कथ-
मविश्वसनीयता । यः सक्तत्पातकं कुर्यात् कुर्यादेनत्पातकं ततो
ऽपरं ततो ऽध्यधिकमित्यर्थः । श्रौद्रश्चायं न्यायो यदपत्यविक्रयः ।
ततश्चैतस्मान्नायान्नापगाः सक्तप्रवृत्तो यः किमपशुं धनेनेति^१ यज-
मानाय यजनाय अदात् ।

10. अयं शुनःश्रेपो असंधेयमित्यवोचदेवमवधार्याजीगर्तं चोपा-
लभ्य विश्वामित्र उपपपाद शुनःश्रेपसुपपत्तिभिरात्मीयं चकार ।

२५.

11. 12. भयानक एवासौ सौयवसिः शासेन विश्वसं
कर्तुमिष्टवान् एतमस्यात्^१ तस्मान्नारणात् एतस्य पुत्रो मा भूर्म-
मैवोपेहि पुत्रतां सुहृदयस्य ।

13-15. शुनःश्रेप उवाच । हे राजपुत्र विश्वामित्र तव
पुत्रतामुपेयामिति ।

16-18. विश्वामित्रः शुनःश्रेपमुवाच । ज्येष्ठो मे त्वं पुत्राणां
स्याः । किं चान्यत् । तव श्रेष्ठा प्रजा स्यात् मत्प्रसादादुपेयां दैवं
मे दायं । मे दायो दैवो विद्यारूपः^२ धनदायो मानुषः । तेनैतेनैव
ज्येष्ठत्वेन सुप्रजास्त्वदैवदायोपायनेन निमित्तेन त्वामुपमन्त्रये ऽहमिति
विश्वामित्र उवाच ।

१ C (orig.) D किसशुनःश्रेपनेनेति C प in marg. (D नध०) । २ C श्व-
मास्यात् तस्मान्नारणात् मायं एतस्य D एवमस्यात् । तस्मान्नारणान्यायं । २ C D
दायं । मे दायो दैवो धनदायो मानुषः ।

19—21. शुनःशेष उवाच विश्वामित्रं यन्तु त्वयामिहितं^१
तत्संजानानेषु ब्रूयाः । संजानानेषु भ्रातृस्त्ववबुध्यमानेषु सौहार्दाय
च नः प्रीतये अत्रियै च विद्यादायलक्षणायै च^२ यथाहं^३ भरतवंश-
प्रधान तव पुत्रतामुपेयामिति ।

22. अथानन्तरं शुनःशेषेनोक्तौ विश्वामित्रः पुत्रानामन्वयि-
तवान् । आमन्त्रणमुच्यते । सत्कारपूर्वकं प्रयोजनेषु व्यापारणम्^४ ।

२६.

p. 195, 1-2. क आमन्त्रितो । मधुच्छन्दा नाम । तथा षष्ठमः ।
अपरो रेणुः । अन्यो ऽष्टकः । एवमादयो ऽत उच्यन्ते । हे भ्रातरः
शृणोतन अस्मै शुनःशेषाय ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वं ये के च भ्रातरः स्व
ते सर्व उच्यन्ते ।

3. तस्य विश्वामित्रस्य एकाधिकं शतं पुत्रा आसन् ।

4. मधुच्छन्दसः सकाशात् पञ्चाशज्जन्मना दृष्ट्वाः पञ्चाशत्
कनीयांसो मध्ये मधुच्छन्दा एकपञ्चाशत्तमः ॥

तद्विश्वामित्रवाक्यमस्मै ज्यैष्ठ्याय तिष्ठध्वमिति मधुच्छन्दसः
सकाशाद्ये दृष्ट्वाः पञ्चाशत्ते कुशलं शोभनं नाङ्गीचक्रुः ।

5. तान्यपञ्चाशत्संख्याकान् व्यायसो ऽनुव्याजहार विश्वामित्रः ।
कथं श्रुताः । *अन्तं वः प्रजा भवौष्ट^५ प्रत्यन्तदेशवासिनी युष्माकं
प्रजा भविव्यति ।

१ CD ins. च । २ A व । ३ CD भरतं । ४ M ० पूर्वप्रयोजनव्यापारेण

५ A जन्मवः । ६ A अत्य० ।

6. एतद्देववाग्निं एवंनामानो बभूवुरिति ।

7. तानेवं नामभिरुदाहरन्ति लोका इतिशब्देनोक्तार्थत्वात्
न द्वितीया ।

8. ये मधुच्छन्दसः पूर्वा एकपञ्चाशत्संख्याकास्ते विश्वामित्रवचो
ऽङ्गीचक्रिरे । एवमुक्तवन्तः ।

9—10. स मधुच्छन्दाः पञ्चाशत्कनीयांसो ज्येष्ठं विश्वामित्रं
कनौ । यन्नो ऽस्माकं पिता संजानीते तस्मिन्नादेशे वयं तिष्ठामहे ।
पुरस्ताज्ज्येष्ठं शुनःश्रेष्ठं कुर्महे त्वामन्वञ्चो वयं स्थामेति शुनःश्रेष्ठं
प्रति पितुरादेशादुक्तवन्तः ।

11. पुत्रैरादेशे ऽङ्गीकृते तान्युचान् विश्वामित्रः प्रीतस्तथाव ।

२७.

12 13. ये पुत्रा मम मानमनुगच्छन्तः प्रजा^१ वर्धयन्तो मां
वीरवन्तं पुत्रवन्तं कृतवन्तः ते यूयं प्रजावन्तः पशुमन्तो भविष्यथ
ममसादात् ।

14, 15. हे पुत्रा देवरातेन पुरएचा पुरोगामिना ज्येष्ठेन
सर्वं वीरवन्तो गाधिना राधाः पूज्याः स्म । एष वः सहपूजनो ऽस्ति ।

16, 17. हे कुशिका एष देवरातो युष्माकं मध्ये वीरो
ज्येष्ठस्तमनुगच्छत युष्माञ्चानुगच्छतो ऽयं च दायसुपेतां विद्यां
यासुत वेदसि उपगमसाधुकारी सर्वमेतन्मयास्मै प्रतिपादितमित्य-
भिप्रायः ।

18. 19. ते वैश्वामित्रा मधुच्छन्दःप्रभृतयः सम्यञ्च एक-
चित्ता भक्तिप्रवणद्वया देवराताय तस्थिरे । तदनुयायिनः सर्व-
कार्येषु स्थिता इत्यर्थः । ज्यैष्ठ्ये श्रैष्ठ्ये च गायिनाः । मञ्ज्वा ।

20. 21. रिक्थं दायो वेद इत्येकार्थाः^१ । उभयो रिक्थयो-
र्देवरातो द्रष्टा ऋषिरधीयते जङ्गूनां च मध्ये गायिना अधित-
स्थिरे । दैवे विद्यायां^२ वेदे धने वेद इति धननामाच ।

22. हरिश्चन्द्रो ह वैधस इत्येवमादिकम् ॥

परःशतमितसृचां गाथानां च रचितं^३ पुनर्यस्मिंस्तत्परःशत-
गाथम् । अभ्यधिकशतगाथमित्यर्थः । कियत्परिमाणं पुनस्तत् ।
अपरिमितं । ब्रह्मवृत्तान्तमित्यर्थः ।

P. 196, 1. तदाख्यानमभिषिक्ताय राज्ञे होताचष्टे ॥

2. कश्चिपुरासनं हिरण्यस्य कश्चिपुः हिरण्यकश्चिपुस्तस्मिन्दिर-
ण्यकश्चिपौ होतासीन उपविष्ट आचष्टे । हिरण्यकश्चिपावासीनः
प्रतिगृणात्यध्वर्युः प्रतिगरं ददाति ॥

अह्णं प्रसिद्धैव । यथार्थवादो न पादव्यवस्था ॥ सो ऽन्ते एव-
मिति तथेत्येवम् ।

3. अर्थवादाथ उपन्यासः ।

4. उभयरूपेण प्रतिगरेणेत्यर्थः ।

5. यस्मादाख्यानप्रतिगरेण^४ सर्वस्मादेनसः संप्रमुच्यते तस्माद्यो

१ A ०यः । २ CD वेद्यायां । ३ CD चरितं । ४ CD यस्मात्
प्रतिगरेण ।

राजा अविजितौ विजयासमर्थौ ऽप्ययजमानो राजसूयेन बहिरपि
क्रतोर्राख्यापयेतैवैतच्छौनःशेषमाख्यानं किमस्य भवतीत्यत आह ।

6. चनशब्दो ऽप्यर्थः^१ । न ह्यस्मिन् राजनि स्तोकमप्येनः परि-
शिष्यते ॥

सहस्रं गवामाख्यात्रे दद्यात् । शतं गवां प्रतिगरित्रे दद्यात् ॥

हिरण्मयौ कशिपू यथास्त्रं दद्यात् ।

7. पुत्रकामाः अद्धाना आख्यापयन्ते ॥

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारः । तदाचरणं चायुष्य-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये पञ्चदशो

ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ षोडशोऽध्यायः ।

इदानीमश्वमेधपुरुषमेधसर्वमेधैकोत्तरा अहीना वक्तव्यास्तथाश्व-
मेधस्य तावदर्थवादेनोपक्रमः ।

१.

१. एवं कामितवान् । तदवाप्तये ।

२. स प्रजापतिरेतं चिराच्चं चिसुत्यकं^१ । यज्ञकतुमिति सुत्याथं
वचनम् । अपश्यत् दृष्टवान् साध्यसाधनसंबन्धेन विज्ञातवान् । अश्व-
मेधाख्यम् ।

३. संभारादिना द्रव्यजातेन ।

४. निर्जातस्वरूपेण^२ फलसंपत्तिप्रक्रियुक्तेन ।

५. यथाभिलषितं प्राप्तवानित्यभिप्रायः ।

६. प्रजापतिवन्धनसुखयजमानो ऽपि ।

७. ब्रह्मोद्गाहचोचध्वर्युभ्यो महर्लिग्भ्यश्चतुरः पात्रान् कांक्षा-
दीन् चतुरश्चाञ्जलीन् । उभयहस्तयोगो ऽञ्जलिः । प्रष्टतांश्चतुर
एव । प्रष्टतिश्चैकहस्तो ऽङ्गुलिकोशः^३ ।

८. द्वादशप्रकारम् ।

१ A शुत्यात्मकं C शुत्याकं । २ A D कालं । ३ A ऽञ्जलिकोशः ।

८. पाचाञ्जलिप्रसृतैश्चतुष्केस्त्रिभिर्द्वादशसङ्ख्यायां संवत्सरो व्याप्यते ।

१०. ब्रह्मौदनदानादनन्तरमध्वर्युर्यजमानाय निष्कं प्रतिमुञ्च-
त्यावभ्राति^१ ।

११. सायमाहुतौ नित्यहोमायां हुतायां पश्चाद्गार्हपत्यस्थो-
दक्षिरा यजमानः संविशति वावातया प्रियतमया पत्न्या सह ।

१२. वावाताया ऊर्वन्तरे असंवर्तमानो अचुभ्यमानः शयीत ।

१३. अनेन वावातासंवेशनेन तपसा इमं स्वस्ति कक्ष्याणं
संवत्सरमाप्नवामहा इति प्रार्थना । सावित्र्युत्तरमन्द्रागानपारिष्व-
धृतीः संवत्सरमर्धमासमासचैमाख्यण्मास्यानि चैके इति (का० २०.
२. ७; ३. ५) यद्यपि तन्त्रान्तरे पक्षपञ्चकमाह्मातं तथाप्यत्र वावा-
तासंवेशनं संवत्सरं भवतीत्यस्यायमेव पक्षः ।

१४. तं निष्कं प्रातर्हामे निवृत्ते ददाति ।

१५. अथशब्दः आनन्तर्यार्थः । निष्कदानादनन्तरमाग्नेय-
मष्टाकपालं पुरोक्षाग्रं निर्वपति ।

१६. सुखतो ऽश्वमेधस्यादितः ।

१७. तस्मिन्नेवाहनि अथशब्दात् ।

१८. यत्पूष्णे पथिकृते चरुं निर्वपति ।

१९. शुक्ललृष्णनीलपौतादीनि सर्वाणि रूपाणि यस्मिन् स
सर्वरूपः । तमद्यं जवेन वेगेन संपन्नं संवत्सरायोत्सृजन्ति । संवत्सर-
ब्रह्मचर्यनियमाय वा^२ । सर्वकामिनं स्वेच्छाप्रवृत्तम् । अब्रह्मचर्येच्छां
वर्जयित्वा ।

२०. शतसंख्याका राजपुत्राः । राजपुत्रा इत्यभिषेकाद्याधि-
पत्ययुक्तस्य राज्ञः पुत्राः । कवचिनः संनद्धाः । राजन्याः चन्दि-
जातयो निषङ्गिणो बद्धतौण्डिराः^१ । शतसंख्याका एव । सूतग्राम-
णीनां पुत्रा उपवीतिनः । उपवीतमिति संनाहविशेषः । सूतः
प्रतिशोमजो ब्राह्मण्यां चन्दितात् । ग्रामणीर्महत्तरः । शतमेवैतदु-
भाभ्यां^२ । चत्रसंग्रहीहृणां^३ पुत्रा दण्डिनः । चत्ता सारथिः
संग्रहीता मन्त्री । दण्डिनो दण्डहस्ताः । शतसंख्याका एव । अना-
वर्तयन्तो ऽश्वं रचन्ति । अनेन नियमेन ।

२१. अथानन्तरं सवित्रे प्रसवित्रे प्रथमा एकहविष्का दष्टिः ।
सवित्र आसवित्रे द्वितीया एकहविष्कैव । सवित्रे सत्यप्रसवायेति
द्वितीयाथेकहविष्कैव । एतानि हवींषि संवत्सरं भवन्ति ।

२२. कथं नाम सविता । यतः प्रसविता महान् स मम इमं
यज्ञं प्रसूवे ।

२३. आङ्पूर्वः सव आभिमुख्येनाभ्यनुज्ञा ।

२४. तस्मात्सवित्रे सत्यप्रसवायेति ।

२५. य इमा विश्वा जातान्या देवो यातु सविता सुरज्ञ
इत्येते याज्यानुवाक्ये प्रथमस्य हविषः । विश्वानि देव सवितः स
वा नो देवः सविता सहावेति द्वितीयस्य । आ विश्वदेवं सत्यतिं
न प्रमिये सवितुर्देवस्य तदिति द्वितीयस्य ।

२६. संवत्सरमेव चण्डात् ।

१ C वद्धतौण्डिराः ; sec. h. तौ ; M बद्धतौण्डिराः ; D बद्धतौण्डिरा (by alt.), not quite legible. २ C शतमेवैतमाभ्यां ; D शतमेवैतराभ्यां । ३ C (orig.) चन्दि sec. h. चन्दि D चन्दि ।

२७. उक्तार्थम् ।

२८. अस्यायुक्त एवार्थवादो दशमे ऽहनि ।

२९. अथशब्द आनन्तर्ये वीणानां गणा वीणागणाः । वीणा-
गणैर्गायन्तीति वीणागणगिनः । तानध्वर्युः संप्रेष्यति । पुराणे
राजभिः पुण्यकृद्भिः सगरदिक्षीपादिभिरेनं राजानं संगायत ।
समानं कृत्वा गायतेत्यभिप्रायः ।

२.

१. मनुर्वैवस्वतो राजेत्येवमादिकमाख्यानं परिश्रवाख्यं प्रथमे
ऽहन्वाचष्टे ।

२. तस्य राज्ञो मनुष्या विश्वः प्रजास्त इम आसते ऽद्यापि
स्वधर्मान् चलन्ति ।

३. पञ्चमहायज्ञानुष्ठानकारिणो गृहमेधिनो गृहस्थाः । ता-
नुपदिशति ।

४. ऋचोवेदः ऋग्वेदः सो ऽयमिति वदन् सूक्तं निगृदेत् ।
सूक्तं किञ्चिदाचक्षाण इवानुवदेत् ।

५. यमो वैवस्वतो राजेत्याहेति द्वितीय एवाहनि शतपथे
दर्शनात् ।

६. पूर्वोक्तं भुवन् स्थविरान्वयोऽधिकान् प्रदर्शयति ।

७. आश्वमेधिकमेव प्रकरणात् ।

८. वरुण आदित्यो राजेत्याह पारिश्रवं तृतीये ऽहनि ।

८. शोभनानव्यङ्गान् धूनः प्रदर्शयति ।

१०. या ओषधीरित्येतत्सूक्तं केचिदाहुः । तदयुक्तम् । समा-
ख्यानाद्^१ भेषजग्रन्थस्थार्थवर्णिकानाम् ।

११. सोमो वैष्णवो राजेति श्रतपथश्रुतेः । प्रतीकग्रहणान्येतानि ।

१२. तस्यैताः सभायामन्यासमप्रवेष्टात् ।

१३. घोरमाथर्वणो ग्रन्थः ।

१४. श्रुतदः काद्रवेयो राजेत्याहेति श्रुतेः ।

१५. सर्पान्वा प्रदर्शयति सर्पविदो वा जनान् ।

१६. सर्पविद्यां गारुडां^२ कङ्कतौयं वा ।

१७. कुबेरो वै श्रवणो राजेत्याहेति श्रुतेः ।

१८. सेष्ठागायन्याः^३ (?) पापकृतो वा स्नेच्छानुपदिशेत् ।

१९. रचोविद्या^४ रचोद्वेगं सर्वान्वेदानाचष्ट इति वचनात्तस्मा-
त्प्रसिद्धैव^५ कुङ्ककरूपं रचोविद्येति ।

२०. २१. कुसौदिनो वार्षुषिकप्रयोगजीविनः ।

२२. असुरविद्येन्द्रजालादिना तन्निर्देशान्मायामपि कांचित्
सुर्यात् अङ्गुलिन्यासरूपाम् ।

२३. मत्स्यः सांमदो राजेति श्रुतेः प्रतीकग्रहणमेतत् ।

२४. मत्स्यानुपदिशति जातिसंबन्धेन मत्स्यविदो वा सैनिका-
न्याठीनादिविशेषविकल्पांस्त्विदन्ति पतान्वा^६ ।

१ C ०ख्याताद् । २ A गारुडी । ३ C सेष्ठागाः सेस यागायन्याः (स्ने in marg.)
D सेष्ठागाः सेष्ठागायन्याः M सेष्ठागायनो वा cf. Comm. Sat. Br. 13, 4, 3, 9.
४ C ins. त M विद्या नाम रचोद्वेगं स्वरूपं । ५ C D कुङ्कज्ज । ६ A वेतान्वा
D वेतान्वा ।

२५. इतिहासवेदस्य पृथग्भावेन दर्शनात् ।
 २६. तार्क्ष्यो वैपश्नतो राजेत्याहेति प्रतीकश्रुतेः ।
 २७. वयांसि पक्षिणो ब्रह्मचारिण उपकुर्वाणका नैष्ठिका वा ।
 २८. पुराणं वायुप्रोक्तमत्राख्येयम् । न तु यो यज्ञो विश्वत-
 स्तन्तुभिस्तत इति सूक्तमस्य वेदैकदेशत्वात् ।
 २९. धर्मं इन्द्रो राजेत्याहेति शतपथे प्रतीकदर्शनात् ।
 ३०. मनुष्यदेवा हि त^१ इत्यभिप्रायेण ।
 ३१. यत्किञ्चिदनिन्द्यं^२ वाय्वमेधिकं वा प्रकरणात् ।
 ३२. परिस्रवाख्यानेन दशभिरहोभिर्यथानुक्रमणम् ।
 ३३. मनुर्वैवस्वतो राजा यमो वैवस्वतो राजेत्येवमादौनि ।
 ३४. तस्य मनुष्या विश्वस्तस्य पितरो विश्व इत्येवमाद्याः ।
 अर्थवादार्य उपन्यासः ।

३५. सर्वं वा अश्वमेध इत्युच्यते । पुण्यमस्मात्परं नास्तीति
 कृत्वा ।

३६. यदेतद्दशभिरहोभिराख्यानजातमुक्तमेतदेकादशाहे पुन-
 रावर्तते एवमेकविंशाहे । अनेन प्रकारेण संवत्सरमाचष्टे । तस्मा-
 त्पारिष्वमाहेतत्पारिष्वं । तथा च शतपथश्रुतिः । षट्त्रिंशतं दशा-
 हानाचष्ट इति ।

१ C नुदेवाहित D मनुदेवाहित । २ A •म्य० C अनियते M अनित्यमेवा ।

३.

१. एकविंशतिरिति संख्यानियमः । एकविंशत्यरन्वय इति प्रमाणनियमः ।

२. अष्टौ यूपा वैल्वा भवन्ति । दश खादिरा भवन्ति ।

३. पेतुद्रवौ देवदारवौ^१ । उपस्त्रावानौ^२ अग्निष्ठयूपपार्श्ववर्तिनौ ।

४. राज्जुदालः श्लेषान्तकः^३ सो ऽग्निष्ठः कार्यः ।

५. एकविंशतिसंख्याकां धूपपङ्क्तिं प्रकृत्य तस्मिन्नेकविंशति-
मग्नीषोमीयान् पशूनालक्ष्मन्त इति श्रुतेः ।

६. समानप्रचार इत्यभिप्रायः ।

७. अथ प्रातर्गतमस्य चतुरत्तरस्तोमो भवतीति (१३.५.१.१)
श्रुतेः । तिष्ठणां सुत्यानां प्रथममेतदहर्भवति ।

८. तेन गौतमस्य चतुरत्तरस्तोमेनेमं लोकमाप्नोतीत्यर्थवादः
पूर्वस्य विधेः शेषः ।

९. एकविंशः स्तोमो यस्य तदिदमेकविंशस्तोमं द्वितीयमहर्बहु-
जौहिणीच्यते ।

१०. द्वादश वै मासाः पञ्चतर्वस्त्रय इमे लोका असावादित्य
एकविंश इति । सो ऽयमादित्य एकविंशस्तदेनं स्वेन रूपेणैक-
विंशतिलक्षणेन समर्धयति ।

११. एतस्मादादित्यादश्चो निस्तृष्टस्तपूर्वमुत्पन्नः^४ ।

१ A D M देवदा० । २ C D M om. धूप । ३ C D श्लेषान्तकः ।

४ C एतस्मादादित्यो विच्छद्यः । तत्पूर्वमुत्पन्नः C (in marg.) नि D निच्छद्यः ।

१२. अश्वस्तोमीयेयमृगात्मनो दीर्घतमस^१ आर्षे । यमेन दत्तमेनमश्वं चिख्याने त्रित एनं युनक्ति युक्तं च सन्तमेनम^२ इन्द्रः प्रथमो अश्वतिष्ठत् अधिष्ठितवान् । गां धारयतीति गन्धर्वः । सो ऽस्य रश्मनां गृह्णीतवान् । ईदृशं महाभागमश्वं हे वसवः सूर्यात् सूर्यात् निरतष्ट यूयं निष्पादितवन्त^३ इत्यर्थः ।

१३. प्रजापतिदेवत्या यथोद्दिष्टा अश्वदयः ।

१४. स्तृष्ट^४ हिंसायां अनुहिंसना इत्यर्थः ।

१५. चातुर्मास्यदेवताभ्य एकविंशतये एकविंशतिसंख्याभ्यः प्रत्येकमेकविंशतिरेकविंशतिः पञ्चवो भवन्ति । एवमेकचत्वारिंशानि चत्वारिंशतानि । एकविंशतिः चातुर्मास्यदेवताः पितृश्चम्बवपुन-
रुक्तवज्रै वैश्वानरपार्जन्यथोरवभृथदेवताया मित्रस्रोत्सर्गदेवतायाश्च वर्जनम् ।

१६. अर्थवादो ऽयं पूर्वस्य विधेः^५ प्रबोधनार्थः ।

१७. अश्वं विविधैरलंकारैरलंकृतमध्वर्यादय आस्तवं वहिष्यव-
मानस्थानमाप्रापयन्ति ।

१८. सुगन्धं नो वाजी स्नग्धं पुंस इत्येवमादिकयर्चावप्राप-
यन्ति ।

१९. अनवजिघ्रत्यास्तवमश्वे सुगन्धं न इति यजमानं वाच-
येत् ।

१ A चान् मनो दी M अश्वान्ना० - A आर्षे C अश्वस्तोमीये इयमृलिगात्मनो०
आर्षे D दीर्घतमसमर्षि । २ A संतमेन M संतापने । ३ C उत्पादि० । ४ A ड
C स्तृष्ट (?) D स्तृष्ट । ५ A विधेः C M विधिः ।

२०. होताभिष्टौतीति वाक्यशेषः । तमेकादशभिर्होता अभि-
ष्टौति । यदक्रन्दः प्रथमं जायमान इति श्रतपथश्रुतेः ।

२१. समिद्धो अञ्जन्कदरं मतीनामित्येवमादिका आप्रियो
ऽश्वस्य भवन्ति ।

२२. अग्निगो शमौध्वमित्येव निर्वचनं^१ परिशिष्य मा नो मित्रो
वरुणो अर्थमायुरित्येतत्सूक्तमावपेत् ।

२३. उप प्रागाच्छसनं वाच्यर्वा उप प्रागात्परमं यत्सधस्य-
मित्येते उत्तमे उत्तमस्य सूक्तस्यान्ते चाग्रणुवन्नावपेत् ।

२४. वङ्गीणां निगमादावचावपेत्^२ ।

२५. अश्वयेति तदर्थं चतुर्थी । वासो वस्त्रम् । अधीवासः
कम्बलः । हिरण्यं सुवर्णम् ।

२६. ऋचाभ्युदितमिति दृढीकरणार्थमुक्तम् ।

२७. अथानन्तरमथं मेथं यज्ञार्हमध्यगमालभन्ते^३ ।

२८. पञ्चदश^४ पर्यङ्गास्तानालभन्ते । आरण्यांश्च वसन्ताथ
कपिञ्जलानित्येवमादीन् ।

२९. पूषा देवताविशेषः । तस्य पूष्णो ऽश्वललाटे नियोजनं
पौरुषेणोपायेन^५ ।

३०. अचाश्चमेधे पूष्णः प्रथमो भागः^६ प्राप्नोति ।

३१. अश्वस्य नाभ्यामैन्द्रापौष्णः श्यामवर्ण आलब्धव्यः ।

१ A ०नकं । २ A निगमसावपेत् C निगमादावपेत्, alt. to निगमादावचा°
D निगमदावपेत् M निगमनात् । ३ A यज्ञस्य । ४ C पर्यत्यास्तान् (in the Sūtra
पर्यत्यान्) D (Sūtra) पर्यत्यान् Com. पर्यत्यास्तान् । ५ C पौरुषेण । ६ A ins. रति ।

३२. पाथो ऽनं तस्मिन्नश्वमेधे दन्द्रापूर्णाः प्रियमथेति ।
 ३३. संज्ञताद्याश्वाय सोपक्षेपां महिषीमुपनिपातयन्ति ।
 ३४. अश्वं च महिषीं च । महिषी यजमानस्य प्रथमपत्नी ।
 तद्यैव प्रथमा वित्ता सा महिषीति (६.५.२.१) दर्शनात् ।

३५. अश्वं च महिषीं च यजमानो ऽभिमेयति ।

३६. अभिमेयनमस्त्रीलभाषणेन मर्मयुक्तः परीहासः । आक्रोशो
 वा । हे अश्व सक्थ्योर्ह्वार्जङ्गयोर्वा^१ भद्रमस्या गृदमवधेहि उपरि
 स्थापयेत्यर्थः । अर्वाक्षमभिमुखाञ्चितम् । अञ्जिं प्रजननं शिञ्जं^२
 आभराभिमुख्येनानयोः ऊर्वाः^३ यः कीदृशः स्त्रीणां जीवभोजनः ।
 यमुपभुञ्जत्यः स्थियो जीवन्ति ।

३७. तं यजमानं न कश्चन प्रत्यभिमेयति । न यजमानं प्रति-
 प्रतिः कश्चिदसदिति^४ (१३. ५. २. ३) शतपथे ।

४.

१. एनां महिषीं होताभिमेयति । अनयाभिमेयिन्या^५ आक्रो-
 शतीत्यर्थः । हे महिषि माता च पिता च ते वृक्षस्य वृक्षविकारस्य
 मञ्चकस्याये उपरि क्रीलतो विहरतः । प्र तिलामौति ते पिता ।
 तिल खेहने । प्रलेहयान्येनामिति मन्यमानस्त्वदीयः पिता गभे वर्ण-

१ C D M om. ऊर्वाः and वा । २ C D M om. शिञ्जं । ३ C D M om.
 ऊर्वाः । ४ A न च० प्रति कश्चनावदिति C यजमान प्रतिप्रति D •यजमानं
 प्रति० । ५ C D •मेयिन्याह महिषी ।

ny

PT

विपर्ययं कृत्वा भग इत्यर्थः । किं भगे मुष्टिमतंसयत् मुष्टिरङ्गुलि-
संनिवेशस्तं गभोपरि^१ क्षिपयतीत्यभिप्रायः^२ ।

२. ब्रह्मा वावातामभिमेयति । ऊर्ध्वांमेनामुच्छ्रयतात् । लोण्म-
ध्यमपुरुषस्यैकवचनं । उच्छ्रयतादित्यनाशिष्यपि च्छान्दसत्वात्^३ । गिरौ
भारं हरन्निव यथा गिरौ भारमारोपयन् ऊर्ध्वमुच्छ्रयति । एव-
मेनामुच्छ्रयतात् । अथास्या एवमवस्थायै मध्यं कायस्य^४ शुद्धमेजति
चलति शीते वाते पुनन्निवेति पुंस्त्यजननमुच्यते ।

३. यदस्या अङ्गभेद्या इत्यनया आहनस्योद्गाता^५ परिवृक्ता-
मभिमेयति ।

४. पालागली नाम पत्नी । तामध्वर्युरभिमेयति । चङ्गरिण
इत्येवमादिकया । परकीयं यवं हरिणः शून्ये^६ भक्षयति । तत्पुं-
ष्टमात्मानं न वज्र मन्यते । भूयो ऽपि तदश्नाति । एवं शूद्रा
भवत्यर्चजारा । अर्थं जरयतीति अर्थजारा । न तस्मै पोषाय^७
धनायति तदेव कामयतइत्यर्थः ।

५. अश्वपालानां राजपुत्रादीनां प्रत्येकं शतसंख्याका अनुच-
र्यस्ता एता ऋत्विजः प्रत्यभिमेयन्ति ।

६. राजपुत्रो महिष्या अनुचर्यो होतारं प्रत्यभिमेयन्ति ।
चित्रिस्त इव ते मन इत्यादिकया । क्षत्रियदुहितरो वावातानुचर्यो
ब्रह्माणं प्रत्यभिमेयन्ति^८ ऊर्ध्वमेनामुच्छ्रयताङ्गिरौ भारं हरन्निवेत्येव-

१ A गभोपरि C D M भगव । २ A क्षप० । ३ C अनाशिष्यपि इत्वावशत्वात्
D अनादिष्यपौद्वावशत्वात् । ४ C मध्यकायगुं प्रजनसु० D कायस्य ंसुपप्रजनेन ।
५ C प्रहस्यनयोद्गाता D प्रहसनया । ६ C तून्ये । ७ C त्वय । ८ C M पोषाय
धना (M धनं) कामयत इ० । ९ C D om. from चित्रिस्त to ऊर्ध्व ।

मादिकया । अथास्य मध्यमेजलिति च विकारः । सूत्रधामण्यः
परिवृक्ताया अनुचर्य^१ उद्गातारं प्रत्यभिमेयन्ति यद्देवासो ललामगु-
मित्वेवमादिकया । चत्रसंग्रहीदृणां दुहितरो पासागत्या अनुचर्य^२
ऽध्वर्युं प्रत्यभिमेयन्ति यद्द्वरिणो यवमत्तीत्येवमादिकया शूद्रो
यदर्थजायाः^३पतिरित्यस्त्री^४ विकारः ।

७. सदस्यपविष्टा ब्रह्मोद्यं वदन्ति^१ । वक्ष्यमाणमनया संज्ञयो-
च्यते । होताध्वर्युं पृच्छति किं स्त्रितूर्यसममिति । द्वितीयया
प्रत्याहाध्वर्युः ब्रह्म सूर्यसममिति । तृतीयया पृच्छत्यध्वर्युः कः
स्त्रिदेकाकीति । चतुर्थ्या प्रत्याह होता सूर्य एकाकीति ।

५.

१. प्रश्नचतुष्टयमस्याम् ।
२. यथासंख्यं प्रतिवचनानि ।
३. अस्यामपि प्रश्नचतुष्टयमेव ।
४. यथासंख्यं प्रतिवचनानि ।
५. पूर्ववत्^२ ।

१ C D om. परिवृक्ताया अनुचर्यः । २ M यदर्थापत्ति । ३ A ins. स्वाहा-
कृतिभिश्चरिते इति हान्दोग्ये सदः प्रष्टव्य स्वाहाकृतिभिश्चरित्वा ब्रह्मोद्यं वदन्तीत्याशङ्क्या-
यने । A वक्ष्यमाणैर्नैकैः प्रज्ञातरूपेण यद्वदनं तदेवं । ४ C om.

६.

१. प्रश्नद्वयं ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति ।
२. इति प्रतिवचनद्वयम् । अथोद्गाता ब्रह्माणं पृच्छति ।
३. ब्रह्मा पृष्ट उद्गातोत्तरया प्रत्याह ।
४. प्रतिवचनम्^१ ।
५. पृच्छामि वा परमन्तं पृथिव्या इत्येवमादिकया यजमान-
मृत्विजः पृच्छन्ति ।
६. इयं वेदिरित्येवमादिकया ।

७.

१. सुभः स्वयंभूरित्येवमादिका महिम्नः ग्रहस्व^२ पुरोनुवाक्या ।
२. होता यच्चत्प्रजापतिमित्येवमादिकः प्रेषो भवति ।
३. प्रजापते न तदेतान्यन्य इत्येषा याज्या भवति ।
४. अश्वमेधं कुर्वन्प्रीणातीत्येवं मन्यमानाः ।
५. वपया चरित्वा तदन्वया वपा जुहुयुरिति केचित् ।
६. वपया चरित्वा तदन्वया वपा इति वा ।
७. इन्द्रोतो नाम शौनकः । स एवमाह । किमुत त्वरेरङ्गिं
पुनः कारणं प्रवृत्तास्त्वेवं कुर्युः न त्वरमाणो विधिर्युक्तः^३ ।
८. पृथक् पृथग्देवताभिर्वपामिः । पृथक्पृथगेव प्रचरेयुरित्य-
भिप्रायः ।

१ C om. २ C D M om. ग्रहस्व । ३ A त्वरमाणो विधिर्युः C • स्त्वेरा व्रत
श्रूयमाणो वि० D स्त्वेरा व्रतत्वर • I propose to read त्वरमाणविधिः ।

८. याः समानदेवता वपास्ताभिः सहतन्त्रेण प्रयोग इत्यर्थः ।
अव्यवस्ताभिरव्यवहिताभिः ।

१०. समानदेवताभिर्हपाभिरपि व्यवहिताभिर्नैवेति^१ सूत्रा-
रम्भः ।

११. याया देवता तांतां यथानुपूर्व्येण ।

१२. यादृशः पूर्वी महिमा तादृशो ऽयमप्युत्तरः सप्रैष एव ।
अस्योत्तरस्य याज्यानुवाक्ये विपर्ययेदिति एतावान्विकारः ।

१३. उभे इति वचनाच्चशब्दाच्च पक्षे पूर्वं पाङ्क्तुत्तरमैका-
हिकम् । तथा च श्रतपथश्रुतिः । अग्निं तं मन्ये यो वसुरिति
होता पाङ्क्तुमाज्यंशस्त्वैकाहिकमुपसंशंसतीति (१३.५.१.८) समा-
नेनाह्वावेनोप संशंसनम्^२ ।

१४. ऐकाहिकपाङ्क्तयोर्राज्ययोरन्यत्र श्रुतस्य फलार्थवादस्याग्नि-
वचनादर्थवादार्थम्^३ ।

१५. ऐकाहिको माधुच्छन्दसो बार्हतः पाञ्चमाह्निकः उभा-
विति वचनात् ।^४ द्विश्चकारकारणात्पक्षे पूर्वी बार्हतः प्रउगः ।
तथा च श्रतपथे । बार्हतं च प्रउगं माधुच्छन्दसं च त्वचश्र उभे
संशंसतीति (१३.५.१.८) ।

१६. पूर्ववदुक्तार्थमेतत् ।

१ C D om. from अपि to एव । २ C D om. उपसं । ३ C °स्त्रिवचनाद्
D °स्त्रिवचनवादायै A °स्त्रिवचनवादा० । ४ A द्विश्चकार इति करणात् पक्षे
C M om. पूर्वी ।

८.

१. तदुक्तं महानाम्न्यः स्तोत्रियो यथा तिस्रोऽनुष्टुभस्तथैके-
केत्येवमादिना गन्धेन (१०.६.१०) ।

२. सर्वे वै कामा महानाक्षीष्वित्यर्थवाददर्शनात् ।

३. सर्वेषां फलानां साधनत्वात् ।

४. सानुरूपाः सप्रगाथाः शंसन्तीति श्रुत्यन्तरात् ।

५. इन्द्रो मदाय प्रेदं ब्रह्मेति तत ऐकाहिकम्^१ । तस्मिन्नि-
वित् मरुत्वतीये । निष्केवल्येऽप्येवमेव ।

६. अर्थवादोऽयमैकाहिकयोः^२ क्रमस्तुत्यर्थः ।

७. वागशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः । मध्यन्दिनशब्दो निष्के-
वल्यमरुत्वतीययोर्वाचकः ।

८. गायत्र्यादेः स्कन्दसो^३ गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्धवृहद्व्यौ पङ्क्तिश्च त्रि-
ष्टुब्जगत्यौ इत्यनेन क्रमेणैकैकशस्त्वारिंशतंचत्वारिंशतं मरुत्वतीये
शसेत् ।

९. नित्या अपि गण्टाः सूचारम्भात् । नित्या मरुत्वतीये पञ्च-
दश । मरुत्वन्तं हवामहे इति तिस्रः । वयमिन्द्र त्वायवो हविष्मन्त
इति षट् । इयं उ ते अनुष्टुतिरि चतस्रः । इमं तु मायिनं ऊव
इति द्वादशैता गायत्र्यः । य इन्द्र सोमपातम इति त्रयस्त्रिंशत् ।
इन्द्र त्वमवितेदसीति तिस्रः । नित्याभिः सह एताश्चत्वारिंश-
दुष्णिहः^४ । पूषण्णते मरुत्वत इति द्वे । किं न इन्द्र जिघांससीति

१ A इत्या वित्ती मरुत्वां इन्द्र अर्थं च इति ततः । २ A M क्रमः । ३ C गाय-
त्र्युष्णिगनुष्टुब्धवृहद्व्यौ । ४ C in marg. स्त्वारिंशत् प्रतिपदादिभिः सहाक्षरसंपात्यासः... ।

तिस्रः । आ नस्ते गन्तु मत्सर इति तृतीयासुद्धृत्य तिस्रः । मत्सि न
इति प्रथमा चतुर्थी पञ्चमी च । अर्वावतो न आ गहोत्यष्टौ । य
इमे रोदसी उभे पर्श्वे नाम । क इमं दशभिर्मम । एतद्भेदुत वीर्यं ।
यस्ते मदो वरेण्य य इति वशस्वार्पम्^१ । यत्पाञ्चजन्यया विशा ।
सोम इदः सुतो अस्तु । कुविच्छकदिति चतस्रः । प्र नूनं धावता
पृथगिति तिस्रः । प्रेतो मुञ्चामि नामुतः । इमां त्वमिन्द्र मौद्धः ।
प्रेता जयता नरः । आ यस्मिन्सप्त कल्पजा^२ । यद्ध प्राचीरजगन्त^३ ।
येनेन्द्रो हविषा कृत्वी । यदिन्द्र ब्रह्मणस्यते । अहमस्मि सहमानेति
हे । ध्रुवं ध्रुवेण हविषा । येनेन्द्रो हविषा कृत्वीत्यनुष्टुभश्चत्वारिंशत् ।

त्वमङ्ग प्र शंसिषः । वलं धेहि तनूषु नः । यः सत्राहा विच-
र्षणिः । युजानो हरिता रथे । वखां इन्द्रासि मे पितुरिति
त्रयोविंशतिः पिबा त्वस्येत्युद्धृत्य । विष्ये त इन्द्र वीर्यमिति चतस्रः ।
प्र वो महे मतथो यन्तु विष्णव इति चतस्रः^४ । तवेदिन्द्राहमाश-
सेति । वृहदिन्द्रायेयि प्रथमा तृतीया च पञ्चमी च । इति चत्वा-
रिंशद्वृहत्यः ।

इत्या हि सोम इन्मदे यदुद्ध्वो वृषाकपे द्वितीयस्यासुद्धृत्य
पङ्क्तयश्चत्वारिंशत् ।

जनिष्ठा उय इति निविद्धानम् । इन्द्र सोमं सोमपत इति
द्वादशीं परिहाय । तिष्ठा हरी रथ आ युज्यमानेत्येताश्चत्वारिंश-
त्त्रिष्टुभः ।

१ C दशस्वार्पे D दशस्वार्पे । २ A C कर्तव्यम् D om । ३ M हे । ४ C om.

ny

T

तं सु मेघं महया खर्विदमिति त्रयोदशीं चोत्तमां चोद्धृत्य ।
प्र मन्दिने पितुमदर्चता वच इति चतस्रः । षष्ठीसप्तम्यौ च । उत
स्य न इन्द्रो विश्वचर्षणिः । तुभ्यं हिनान इत्येका । आ रुद्रास
इन्द्रवन्तः सजोषस इत्येका । प्र सु ग्मन्तेति चतस्रः । मङ्गं लघ्वा
वज्रमतचदायसं कष्टन्नरः कष्टयमुद्धातन तमस्य द्यावापृथिवी सचेत-
सेति नवेति मरुत्वतीयम् ।

१०. विंशत्यधिकानि सप्तशतानि निष्क्रेवले शंसेत् । छन्दस-
श्छन्दसस्त्यधिकं च्यधिकं^१ शतं द्वाधिकमानुषुभम् । सह नित्याभि-
मरुत्वतीयवत् । चतुर्दशानुष्टुभो महानाम्यः^२ । एकां च पङ्क्तिमनु-
पुरीषम^३ . . . . एव केवलेति च व्यपदेशात् । शाक्तं प्रगाथं शस्त्राङ्ग्य
सुरूपकनुमिति सूक्ते । इन्द्रमिन्द्राथिन इति च चौणि । अथा ते
अन्तमानाम् । पुरुतमं पुरुषाम् । य एक इद्व्यश्चर्षणीनामित्युद्धृत्य
वार्चहत्याथ शवस इति दश । इन्द्र लेति चौणि । जज्ञानो नु
शतक्रतुरिति नव । शिचा ए इन्द्रेत्यधिका । बृहती चेदनुष्टुपाभ्यां ।
य एक इद्विदयत इति तिस्रः । आ याज्ञद्रिभिरिति तिस्रः ।
यस्य त्यच्छ्वरं मद इति चतस्रः । यूयं हि षा सुदानव इति
भारद्वाजी अनुष्टुभेति (?) पञ्चविंशतिः ।

इमा अस्य प्रवर्तय इति पञ्च । तम्वभि प्र गायतेति दशमी-
मुद्धृत्य । वयसु त्वा तदिदधाः । आ याहीम इन्द्रवः । सीदन्तसे

१ A अधिकमानुषां सह-तीयवतुर्दं० । २ C ०न्त्र । ३ A पङ्क्तिमनुपुरीषमनु
सा क्त्वा एव केवलेति C एका च पङ्क्तिमनुमनुविपरीषमनुसुक्ता तुष्टी क्वच D एका
च पङ्क्तिमनुपुरीषमनिकानुसो क्वच एव । See कौ० ब्र० २२. २.

वयो यथा । नूना इदिन्द्र ते वयम् । यो न इदमिदं पुरा । त्वया
ह खिशुजा वयम् । अभ्रातव्यो अना त्वम् । मा ते अमाजुरो
यथा । सखाय आ शिषामहीति तिस्रः । न ते सव्यं न दक्षिण-
मिति नव । नक्षत्रं पुरा चनेति द्वे । एतो न्विन्द्रं स्त्वाम
सखायः स्तोमं नरमिति पञ्च । तदिन्द्राव आ भरेति तिस्रः ।
दधानो गोमदश्वत् । सखायः क्रतुमिच्छतः । कर्णगृह्णा मधवा
गौरदेवः । इन्द्राय सामेति चतुर्थीमुद्धृत्य । सचायोरिन्द्र इति षट्
चतुर्थीमुद्धृत्येत्युष्णिहः ।

गायन्ति त्वा गायत्रिण इति द्वे सूक्ते द्वतीयामुद्धृत्य । उत स्म
ते वनस्पते असावि सोम इन्द्र त इति पञ्चमी द्वितीयामुद्धृत्य ।
यस्ते साधिष्ठो ऽवस इति द्वितीयामुद्धृत्य । उरोष्ठ इन्द्र राघस इति
सप्तमी द्वतीयामुद्धृत्य । एन्द्र याहि हरिभिरिति त्रयोदश द्वतीया-
पञ्चस्याबुद्धृत्य । स प्रज्ञया कविवृध इति द्वे । तं त्वा यज्ञेभिरीमह
इति । प्रप्र वस्त्रिष्ठुभमिषमित्येका । उद्यद्भ्रस्य विष्टपं । अव खराति
गर्गर इति द्वे । यो व्यतीरफाणयदिति तिस्रः । यज्जायथा अपूर्यति
द्वे । आ त्वा गिरो रधीरिवेति सप्तमीमुद्धृत्य । त्वं त्वा चिदात-
स्याग्नागाः त्वं न इन्द्र शूर शूरैः । शास इत्या । उत्तिष्ठतेत्येका ।
अयं ते अस्त्विति सूक्ते । अस्मा इति गायत्री चेदनुहपाभ्यां ।
त्वामिद्धि ह्वामह इत्येका । इन्द्र चिधातु शरणं । अध स्मा नो
वृधे भव । यदिन्द्र सर्गं अर्वतः । मो षु त्वा वाघतश्चनेत्येका ।
इम इन्द्राय सुन्विरे । स वीरो अप्रतिष्कृतः । उदिन्वस्य रिच्यते ।
तवेदिन्द्रावमं वसु । यदिन्द्र यावतस्त्वं तरणिरित्तिषासति । अभि

त्वा शूर नोनुमः । अभी पतस्तदा भर । इन्द्र क्रतुं न आ भर ।
 मा चिदन्वद्भि शंसतेत्येका । यच्चिद्धि त्वा जना इमे । पिवा सुतस्त्र
 रसिन इत्येका । इमा उ त्वा पुरुवसो । इन्द्रमिदेवतातये । अभि
 त्वा पूर्वपौतय इन्द्र स्तोमेभिरिति । तत्त्वा यामि सुवीर्यम् । शग्धौ
 न इन्द्र यत्त्वा । उदु त्वे मधुमत्तमाः । रयुष्वा हि वृचहन्तम् ।
 निरिन्द्र वृहतीभ्यः । यदिन्द्र प्रागपागुदगित्येका । यथा गौरो अपा
 कृतम् । प्र चक्रे सहसा सहः । अथौ रथौ सुरूप इत् । अध्वर्यो
 द्रावया त्वम् । रथेष्टायाध्वर्यवः । वयं च त्वा सुतावन्त इति पञ्चदश ।
 तस्मिन्नि सन्धूतयः । अभि प्र वः सुराधसमित्येका । प्र सु श्रुतं
 सुराधसमित्येका । उभयं शृणवच्च न इत्येका । आ वृषस्त्र पुरुवसो ।
 शग्धू पु शचीपते । त्वं ह्येहि चेरवे । अविप्रो वा यद्विधत् । न
 पापासो मनामहे । यत इन्द्र भयामहे । इन्द्रः स्थलुत वृचहा ।
 अद्याद्या श्वःश्वः । वयमेनमिदा ह्यः । वयं घा ते त्वे इदु । तं
 घेमिन्त्या नमस्विनः प्रथमैव । नकिष्टं कर्मणा नशयश्चकार । यद् द्याव
 इन्द्र ते शतं । विश्वेत्ता विष्णुराभरत् । तं वो दस्ममृतीषहम् । आ
 नो विश्वासु हव्य इत्येतयोरयुग्मयोः । इन्द्रे भुजं शशमानास आशतेति
 च । शमौ रेभासो अस्तरन्निति द्वे । त्वामिदा ह्यो नर इत्येतस्या
 अयुग्मायाः^१ । सं मा तपन्त्यभित इति कवषस्त्रार्षा । प्र ते रथं
 मिथूकृतमित्येका । अन्तर्यच्छ जिघांसतः । त्वं विश्वस्त्र जगतः ।
 यच्चिद्धि सत्य सोमपा इति द्वितीयासुद्धृत्य । इन्द्रो मदायेति

चतुर्दश । स्वादोरित्या विषूत इति तिस्रः । मा ते राधांसि मा
त ऊतयो वसो । अस्माकमिन्द्रेहि नः । अस्मा इत्काव्यं वचः । वि
पिप्रोरहिमायस्य दृष्ट्वाः । स त्वं नश्चि वज्रहस्तं धृष्यथा । बाधमे
जनान्वृषभेव मन्युना । त्वामुद्यमवमे चर्षणीमहम् । ये गव्यता मनसा
ग्रन्थमादधुः । पित्वोरिव । इमे हि ते ब्रह्मकृतः सुते सचा । मा
स्नेधत सोमिनो दक्षता महे । मन्त्रमखर्वं सुधितं सुपेशसम् । त्वं
विश्वस्य धनदा अस्मि श्रुतः । शिचेयमिन्महयते दिवेदिवे । न दुष्टुती
मर्त्यो विन्दते वसु । न त्वावां अन्यो दिव्यो न पार्थिवो । मा नो
अज्ञाता वृजना दुराध्यः । वि तर्त्तयन्ते मघवन्विपश्चितः । भयाम
ते सुमतौ वाजिनो वयम् । अयं सहस्रसृषिभिः सहस्रकृतः । इन्द्रो
मङ्गा रोदसी पप्रथच्छवः । अस्वेदिन्द्रो वावृधे वृष्यं शवः । येना
समुद्रमसृजो महीरपः । शगधी नो अस्य यद्ध पौरमाविथ । कण्ठा
इव भृगवः सूर्या इव । इमे हि ते कारवो वावशुर्धिया । निरग्नयो
रुचुर्निह सूर्यः । यदा रुमे रुशमे श्यावके कृपे । मन्दन्तु त्वा
मघवन्निन्देन्दवः । सहस्रेणैव सचते यवीयुधा । सव्यामनु स्फिग्यं
वावसे वृषा । ऋष्यो न हव्यन्नवपानमा गहि । स्वयं चित्स मन्यते
दाशुर्जिनः । उप ब्रध्नं वावाता वृषणा हरौ । वृदाकुसानुर्ध्वजतो
गवेषणः । उप त्वा कर्मन्तये स नो युवा । अक्का च त्वेना नमसा
वदामसि । विद्वा सखिलसुत शूर भोज्यम् । हर्यश्च सत्यतिं चर्षणी-
महम् । जयेम कारे पुरुहूत कारिणः । नकी रेवनां सख्याय
विन्दसे । मा ते गोदच निरराम राधसः । य ऋष्यः श्रावयत्सखा ।
तं हि खराजं वृषभं तमोजसे । अप्रामिसत्य मघवन् तथेदसत् ।

ny

T

पौरो अश्वस्य पुरुकङ्गवामसि । उग्रवाङ्मर्षकृत्वा पुरंदरः । उग्रं युयुज्म
 प्रतनासु सासहिम् । त्वं हि राधस्यते राधसो महः । प्रभङ्गी शूरो
 मघवा तुवीमघः । अद्युजो असमो नृभिरिति पञ्च । उज्जातमिन्द्र
 ते श्रव इति तिस्रः । निखातं चिद्यः पुरुसंभृतं वसु । सवा
 सोमेषु पुरुहन्त वज्रिवः । वृकश्चिदस्य वारण उरामथिः । पूर्वींश्चिद्धि
 त्वे तुविकूर्मिन्नाशयः । त्वं नो अस्या अमतेरुत चुधः । आ त्व सुश्रिप्र
 दम्पते । इन्द्रं तं शुभं पुरुहन्मन्त्रवसे । अषाण्हसुग्रं प्रतनासु सासहिम् ।
 आ पगाथ । तं वो दक्षमृतौषहम् । आ नो विश्वासु हव्य इत्यन-
 योर्युग्मा । कन्या वारवायतीति दे । मन्ये त्वा यज्ञियं यज्ञियानाम्^१ ।
 इन्द्र सोममिमं पिब । एवा तदिन्द्र इन्दुना । मन्ये त्वा यज्ञियं
 यज्ञियानाम् । इन्द्रस्य नु वीर्याणि प्र वोचमिति निविद्वानम् ।
 एतायामेति त्रयोदश । तत्त इन्द्रियं परमं पराचैरिरित्यष्टौ ।
 यो जात एव प्रथमो मनस्वानिति पञ्चमीसुदृत्य नवमीं च ।
 अध्वर्यवो भरतेन्द्राय सोममिति पञ्च उत्तमासुदृत्य । प्र घा न्वस्य
 महतो महानि । आ सत्यो यातु मघवाँ ऋजौषी । इन्द्रं कामा
 वसूयन्तो अग्नन् अनुष्टुभं^२ इत्युदृत्य । आ न इन्द्रो हरिभिरित्यष्टौ ।
 अभि^३ त्वं मेषमिति त्रयोदश । शचीव इन्द्रेति सप्त । मा नो
 अस्मिन्मघवन्निति पञ्च । अत्र खेदा इति त्रीणि । अथावतीं पञ्च ।
 इमां ते धियमिति दश । प्र वः सतां ज्येष्ठतमायेत्यष्टौ । तदस्मै
 नव्यमिति षट् । विश्वजित इति पञ्च । अजातशत्रुमिति सप्त ।

१ M has अन्यो ग्रीलचचियानां instead.

२ C om.

अग्निं इन्द्र प्रवृत्तौ यगस्ततीति । प्र ते महे विदधे ग्रंथिषं
हरी इति ।

११. सह महत्वतीयेन ।

१२. परिपूर्णत्वात् ।

१३. परिपूर्णकामत्वात्^१ ।

१४. सहस्रेण सर्वेण सर्वमयमेधम् ।

१५. पञ्चमे ऽहनि भवानि पाञ्चमाङ्गिकानि सामृष्टिकानि
परिमृच्छन्ते । आच्यपञ्चमसाहचर्यात् । न स्वस्तिनोमिसौतीयं पूर्वा-
णीति वचनात् ।

१६. अर्थवादो ऽयमेकाहिकानां निविद्धानानां प्रशंसार्थः ।

१७. उक्त्यसंख्येतेतदहः समाप्यते ।

१८. अर्थवादो ऽयमुक्त्यसंख्यस्य अग्निष्टोमादुद्धृतत्वसामान्येन ।

१९. अयमेधस्य त्रिरात्रस्य तृतीयमहः । सर्वस्तोमो ऽतिरात्रो
भवति ।

२०. अर्थवादो ऽयम् ।

२१. एवं सामान्यम् ।

२२. प्रार्थना ।

२३. अर्थवादो ऽयमतिरात्रसंख्यस्यायमेधस्य ।

२४. आभिज्ञविकाद्वितीयादङ्गः शस्त्रं कर्तव्यम् ।

२५. पुराकर्त्तव्यो ऽर्थवादः परकृतिरूपं वा^२ ।

२६. तदेतदिन्द्रोतायाजनां^१ (?) प्रति एषा यज्ञगाथा प्रसिद्धेव
शब्दयते^२ । उतान्यापि ।

६.

१. आसन्दीवत्यधिष्ठाने देशे वा । धान्यं भक्षमाणमश्वं सक्त्वन्तं
हरितस्रजं सर्वालंकारालंकृतं देवेभ्यो जनमेजय आलक्ष्वान् इति
यज्ञगाथा यज्ञस्तुतिः । यज्ञसंयोगाद्राजस्तुतिः ।

२. एते एव द्वे यथोक्ते अहनी । तृतीयं ज्योतिःसंज्ञको ऽति-
रात्रस्तेन उग्रसेनं श्रौनको याजथां चकार ।

३. पूर्वोक्ते द्वे अहनी । तृतीयं गोसंज्ञकमहस्तेन भीमसेनं
याजथां चकार श्रौनकः ।

४. एते एव पूर्वे अहनी । आयुःसंज्ञो ऽतिरात्रसृतीयम् । तेन
श्रुतसेनं याजथां चकार इन्द्रोतः श्रौनकः ।

५. उग्रसेनादयः ।

६. वक्ष्यमाणिका ।

७. पारिचिताः परोवरम् । पुत्रपौत्रादिभिरश्वमेधयाजिभिः
पुण्याः पापकर्मपुण्यकर्म तत्त्यजुः^३ प्रायश्चित्तार्थम् । तेनाश्वमेधया-
जिनो भवन्ति^४ ।

१ A इन्द्रतायाजनां प्रति M इन्द्रो वाज्यानां C इन्द्रोवाज्यानां D तदेतदिन्द्रो-नां ।

२ D पिष्ठते C गृह्यते । ३ A C पुण्यकर्म instead of अपुण्य० D पुण्याः पापकर्म
तत्त्यजुः M पुण्यापुण्यकर्म । ४ C om, भवन्ति ।

८. उक्ते एव पूर्वं अहनी । अभिजिदतिरात्रस्तृतीयः । तेनेष्ट-
वानृषभो याज्ञतुरः ।

९. उत्तेषाप्यन्या ।

१०. ऋषभाख्ये राजनि पुरा याज्ञतुरे ऽश्वमेधेन यजति सति
दत्त इन्द्रः सोमेनासीत् । ब्राह्मणाश्चाभिलषितैर्धनैः ।

११. एते एव पूर्वं अहनी । तृतीयो विश्वजिदतिरात्रः । तेन
ह वैदेहः पर आह्वार ईजे ।

१२. अश्वेषा अप्यन्या शाखान्तरात् ।

१३. आह्वारो धनस्य पूर्णं अश्वमेधे दिगो दत्तवान् ।

१४. गोतमस्य चतुर्हस्तरस्त्रोम इत्येवमादिके पूर्वं अहनी उक्ते
एव । महाव्रतमतिरात्रस्तृतीयम् । तेन तादृशेनाश्वमेधेन मरुतो
नामाविञ्चित ईजे ।

१५. स सर्वस्वार्थस्य^१ स्तुत्यर्थः ।

१६. इयं विभूतिरश्वमेधयाजिनो मरुत्तस्यासीत् ।

१७. विगिष्टस्य अद्धानस्य कर्मोपासकस्य फलार्थवादो ऽयम् ।

१८. दानेन दिक्संबन्धो ऽस्य क्रियते । विजयमध्यात् दिग्वि-
भागाः^२ ।

१९. दिग्ग्रहणमनुवर्तते ।

२०. दिग्भवति ।

१ A D om. स C श्रुत्यर्थः ।

विजयमेधा दिग्विभागाः cf 24 ।

२ A मध्यात् विजयदिग्विभागाः C D (?) M

२१ षष्ठीनिर्देशादन्यत्रापि दिग्संबन्धः ।

२२ भूमिपुरुषब्राह्मणस्वर्गे दिग्दानमिति तन्त्वान्तरे ।

२३ तदेव होत्रका अन्वाभक्ता इति (१३. ५. ४. २४) श्रुतपथश्रुतेः ।

२४ विजयमध्ये । तुशब्दः समविभागार्थः^१ ।

२५ विशाखो विविधशाखो यूपस्तत्र पञ्च पशव उक्ता आल-
भ्यव्याः । आर्ध्वर्ध्वविहिता देवता इह स्वरूपादर्शनात्^२ ।

२६ ऋतुपशवो वक्ष्यमाणाः । वसन्तादारभ्य प्रत्युतु कर्तव्याः ।

२७ षलाम्नेया एकतन्त्राश्चोदनैक्यादेकप्रदानाश्च विभवात् ।

२८ षलेव पूर्ववत् ।

२९ अत्रापि च देवताविकल्पः । कालविशेषश्च सूत्रोपात्तः ।
शेषं पूर्ववत् ।

३० अत्रापि देवता ऋतुश्च । शेषं समानम् ।

३१ पूर्ववद्भाष्याताः ।

३२ षलेव पशव ऐन्द्रावेषणाः शिशिर ऋतौ पूर्ववदेकतन्त्राः ।

१०.

१. उक्तो ऽश्वमेधः । पुरुषमेधो वक्तव्यः । तस्यायं पुरस्तात्पुरा-
कल्परूपो ऽर्थवाद उच्यते । प्रजापतिः किलाश्वमेधयागं निर्वर्त्य^३
पुरुषमेधाख्यं यागं साध्यसाधनसंबन्धद्वारेण वेदादुपलब्धवान् ।

२. महाभाग्यस्याख्यापनार्था^४ ऽर्थवादः ।

१ C D om. अर्थः । २ A om. the text from उक्त M स्वरूपाद्येदर्शनात् ।

३ A निवर्त्य C निर्वर्त्य M निर्वपत्य ।

४ C D om. स्था ।

३. यथा प्रजापतिस्तथैव वर्तमानिको^१ ऽपि यजमानः पुरुषमे-
धेनाभिलषितं फलमाप्नोति ।

४. महर्त्विग्भ्यो निर्वपतीत्येवमादिकमिति कर्तव्यताजातं^२ पुरु-
षमेधे ऽप्याश्वमेधिकं भवति ।

५. उपजनश्च पञ्चविंशतिर्यूपा इत्येवमादिक^३ आश्वमेधिकस्य
निर्वर्तको भवति । किमुपजन एवायं न भवति । विकारो ऽयं ।
पुरुषालम्भादिप्रातिपदो विधिरिदोपजनशब्देनाभिप्रेतः ।

६. तिस्र इष्टयस्त्रीणि हवींषि । एकहविष्का^४ ।

७. अग्नये कामायेत्यस्यार्थवादः ।

८. अग्नये दात्रे हविर्यत् कर्तव्यं तस्यायमर्थवादः ।

९. अग्नये पथिकृते कर्तव्यमिति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१०. पूर्ववदश्वस्रोत्सर्गं कृत्वा ततः पुरुषं ब्राह्मणजातीयं चचि-
यजातीयं वा सहस्रेण गवां शताश्वभ्यधिकेनावक्रीय संवत्सरायोत्सृ-
जन्ति । अश्वरक्षण इवास्यापि तत्संख्याका एव रक्षिणः^५ ।

११. अनावर्तयन्तो ऽन्यत्र द्वेष्ट्यादिगृह्णन्तथा चैवेत्येवशब्दप्रथो-
गादयमप्यधिको ऽर्थो लभ्यते ।

१२. एतानि त्रीणि हवींषि संवत्सरं कार्याणि ।

१३. आश्वमेधिकेः सावित्रेः हरहर्विपर्यासमनुष्ठेयानि ।

१४. पारिप्लवौ चैर्विपर्यासं नारागंसानि कार्याणि ।

१५. अनुमतय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

१ M वर्तमानानि को ऽपि । २ C om. जा । ३ A °का °धिके ।

४ M एष ह० । ५ C इवस्यापि; C D om. का एव ।

१६. पथ्याये स्वस्त्य इति यदुक्तमिति तस्यायमर्थवादः^१ ।

१७. अदितय इति यदुक्तं तस्यायमर्थवादः ।

११.

१. श्रौतःश्रेयमाख्यानं पौरुषमेधिकानां प्रथममाचष्टे ।

२. एतदाचष्टे ।

३. श्रुतःश्रेयस्य प्रथमे कस्य नूनमित्येवमादिके निगदेत् । व्या-
चक्षाण इवानुद्वेदित्यर्थः ।

४. काचीवतमाख्यानं द्वितीयमाचष्टे । एकान्तरिते ऽङ्गि ।

५. काचीवानुश्रुजः पुत्रः स्वनये भावयत्ये^२ राजनि सनिं ससान
दक्षिणां लब्धवानित्यर्थः ।

६. प्राता रत्नमित्येतत्^३ ।

७. श्वावाश्वमाख्यानं तृतीयमाचष्टे ।

८. तथा तदुक्तकमिवाचष्टे यथा श्वावाश्व ऋषिरार्चमानसो
वैददश्वौ राजनि सनिं ससान दक्षिणां लब्धवान् ।

९. निगदेदिति प्राकृतमनुवर्तते ।

१०. चतुर्थमाख्यानं भारद्वाजं क्रमप्राप्ते ऽह्न्याचष्टे ।

११. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा वृषौ राजनि तद्विष्णु
वर्णापसदे प्रसोके च राजनि सार्ज्ये भरद्वाजः सनिं ससान दक्षिणां
लब्धवान्^४ ।

^१ D om. the second इति C यदुक्तं तस्यायमर्थवादः । ^२ C भावे D भाष्ये ।

^३ A त्येते ।

^४ C इत्यर्थः ।

१२. अधि ब्रुवुः पणौनामिति तिस्रः । प्रस्तोक इन्नु राधसस्त
दन्नेति चतस्रः । एताः सप्त निगदेत् । व्याचक्षाण इवानुद्भवेत् ।

१३. पञ्चममाख्यानं क्रमप्राप्ते ऽहनि वसिष्ठमाख्यानमाचष्टे ।

१४. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा वसिष्ठ ऋषिः । सुदासो नाम
राजा पित्रवनस्य^१ पुत्रस्तस्य सुदासः पैत्रवनस्य वसिष्ठः पुरोहितो
बभूवेति ।

१५. द्वे नप्तुर्देवतः शते गोरित्येतत्सूक्तशेषमेव^२ सूक्तमित्याह ।
देवतासूक्तमिति प्रसिद्धा ।

१६. मैधातिथमाख्यानं षष्ठं क्रमेणाचष्टे ।

१७. तथा^३ तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा आसङ्गो नाम राजा
पुमान्बभूव स्त्रीलमनुभूय ।

१८. सुहि सुहोदेते वा त इति सूक्तशेषं व्याचक्षाण इवानु-
द्भवेत् । निगदेदित्यनुवृत्तेः ।

१९. ^४वात्समाख्यानं तेन क्रमेणाचष्टे येन सप्तमं भवति ।

२०. तथा वृत्तकमिवाचष्टे यथा कण्वपुत्रो वत्स ऋषिस्तिरि-
न्द्रिरे राजनि पारशव्यये सनिं समान दक्षिणां लब्धवान् ।

२१. निगदेत् ।

२२. वाशमाख्यानकमष्टममाचष्टे ।

२३. तथा तद् वृत्तकमिवाचष्टे यथा वश ऋषिरश्वपुत्रः ।

१ C सुदासनामराज्ञः पित्रवनस्य पुत्रः । २ C गोरिति च सूक्तशेषमेव सूक्तमित्याह ।

३ D यथावृत्तमिवाचष्टे ।

४ C D here and in the Sūtra वात्स ।

पृथुश्रवा नाम राजा कानीतः । तस्मिन् सनिं ससान । दानं प्राप्त-
वानित्यर्थः ।

२४. आ स एतु य ईवदेत्येवमादिकं सूक्तशेषं च निगदेत् ।

२५. प्रास्कण्यमाख्यानं नवमं यथाप्राप्तक्रमेण नवममाचष्टे ।

२६. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा प्रस्कण्य ऋषिः पृषध्रे मेधे
मातरिश्वे राजनि मातरिश्वनि वा समन्तलिङ्गात् । सनिं ससान
दक्षिणां लब्धवान् ।

२७. भूरौदिन्द्रस्य वीर्यमिति सूक्ते निगदेत् ।

२८. नाभानेदिष्ठमाख्यानं क्रमप्राप्तं दशममाचष्टे ।

२९. तथा तद्वृत्तकमिवाचष्टे यथा अङ्गिरःसु सत्तिषु नाभाने-
दिष्ठ ऋषिर्दक्षिणां प्राप्तवान् ।

३०. न केवलमाख्यानकमाचष्टे सूक्तं च ये यज्ञेनेत्येवमादिकं
निगदेत् ।

३१. सर्वाण्येतानि आख्यानानि नराणां पुरुषाणां दक्षिणाप्रशं-
सकानीत्येतेन रूपेण भवन्ति ।

३२. पुरुषरूपः पुमान्तररूपेण प्रशस्यत इति नाराशंसः । नरैर्वा
परमात्मदर्शिभिः अद्धानैर्दर्शनसंपन्नैः प्रशस्यत इति नाराशंसः ।

३३. यन्नाराशंसान्याख्यानान्याचष्टे ।

१२.

१. पञ्चविंशतिसंख्याका यूपाः पुरुषमेधे भवन्ति ।

२. एकैकः पञ्चविंशत्यरत्निः ।

३. दश बिम्बजातीया^१ द्वादश खदिरजातीयाः ।

४. पैतृद्रवौ देवदारूपसिद्धौ । उपस्थावानौ पार्श्ववर्तिनावग्नि-
ष्ठस्य ।

५. राज्ञुदासः श्लेष्मान्तकः^२ सो ऽग्निष्ठो भवति ।

६. पञ्चवो भवन्ति ।

७. समानदेवतत्वात् ।

८. यान्याश्वमेधिकानि^३ सौत्याहान्युक्तानि गोतमस्य चतुरत्त-
रस्तोम इत्येवमादौनि तेषां प्रथमे च^४ उत्तमं चैतदिहातिदिश्यते ।

९. अहर्भवतीति शेषः^५ ।

१०. दश हस्ताङ्गुल्यो दश पाद्याश्वत्थार्यङ्गान्यात्मा पञ्चविंश
इत्यनेन पञ्चविंशो वै पुरुष इत्युक्तम् ।

११. पुरुषमेधं पुरुषरूपेण ।

१२. पुरुषः पूर्वसुक्तो ब्राह्मणः चचियो वा परिक्रीतः । अपरः
पशुर्गोमृगः । तृतीयो ऽजस्त्रपरः । एते प्रजापतिदेवत्याः कर्तव्याः ।

१३. गौरादयः पञ्च पुरुषस्यानुस्तरणाः कार्याः ।

१४. पञ्चविंशतिः पञ्चवस्ताश्चातुर्मास्यदेवताः पञ्चविंशतिरनुय-
हीतव्याः । अश्वमेधे पितृत्रैयम्बकपुनरुक्तवर्जमिह^६ तु पितरस्त्रैयम्ब-
कदेवता इत्येवं पञ्चविंशतिः । पुनरुक्तानि तु वर्जनीयानि ।

१ A बिम्बजाती । २ C श्लेष्मान्तकः । ३ Com. यानि C M D सौत्यानि ।

४ C D ins. द्वे । ५ C adds तृतीयसहः पञ्चविंशस्तोमकं भवति ।

६ C *यजा A अश्वमेधपितृत्रयं ।

१५. चातुर्मास्यदेवतानां 'सर्वदेवताप्रीत्यर्थं पशव आलभ्यन्त इत्यर्थवादः ।

१६. अलंकृतं पुरुषं पौरुषैरलंकारैरास्तवमवप्राप्य उदीरतामवर उत्परास इत्येकादशभिः । प्रणवो गणधर्मात्प्राप्तो वार्धते ।

१७. अग्निर्मृत्युरित्येवमादिकाः 'शाखान्तरोक्ता अप्रियो भवन्ति ।

१८. अग्निगो इति (१६.३.२२) परिशिष्य मेनमग्ने वि दहो माभि गोच इत्येतत्सूक्तमावपेत् । तथैव । यथाश्वमेधे ।

१९. कौशं कुशमयम्^१ । तार्प्यं दृताक्तं^२ चौमं दृपाणं वा । अरूणं पीतांशुकम् । आंशवं पट्टसूचमयम् ।

२०. संज्ञप्तं पुरुषं धामेन साक्षा यामाख्येन साक्षा उद्गाता उपतिष्ठते ।

१३.

१. सहस्रशीर्षा पुरुष इत्यनेन पुरुषेण नारायणेन षोडशकेन होतृभिषुयात् ।

२. होचादयो यथोद्दिष्टाश्चत्वार ऋत्विजः परेयिवांसं प्रवतो महोरन्तित्येवमाद्यारभ्य द्वाभ्यांद्वाभ्यामेकैक उपस्थानं कुर्यात् ।

३. अथानन्तरऋत्विजो यजमानं भिषज्यन्ति । अगदं कुर्वन्तीत्यर्थः । दृणाभ्यामुपमार्जयन्ति सर्पदृष्टादौ दर्शनात् ।

१ C (orig.) सर्वो । २ C M शाखान्तः । ३ A कौ० C D कुशमयं (D) ।

४ C चत्वार M दृतोऽत्र D दृताऽत्र ।

४. उत देवा अवहितमित्यनेन होता । मुञ्जामि त्वा हविषा जीवनाय कमित्यनेन ब्रह्मा । अचीर्भ्यां ते नासिकाभ्यामित्यनेनो-
द्गाता । वात आ वातु भेषजमित्यनेनाध्वर्युः ।

५. प्र तार्घ्यायुः प्रतरं नवीय इत्येतासां नैर्द्धतीनां^१ होत्रादय
च्छलिजो यजमानसेकैकयाभिषज्यन्ति ।

६. शं न इन्द्राग्नी भवतामवोभिरित्येताः शंतातीयाः । एता-
सामाप्तायक्रमेण तिसृभित्सिष्टभिर्होत्रादयो यथोद्दिष्टा यजमानं
भिषज्यन्ति ।

७. संज्ञप्ताय पुरुषाय महिषीं यजमानस्य प्रथमविन्नामुपनि-
पातयन्ति ।

८. पुरुषं च महिषीं च ।

९. तौ पुरुषमहिष्यौ तथैव यथाश्वमेधे ऽश्वमहिष्यावुत्सक्योरव
गुदं धेहीति ।

१०. होता महिषीं परिवृक्ता च महिषीत्यनया । ब्रह्मा
वावातां अप्रपाणा च वेगन्तेत्यनया । उद्गाता परिवृक्तां यो ऽना-
क्ताचो इत्यनया । अध्वर्युः पालागलीं न सेग्रे यस्य रोमशमित्यनया ।
तथैवेत्यधिकारात् ।

११. उक्ताभ्यो ऽभिमेथिनीभ्यो या उत्तरास्ताभिरश्वमेधवत्
प्रत्यभिमेथन्ति । वावाता च महिषी । सुप्रपाणा च वेगन्ता । य
आक्ताच्चः स्वभ्यक्त इति ।

१२. न सेग्रे यस्य रज्ज्वत इति ।

१३. उदीर्य नार्थभि जीवलोकम् । उदीर्यातः पतिवती
ह्येषा । उदीर्यातो विश्वासो । अश्वन्वती रीयते संभरध्वमि-
त्येता उत्थापिन्यः । आभिर्होत्रादयो महिषीसुत्थापयन्ति ।

१४. होत्रादयो महिषीम् । मनो ऽन्वा ऊवामह इति त्वेन
होता । असुनीते मन इति त्वेन ब्रह्मा । यत्ते यमं वैवस्वतमिति
त्वेनोद्गाता । यथा युगं वरचयेति त्वेनाध्वर्युः ।

१५. ब्रह्मा महिषीं वाचयति^१ । तुशब्दान्नुमन्वयते ।

१६. ऋत्विजः सदसि ब्रह्मवचं वदन्ति वक्ष्यमाणकम् ।

१७. गावो यवं प्रयुता अर्थो अन्नमिति होताध्वर्युं पृच्छत्य-
नयर्था ।

१८. सं यद्वचं यवसादो जनानामित्येतया ।

१९. होताध्वर्युमत्रेदु मे मंससे सत्यमुक्तमित्येतया ।

२०. अध्वर्युश्चतुर्थ्यां प्रत्याह । यस्यानचा दुहिता जालासेत्यनया ।

२१. हे सुतौ इत्येवमादिकया ब्रह्मोद्गातारं पृच्छति । द्वे
समीची विभृतश्चरन्तमित्येतयोद्गाता प्रत्याह ।

२२. कत्यग्नयः कति सूर्यास इत्येतया ।

२३. एक एवाग्निर्वज्रधा समिद्ध इत्येतया ।

१४.

१. आश्वमेधिकं कर्म ब्रह्मवद्यानन्तरं प्रागाज्याङ्गवति ।

१ A om the first three words. In the text of the Sūtra I ought to
have written ब्रह्मा तु वाचयति.

२. 'ऐकाहिकं च प्र वो देवाय माहाव्रतिकं च विप्रोविप्रो वः ।
एते उभे ग्रंसेत् ।
३. फलार्थवादो ऽयं न फलविधिः ।
४. 'ऐकाहिकं च माधुच्छन्दसं माहाव्रतिकं च क्षुविदङ्गत्यादिकं
प्रउगौ संप्रवेत् । त्वचशः^१ । सितेतरमणिवत् ।
५. फलार्थवादो ऽयं द्वितीयादाभिन्नविक्रात्तः सवने होचकाः ।
६. अस्याह्नो महाव्रतान्धन्दिनो निष्केवल्यमरुत्वतीये भवतः
षष्ठाह्नाह्नो होचकाः ।
७. राजनाख्यमस्याह्नः षष्ठं भवति ।
८. पुरुषविधं पुरुषप्रकारमेतत्सामार्थवाददर्शनात् ।
९. वैश्वदेवानुचरादारभ्य षष्ठादह्नस्तृतीयसवनं भवति ।
१०. ये यज्ञेनेति ग्रंसेनादर्थवादो ऽयम् ।
११. नरैः ग्रस्यत इति क्त्वा ।
१२. यत्षष्ठाह्निकं तृतीयसवनं करोति ।
१३. अर्थवादार्थ उपन्यासः ।
१४. महादिवाकीर्त्यप्रशंसार्थो ऽर्थवादः ।
१५. षोडशशन्तमेतदहः समाप्यते स्वशाखाभिप्रायेण ।
१६. उक्तार्थो ऽयमर्थवादः ।
१७. पुरुषमेधे चतुर्थमहः षष्ठ्यस्य यत्पञ्चमं तद्भवति । सकल-
स्याह्नो ऽतिदेशः ।

१८. स्वमण्डलं पुरुषमेधे सहपुरुषं दौयते । पुरुषाः किल
ब्राह्मणवर्जं संवत्सरमङ्गव्यष्टिं कुर्युः । तेषां च राजैवाग्रन^१ ददाति ।

१९. विविधशाखो यूपस्तस्मिन्दश पशव आलभ्यन्ते शाखान्त-
रात् ।

२०. द्वादशद्वादश^२ क्रमेण चतुषु पशव भवन्ति । घलाग्नेया
(१६.८.२८) वसन्त इत्यनेनैव क्रमेणाश्वमेधवत् ।

१५.

१. सर्वमेधो वक्तव्यः । तस्यायं पुरस्तात्पुराकल्परूपो^३ ऽर्थवाद
उच्यते । ब्रह्म किल स्वयम्भु तपो ऽतप्यत ।

२. वैशब्दो निपातः । न आनन्धमपवर्गाख्यं तपसः फलमस्ति ।
हन्त तर्हि सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानमेकान्तेन सर्वकतुविशिष्टदर्शनेन जुह-
वानौत्येवमैक्षत ।

३. तद्ब्रह्म स्वयम्भु सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेष्व्वात्मानमद्वैतदर्श-
नेन ज्ञत्वा सर्वाणि भूतानि सर्वमेधाख्ये क्रतौ जुह्वां चकार ।

४. श्रेष्ठ्यं प्राधान्यं स्वाराज्यं मानसी सिद्धिः । आधिपत्यं प्रभुता ।
एतत्सर्वं ब्रह्मणा प्राप्तम् ।

५. यथैवेतद्ब्रह्म स्वयम्भु तथैवाद्यापि यजमानः^४ सर्वभूतशरणो
ऽद्वैती^५ सर्वमेधयाजी सम्यग्दर्शनसम्पन्नः । सर्वेषु भूतेष्व्वात्मानं सर्वाणि
भूतानि चात्मानि जुहोति । जुह्वां करोतीति च्छन्दोऽनुकरणम् ।

१ M तेषां वराधिवा शतं । २ A has only once द्वादश । ३ C सङ्ख्यो ।

४ C ins. तद् । ५ C M द्वितीय ।

६. ततो ऽनेन दर्शनेन समं पञ्चन्नात्मयाजी औष्ठ्यं खाराज्य-
माधिपत्यं पर्येति । सर्वतः प्राप्नोति ।

७. प्रागग्नीषोमीयात् ।

८. सर्व एव सर्वमेधो दशरात्रो यज्ञक्रतुर्भवतीति । तस्याग्निष्टु-
दग्निष्टोमः प्रथममहर्भवति । इन्द्रसुदुक्थ्यो द्वितीयमहर्भवति । वैश्व-
देवसुत्तृतीयम् । चतुर्थं सूर्यसुति अश्वमालभन्ते ।

९. पौरुषमेधिकं मध्यमं पञ्चममहर्भवतीति शतपथश्रुतेः ।

१०.^१ तस्मिन्नेव पौरुषमेधिके पञ्चमे ऽहनि पुरुषमालभन्ते ।

११. अपरियज्ञो^२ वाजपेयः षष्ठमहर्भवति ।

१२. आप्नोर्यामः सप्तममहर्भवतीति च शतपथश्रुतेः ।

१३. तच्च तस्मिन्नाप्तोर्यामे सर्वान्मेधानालभन्ते । मेधान्वक्षान्-
शून्^३ । ये के च प्राणिनस्तान् । प्रजापतिरेकैकस्य । नेति केचित्^४ । देव-
तासु नानाप्रकारा आध्वर्यवे सर्वस्मै जुहोतीति (१३. ७. १. ८) शतपथे ।

१४. ये वपावन्तः पञ्चवस्त्रेषां वपाहोमः ।

१५. अश्वपाकानां त्वषो जुहति ।

१६. ओषधिवनस्यतीनां संक्षेदं प्रक्षिपेयुः ।

१७. त्रिणवमष्टममहर्भवति । त्रयस्त्रिंशं नवममहर्भवति ।

१८. सर्वमेधस्योत्तममहर्विंशजित्सर्वसोमः सर्वपृष्ठो ऽतिरात्रो
भवति ।

१ om. C. २ O D अपरियज्ञो । ३ Doubtful. A om. त्व-पशून् but in
a repetition of this passage after xvi, 29, 16, it reads मेधानां त्वान्पशून् ।

४ M केचित् । केचित् D केचित् । केचिदेव वासु नाना० C केचित् । केचि-
देवतासु नाना० ।

१६. फलार्थवादो ऽयम् ।

२०. विंशतिः पशवो यस्मिन्नालभ्यन्ते स विंशतिपशुः विवि-
धग्राखो दूपो भवति ।

२१. वसन्तादिष्वृतुष्वग्रेयादीन् प्रत्यृतु चतुर्विंशतिं चतुर्विंशति-
मालभन्ते ।

२२. वक्ष्यमाणा^१ दक्षिणा विकल्प्यते^२ । अत्र संतिष्ठत इति
वचनात् ।

२३. सहभूमि सपुरुषं^३ । प्राची दिग्घोतुर्दक्षिणा ब्रह्मणः
प्रतीत्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुस्तदेव होत्रका अन्वाभक्ता इति श्रुतेः ।

१६.

१. अरण्यं प्रव्रजेदिति सूत्रान्तः । गार्हपत्ये ऽग्रावधरारणिम् ।

२. आहवनीये ऽग्रावुत्तरारणिं प्रक्षिप्य ।

३. दक्षिणाग्निमपि वज्रवचनात् ।

४. न ग्रामं प्रविशेदित्यर्थः ।

५. विश्वकर्मा नाम भौवनो ऽन्तत ईजे । अन्येनेष्टवान्^४ ।

६. तं विश्वकर्माणं भूमिः किल विशिष्टेन स्त्रीरूपेण सांचा-
दुवाच ।

७. हे विश्वकर्म्मभौवन मां दिदासि^५ त्वं चान्ये च युष्मदीया
अन्ये च भ्रातरः कश्यपाय दातुमिच्छतः(?) । स ईदृशः संगर आरम्भो

१ CD ०ण । २ CD विकल्पते । ३ C ० भूमिपुरुषप्रा० D सपुरुषप्रा० ।

४ A अन्ये० C M इष्टवन्तः । ५ C D दिदासय C also in the text.

भवतो मृषा । किं कारणम् । येन मां मल्लिखमध्ये मज्जन्तीं क
उद्धर्तुं शक्नोति यच्च स्ववशे वर्तते तद्वैयत इति ।

८. विश्वकर्माणमाचिष्य स्वतन्वां मज्जन्तीमुदके कश्यप ऋषि-
रुद्धृतवान् । विश्वकर्मा भौवन इत्येवमादिको ऽर्थवादस्तस्यायं संक्षे-
पार्थः । ज्ञानकर्मसमुच्चयकारिणा यजमानेन परमात्मदर्शनसम्पन्नेन
सर्वमेधः कर्तव्यः । स एव यथाचोदितं भूमिदानाद्यपि सर्वं कर्तुं
पारयति । ऋत्विग्भिरप्यत्रेत्यभूतैर्भवितव्यं ये भूमेः प्रज्जये ऽप्युद्धर-
णक्षमाः ।

१७.

१. वाजपेयः षष्ठमित्युक्तम् । तच्चायं विधिरनित्यः वाजपेय-
प्रकरणेऽपठितत्वात् ।

२. वाजस्याहमित्येवमादिकेन मन्त्रेण ब्रह्मोदुम्बरं रथचक्रमा-
रोहेत् ।

३. बृहस्पतेरित्यस्य स्थाने षष्ठ्यन्तमेवेन्द्रस्येति ।

४. वैश्वे यजमाने बृहस्पतेरित्यस्य पदस्य स्थाने प्रक्षेपः^१ ।

५. तस्मिन्नथचक्रे ब्रह्मासनमन्त्रेणोपविश्य अविद्धे नाभिद्वज्ज
उद्धिते^२ अश्वप्रेषितो ब्रह्मा चिराविर्मर्या इति ऋचि साम गाथात्^३ ।

६. पचान्तरं वाग्ब्रह्मात् । तस्यैव साध्वो धोनिं वक्ष्यमाणिकां
चिर्जपेत् ।

१ C पदस्य क्षेपः D एतस्य क्षेपः ।

२ A अत्यन्ते C अविद्धेनाभिद्वज्जुद्धृत
D उद्धिते ।

३ C D om. from आविर to ऋचि ।

७. एतच्च जपेद्वायेदा ।

८. वाजस्याहमित्येवमादिकेन ।

९. आरोहणमन्त्रस्य प्रत्यवरारोहणे उत्तमं नाकं रोहेयमिति स्थाने अरुहमिति^१ विकारः ।

१०. ब्रह्मत्येतत्प्रकृतमेवानुवर्तते । वाजपेय इति च^२ । मधुग्रहस्याध्वर्युणा समर्पितस्य हिरण्मयेन पात्रेण प्राणभक्षं भक्षयित्वा । हिरण्मयपात्र एव मधुग्रहः केषांचित् । उपयच्छते पात्रं प्रतिगृह्णातीत्यर्थः^३ । अथैतं^४ सहिरण्यपात्रमेव मधुग्रहं ब्रह्मणे दददमृतमायुरात्मन्वत्ते ऽमृतं ह्यायुर्हिरण्यं । तेन स यं भोगं कामयते तं कुरुते ।

११. पत्नीयजमानयोर्यूपारोहणकाले ब्रह्मा सौत्रं मन्त्रं प्रठेत्^५ । मन्त्रविकल्पः ।

१२. वाजपेयाधिकारः । प्रकृत एव^६ वाजपेये पत्नीयजमानौ यूपमारोहतः । तच्च यजमानविशो यजमानसूषुपटैराघ्नन्ति ।

१८.

१. प्राक् श्रौतःश्रेयात् राजसूये ऽभिषिक्तो यजमानो ब्रह्मचित्त्वेन पञ्चकलो ब्रह्माणमामन्त्रयते ।

२. प्रतिवचनं^७ ब्रह्मा करोतीत्यर्थः ।

३. त्वं ब्रह्मासीत्येवमुक्त्वा^८ सवितामि सत्यप्रसव इति प्रति-

१ A अवारोहमिति C D om. from स्थाने to विकारः । २ C वा ।

३ D प्रतिगृह्णीयात् । ४ A सहिरण्यपात्रं । ५ C M om. from पत्नी-
to पठेत् । ६ C M प्रकृतः । प्रकृत एव वा० D अधिकारः । प्रकृत एव । A प्रा० ।

७ C repeats त्वं ब्रह्मासीत्येवं ब्रह्मा सर्वत्र प्रतिगृह्णीति । ८ C उक्तः ।

गृणुयात्^१ । स ब्रह्मन्मित्येवं प्रथममामन्त्रयते । तथा त्वं ब्रह्मासि
द्वितीयः प्रत्याह सवितासि सत्यप्रसव इति श्रुतेः ।

४. द्वितीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि इन्द्रो ऽसि
विश्वौजा इति ।

५. तृतीये आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि वरुणो ऽसि
धर्मपतिरिति ।

६. चतुर्थे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासि रुद्रो सुशेव इति ।

७. पञ्चमे आमन्त्रणे ब्रह्मा प्रत्याह त्वं ब्रह्मासीत्येवमादिकम् ।

८. अस्मै ब्रह्मणे यजमानो मनसा हिरण्मयो^२ प्रवृत्तावलंकारौ
ददाति ।

९. दक्षिणामन्त्रं मनसा पठतीत्यर्थः ।

१०. अश्वमेधकृतौ होता ब्रह्मोद्गाताध्वर्युरित्येतदृत्विजो ऽश्व-
वन्धनानि धारयन्तः । अश्वं हृदयोः किंविशिष्टयोः संख्यन्दिनोः
परस्परं ख्यन्दिनोः स्थापयन्ति ।

११. अग्नेनाद्यमित्येवमादिना मन्त्रेण गृहीताश्वरश्ना चत्विजो
ऽश्वं हृदयोः संस्थापयेयुः ।

१२. यदि च^३ केचिच्छाखिन इतमश्वं यजमानेन पृष्ठे ऽभि-
मर्शयेयुः ततो यजमानो ऽहं च त्वं च वृचहन्मित्येतामृचं जपेत् ।

१३. अश्वमेध इति वर्तते । आश्वमेधिके मध्यमे ऽहनि संस्थिते
यजमानपुरुषा आहवनीयमभितः सर्वासु दिवु प्रासादान्कुर्वन्ति ।

१ A inserts त्वं ब्रह्मासि सवितासि सत्यप्रसव इति यजमानं प्रतिप्रष्टोति ।

२ C D प्रवृत्ताव (D प) । ३ A वा ।

१४. ताग्रप्रासादानुपरिष्ठात्प्राकारशिखरैः सगवाक्षैः परिप्लन्ति परिवेष्टयन्ति ।

१५. ऋत्विजो ब्रह्मादयः प्रासादानारुह्य सर्वोपधिमाध्वर्यव-
विहितामाध्वर्यवैरेव मन्त्रैर्जुह्वति तैर्गवाक्षैः ।

१६. सर्वरात्रं ऊत्वा प्रातरनुवाकवेलायामृत्विजः प्रत्यवरौहन्ति ।

१७. परिकर्मिणस्तत्पुरुषाः प्रासादानारोहन्ति । आरुह्य च
जुह्वत्योदयात् पूर्ववत् ।

१८. अथशब्दादश्वमेधावश्वथ एव । अश्वश्रयप्रवृत्ता आत्रेयं
सहस्रेण गवावक्रीय । किंविशिष्टो । य आत्रेयः शुक्लः पिङ्गाक्षः
वलिनः । तिलकाश्चावलीषु यस्य । विक्लिधः कुट्टी । खण्डो हीनाङ्गः ।
वण्डः प्रजननासमर्थः । खलतिः प्रसिद्ध एव । तस्मादाय नदीं यन्ति ।

१९. अथैनमवक्रीतमुदके प्रगाह्य समाप्तायामवश्रथेष्टौ प्राग-
भ्युक्षणात् यदास्यावक्रीतस्यावगाढस्योदकं मुखमाश्रन्देत मुखं प्रवि-
शेत् अयास्या अध्वर्युर्मस्तके श्लोहितं जुहोति भूणहत्याये स्वाहा
इत्यनेन मन्त्रेण ।

२०. अथानन्तरं तं पुरुषं निःषेधन्ति निर्गमयन्ति । निः-
शब्दाद्वरं नयन्तीत्यर्थः ।

२१. तस्मिन्नवसरे स्नाता निर्गतपाप्मान अपग्रामा महा-
पातकिनः ये ग्रामाद्बन्धुभिः परित्यक्तास्ते पूता भवन्ति । इति-
करणो ऽधिकारपरिच्छेदार्थः ।

१६.

१. अथशब्दो धर्मविशेषाधिकारार्थः । एकोत्तरा अहीना इति संज्ञा । अनेकोत्तराश्च पूर्वोक्ताः ।

२. अवयवार्थवादो ऽयम् । यदेकविधमधिदेवतमग्निरध्यात्म^१ मन इत्येवमादिकं तदेकरात्रेणाप्नोति ।

२०.

१. अथशब्दादियमवयववस्तुतिः ।

२. द्वे द्वे प्रतिष्ठे इति पूर्वयोर्व्याख्यानम् । प्रतिष्ठे द्वे द्यावा-
पृथिवी इति श्रुतेः^२ । अधिदेवतमग्निनौ अध्यात्मं चक्षुषी ।

३. यत्रयत्राव्यक्तो ऽहःसंघातश्चोद्यमानो दशरात्रमधिकुर्वीत ।

४. यत्रयत्रावच्छेदो न संपूर्णो दशरात्रस्तत्राद्यानां^३ ग्रहणे प्राप्ते नियमः क्रियते । अवच्छेदो निर्दिश्यमान आदितो निर्दिश्यमानो भवति ।

५. अन्यस्याह्नो ऽतिरात्रभावो भवति । अबुध्यमानो दाश-
रात्रिक एवाह्नोर्यागः स्यात् ।

६. क्लृप्ते क्लृप्ते ऽपि प्रत्यहं दक्षिणादानम् ।

७. अदौक्षिता षट्त्रिंशो दौक्षितं यजमानं याजयेयुः । केषां^४
चिच्छाखिनामहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि यजमानाः स्युः । अन्ये-
षामेकयजमानका अहीना इति । स पक्षः सूचितः ।

१ A आध्यात्ममात्मा मन इ० M आत्मं C अधिदेवतमग्निरात्ममन इ० D अधिदेव-
तमग्निरात्मा मन । २ C D M om. from द्वे to श्रुतेः । ३ A ins. अन्त्यानां वा ।

४ A केषांचिच्छाखिनां अहीनां अहीनैर्यजेरन्निति बहवो ऽपि ।

८. मासपरिसमाप्तिका अहीना भवन्ति । उभयरूपा अय-
हीनवचनात् ।

९. मासस्य यत्पुत्र्याभिर्न व्याप्यते तद्दीचावृद्ध्या व्याप्नुयुः ।

१०. असंवत्सरदौर्घ्येताय यजमानाय महदुक्तं न शंसेत् ।

११. येन संवत्सरसुखाधारणं न कृतं तस्मै महाव्रतं न शंसेत् ।

१२. अस्य द्विरात्रस्य प्रथममहर्नित्यमाग्निष्टोमिकं प्रथममहः
स्यादिति हैक आहुः ।

१३. स्वरूपेण चायं (१) स्तुतिः ।

१४. अपरिहारायेत्यभिप्रायः ।

१५. निष्क्रेवण्यमरुत्वतीययोर्निविद्धाने संपातसूक्ते भवतः । आ-
यालिन्द्रो ऽवस इति मरुत्वतीयमा न इन्द्रो दूरादिति निष्क्रेवण्यम् ।

१६. ततं मे अपस्तदु ताचते पुनरित्यार्भवम् । यज्ञेन वर्धत
जातवेदसमिति जातवेदसीयम् । इत्येते द्वितीयस्याहो भवतः ।

१७. त्रिरात्रे च वक्ष्यमाणे द्वितीयस्याह एते एवार्भवजात-
वेदसीये भवतः ।

१८. द्विरात्रस्याहयोः ।

१९. वक्ष्यमाणेन वाशब्देन विकल्पो ऽत्रापि द्रष्टव्यः ।

२०. गौश्व आयुश्च ।

२१. अधिदैवतमध्यात्ममित्युक्तम् ।

२१.

१. अथ यत्त्रिविधं त्रिप्रकारं तत् त्रिरात्रेण वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इति ।

२. 'अधिदैवतं चन्द्रमः प्रजापतिरुद्रा अथात्मम् मनोबुद्धि-काराः' ।

३. प्रथमस्याहस्त्रयस्त्रिवृत्प्रभृतयः स्तोमा भवन्ति त्रिवृत्पञ्च-दशसप्तदशा इति ।

४. पञ्चदशः सप्तदश एकविंश इति ।

५. षोडशस्तोत्रियकं ब्राह्मणाच्छंसिन् आज्यं भवति ।

६. एकविंशः त्रिणवः त्रयस्त्रिंश इति तृतीयस्याहः स्तोमा भवन्ति ।

७. अथ त्रिरात्रस्य प्रथममहरग्निष्टोमसंख्यं भवति ।

८. उक्थ्यसंख्यं द्वितीयमहः ।

९. अतिरात्रसंख्यं तृतीयमहर्भवति ।

१०. स्वमतेन ।

११. छन्दोगवशादन्यथापि भवति ।

१२. तृतीयस्याहो वृहत्पृष्ठं भवति । अर्थवादार्थं पृष्ठानां वचनम् । पूर्वकारिवशाद्भावस्या ।

१३. भक्तिसाहचर्यात् ।

१४. भक्तिसाहचर्यादेव ।

१५. पूर्ववद्भाष्या ।

१६. प्राप्तये ।
 १७. सामूहिकात् षलहादाव्यानि भवन्ति ।
 १८. मध्यमाच्छन्दोमात्रैषुभ इत्यनेन विशेषेण प्रउगो भवति
 द्वितीयस्याहः ।
 १९. द्वितीयस्याहः । प्रकृतत्वात् ।
 २०. यद्वितीयस्याहः पार्थिकस्य मरुत्वतीयं तत्तृतीये ऽहनि
 करोति ।
 २१. अन्योऽन्योपभोगः परस्यरेण पालनमभिप्रेतम् ।
 २२. द्वितीयद्वितीये । अधिकारात् । 'चिदृत्स्वोमं प्रथमं सप्त-
 दशस्वोमं द्वितीयं पञ्चदशस्वोमं तृतीयम् । एवमहर्द्योगो वा कर्तव्य
 इत्यर्थः ।
 २३. कस्तमिन्द्र त्वावसुमित्ययं सामप्रगाथो निष्क्रेवण्यस्य भवति ।
 होत्रकाणामनन्तरेषु संदेहो मा भूत् इत्यारम्भः ।
 २४. मो घु त्वा वाघतश्चेत्येतौ स्तोत्रियानुरूपौ प्रगाथौ
 द्विपदां व्यवधायिकासुदृढ्य मैत्रावरुणस्य भवतः ।
 २५. कं नव्यो अतस्वीनामित्ययं कद्वाग्रगाथः । कद्द्वचनं
 प्रगाथादेर्गार्थम्^१ ।
 २६. द्वितीयात्पार्थिकादहः सूक्ते भवतः ।
 २७. अस्तावि मन्म पूर्व्यमिति स्तोत्रियः प्रगाथः । उभयं
 षट्पणवच्चन इत्यनुरूपः प्रगाथग्रहणानुवृत्तेः ।
 २८. ब्राह्मणाच्छंसिन एव ।

२८. आद्यन्त इव सूर्यमिति स्तोत्रियः । शग्धू ध्वित्यनुरूपः ।
 २९. प्रगायद्यहणमनुवर्तत एव ।
 ३०. यथाप्राप्ते एव ।
 ३१. होतुः षष्ठात् होत्रकाणां द्वितीयादङ्ग उक्त्यानि ।

२२.

१. एष चिरात्रः सहस्रस्तोत्रियो येन प्रजापतिरिष्टवान् । न्वा
 इति निपातसमाहारः ।
 २. एतमेव चिरात्रमपरे गर्गचिरात्र इत्येवं वदन्ति ।
 ३. द्वितीयो ऽपि चिरात्रो ऽश्वचिरात्र इत्येवंनामा ।
 ४. अश्वचिरात्रे ऽयं विशेषः ।
 ५. यदक्रन्द इत्येतदग्निगावावपेत् ।
 ६. तृतीयस्त्रिरात्रक्रन्दोमपवमानो^१ भवति ।
 ७. चतुर्थस्त्रिरात्रः पराकाख्यः ।
 ८. एवंस्तोमकान्यहानि त्रीणि भवन्ति ।
 ९. यथोक्तलक्षणः ।
 १०. लोकान्तरप्राप्तिमिच्छन् ।
 ११. विशिष्टया वक्ष्यमाणया ।
 १२. पूर्वं गायत्रीसंपन्नः पूर्वतरश्च । अयं तु जगतीसंपन्नः ।
 तत्र आधिक्येन प्रशस्यते । अतो ऽयं जगतीसंपन्नः कर्तव्यः । इतरौ
 गायत्रीसंपन्नौ ।

१३. सम्यक्प्रशंसार्थं वचनम् ।

१४. वक्ष्यमाणकस्त्रिरात्रो ज्योतिर्गौरायुरित्यहर्योगेन कुसुह-
विन्दुचिराचनामा^१ ।

१५. प्रथमे ऽहनि गवां त्रीणि शतानि ददाति ।

१६. त्रयस्त्रिंशत् गवां गोः कलाश्च पञ्च^२ ।

१७. ददातीत्यनुवर्तते ।

१८. या सहस्रतमौ गौस्तस्याः सहस्रतम्या गोरेका कलादत्ता
परिश्रित्यते । किं तस्या इत्यत आह ।

१९. तां कलामन्यथा गवा सकलया निष्क्रीयामाकुर्वीत ।
ततो ऽमा यजमानस्य गृहे कुर्वीत ।

२०. अमाकार्येत्थिवमाज्जराचार्या यजमानस्यैव संभृत्या इति ।
संभृतिविशेषादुर्भावः । अमाकुर्वीतेत्यस्याधमर्षवादः ।

२१. यायन्तीनां दक्षिणाकाले गच्छन्तीनां प्रथमोपरमेत् सा
सहस्रतमौ देयेत्याजः ।

२२. प्रथमोपरमणं गोर्वह्नां गच्छन्तीनां यत्कस्या अपि
चेद्भवति^३ तदप्रचयनरूपम् ।

२३. या संतिष्ठन्तीनां घनप्रचयच्छायाश्रितानां^४ या प्रथमोप-
विशेत् सा सहस्रतमौ कार्यति ।

२४. संस्थाधिनीनां^५ प्रथमोपवेशनम् ।

२५. अद्य वा श्वो वा विजनिष्यत^६ इत्यधश्चीना ।

१ C ०विन्दुचिराचनामा । २ C कलापञ्च । ३ A C (orig.) कस्यापि ।

४ C घनप्रचयच्छायाश्रितानां । M काष्ठः । ५. Corr ; C संस्थापिन्यां प्र० A ०स्थापिनीनां ।

६ त ०m. C M.

२६. संनिष्कृष्टप्रसवः प्रजात्यै रूपमिति ।

२७. सत्तमा शोभनतमा अयज्जा वज्रचीरा नवप्रजेत्यादिगुणा ।

२८. कथं नाम यद्यत्^१ शोभनं तत्तद्गृहे स्यादित्यर्थवादः ।

२९. सर्ववेदचिरात्रो नाम अहीनस्तस्मिन् त्रिवेदाध्यायी ब्रह्मा भवति यस्य चोभयतः पितृतस्य मातृतस्य त्रिपुरुषं ओत्रिया भवन्ति । एवंविधो ब्रह्मा सर्ववेदचिरात्रे कार्यः ।

३०. पूर्वोक्तानां चिरात्राणामर्थवादः ।

२३.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यत इत्यर्थः ।

२. मेदोऽसृक्कांसमज्जावयवाः ।

३. अपि च चतुष्पादाः पशवः ।

४. ऋग्यजुःसामाथर्वणमधिदैवतं ब्रह्म चतुर्विधम् । अध्यात्मं चत्वार्यङ्गानि ।

५. एवंस्तोमकान्येव चत्वारि ।

६. पूर्वस्य स्तोमविधेः^२ स्तुत्यर्थः शेषः ।

७. जमदग्नेश्चत्वारत्रो ऽयमुच्यते ।

८. वक्ष्यमाणो ऽत्रैश्चतुर्वीरसंज्ञकश्चत्वारत्रः ।

९. एष प्रथमस्याङ्गः स्तोमसमाहारः ।

१०. एष प्रथमस्याङ्गस्त्रिदुत्सृज्यते । एकविंशं प्रजन्यते^१ ।

११. सर्वस्मिन्नहनि पञ्चदशो दृष्टः । स उत्सृज्यते । त्रिणवः प्रजन्यते ।

१२. अत्रापि सप्तदश उत्सृज्यते । त्रयस्त्रिंशः प्रजन्यते ।

१३. उक्तेन न्यायेन ।

१४. स्यष्टम्^२ । वीरसाधनः स्त्रोमो वीर इत्युच्यते ।

१५. तस्य^३ चतुरात्रस्य शस्त्रं वक्ष्यत इति शेषः ।

१६. तदभिप्रायेण शस्त्रमपि भवति ।

१७. यो जात इति ।

१८. वा यद्यथोक्ते ।

१९. तृतीयं^४ वैरूपपृष्ठं भवति पक्षेण । तस्मिन्मति वैराजा-
नृतीयसवनं । चतुर्थादङ्ग इत्यर्थः ।

२०. आदितोऽवच्छेद इति परिभाषितत्वात् चतुर्थं वैराज-
पृष्ठमेव भवति । तस्य पुनर्वचनं विकल्पार्थम् । वैरूपात्तृतीयसवनं
तृतीयादङ्ग इत्यभिप्रायः ।

२१. चतुर्थमहर्भवतीत्यानन्तर्यात् ।

२२. प्राकृतमतिरात्रम् । इह प्रकरणे संव्यवहारार्थं संज्ञाकरणम् ।

२३. अयमपरश्चतुरात्रस्याहर्योगविशेषः । आभिन्नविकानाम-
ङ्गामभिजिञ्चतुर्यो भवति ।

२४. पार्थिकानामङ्गां विश्वजिञ्चतुर्यः । आभिन्नविकानां पार्थि-
कानीतराणि ।

२५. पार्ष्टिकानामेव^१ प्राकृतो ऽतिरात्रश्चतुर्थो भवति
महाव्रतं वा ।

२६. अर्थवादो यथाविहितानुष्ठानप्ररोचनार्थः ।

२४.

१. आप्नोतीति वाक्यशेषः ।

२. त्रीणि सवनानि अग्नीषीमीयो ऽनूबन्ध्येति पाक्तो यज्ञः ।

पञ्च जना^२ इत्यधिदैवतं पञ्चेन्द्रियाण्यध्यात्मम् ।

३. तत्तार्थवादः ।

४. तदिदमहर्योगरूपमासासेवाङ्गुलीनां रूपेणार्थवादः ।

५. कनिष्ठा ।

६. उपकनिष्ठिका ।

७. मध्यमा ।

८. अनामिका ।

९. अङ्गुष्ठः ।

१०. मध्यमामभिनयेनाह^३ ।

११. चतुर्विहःसु^४ व्यस्ताः स्तोमास्त एव चात्र^५ समस्तास्तेनाय-
मङ्गुष्ठः सर्वाङ्गुलीः प्रत्येति^६ ।

१२. तस्यैवविधस्य पञ्चरात्रस्य शस्त्रमुच्यते ।

१३. एवमद्यं चतुरात्रः । पञ्चममहर्निरूप्यते ।

१ A प्राकृतानाम् । २ C D om. इति । ३ A नयेनानात्वा । C नेति० ।

४ C चतुर्थमहंसु M चतुर्थमहंसु । ५ C D om. अत्र । ६ A प्रति ..... येति ।

१४. पञ्चमस्य आभिष्वविकस्य द्वे सवने । पृथस्य षष्ठादक्ष-
स्तृतीयसवनमित्येतच्छ्रुत्वं पञ्चमे ।

१५. पञ्च वाभिष्वविकस्य । वागब्दो विकल्पार्थः ।

१६. उत्तमादाभिष्वविकात्पञ्चमे तृतीयसवनं भवति । अत्र द्वे
सवने पञ्चमादाभिष्वविकात् ।

१७. पचान्तरमेतद्विधानशामर्थ्यात् ।

१८. पार्थिकानां चतुर्थ इत्यर्थः ।

१९. उभयोरपि पचयोः पञ्चमत्वेन ।

२०. आभिष्वविकपच इतरच ।

२१. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

२५.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. द्यौश्च पृथिवी चेत्यादि षण्णोर्वीरिति षड्विधमधिदैवतम् ।
बलङ्गो ऽयमात्मेत्यध्यात्मम् ।

३. एवं युक्तानि^१ षलहानि ।

४. वागब्दो विकल्पार्थः ।

५. यस्मिन्पक्षे अभिजितो जनतरं महाव्रतम् ।

६. स एक एव पक्षे पृथग्वः पक्षे ऽभिष्ववः ।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

२६.

१. वक्ष्यमाणेन प्राप्यते ।

२. सप्तको मरुद्गणो ऽधिदैवतम् । पलङ्गानि विद्या^१ सप्तमौ-
त्यथात्मम् ।

३. एवमुक्तः सप्तराचः ।

४. वक्ष्यमाणः सप्तराच एवंसंज्ञकः ।

५. यथोक्तानि सप्ताहानि ।

६. वक्ष्यमाणः सप्तराचस्तेनाप्तः ।

७. अस्त्यैव संज्ञान्तरं जनकसप्तराच इति ।

८. षष्ठाभिन्नविकान्यहानि सप्तमो ऽभिजिदित्यथमहर्योगपचः ।

९. इतरेषां पार्ष्टिकानां विश्वजित्सप्तम इत्ययमपरो ऽहर्योगपचः ।

१०. षष्ठा^२ सप्तमो वैश्वानरो महाव्रतं वा विकल्पेन ।

११. कृतव्याख्यानमेतत् ।

२७.

१. प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. अष्टावदितेः पुत्रा अधिदैवतम् । अष्टावङ्गानौत्यथात्मम् ।

३. उक्तार्थमेतत्सूत्रम् ।

४. पार्ष्टिकानामेव सप्तमः ।

५. अष्टममहर्विकल्पितम् ।

पाठतानाप् ।

पुर्यमहंस M चहु

१० विद्यात् ।

२० षष्ठा ।

६. वाग्रब्धो विकल्पार्थः । उभयोः पृष्ठ्याभिप्लवयोरभिजित्सप्तमो
विश्वजिदष्टमः ।

७. उक्तार्थो ऽर्थवादः ।

२८.

१. अनुष्ठेयमानेन प्राप्यत इति वाक्यशेषः ।

२. अष्टौ वसवः प्रजापतिश्चेति नव इत्यधिदैवतम् । नव प्राणा
इत्यात्मात्मम् ।

३. अनेन वाह्येर्गिण नव^१ ।

४. ज्योतिःसंज्ञको ऽग्निष्टोमः । गोसंज्ञक उक्थ्यः । आयुःसंज्ञको
ऽतिरात्रः । ^२एवं चिरूपयन्ति । एवं नवराचम् । तं शल्लोपिगङ्गा
इत्याचक्षते ।

५. कृतव्याख्यानो विधिशेषः^३ ।

२९.

१. देवलोको पितृलोको जीवलोको मित्यादयो ऽधिदैवतम् ।
दशेन्द्रियाणीत्यात्मात्मम् ।

२. दशरात्रस्याहर्योग उच्यते । अर्धर्धो ऽभिप्लवस्तानि नवा-
हानि भवन्ति । नवाग्निष्टोमा इत्येवं वा नव । वैश्वानरश्चेति
दशमं वक्ष्यति ।

३. प्राकृतो वा दशरात्रः संस्थाविकारेण विकृतः ।

१ ० वा instead of नव ।

२ A एतच्चिरूप० ।

३ ० विधिः ।

४. पूर्वोक्तानां नवानां दशम इत्युक्तम् ।

५. पुरोधामस्यायमहीनशोदितः । तत्रायमर्थवाद उच्यते ।
एतेन दशरात्रेण किल जलो जातृकर्ण इवा चयाणां राज्यं
निगुल्मागोत्रायववंशजानां जातृकर्णः प्राप । कतमे पुनस्ते नि-
गुल्मागोत्रा इति । अत आह । काश्यपैर्देहयोः पुरोहितो बभूव ।
कौशल्यस्य च राज्ञः ।

६. तस्य ह जातृकर्णस्य तां श्रियमभिधाय^१ सम स्यादिति
मन्वानः पितरमभूहे ऽधिप्रापितवानुपलभ्यवानित्यर्थः । पलित
यज्ञकामान्यान् जनाञ्छ्रिया यगसा समर्धयितुं जानामि येनान्येभ्य
एव एतां विद्यां प्रयच्छसि । आत्मानं समर्धयितुं अस्मात्सृष्टिद्वारेण
नैवेच्छसि ।

७. ततः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच । हे पुत्र श्वेतकेतो मा मैवं वोचः ।
उपदेशयज्ञक्रतुरेव लोके प्रसिद्धिं यायादित्येतत्फलं^२ ममाभौष्टम् ।

८. यदेतन्मथोच्यते यज्ञक्रतोरप्रकाशौकरणे^३ विद्यादानं फलं^४
तत्त्वमेव^५ कृत्स्नके^६ ऽप्येकस्मिंश्चिद्ब्रह्मबन्धौ विज्ञातवानसि । एतदुक्तं
भवति । तदेतद्यज्ञक्रतोः फलं श्रूयते । एतत्परिच्छिन्नं । यज्ञशास्त्र-
प्रकाशने तु फलस्येयत्ता नास्ति ।

१ A राज्यधिगुण्या ॥ गोत्रा० C M निगुल्मा गोत्रा—वयववंश० D निगुल्मा-
गोत्रा० aet. to निगू(?)दृष्टानं गो० । २ A (?) धिगुण्यागोत्रा ।

३ A अतिध्याय C (orig) मानसस्यादिति M मानस्या० D अतिध्याससस्यादिति ।

४ A यायात्पिवा इत्ये० ।

५ A करणं ।

६ A om. फलं ।

७ A C (orig.) D M तत्त्वम् ।

८ C कृत्स्नकारके D कृत्स्नकारे ।

६. उग्रब्दो प्रशब्दस्यार्थः^१ । किलेति विद्याप्रकर्षः । यथास्य
श्वेतकेतोः पित्राभिहितं यज्ञशास्त्रप्रकाशयितुः फलम् ।

१०. तथैतदेदितव्यम् । अद्वा तु कर्तव्येत्यर्थः ।

११. स एष दशरात्रः पुरोधोकामस्य ब्राह्मणस्य यज्ञः ।

१२. प्राप्नोति पुरोधामेवंविहितानुष्ठानेनेत्यर्थः ।

१३. चिककुद् इति^२ चतुष्टोमो दशरात्रो यज्ञः शाखान्तरे ।
तत एवं व्याख्यातव्यम् । चतुष्टोमस्त्रिककुदाभिधानस्तस्मादस्य^३ शस्त्रं
भवति ।

१४. अयमपि चतुष्टोम एव क्रमान्त्यलविशेषविहितः ।

१५. कन्दोमस्तोमैर्विगृह्यकन्दोमचिककुदित्युच्यते^४ । चयो
ऽप्येते कान्दोग्ये विहितास्तत्रैवाहर्योगो दशरात्रतो वा ।

१६. अयमपरो ऽस्य दशरात्रस्याहर्योगकल्पः । पूर्वस्मिन्नपि
कल्पे वैश्वानर एव^५ दशमश्चशब्दात् ।

१७. अयं चापरो दशरात्रकल्पः ।

१८. पूर्वस्मिन्कल्पे विशेषः । तेनैव तत्कल्पान्तरम् ।

१९. अनुष्ठानप्ररोचनो ऽयं विधिगो^६ ऽर्थवादः ।

^१ A उग्रब्दो प्राश० C D तच्छब्दो नशब्दस्यार्थः । २ A चिककुप् इति C D M
चिककुद् इति चतुष्टोमस्य शाखान्तरे । ३ A चिककुदाभिधान० C D चिककुदाभि-
धानः तदस्य शस्त्रं M चिककुदाभिधानस्यदशरात्रं । ४ A ०चिककुप् इत्युच्यते C D M
०चिककुद् इत्युच्यते । ५ A inserts between एव and दशम the text and
comm. of xvi, 15, 3 ff beginning with श्रुतेष्वात्मानं ऊत्वा and ending with
तिरारात्रः (19) । ६ C ०रोचनायायं विधिः ।

३०.

१. सर्वमेकादशविधं प्राप्यते वक्ष्यमाणैकेकादशरात्रेण ।
२. अधिदैवतमेकादश रुद्राः । अध्यात्मं दशेन्द्रियाण्येकादशं मनः ।
३. इति तु व्यूह इति यत्रोच्यते स व्यूहश्छन्दाः ।
४. अथ^१ समूह इति यत्रोच्यते स सामूहिको दशरात्रः ।

स वा भवति ।

५. एकादशमहः ।

६. दशरात्रो भवति ।

७. बृहद्रथन्तरपृष्ठस्य दशरात्रस्यैकादशो विश्वजित्कार्यः ।

८. तमनेनाहर्द्यागेन विशिष्टमेकादशरात्रं पौण्डरीकमित्याचक्षते याज्ञिकाः ।

९. अयुतं गवां पौण्डरीके दक्षिणा भवति ।

१०. अयुतं दश सहस्राणि^२ पूर्वोक्तानि । एकादशमश्वसहस्रमित्येके मन्यन्ते ।

११. शुद्धपञ्चाष्टम्यां द्वादशाहाय दीचन्त इत्येवमादिना धर्मजातेन युक्तः । अतो मासापवर्गा अहीना इत्येवमादिको नांश्च धर्मः ।

१२. यथोक्तानामेवार्थवादार्थ^३ उपन्यासः ।

१ C D ins. यत् ।

२ C दक्षिणानि instead of द० स० ।

३ A om.

०वादार्थै ।

१३. यतो ऽभ्यधिकां श्रियमिच्छन्ति^१ उत्तरोत्तरिणीमुत्तरो-
त्तरोत्कृष्टां श्रियं विविधां च दीप्तिं प्रशंसां साधुवादरूपां च
विराजमन्नाद्यं चोत्तरोत्कृष्टं^२ सर्वजनातिशयसुपभोगसंबद्धमित्येतदा-
प्नोति य एवं वेद ।

द्विरभ्यासो ऽध्यायपरिसमाप्तौ शिष्टाचारस्तदाचरणं चायुष्य-
मिति ।

इति शाङ्खायनश्रौतसूत्रभाष्ये षोडशो

ऽध्यायः समाप्तः ॥

इति शाङ्खायनसूत्रभाष्यं समाप्तम् ॥